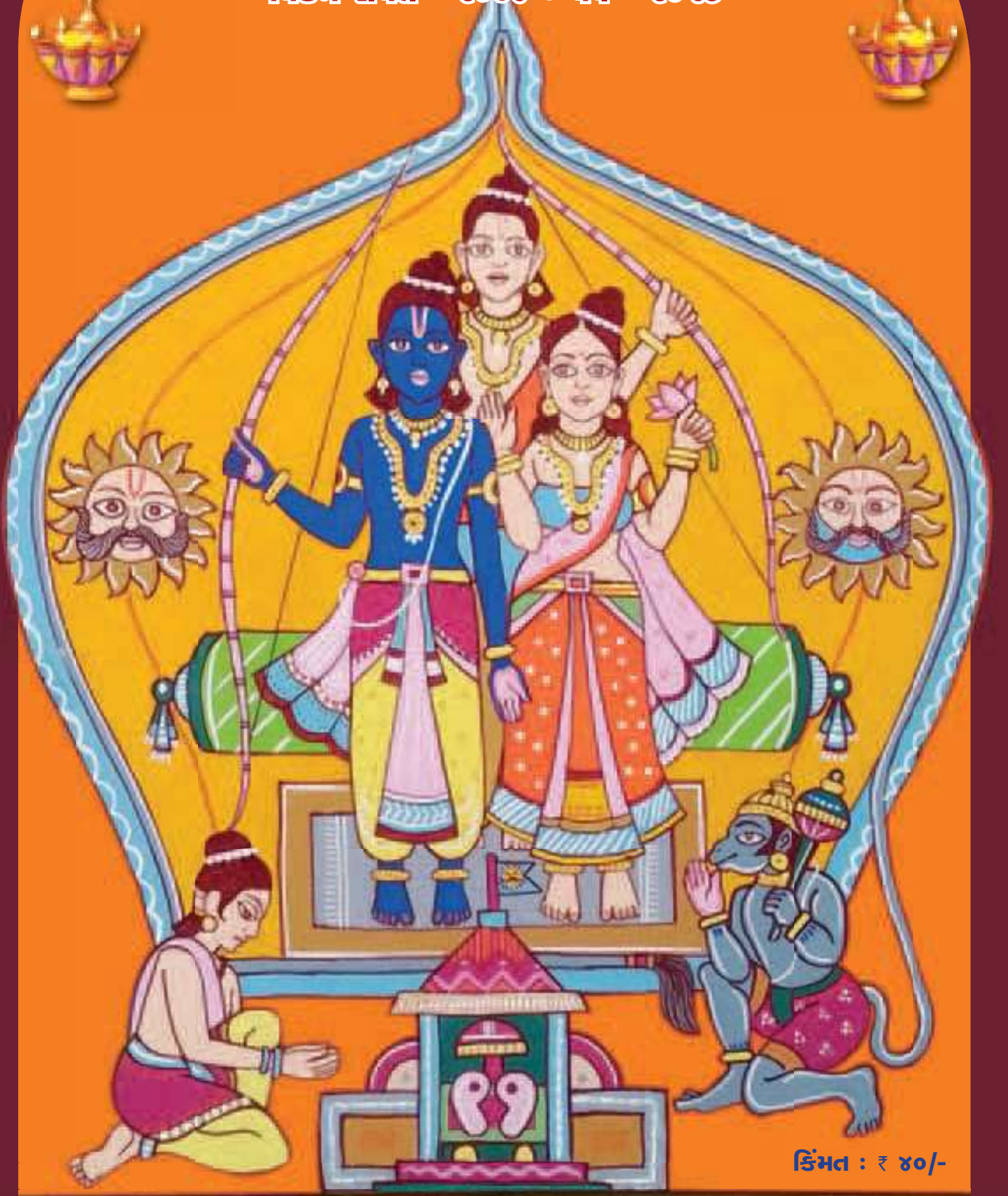

ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૪ • વર્ષ - ૨૦૧૮

કિંમત : ₹ ૪૦/-

“शृंगार”
- निरुपमा टांक
संपर्क : ९९७४५२६८२०

ગુજરાત

દીપોત્સવી અંક

વિક્રમ સંવત - ૨૦૭૪ • વર્ષ - ૨૦૧૮

તંત્રી
અશોક કાલરીયા

સહતંત્રી
અરવિંદ પટેલ

સંપાદક
પુલક ત્રિવેદી

ઉપસંપાદક
આર. આર. તુરી

સહસંપાદકો
જગદીશ આચાર્ય
ઉર્વી રાવલ

વિતરણ વ્યવસ્થા

ધનુષ્ક ઠાકોર, જયેશ દવે, કીર્તિ પરમાર, રમેશ પરમાર,
પ્રકાશન શાખા, ગાંધીનગર તથા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ

પ્રકાશક

માહિતી નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર

પ્રોસેસિંગ અને મુદ્રણ

સરકારી ફોટો લીથો પ્રેસ, અમદાવાદ

વેબસાઇટ

www.gujaratinformation.net

કિંમત : ₹ ૪૦/-

આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી કૃતિઓમાં લેખકો દ્વારા વ્યક્ત થયેલા વિચાર સાથે પ્રકાશક સંમત છે જ એમ માનવું નહીં

દિવ્ય અને ભવ્ય ગુજરાતના નિર્માણનો સંકલ્પોત્સવ..

પ્રત્યેક ગુજરાતી સંસ્કૃતિ, સંસ્કાર અને સદ્ભાવનો ચાહક છે. ઉત્સવો સંસ્કૃતિ અને પ્રકૃતિના સમન્વયથી વિકાસની નવતર ઊર્જાનો સંચાર કરે છે. સામાજિક, શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક કે રાષ્ટ્રીય પર્વ ગમે તે હોય ગુજરાતી બાંધવો દ્વારા થતી ઉજવણીમાં સાંસ્કૃતિક સદ્ભાવની સુવાસની અનુભૂતિ થયા વગર નથી રહેતી.

અજ્ઞાનના અંધકારને ઉલેચી જ્ઞાન અને સત્યના પ્રકાશપૂંજને રેલાવતા ઝગમગતા દીવડાઓની હારમાળાનું સૌંદર્ય એટલે આપણો મહામૂલો લોકોત્સવ દિવાળી. દીપોત્સવ ભારતવર્ષનો અત્યંત પ્રાચીન લોકોત્સવ છે. નવલાં વર્ષનાં સૂરજના કિરણો ગુજરાત અને ગુજરાતી બાંધવોના ઊર્ધ્વગામી વિકાસનો સંદેશ લઈને આવ્યા છે.

ભારતરત્ન, પૂર્વ વડાપ્રધાન અને કવિ સ્વ. અટલ બિહારી વાજપેયીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘બુઝી હુઈ બાતી સુલગાએ, આઓ ફીર સે દિયા જલાએ.’ ગરીબો, પીડિતો, વંચિતો, વનબંધુઓના જીવનમાં વિકાસના વિશ્વાસનો દીવો પ્રગટાવીએ. દીવાની એક નાનકડી જ્યોતિ અંધકારને દૂર કરી ઉજાશ ફેલાવે છે. દીપજ્યોત સંદેશ આપે છે શુભત્વનો. આશાનું એક પ્રકાશિત કિરણ અનેક નિરાશાઓ અને નિષ્ફળતાઓ સામે ટકવાનું નૈતિકબળ પૂરું પાડે છે.

પ્રગતિશીલ ગુજરાતની વિકાસજ્યોત પ્રત્યેક ગુજરાતીના જીવનને અજવાળે છે. સૌ કોઈ ગુજરાતીઓના પરિશ્રમના પ્રસવેદની સુવાસથી આજે ગુજરાતે ‘વિકાસનો તેજપૂંજ’ બનીને દેશ અને દુનિયામાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ગુજરાતના જન જનના ઉત્કર્ષની યાત્રાએ દેશ અને દુનિયામાં હકારાત્મક ચર્ચા જગાવી છે, એ બાબતનું આપણને સૌને ગૌરવ છે. દેહ રાજકીય ઈચ્છાશક્તિ, સાતત્યપૂર્ણ નેતૃત્વ અને જનશક્તિના સાક્ષાત્કારની ત્રિવેણીથી ગુજરાત વિકાસની રાહ ઉપર વધુ તેજ રફતારથી પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. વિકાસની નવી ઊંચાઈઓ આંબવા પારદર્શકતા, સંવેદનશીલતા, નિર્ણાયકતા અને પ્રગતિશીલતાના ચાર આધારસ્થંભો દ્વારા ‘સૌનો સાથ સૌનો વિકાસ’ના મહામંત્રને ગુજરાતે ચરિતાર્થ કર્યો છે.

મને કહેતા આનંદ થાય છે કે, ગુજરાતના ખૂણે ખૂણાના વિકાસની સાથે ગામડાને સમૃદ્ધ બનાવવાના મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારબિજને કેન્દ્રમાં રાખી ગામડાંઓનાં વિકાસની નવી પરિભાષા આપણે અંકિત કરી છે. ગુજરાતે ગ્રામવિકાસ ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. ગુજરાતના ગામડાંઓમાં શહેર જેવી સુવિધા ઉપલબ્ધ થાય અને ગ્રામજનોનો સમગ્રતયા વિકાસ થાય તેને હંમેશા અગ્રતા આપી છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં ૨૪ કલાક સાતત્યપૂર્ણ અને ગુણવત્તાયુક્ત વીજળી આપવામાં આવે છે. ગામમાં વસતા યુવાનો માટે રોજગારી અને સ્વરોજગારીની તકો વિસ્તરી છે. ગુજરાતના તમામ ગામોમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સહિત શિક્ષણની વિવિધ સવલતોનો લાભ ગ્રામજનોને મળી રહ્યો છે. મહિલા, બાળકો અને વૃદ્ધોને ગુણવત્તાયુક્ત-ઝડપી તબીબી સવલત જેવા અનેક અસરકારક અને પારદર્શક પગલાંઓથી “ફાસ્ટ ટ્રેક ગુજરાત” આપ સૌની નજર સામે છે.

જ્યારે જ્યારે ગુજરાતની આગવી ઓળખની વાત આવે ત્યારે ગુજરાતની પ્રજાએ હરહંમેશ કોઠા સૂઝ દ્વારા પોતાની શક્તિનો પરચો બતાવ્યો છે અને દેશને તેની પ્રતીતિ કરાવી છે. જળવ્યવસ્થાપન ક્ષેત્રે સમગ્ર દેશમાં ગુજરાતે આગવી પહેલ સાથે પોતાની

પ્રતિભા ઉજાગર કરી છે. ગુજરાત સરકારે સુજલામ્-સુફલામ્ જળ અભિયાનમાં રાજ્યના વહીવટીતંત્રની શક્તિ અને જનશક્તિના સમન્વયની પ્રચંડ તાકાતનો દેશ અને દુનિયાને અનુભવ કરાવ્યો છે.

સેવા સેતુ કાર્યક્રમ, ગરીબ કલ્યાણ મેળા, મિશન મંગલમ્ જેવા લોકકલ્યાણકારી કાર્યોની સાથે શિક્ષણ, માનવસેવા, સાક્ષરતા, આરોગ્ય, વેપાર-ઉદ્યોગ, પ્રવાસન, રોજગારી, યુવા વિકાસ, મહિલા સશક્તિકરણ ક્ષેત્રે ગુજરાતે નક્કર કામગીરી કરી હોવાની જન જનને પ્રતીતિ થઈ છે. ગુજરાત વિકાસના નૂતન પથ પર નવા સિમાચિન્હો પ્રસ્થાપિત કરી રહ્યું છે. ગુજરાતના વિકાસ ક્ષેત્રે વિરાટ પગલાંનો પ્રારંભ તો ગુજરાતના સપૂત અને ભારતના લોકલાડિલા નેતા શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી ગુજરાતના મુખ્ય મંત્રી હતા ત્યારથી થઈ ચૂક્યો છે. વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદીએ ગુજરાતના વિકાસના મોડેલમાં કૃષિ, ઉદ્યોગ અને સેવા ત્રણેય ક્ષેત્રોનો સમતોલ વિકાસ સાધી નવતર ચીલો ચાતર્યો છે.

મને કહેતા ગૌરવ થાય છે કે, એક લાખ ઉપરાંત વંચિતો, વનબંધુઓ, ગ્રામજનોને પ્રધાનમંત્રી આવાસ યોજના અન્વયે 'ઘરનું ઘર' આપી ગુજરાતે સિમાચિન્હરૂપ કામ કરી બતાવ્યું છે. એકે એક ઘરમાં નળથી જળ અને પ્રત્યેક પરિવારને વીજળી આપવાની દિશામાં આપણું ગુજરાત અગ્રેસર છે.

શ્રી નરેન્દ્રભાઈએ પ્રસ્થાપિત કરેલી 'વાઈબ્રન્ટ ગુજરાત'ની નક્કર પરિપાટી ઉપર આપણે ગુજરાતના ઔદ્યોગિક વિકાસની હરણફાળ ભરી છે. ભ્રષ્ટાચારમૂક્ત અને પારદર્શક પ્રસાશનની સૌ કોઈને અનુભૂતિ થઈ રહી છે. જન જનના પ્રશ્નો પરત્વે સ્વાગત ઓન લાઈનથી માંડીને સેવા સેતુ કાર્યક્રમનો અસરકારક અમલ ગુજરાતની જનહિતલક્ષી સંવેદનશીલ સરકારે કરી બતાવ્યો છે.

આ સરકારે ગરીબોની, વંચિતોની, ખેડૂતોની, યુવાનોની, મહિલાઓની, ગ્રામજનો-શહેરીજનોની દરકાર કરી વિકાસના નક્કર કાર્યક્રમો સાથે વિકાસ સર્વજનહિતાય હોય, વિકાસ સર્વજનસુખાય હોય, વિકાસ છેવાડાના માનવી માટે કલ્યાણકારી હોય એ વાતને ચરિતાર્થ કરી છે.

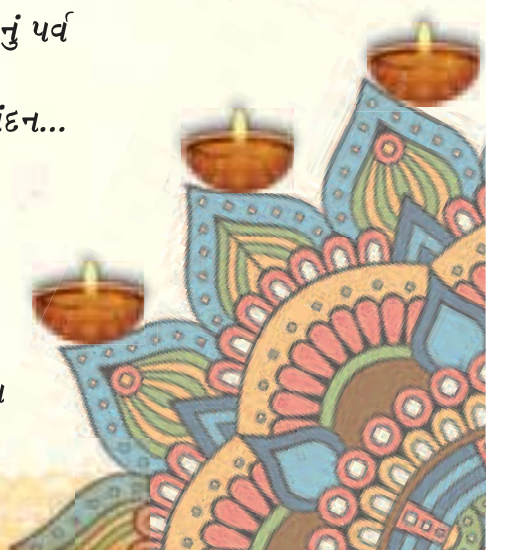
ગુજરાત દીપોત્સવી અંક પ્રતિ વર્ષ પ્રબુધ્ધ નાગરિકોને ગુજરાતની ગરિમાથી રસ તરબોળ કરે છે. દીપોત્સવી અંક વાંચકોના વાંચન આનંદનો છડીદાર બની રહે છે. દીપાવલીની દીપશીખામાંથી નિકળતા પ્રકાશ કિરણો આપના જીવનના કોઈપણ ખૂણે જો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર હોય તો તેને દૂર કરી જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ પાથરનારો બની રહે. વિક્રમ સંવતના નૂતન વર્ષે ભવ્ય અને દિવ્ય ગુજરાત સર્જનમાં આપણું દાયિત્વ નિભાવીએ. સૌ ગુજરાતી બંધુઓ-ભગીનીઓના જીવનમાં જ્ઞાન અને પ્રકાશનું પર્વ ઊર્ધ્વગામી વિકાસનો ઉજાશ રેલાવે એવી મંગલમયી પ્રાર્થના.

સૌને દિવાળી પર્વ પ્રસંગે હૃદયપૂર્વકની શુભકામનાઓ સાથે નૂતન વર્ષાભિનંદન... જય જય ગરવી ગુજરાત...

આપનો,

(વિજય રૂપાણી)

મુખ્ય મંત્રી, ગુજરાત રાજ્ય

શુભ સંકલ્પોના દીવડા પ્રગટાવી નવા વર્ષને પોંખીએ...

દિવાળી એટલે રોશનીથી ઝળહળા થતો અનોખો લોકોત્સવ. પ્રકાશને ઉજાસ, અજવાળું, દિપ્તી, તેજ, જ્યોતિ, રોશની કેટકેટલા નામોથી ઓળખવામાં આવે છે. પ્રત્યેક શબ્દમાં પ્રકાશની ઊર્જાનો મહિમા છે. પ્રકાશનું એક નાનું કિરણ અંધકારના સામ્રાજ્યને સમાપ્ત કરવા માટે પૂરતું છે. જન્મથી અનંતની સફર વચ્ચેના પ્રત્યેક પડાવ ઉપર માનસિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આધ્યાત્મિક સત્યના પ્રકાશની આવશ્યકતા છે. પ્રતિ વર્ષ દિવાળીના દીપકની જ્યોત ઊર્ધ્વગામી વિકાસના સત્વ સાથે જીવનમાં નવતર ઊર્જા, ઉમંગ અને ઉત્સાહ લઈને આવે છે.

એ સનાતન સત્ય છે કે, ત્રણ અક્ષરનો શબ્દ પ્રકાશ એટલે માત્ર અજવાળું નહીં, પ્રકાશ એટલે ઊર્જા. ભારતીય સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ જ અંધકારથી પ્રકાશ ભણીની યાત્રામાં સમાયેલી છે. શુભ સંકલ્પો અને શુભ વિચારોના દીવડા પ્રગટાવી પ્રકાશને પોખવાનું પર્વ એટલે દીપોત્સવ.

વિક્રમ સંવતનું નવલું વર્ષ શરૂ થાય એટલે વીતેલા વર્ષમાં કેલેન્ડરની તારીખોના ઝૂમખામાંથી ચૂંટીને પ્રત્યેક દિવસે કરેલા સત્કાર્યો અને શુભ સંકલ્પોને સલામ આપવાનો અવસર. રાજ્ય સરકારે વિતેલા વર્ષમાં અનેક કલ્યાણકારી નિર્ણયો લીધાં અને તેનો અસરકારક અમલ કરીને જન સામાન્યના પરિવારોમાં આનંદ અને ઉલ્લાસના દીપ પ્રગટાવવા સંવેદનાસભર પ્રયાસો કર્યા છે. સૌનો સાથ અને સૌનો સહકાર મેળવી રાજ્યના ખૂણે ખૂણામાં વિકાસનો પ્રકાશ પથરાયો છે. સુરાજ્યના સંકલ્પને સાકાર કરવા પ્રગતિશીલ ગુજરાતની કાર્યસંસ્કૃતિના સથવારે દિવ્ય અને ભવ્ય ગુજરાતના નિર્માણ માટે દીપોત્સવના આ પર્વે પ્રતિબદ્ધ બનવા કૃતનિશ્ચયી થઈએ.

ઘરના આંગણામાં દીવડાનો પ્રકાશ અને માથા ઉપર વડીલોના આશીર્વાદનો હાથ અજવાળાં પાથરે છે. નૂતન વર્ષ શુભકામનાઓથી દીપી ઉઠે અને નવતર શુભ સંકલ્પોથી પ્રત્યેક ગુજરાતીના હૃદયમાં ઉત્સાહ અને ઉમંગની ઊર્જા વધુ ઊર્ધ્વગામી બને એવી અંતઃકરણપૂર્વકની અભ્યર્થના છે. રંગો, મીઠાઈ, દીવડાં અને રોશની સાથે વિકાસ માર્ગે લઈ જતું વિક્રમ સંવતનું આ નવલું વર્ષ વાંચન આનંદમાં પણ અનેક ગણો ઉમેરો કરનારું નીવડે. સંસ્કારી અને શિષ્ટ વાંચન જીવનમાં અજવાળાં પૂરે છે.

પ્રતિ વર્ષની જેમ આ વર્ષે પણ ગુજરાત દીપોત્સવી અંક તેની ભાતીગળ પરંપરા અનુસાર ગુજરાતી સાહિત્યનો રસથાળ લઈ આપની સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. “ગુજરાત દીપોત્સવી અંક-૨૦૧૪” આપ સર્વે સાહિત્ય સર્જકો, ભાવકો તેમજ વાચક મિત્રોને ગરવા ગુજરાતી સાહિત્યસભર વાંચન રસથી તરબોળ કરશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે. દીપોત્સવી પર્વની શુભેચ્છા સાથે વિ.સં.-૨૦૧૫નું નવલું વર્ષ આપ સૌ માટે આનંદમયી, સુખમયી અને મંગલમયી બની રહે એવી શુભકામના સાથે સૌને નૂતન વર્ષાભિનંદન.

(અશ્વિની કુમાર) અઈ.એ.એસ.

સચિવ, માહિતી અને પ્રસારણ વિભાગ

પ્રકાશના પર્વને આવકારીએ...

ભારતીય સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ તેના ઉત્સવો છે. દરેક ભારતીયના જીવનમાં પર્વો, ઉત્સવો, તહેવારોની સામૂહિક ઉજવણીઓ નવી તાજગી, ચેતના અને નવા ઉમંગનો સંચાર કરે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિના અનેક પર્વોમાં દીપોત્સવીના પર્વનો અનેરો મહિમા છે. દીપોત્સવનું પર્વ એટલે અંધકારથી ઉજાશ તરફ પ્રયાણનું પર્વ. આશા અને શ્રદ્ધાનાં સમન્વયથી સંસ્કાર દીપાવવા શુભ સંકલ્પ લેવાનો આ અવસર છે. દીપોત્સવના દીવડાની ઊર્ધ્વગામી ફરફરતી જ્યોત ઉજ્જવળ ભાવિના નિર્માણ માટે પ્રેરણા આપે છે.

માહિતી ખાતાની પરંપરા મુજબ અભ્યાસ લેખો, નવલિકા, નાટિકા, વિનોદિકા અને કાવ્યો જેવા વિવિધ સાહિત્ય પ્રકારોના સર્જન સાથે નયનરમ્ય તસવીરો અને ચિત્રોથી મઢેલો 'ગુજરાત દીપોત્સવી અંક-૨૦૧૪' પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ અને હર્ષની લાગણી અનુભવું છું.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક, સાહિત્ય અને કલા વારસાને વધુ તેજોમય બનાવવા તથા ગુજરાતી સાહિત્યના સાંપ્રત પ્રવાહોનું પ્રતિબિંબ ઝીલીને પ્રસ્તુત દીપોત્સવી અંકને વાંચનસભર બનાવવાનાં અમારા પ્રયાસમાં વિદ્વાન લેખકો, કવિઓ, નાટ્યકારો, વિવેચકો, ચિત્રકારો, ફોટોગ્રાફરો તેમજ અંકના નિર્માણમાં સંકળાયેલાં મારા સાથી અધિકારી-કર્મચોગી મિત્રોનો સાથ સહકાર સાંપડ્યો છે, તે સૌ પ્રતિ આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

કલા, સાહિત્ય, ઈતિહાસ અને સંસ્કાર વારસાનું અનોખું પ્રતિબિંબ રજૂ કરતા 'ગુજરાત' દીપોત્સવી અંકે ગુજરાતના અને રાજ્ય બહારના વાચકોમાં અપ્રતિમ યાહના મેળવી છે. પ્રસ્તુત દીપોત્સવી અંક વિ.સં.-૨૦૧૪ની શબ્દ અને સંસ્કારના ચિંતન અને મનન માટે સત્વશીલ સાહિત્યને આપના કરકમળમાં મૂક્તા અત્યંત હર્ષની લાગણી અનુભવું છું. ગુજરાત દીપોત્સવી અંક-૨૦૧૪ સાહિત્ય રસિકો, પ્રબુદ્ધ નાગરિકો અને સૌ કોઈ વાચકમિત્રોને દીપોત્સવમાં વાચનનો આનંદોત્સવ કરાવશે, એવી મને શ્રદ્ધા છે. 'ગુજરાત' દીપોત્સવીના સર્વ વાચકોને દીપાવલીના પાવન પ્રસંગે શુભેચ્છા સાથે વિ.સં. ૨૦૧૫નું નૂતન વર્ષ શુભદાયી, ફળદાયી, અને પ્રગતિ આપનારું નીવડે તેવી અંતઃકરણપૂર્વકની શુભકામના પાઠવું છું.

અશોક કાલરીયા

અશોક કાલરીયા, આઈ.એ.એસ.

માહિતી નિયામક

આનુક્રમણિકા

અભ્યાસલેખ સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્રમાં ?
૧.	એશિયાની પર્સનાલિટી	- ગુણવંત શાહ	૧
૨.	ઈતિહાસ બોધની લંડન યાત્રા	- વિષ્ણુ પંડ્યા	૫
૩.	આદિગુરુ રામાનંદનું તેજસ્વી અનુસંધાન ઉગમસાહેબ : તથ્ય અને તત્ત્વ	- ડૉ. બળવંત જાની	૧૩
૪.	પ્રતિભાનો પ્રકાશ	- કુમારપાળ દેસાઈ	૧૯
૫.	સત્ય અને સૌંદર્ય માટે જીવું છું અને એના માટે મરું પણ ખરો!	- દેવેન્દ્ર પટેલ	૨૧
૬.	સહન હું તો કરી લઉં છું, ન સહેવાશે તમારાથી... એ પાનું ફેરવી લેજો, જ્યાં મારી વાર્તા આવે !	- જય વસાવડા	૨૩
૭.	‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ જ નહીં ‘જય જય ગરવી ગુજરાતી થાળી’ તેમ પણ બોલજો સ્વર્ણિમ ગુજરાતી થાળી	- ભવેન કચ્છી	૨૭
૮.	મનમોહક મોરબી	- ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ	૨૯
૯.	રાષ્ટ્રવિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ જી.ડી.પી.ની જેમ જનકલ્યાણ માટે શ્રેષ્ઠ ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ પણ દેશ હાંસલ કરશે	- ડૉ. ભરત ગરીવાલા	૩૩
૧૦.	‘ભજન’ - ગુજરાતી કાવ્ય સ્વરૂપ છે	- નરોત્તમ પલાણ	૩૭
૧૧.	ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં જીવનમૂલ્યો	- જોરાવરસિંહ જાદવ	૩૯
૧૨.	ભરથરી - ગોપીચંદ લોકમહાકાવ્ય	- ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક	૪૧
૧૩.	કંઈક આપવાનું શીખવતી યુવા શિબિરો....	- ભદ્રાયુ વઘરાજાની	૪૫
૧૪.	આદિવાસી એકતા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન	- ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ	૪૯
૧૫.	સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ - જૂનાગઢ	- યાસીન દલાલ	૫૩
૧૬.	ઋષિયુગના પુનઃ આગમનનાં અજવાળાંનો આભાસ એટલે સાબરમતી ગુરુકુલમ્	- દોલત ભટ્ટ	૫૯
૧૭.	રાજનીતિના રાહચીંધક : કવિવર જશુરામ વરસડા	- શિવદાન ગઢવી	૬૧
૧૮.	વિશ્વસાહિત્યની વિશિષ્ટ ‘આત્મકથા’ : ‘સત્યના પ્રયોગો’	- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ	૬૭
૧૯.	મહાજન પરંપરા : માંગલ્યનો માર્ગ	- ડૉ. માણેક પટેલ ‘સેતુ’	૭૧
૨૦.	અમેરિકાના ઈન્ટરનેટ જાન્યુઅર સામે ગુજજીબંધુની વોર	- સુદર્શન ઉપાધ્યાય	૭૫
૨૧.	ખેડૂતો જીઆઈ ટેગ મેળવીને પણ આવક વધારી શકે છે	- અજય મો. નાયક	૭૭
૨૨.	આપણી પ્રાચીન વૈદિક સંસ્કૃતિ	- પરમાનંદ મા. ગાંધી	૭૯
૨૩.	મેઘાણી, મહારાજ અને માણસાઈના દીવા	- વી. એસ. ગઢવી	૮૩
૨૪.	ગાંધીજીના જીવનની સફળતાનાં ૨૦ કદમ...	- કિશોર મકવાણા	૮૫
૨૫.	વિશ્વનો વિરલ આતિથ્ય સત્કાર : સગાળશા આખ્યાન	- લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી	૮૯
૨૬.	આજના બદલાયેલા પરિવેશને અનુરૂપ બાળસાહિત્ય સર્જનની આવશ્યકતા	- સોમાભાઈ વી. પટેલ	૯૩
૨૭.	પ્રબળતમ આવેગનો કવિ : સાહિલ પરમાર	- નટુભાઈ પરમાર	૯૫
૨૮.	સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે...! : પરમ વૈષ્ણવભક્ત શ્રી દયારામ	- કાકડિયા મનસુખ વી.	૧૦૭
૨૯.	ગુપ્તકાલીન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની કીડા અને મનોરંજન	- ટીના દોશી	૧૧૫
૩૦.	ગ્રામજીવનને રૂપાળું બનાવતી ગુજરાતની લોકકલા	- ભૂપેન્દ્ર મો. દવે	૧૧૯
૩૧.	લોકગીતોની નાયિકાઓના ટપાલી	- નીલેશ પંડ્યા	૧૨૩
૩૨.	માનવજાતનો મહાશત્રુ : અફવા	- યશવંત મહેતા	૧૨૫
૩૩.	ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ યોગ...	- ડૉ. અશોક નારાયણ	૧૨૮

આનુકૂળશિક્ષા

નવલિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	પાંખો	- ભગવતીકુમાર શર્મા	૧
૨.	શ્રદ્ધા	- મહમ્મદ માંકડ	૩
૩.	વાત એક રાતની (એક દુઃસ્વપ્ન)	- ડૉ. દિનકર જોષી	૭
૪.	એ.સી. બેડરૂમ	- વર્ષા અડાલજા	૧૧
૫.	બીજી બાંધધરી	- રજનીકુમાર પંડ્યા	૧૫
૬.	પાર્ટી	- મોહનલાલ પટેલ	૧૭
૭.	અધ્યાહાર	- કેશુભાઈ દેસાઈ	૨૧
૮.	વિવેક, તું ક્યાં છે ?	- ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૨૩
૯.	હોશિયારી કે નબળાઈ ?	- ઉત્પલ ભાયાણી	૨૭
૧૦.	નામ એનું તથાગત...	- રમેશ ર. દવે	૨૯
૧૧.	મિસ્ટર મહેસુર	- મધુ રાય	૩૫
૧૨.	પરંપરા	- રાઘવજી માધડ	૩૯
૧૩.	અજાયબ આશ્ચર્ય !	- નસીર ઈસમાઈલી 'ઝૂબિન'	૪૩
૧૪.	મેલ - મનના અને તનના...	- સુમંત રાવલ	૪૭
૧૫.	અંગુષ્ઠાખ્યાન	- રમેશ ત્રિવેદી	૫૧
૧૬.	ખાલીપો...	- ભી. ન. વણકર	૫૩
૧૭.	નાનો ભાઈ	- નીતિન ત્રિવેદી	૫૫
૧૮.	મૃગજળ	- નટવર પટેલ	૫૭
૧૯.	હોળી...	- દશરથ પરમાર	૫૯
૨૦.	અજોડ પ્રેમ...	- અલતાફ પટેલ	૬૩
૨૧.	ચરખી	- અતુલકુમાર વ્યાસ	૬૫
૨૨.	તથાસ્તુ...	- નિલમ દોશી	૬૯
૨૩.	હું સાવ એકલો	- નટવર ગોહેલ	૭૩
૨૪.	પવિત્રા	- અવિનાશ પરીખ	૭૫
૨૫.	જૂની નોટબુકનાં પાનાં	- માવજી મહેશ્વરી	૭૯
૨૬.	સગપણ	- ડૉ. સુરમ્યા જોષી	૮૩
૨૭.	હુમન	- ડૉ. સ્વાતિ ધ્રુવ નાયક	૮૫
૨૮.	'શંખમાં ઘૂઘવતો દરિયો'	- રેખાબા સરવૈયા	૮૯
૨૯.	બિચારા જીવ !!!	- દર્શનાબહેન ભગલાણી	૯૩
૩૦.	તસ્કર	- પિનાકિન્ દવે	૯૫
૩૧.	વજૂદ	- પ્રફુલ્લ કાનાબાર	૯૭
૩૨.	વિક્રીતા	- પ્રવીણ ગઢવી	૯૯
૩૩.	પ્રેમની પાસબુક !	- સંજય થોરાત 'સ્વજન'	૧૦૩

આનુક્રમણિકા

વિનોદિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	કયાં ?
૧.	કસ્માત્ ? અકસ્માત્... !	- રતિલાલ બોરીસાગર	૧
૨.	મારી સ્મરણકથાનો અંશ	- નિરંજન ત્રિવેદી	૩
૩.	મિત્ર બુધાલાલ ! ઘણું જીવો !	- પ્રવીણ દરજી	૫
૪.	દર્દીની ઈમેજ તંદુરસ્ત માણસ કરતાં એક વ્હેંત ઊંચી હોય છે!	- હર્ષદ પંડ્યા “શબ્દગ્રીત”	૭
૫.	યાદગાર કવિસંમેલનો અને થોડો મુખવાસ	- હરિકૃષ્ણ પાઠક	૧૧
૬.	પત્તાનો પ્રતાપ	- પરાગ મ. ત્રિવેદી	૧૩
૭.	જગો અને જગાનંદજી	- ડૉ. જગદીશ ત્રિવેદી	૧૫
૮.	આ આઈસ્ક્રીમ ઓગળી જાય કોઈ ઝીલોજી... કટિંગ વિથ અધીર - બધિર અમદાવાદ	- અધીર અમદાવાદી	૧૭
૯.	“નવરી બજારની મહેમાનગીરી”	- જીતેન્દ્ર ઠક્કર	૧૯
૧૦.	આ તો બ્રાન્ડેડ આઈટમ છે બોસ ?	- કિશોર અંધારિયા	૨૧
૧૧.	‘મૂળચંદનું મંગલસૂત્ર’	- ડૉ. નલિની ગણાત્રા	૨૩
૧૨.	ભજિયા બારે માસ	- નગીન દવે	૨૫
૧૩.	કોર્ટની રમૂજ	- મધુકર દિ. ધ્રુવ	૨૭
૧૪.	આમ શાયર બનાય ?	- ભગદેવ ભટ્ટ ‘હાસ્યાયન’	૨૯
૧૫.	ભૂંગળ વિનાની ભવાઈ	- કૃષ્ણ પંડિત	૩૩
૧૬.	આંખ મીચીને સલાહ	- કલ્પના દેસાઈ	૩૫
૧૭.	‘સંબોધન’	- પ્રદ્યુમ્ન આચાર્ય	૩૭
૧૮.	વોટ્સએપની રામાયણ	- નિપુણ સી. ચોકસી	૩૯
૧૯.	અમારો મોન્ટુ કાયબો	- મહેશ શાહ	૪૩
૨૦.	લાલુકાકાનું ૭૫મું	- દિલીપ આર. શાહ	૪૫

નાટિકા સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	કયાં ?
૧.	સાવ અચાનક !	- પ્રકાશ લાલા	૧
૨.	ષડ્ચંત્ર	- વિનોદ સી. દવે	૭
૩.	ભાઈની બાઈ (એકાંકી)	- રવીન્દ્ર પારેખ	૧૭
૪.	તે અહીં છે	- શૈલેષ ટેવાણી	૨૩
૫.	ગૂગલનો બાપ	- દુર્ગેશ ઓઝા	૨૭

આનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	ક્યાં ?
૧.	વિદાયની વસંત (અમેરિકન ફૉલ)	- રઘુવીર ચૌધરી	૧
૨.	પ્રભુનો કેવો હશે અવાજ ?	- ચંદ્રકાન્ત શેઠ	૨
૩.	કોઈ કહેજો	- ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૨
૪.	ન કેં જ જૂદું !	- રાજેન્દ્ર શુક્લ	૩
૫.	અધૂરપ	- માધવ રામાનુજ	૩
૬.	રાજગરો રાતો ને...	- વિનોદ જોશી	૪
૭.	આ અજાણ્યા શહેરમાં	- મનોહર ત્રિવેદી	૪
૮.	તું જ છે એ	- રાજેશ વ્યાસ 'મિસ્કીન'	૫
૯.	ગીત	- હરીશ મીનાશ્યુ	૫
૧૦.	પ્હાડોમાં... (શિખરિણી - સોનેટ)	- મણિલાલ હ. પટેલ	૬
૧૧.	ચૂવાક	- ધીરેન્દ્ર મહેતા	૬
૧૨.	પટરાણી પામ્યા	- નીતિન વડગામા	૭
૧૩.	વિશ્વ ચકલી દિને	- યોગેશ જોષી	૭
૧૪.	હાથમાં તંબૂર	- ધૂની માંડલિયા	૮
૧૫.	પવન મીતવા	- કિસન સોસા	૮
૧૬.	ગીત	- રમણીક સોમેશ્વર	૯
૧૭.	મન સાગરનાં મોતી	- જગદીશ ધનેશ્વર ભટ્ટ	૯
૧૮.	ગઝલનાં સરનામાં ?	- મુસાફિર પાલનપુરી	૧૦
૧૯.	ધૂમ્મસના પરદા...	- સતીશ ડણાક	૧૦
૨૦.	દૂર... દૂર... દૂર...	- હર્ષદ ચંદારાણા	૧૧
૨૧.	માણારાજ !	- શિવજી રૂખડા	૧૧
૨૨.	ઝળઝળિયાં - ગીત	- ગુણવંત ઉપાધ્યાય	૧૨
૨૩.	એક ઋતુ-ગીત	- બકુલેશ દેસાઈ	૧૨
૨૪.	ચૂપ થઈ જવાનું...	- સંજુ વાળા	૧૩
૨૫.	જાણી લીધી	- હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ	૧૩
૨૬.	એથી વધુ શું જોઈએ મને ?	- કૃષ્ણ દવે	૧૪
૨૭.	સરનામું	- દલપત પઠિયાર	૧૪
૨૮.	રાસાયણિક સપનાં...	- ભાગ્યેશ જહા	૧૫
૨૯.	ગીત	- અંકિત ત્રિવેદી	૧૬
૩૦.	પુરણ પદવી	- હર્ષદ ત્રિવેદી	૧૬

આનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	કથાં ?
૩૧.	જીવતર મળ્યાં	- દિલીપ જોશી	૧૭
૩૨.	બાળે છે હજી	- ફિલિપ કલાર્ક	૧૭
૩૩.	‘બેઠો થા...’ - સાંઈનો કોલ	- ડૉ. નિરંજન રાજ્યગુરુ	૧૮
૩૪.	વિરાસત પ્રેમની	- મીરા આસીફ	૧૮
૩૫.	સ્મૃતિદર્દ (મંદાકાન્તા)	- ગોવિંદ દરજી ‘દેવાંશુ’	૧૯
૩૬.	ગઝલ	- રઈશ મનીઆર	૧૯
૩૭.	ભેટો અમારો	- રાધેશ્યામ શર્મા	૨૦
૩૮.	વરસાદ કર	- અઝીઝ ટંકારવી	૨૧
૩૯.	એજ કેવળ કષ્ટદાયક છે !	- રમેશ પટેલ ‘ક્ષ’	૨૧
૪૦.	ગઝલ	- ઉર્વીશ વસાવડા	૨૨
૪૧.	ફટાક દઈને !	- કિશોર જીકાદરા	૨૨
૪૨.	જાય છે શું ?	- અનંત પટેલ	૨૩
૪૩.	ગઝલ	- અનિલ યાવડા	૨૩
૪૪.	ગઝલ	- ભાવેશ ભટ્ટ	૨૪
૪૫.	ગીત	- ચંદ્રેશ મકવાણા	૨૪
૪૬.	સાથ ન દે	- અશોક યાવડા ‘બેદિલ’	૨૫
૪૭.	પડી છે...	- હરદ્વાર ગોસ્વામી	૨૫
૪૮.	લોકોએ	- મનીષ પરમાર	૨૬
૪૯.	ગઝલ	- સ્નેહી પરમાર	૨૬
૫૦.	...ત્યારે શું કરશો ?	- પ્રશાંત કેદાર જાદવ	૨૭
૫૧.	ગઝલ	- રમેશ ઠક્કર	૨૭
૫૨.	ભલાઈ કરી નથી	- એસ. એસ. રાહી	૨૮
૫૩.	કાલે નહીં...	- મનીષ પાઠક ‘શ્વેત’	૨૮
૫૪.	ખ્યાલ પણ રહ્યો ના !	- ભરત કવિ “ઊર્મિલ”	૨૯
૫૫.	તમે નથી તો...!	- ભાનુપ્રસાદ પુરાણી	૨૯
૫૬.	સાક્ષીભાવ	- પ્રદીપ ‘સુમિરન’	૩૦
૫૭.	સામ્રાજી	- ભસ્માંગ માંકડ “સમ્રાટ”	૩૦
૫૮.	મૌનમાં કંઈ	- નટવર આહલપરા	૩૧
૫૯.	નથી કાંઈ મારું	- ડૉ. ઈશ્વર સુથાર (શિલ્પી)	૩૧
૬૦.	વેરવિખેર	- પ્રફુલ્લ રાવલ	૩૨
૬૧.	પ્રાણવાયુ	- રમેશ પટેલ	૩૨
૬૨.	ગીત	- ડૉ. મનહર ઠાકર	૩૩

અનુક્રમણિકા

કાવ્ય સંપુટ

ક્રમ	કૃતિ	કર્તા	કયાં ?
૬૩.	મારી, તમારી, આપણી પણ લાગવી જોઈએ...	- દિનેશ દેસાઈ	૩૩
૬૪.	પૂજા	- પ્રીતમ લખલાણી	૩૪
૬૫.	ઝરણું રે	- રક્ષા શુક્લ	૩૪
૬૬.	ગઝલ	- વિવેક મનહર ટેલર	૩૫
૬૮.	હે અરૂપ	- નયના જાની	૩૫
૬૯.	તોફાની છોકરી	- ચંદ્રશેખર પંડ્યા	૩૬
૭૦.	એમ ખોટા વખાણ કંઈ થાય નહીં	- કનૈયાલાલ ભટ્ટ	૩૬
૭૧.	અમે !	- કરસનદાસ લુહાર	૩૭
૭૨.	આ પૃથ્વી નાશ પામશે ત્યારે..	- રમેશ આચાર્ય	૩૭
૭૩.	એકલતાનો ભાર...	- યોસેફ મેકવાન	૩૮
૭૪.	ને ગઝલ આ...	- ડૉ. ધૈવત શુક્લ 'આનંદ'	૩૮
૭૫.	કેમેરો	- પારસ એસ. હેમાણી	૩૮
૭૬.	ગઝલ	- ડૉ. મનોજ જોશી 'મન'	૩૯
૭૭.	આગનો દરિયો	- ડૉ. પ્રદીપ આઝાદ	૪૦
૭૮.	લઈ જા તારે દેશ	- હર્ષિદા દીપક	૪૦
૭૯.	હું પણ અહીંયાં બેઠો છું...	- દીપક ત્રિવેદી	૪૧
૮૦.	ગઝલ	- ભાવિન ગોપાણી	૪૧
૮૧.	ગીત	- તેજસ દવે	૪૨
૮૨.	અખાત્રીજે	- દર્શક આચાર્ય	૪૨
૮૩.	હોય છે	- સૌલિડ મહેતા	૪૩
૮૪.	ભરબપ્પોરે !	- રમણ વાઘેલા	૪૩
૮૫.	જીવન	- ડૉ. મુકેશ જોષી	૪૪
૮૬.	ગાંધી વંદના	- જયંતિ ધોકાઈ	૪૪
૮૭.	મખમલ સમા એ...	- વિપુલ માંગરોળીયા	૪૫
૮૮.	ગઝલ	- શૈલેષ પંડ્યા 'ભીનાશ'	૪૫
૮૯.	ગીત	- પ્રશાંત સોમાણી	૪૬
૯૦.	ઉઝરડા	- રેણુકા દવે	૪૬
૯૧.	તું આવ !	- ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદી 'સ્વયંભૂ'	૪૭
૯૨.	દેશ્યાનુભૂતિ	- પ્રજ્ઞા પટેલ	૪૭
૯૩.	મરામત કરું છું	- વિનોદ ગાંધી	૪૮
૯૪.	વિશ્વો જ વિશ્વો	- સંસ્કૃતિરાણી દેસાઈ	૪૮

ફોટોગ્રાફ્સ અને ચિત્રો

નિરૂપમા ટાંક
કનુ પટેલ
કલ્પિત પંચાલ
તેજસ જીનગર
બળવંત જોષી
જયદીપ ઠાકર
જામી
રમેશ હાલારી
નરેન અંધારીયા
નટુ મિસ્ત્રી
ભાટી એન.
અશોક ખાંટ
ઉષા પાઠક
અવની દવે
દર્શન શાહ
દુર્ગેશ ઉપાધ્યાય
વિ. એલ. નિમાવત
ભાર્ગવી ભદ્ર
રમેશચંદ્ર રાઠોડ

અંજલી મહેતા
હેમરાજભાઈ દેસાઈ
સવજી છાયા
કિશોર પિઠડીયા
રેખા વેગડ
દામોદર ગજજર
હર્ષ પગી
પ્રિયા આનંદ પરિયાણી
બનવારી રાજપૂત
રવિકુમાર દવે
જયેશ જાદવ
હસમુખ રાવલ
શીતલ સરવૈયા
જયંતિભાઈ ટેઈલર
જગદીશ મેવા
વિમલ હેમાણી
પરેશ પ્રજાપતિ
સપના શર્મા
અમૂલ પરમાર

મૂકેશ પંડિત
પશાભાઈ મકવાણા
હાર્દેશ વોરા
હેમલ ઠાકર
હેતલ દવે
ભૂમિકા ભાવસાર
મનહર કાપડિયા
રાજેન્દ્ર ભાવસાર
નરેશ લિંબાચીયા
રસિક ગલચર
નિકુંજ વૈશ્યક
પિયુષ પટેલ
નટુ પરીખ
પ્રશાંત પટેલ
રક્ષા ભદ્ર
રેખા ચૌહાણ
શૈલેષ રાવલ
વિક્રમ પગી
હેમંત પંડ્યા

: મુખ પૃષ્ઠ - ૧ :

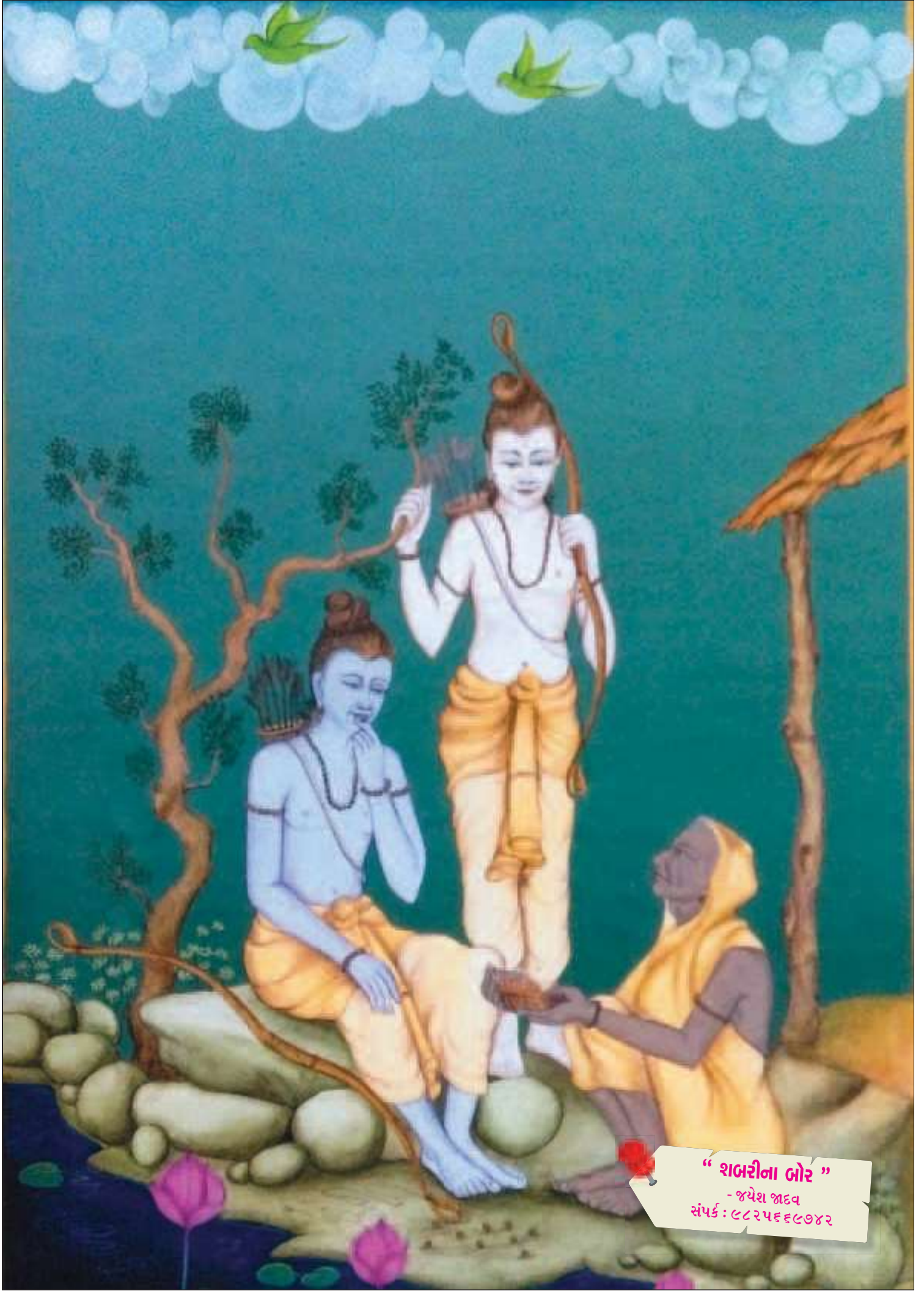
ડો. અશોક પટેલ (૯૪૨૮૮૧૧૦૦૩)

: મુખ પૃષ્ઠ - ૨ :

દેશળ બી. પગી (૯૪૨૭૦૪૫૮૮૯)

: રેખાંકન :

સવજી છાયા (૯૮૭૯૯૩૨૧૦૩)

“ શબરીના બોર ”

- જયેશ જાદવ

સંપર્ક : ૯૮૨૫૬૯૯૭૪૨

“ मनमित ”

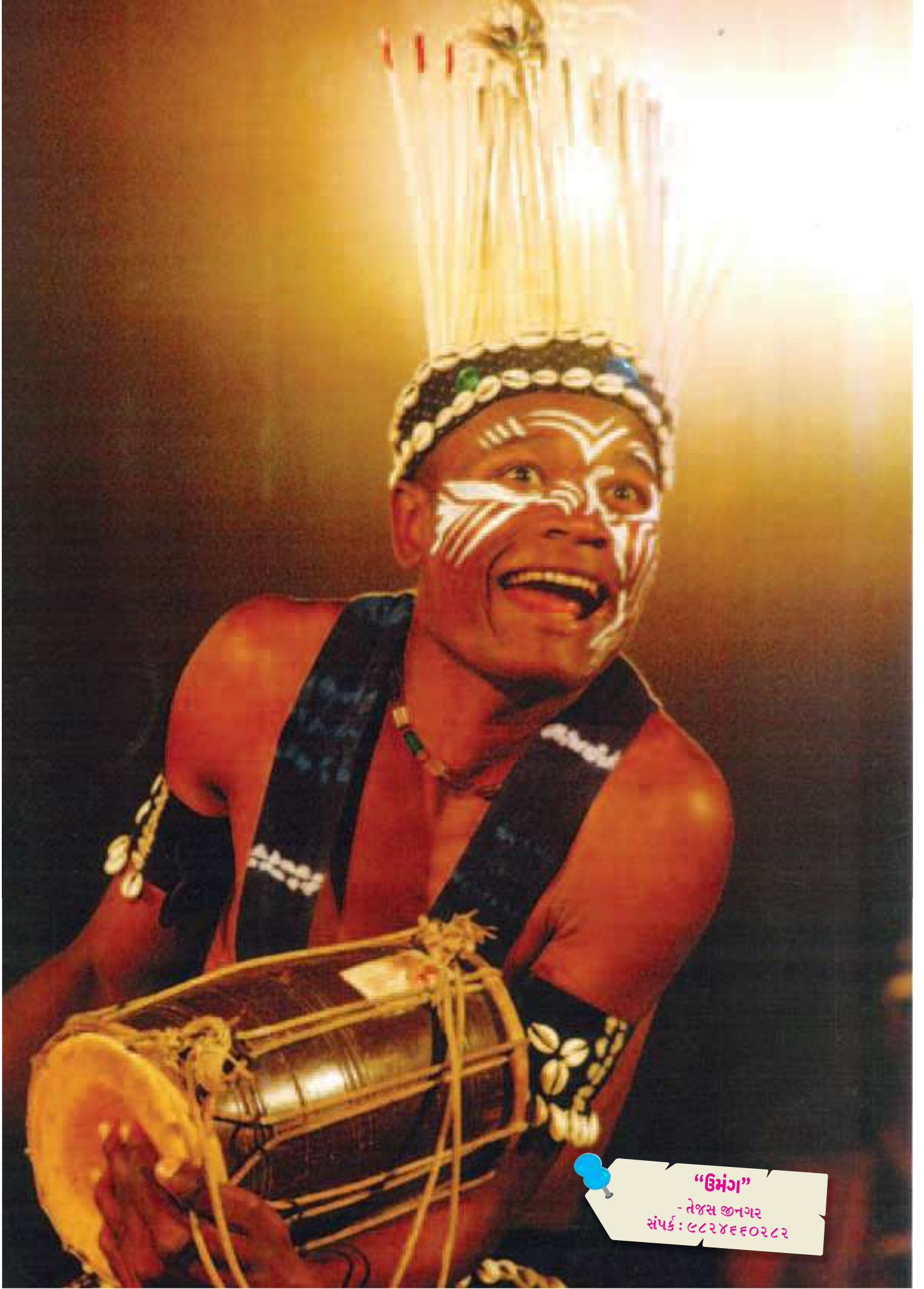
- एसमुभ रावल
संपर्क : ८४२७७१०७११

અભ્યાસલેખ સંપુટ

ગુણવંત શાહ
વિષ્ણુ પંડ્યા
ડૉ. બળવંત જાની
કુમારપાળ દેસાઈ
દેવેન્દ્ર પટેલ
જય વસાવડા
ભવેન કચ્છી
ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ
ડૉ. ભરત ગરીવાલા
નરોત્તમ પલાણ
જોરાવરસિંહ જાદવ
ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક
ભદ્રાયુ વઘરાજાની
ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ
યાસીન દલાલ
દોલત ભટ્ટ
શિવદાન ગઢવી

પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'
સુદર્શન ઉપાધ્યાય
અજય મો. નાયક
પરમાનંદ મા. ગાંધી
વી. એસ. ગઢવી
કિશોર મકવાણા
લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી
સોમાભાઈ વી. પટેલ
નટુભાઈ પરમાર
કાકડિયા મનસુખ વી.
દીના દોશી
ભૂપેન્દ્ર મો. દવે
નીલેશ પંડ્યા
યશવંત મહેતા
ડૉ. અશોક નારાયણ

“ઉમંગ”
- તેજસ જીનગર
સંપર્ક : ૯૮૨૪૬૬૦૨૮૨

એશિયાની પર્સનાલિટી

- ગુણવંત શાહ

શિક્ષણની પરિષદમાં ભાગ લેવા મલયેશિયા જવાનું થયું. ત્યાં કેટલાક આપણા શબ્દો આંખે પડ્યા અને કાને ચડ્યા તે યાદ રહી ગયા : ભૂમિ, ભૂમિપુત્ર, જગા, બંદર, તંડાસ (સંડાસ) ઇત્યાદિ. અહીં એક ફળિયાનું નામ છે : ‘જલન પરમેશ્વર’, અર્થાત્ ‘પરમેશ્વર ફળિયું.’ મલયેશિયાના મૂળ રહેવાસીઓને ‘ભૂમિપુત્ર’ કહેવામાં આવે છે. ‘ભૂમિપુત્ર’ શબ્દનાં મૂળિયાં વેદમાં છે : ‘માતા ભૂમિઃ પુત્રઃ અહં પૃથિવ્યાઃ ।’

ગયેલો મલયેશિયા પણ એશિયાના વિચારે ચડી ગયો. શું એશિયાના દેશોને જોડતી કડી ગરીબી જ છે? શું ગંદકી, ભીડ અને નિરક્ષરતા સમગ્ર એશિયાની વાસ્તવિકતા છે? વીતી ગયેલી સદીઓમાં એશિયામાં જે ધર્મોનાં પારણાં બંધાયાં તેમણે એશિયાની નોખી-અનોખી મુદ્રા ઉપસાવવામાં શો ફાળો આપ્યો? એશિયાની પર્સનાલિટી વિકાસ પામી તેમાં ભારતવર્ષનો ફાળો કેટલો? ઇતિહાસનો એક ચક્રાવો મારી લઈએ તો જ વાત જામે.

હું જ્યારે પણ અગ્નિ-એશિયાના કોઈ દેશમાં જાઉં છું ત્યારે મારા મનોમય કોશમાં, ઘડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને સમુદ્ર પી જનારા મુનિ અગસ્ત્યનું સ્મરણ થતું રહે છે. એ યુગમાં એમની સમુદ્રયાત્રા આજની અવકાશયાત્રા જેટલી જ રોમાંચક બની રહી હશે ને! પ્રખ્યાત ઋષિ મિત્રાવરુણના આ પુત્રે વિંધ્યાચળ પર્વત ઓળંગીને દક્ષિણ ભારતમાં આર્ય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર-પ્રસાર કરેલો. અગસ્ત્યની પત્નીનું નામ લોપામુદ્રા હતું. કહે છે કે, સમુદ્રમાં વસનારા કાલકેય રાક્ષસનો નાશ ઘડામાંથી ઉદ્ભવેલા મુનિ અગસ્ત્યે સમુદ્ર પી જઈને કરેલો (કુંભોદ્ભવેન મુનિનાંબુધિરેવ પિતઃ). આ તો પુરાણકથા થઈ. મકરન્દ દેવે પુરાણકથાઓને પ્રાગ્-ઐતિહાસિક (પ્રી-હિસ્ટોરિક) કહેવાને બદલે પરા-ઐતિહાસિક (પેરા-હિસ્ટોરિક) કહે છે. આ વાત મૌલિક છે. અમેરિકાથી પ્રગટ થતા ‘પેરાબોલા’ સામયિકમાં કાયમ બધા દેશોની પુરાણકથા રજૂ થાય છે. એ વાંચીએ ત્યારે એ કથાઓમાં રહેલું સામ્ય આશ્ચર્ય પમાડનારું હોય છે. એ જ રીતે દેશવિદેશની પરિકથાઓમાં પણ ઘણું સામ્ય હોય છે. પુરાણકથાઓમાં વિશ્વમાનવનું અચેતન મન છતું થાય છે. આવા વિશ્વ-મનસૂની વાર્તાઓ અને ઝંખનાઓ જુદી શી રીતે હોઈ શકે? પુરાણકથાઓની ધૂંધળી બ્લુ પ્રિન્ટ

પર ઇતિહાસની ધૂળપગલીઓ અંકિત થતી રહે છે. આવી ધૂળપગલીઓ દ્વારા એશિયાની પર્સનાલિટીને સમજવાનાં ફાંફાં મારી લઈએ. વૃક્ષની છાયા દ્વારા વૃક્ષની ઓળખ પામવા જેવી આ વાત છે. વરસાદનાં નેવાં ઝાલીને છાપરે પહોંચવાની ચળ માત્ર માણસ નામના પ્રાણીને જ આવે છે. આખરે માણસ તો ઉત્કાંતિની કોસ્મિક લેબોરેટરીનું પ્રયોગપાત્ર (સબ્જેક્ટ) છે ને! સાગર યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસજ્ઞ પ્રો. કે. ડી. બાજપેયીએ પોતાના એક લેખમાં અગ્નિ-એશિયા વિષે ખાસો પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓ લખે છે :

સિન્ધુ નદીની સંસ્કૃતિની તથા તત્કાલીન ખંડેરોની ભાળ મળી તે પહેલાં એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે, ભારતવર્ષને દુનિયાના અન્ય દેશો સાથે કોઈ સંબંધ ન હતો. કેટલાક યુરોપિયન ઇતિહાસકારોએ એવી વાત કરેલી કે ભારત ‘ભવ્ય અલિપ્તતા’માં જીવતું હતું અને વિશ્વની સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ભારતનું પ્રદાન કશું જ ન હતું. હવે આવી વાત કોઈ કરતું નથી. છેલ્લાં દોઢસો વર્ષોનાં સંશોધનોને કારણે આ વાત સાવ ખોટી સાબિત થઈ છે અને વિશ્વના દેશોની સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં

ભારતની ભૂમિકા ગૌરવવંતી હતી એ વાતનો સ્વીકાર થયો છે.

ભારતના ઈજિપ્ત, મેસોપોટેમિયા, ઈરાન અને મધ્ય એશિયા સાથેના સંબંધોનું પગેરું છેક આદ્ય-ઐતિહાસિક (પ્રોટોહિસ્ટોરિક) સમય સુધી જતું જણાય છે. સંસ્કૃતિનો વિકાસ થયો તે સાથે આ સંબંધો પરસ્પર લાભદાયી બન્યા

અને દઢ થયા. પૂર્વ એશિયાના દેશો સાથેના સંબંધો ઉપર ગણાવ્યા તે ભાગો સાથેના સંબંધ કરતાં ખાસા મોડા વિકાસ પામ્યા. ડૉ. આનંદ કે. કુમારસ્વામી કહે છે : ‘એશિયાનો આત્મા ઓળખવો હોય તો ભારતના ભૂતકાળને સમજવો રહ્યો.’ પૂર્વ એશિયા એટલે ચીન, સિંક્યાંગ, મોંગોલિયા, કોરિયા, જાપાન, ટોન્કિન અને ઉત્તર વિયેટનામ. અગ્નિ એશિયામાં શ્રીલંકા, મલાયા, ઈન્ડોચાઈનાનો ભૂખંડ અને ઈસ્ટ ઈન્ડિઝના ટાપુઓનો સમાવેશ થઈ શકે. ઈતિહાસની સામગ્રીનો આધાર ભારતીય, ચીની, તિબેટી હસ્તપ્રતોમાંથી અને અસંખ્ય મંદિરો, મઠો, સ્તૂપોમાં મોટે ભાગે સંસ્કૃતમાં પ્રાપ્ત થતા શિલાલેખોમાંથી મળી રહે છે. પુરાતત્ત્વવિદોએ કરેલાં ઉત્ખનન પરથી પણ ઘણી ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત થતી રહી છે. વેપારનાં મુખ્ય કેન્દ્રો તામ્રલિપ્તિ, ચંપા, વૈશાલી, પાટલિપુત્ર, કલિંગપટ્ટન, કાવેરીપટ્ટન અને બીજાં નગરો હતાં. પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને કોંકણ જેવા પ્રદેશો પણ અગ્નિએશિયા અને રોમન પ્રદેશ સાથે ભૂગુકચ્છ (ભરૂચ) અને કલ્યાણ જેવાં મથકો દ્વારા વેપારમાં જોડાયાં. ભારતની સંસ્કૃતિ અન્ય દેશોમાં પ્રસરાવવામાં રાજાઓ, વિદ્વાનો, બ્રાહ્મણો, વેપારીઓ અને બૌદ્ધ સાધુઓએ ઘણો ફાળો આપ્યો. સંસ્કૃતિનાં મહાન કેન્દ્રો નાલંદા, વિક્રમશિલા (દશરથપુત્ર ભરતના પુત્ર તક્ષે સ્થાપેલ નગર તક્ષશિલા તો નહીં?) વૈશાલી અને વલ્મી (બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠનું મથક) અને કાંચીમાં હતાં. ‘ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો ખરેખર તો પંડિતો અને સાધુઓ દ્વારા થયો છે; વેપારીઓ દ્વારા નહીં.’ આ વિધાન પ્રોફેસર વાજપેયીનું છે.

અગ્નિ-એશિયાના અન્ય દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ મલાયા (મલયેશિયા) દ્વારા ફેલાતી રહી. હકીકતે મલાયાએ

રોમન સામ્રાજ્ય અને ભારત વચ્ચેનો તથા અગ્નિએશિયાના બીજા દેશો અને ભારત વચ્ચેનો સેતુ રચી આપ્યો. આજના મલયેશિયાનું અસલ નામ મલયદેશ હતું અને સિંગાપોરનું નામ સિંહપુર હતું. ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીમાં ભારતના લોકોને મલાયાના દરિયાઈ માર્ગનો ખ્યાલ હતો. બૌદ્ધ જાતકકથાઓ અને પાલિગ્રંથ ‘નિંદસ’ પરથી આ વાતનો અણસાર મળે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦-૮૬ના ગાળામાં હિન્દી મહાસાગર અને ચીન અંગેની વાત ‘ચિં-હાં-શુ’ નામના ગ્રંથના ૨૮મા પ્રકરણમાં થઈ છે જે વેળાએ સમ્રાટ વુ રાજ્ય કરતો હતો. ઈન્ડો-ચાઈનાનો સૌ પ્રથમ પ્રદેશ કુ-નાન ભારતીય અસરતળે આવેલો. ડૉ. પી. સી. બાગ્ચીનું તો કહેવું છે કે : ‘કુ-નાન’નો સૂચિતાર્થ ‘બ્રહ્મા’ છે કારણ કે કુ-નાનના મૂળ રાજવીઓ થાઈલેન્ડના ગ્રંથોમાં ‘બ્રહ્મકુમારો’ તરીકે ઉલ્લેખાયા છે.

પ્રોફેસર આર. સી. મજમુદારના મંતવ્ય પ્રમાણે મલય જાતિ મૂળે ભારતની છે, જ્યાં મલય-માલવા જાતિ ખાસી પ્રસરેલી હતી. એમના કહેવા પ્રમાણે ‘કોલંડિયા’ નામનું મોટું વહાણ હિન્દી મહાસાગર ખૂંદીને ભારતને પૂર્વ કિનારેથી છેક ચિયસેની સુવર્ણભૂમિ સુધી પહોંચ્યું અને આ ભૂમિ સુવર્ણદ્વીપ તથા સ્વર્ણભૂમિ તરીકે જાણીતી થયેલી. એ કાળમાં બંગાળનો ઉપસાગર તથા હિન્દી મહાસાગર અગ્નિ એશિયા જવા માટેના ‘હાઈવે’ જેવો બની રહ્યો.

ગુપ્તકાળમાં આવી જ સ્થિતિ અરબી સમુદ્ર રત્નાકરની હતી. સિંહપુર (સિંગાપોર) બે મહાન, સમૃદ્ધ દેશો વચ્ચેના સંપર્કની કડી બની રહેલું. મલાયામાં તે વખતે સિંગાપોરનો પણ સમાવેશ થઈ જતો હતો. છેક અગાઉનાં વર્ષોમાં આ વિસ્તારમાં ‘નેગ્રાઈટ’ બોલી પ્રચલિત હતી જેમાંથી ‘મોં-ખ્મેર’ ભાષા વિકાસ પામી. કાળક્રમે આ સમગ્ર વિસ્તારમાં સંસ્કૃત પ્રચલિત થઈ. અહીં એટલું નોંધવું જોઈએ કે ભારતીય પ્રવાસીઓમાં કોઈ રાજકીય મુરાદ ન હતી અને વળી ભારતનાં સંસ્થાનો (કોલોની) સ્થાપવાની વૃત્તિ પણ ન હતી. બહુબહુ તો એને ‘સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનવાદ’ કહી શકાય.

સમયનાં વહેણ સાથે ત્રીજી સદીનાં અંત સુધીમાં મલાયા, સિંગાપોર, દક્ષિણ બર્મા (બ્રહ્મદેશ), થાઈલેન્ડ, કમ્બોડિયા અને ચંપામાં વર્ણાશ્રમ ધર્મ સાથે વણાયેલી સમાજવ્યવસ્થા ઉપરાંત ધર્મવ્યવસ્થાનો પ્રસાર થયો અને વૈદિક તથા બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર થયો. સાથે સાથે સંસ્કૃત ભાષા અને બ્રાહ્મી લિપિનો પ્રસાર પણ થતો રહ્યો. ચીની ઈતિહાસમાં લિયાંગ વંશ

(ઈ. સ. ૫૦૨થી ૫૫૬)ના કારભાર વખતે મલાયામાં ભારતીય રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. ટૂંકમાં ભારતના અનોખા 'સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનવાદ'નું વાહન સંસ્કૃત ભાષા હતી.

ભાષાની વાત કરીએ તો મલાયામાં સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ એટલો પ્રબળ હતો કે મલાયાના રાજકુમાર ભાગ્યદત્તે ઈ. સ. ૫૧૫માં એના સમકાલીન ચીની સમ્રાટને લખેલું : 'મારી ભૂમિમાં સંસ્કૃત જેવી મૂલ્યવાન ભાષા જાણીતી છે, મારાં નગરોની મહેલાતો અને દીવાલો ગંધમાદન પર્વત જેટલી ભવ્ય અને ઊંચી છે.' ઈ.સ. ૪૦૦માં મહાનાવિક બુદ્ધગુપ્ત પશ્ચિમ બંગાળના મુર્શિદાબાદ જિલ્લાનાં રંગમતી (રક્તમૃત્તિક) ગામેથી મલાયા પહોંચેલો તેનો ઉલ્લેખ શિલાલેખોમાં થયો છે. ત્યાં બુદ્ધના ધર્મચક્રની ધાતુની પ્રતિકૃતિ પણ ખોદકામમાંથી મળી આવી છે. સાતમી સદીમાં મલાયા 'શ્રીભોજ' તરીકે પણ ઓળખાતું હતું.

આજના ઓરિસાનું પૌરાણિક નામ કલિંગ હતું. મહાભારતમાં, પુરાણોમાં અને જૈન તથા બૌદ્ધ લખાણોમાં પણ કલિંગનો ઉલ્લેખ થયો છે. કવિ કાલિદાસ 'રઘુવંશ'માં કલિંગને દરિયાકિનારે આવેલો પ્રદેશ ગણાવે છે અને ઓરિસાની પર્વતમાળા મહેન્દ્રને 'દ્વીપાન્તરાઃ' તરીકે અર્થાત્ દૂર આવેલા ટાપુઓના ભાગ તરીકે ઓળખાવે છે. 'ઈન્દુમતી સ્વયંવર'માં કવિએ કલિંગના રાજાનો અને એની રાજ્યભૂમિનો મહિમા કર્યો છે. ઈ.સ. ત્રીજી સદીમાં સમ્રાટ અશોક કલિંગ-વિજય પછી હિંસાનો ત્યાગ કરીને બુદ્ધને શરણે જાય છે અને (કદાચ) સાધુ ઉપગુપ્ત દ્વારા બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા પામે છે.

પ્રવાસકથામાં ઈતિહાસની માહિતી આનાથી વધારે ન જ આપી શકાય. એશિયાની પર્સનાલિટીને સમજવામાં જાણ્યે-અજાણ્યે થોડોક ભારત-મહિમા થઈ જાય, તો તે ક્ષમ્ય એટલા માટે ગણાવો જોઈએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિની ઈતિહાસસિદ્ધ અસરની ઉપેક્ષા થઈ શકે તેમ નથી. આવું કરવામાં દેશાભિમાનનો અંશ પણ નથી; કેવળ ભારતવર્ષના ફાળાને મૂલવવાની જ અભિલાષા છે. જાવા(યવદ્વીપ)ને એક કાળમાં 'પૂર્વકલિંગ' નામે ઓળખવામાં આવતું અને 'પેશાવર'નું ખરું નામ 'પુરુષપુર' હતું, જે ગાંધાર(કંદહાર)ની રાજધાની હતી. આવા 'સાંસ્કૃતિક સંસ્થાનવાદ'ના પાયામાં વિચાર કે ધર્મવિચાર રહેલો જણાય છે અને વિચારનું પ્રબળ વાહન સંસ્કૃત-ભાષા હતી. ભારતનો પ્રભાવ એશિયાની પર્સનાલિટીના વિકાસ પર કેટલો પ્રબળ હતો તેની પ્રતીતિ

બાલીમાં આજેય પ્રચલિત એવી સ્વરચના પરથી આવે છે. આ સ્વરચનામાં ભારતની મહાન નદીઓનો મહિમા આ પ્રમાણે થયો છે :

ગંગા-સિંધુ-સરસ્વતી સુયમુના

ગોદાવરી નર્મદા

કાવેરી સરયૂ-મહેન્દ્ર-તનયા

ચર્મણવતી વેણુકા

ભદ્રા નેત્રવતી મહાસુરનદી ખ્યાતા

ચ યા ગણકી

પુણ્યા: પુણ્યજલા સમુદ્રસરિતા:

કુર્વન્તુ તે મંગલમ્ ॥

કુઆલા લુમ્પુર મલયેશિયાની રાજધાની છે. 'કુઆલા લુમ્પુર' એટલે 'કાંપવાળી નદી.' એનાથી માંડ દસપંદર કિલોમીટર છેટે બાંટુ ગુફાઓ આવેલી છે, જ્યાં દર વર્ષે એકાદ લાખ હિન્દુઓ જાત્રાએ જાય છે. અહીં લગભગ ૩૩૦૦ ગુફાઓ ચૂનાના ખડકોમાંથી કુદરતી રીતે બની છે. આ ભૂગર્ભ ગુફાઓમાંથી કેટલીક તો મોટામસ ચર્ચ જેવી ભવ્ય લાગે છે. અહીં રામ, સીતા, હનુમાનની મૂર્તિઓ પણ છે અને તમિળ સંતકવિ તિરુવેલ્લુવરની પંક્તિઓ કોતરેલી છે. આપણે ત્યાં એ સંતના ગ્રંથ 'તિરુકુરલ'ને પાંચમો વેદ પણ કહ્યો છે. આ કોતરામણી બે હજાર વર્ષ જૂની ગણાય છે અને નોંધવા જેવું છે કે બધી કવિતાઓ બે જ પંક્તિની છે, જેમાં માત્ર સાત જ શબ્દો હોય છે. સંતની ગુફામાં આ પંક્તિઓ વાંચવા મળે છે.

એશિયાની પર્સનાલિટી પર ભારતીય સંસ્કૃતિનો ભવ્ય ચહેરો અંકિત થયેલો જણાય એ ખરું, પરંતુ ખરી વાત એ

છે કે એ ચહેરાને ઘાટ આપવામાં રામાયણ, મહાભારત, બુદ્ધ ઉપરાંત લાઓ ત્યુ અને કન્ફ્યુશિયસ થકી પ્રાપ્ત થયેલા વિચારોનો પણ ફાળો છે. સદીઓથી એશિયાનો આવો ભવ્ય વિચારપિંડ રચાતો આવ્યો છે જેનું વાહન ધર્મ રહ્યો છે. બુદ્ધ પરંપરામાં જેને ધર્મઘાતુ કહે છે એ ધર્મદ્રવ્યમાંથી એશિયાના સામૂહિક મનનું ઘડતર થયું છે. એ મન ઈતિહાસની થાપટો ખાઈને 'કોલોનિયલ માઈન્ડ' પણ બની રહ્યું કારણ કે સામ્રાજ્યવાદનાં નખોરિયાંની પીડા એણે ધરાઈને ભોગવી છે. આજનું એશિયા દેખીતી રીતે તો આ પીડામાંથી મુક્ત થયું છે, પરંતુ હજી 'એશિયન મન' ગુલામીના ઓથારમાંથી મુક્ત નથી થયું.

આજના એશિયાની પર્સનાલિટી કેવી છે? એનું ભવિષ્ય કેવું છે? ધર્મ દ્વારા બંધાયેલો એનો પિંડ વિજ્ઞાનના વાયરાઓને કઈ રીતે આત્મસાત્ કરી રહ્યો છે? કઈ સમસ્યાઓ એને પીડે છે? ઠાલા દેશાભિમાનથી મુક્ત થઈને આ પ્રશ્ન અંગે વિચારવું પડશે. એશિયાનો કાયાકલ્પ થઈ રહ્યો છે અને એની અસર 'એશિયન મન' પર પડી રહી છે. આ અસરને ઝીલવા માટે આપણા રડારયંત્રને સાબદું રાખવું પડશે. ઘણુંખરું સ્વામી વિવેકાનંદે પણ ક્યાંક 'એશિયાની સદી'ની વાત કરી હતી. આજનું એશિયા પડખું ફેરવી રહ્યું છે.

એશિયાની પર્સનાલિટીને સમજવી હોય તો જહોન ગંથરનું પુસ્તક 'ઈનસાઈડ એશિયા' વાંચવું પડે અને યુરોપની પર્સનાલિટીને સમજવી હોય તો એ જ લેખકનું પુસ્તક 'ઈનસાઈડ યુરોપ' વાંચવું પડે. એ જ રીતે આજના એશિયાના લોકાત્માને પામવો હોય તો સદ્ગત અશોક મહેતાનું અભ્યાસપૂર્ણ પુસ્તક 'પર્સનાલિટી ઓફ એશિયા' વાંચવા જેવું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના તત્કાલીન વડાપ્રધાન મોરારજી

દેસાઈએ લખી છે. આટલું પૂરતું નથી. એશિયાને સમજવા માટે રામાયણ, મહાભારત, ધમ્મપદ, સમણસુત્તં, તાઓ તે ચિંગ અને ઝેનકથાઓનું વાંચન પણ કરવું પડે. સાચું એશિયા ટોકિયો, બૈજિંગ, કુઆલા લુમ્પુર, સિંગાપોર, બેંગકોક, જાકાર્તા કે મુંબઈમાં નથી. સાચું એશિયા તો આ શહેરોને જિવાડનારાં ગામડાંઓમાં શ્વસે છે; વસે છે. મારી વૃંદાવનવૃત્તિને કારણે લખવામાં લંબાણ થયું, પણ હું લાચાર છું.

પ્રવાસ દરમ્યાન જોવાનું, સાંભળવાનું, ફરવાનું અને ખરીદવાનું માપમાં રાખીને જે કાંઈ સૂંઘવા મળે તે સૂંઘતા રહેવાની ટેવને કારણે એશિયાની પર્સનાલિટીને હું હવે સાવ નવી નજરે નિહાળતો થયો છું. મલયેશિયાના મલાકા પ્રાંતમાં આવેલા કિલ્લા આગળ પરમેશ્વર ફળિયામાં મેં ખાસા આંટા માર્યા હતા. હવે મને આખું એશિયા એક વિરાટ ફળિયું (પરમેશ્વર જલન) હોય એવું લાગ્યા કરે છે.

આવા વિરાટ 'પરમેશ્વર જલન'નું નામ છે : એશિયા.

એશિયાની પર્સનાલિટીને સમજવી હોય તો જહોન ગંથરનું પુસ્તક 'ઈનસાઈડ એશિયા' વાંચવું પડે અને યુરોપની પર્સનાલિટીને સમજવી હોય તો એ જ લેખકનું પુસ્તક 'ઈનસાઈડ યુરોપ' વાંચવું પડે.

માનવીનું સરેરાશ આયુષ્ય

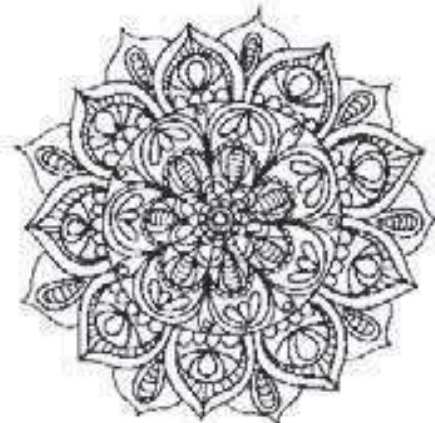
વધ્યું છે તે સાચું,

પરંતુ જેને તમે જીવતો જુઓ છો તે અંદરથી કેંટલો મરી ગયો છે, તેનું માપ કાટ્યું છે ખરું ?

- એલેક્સી કેરલ

(‘એકલતાના એવરેસ્ટ પર’માંથી)

'ટુકડો', ૧૩૯, વિનાયક સોસાયટી,
જૂના પાદરા રોડ,
વડોદરા-૩૯૦૦૨૦
ફોન - ૦૨૬૫-૨૩૪૦૬૭૩

ઇતિહાસ બોધની લંડન યાત્રા

- વિષ્ણુ પંડ્યા

યુનાઈટેડ કિંગડમ કે ઈંગ્લેન્ડ કે બ્રિટન : નામે પણ પરિસ્થિતિ સ્વરૂપે જૂજવાં ! મારું ઇતિહાસ-આકર્ષણ 'માલિક અને ગુલામ' 'વિજેતા અને પરાજિત' 'શોષક અને શોષિત'માંથી હવે સમાનધર્મા સ્વાધીન લોકશાહી રાષ્ટ્રો બન્યા તેનું રહ્યું છે. ૧૮૫૮માં પહેલી ઓગસ્ટે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની પાસેથી સત્તા પાછી લઈને 'બ્રિટિશ ઈન્ડિયા એક્ટ' જાહેર કરાયો ત્યારથી ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ સુધી અને થોડા વધુ સમય માટે 'ડોમિનિયન' સ્ટેટ તરીકે ભારતે શ્વાસ લીધા, તે દરમિયાન સ્વાતંત્ર્યજંગ અવિરત રહ્યો તેનું કેન્દ્ર જેમ દિલ્હી-લખનૌ-લાહોર-કોલકત્તા-અમદાવાદ-મુંબઈ-નાસિક-ચેન્નઈ-હૈદરાબાદ-પટણા-આંદામાન-અમૃતસર-રંગુન હતાં તેવી જ રીતે લંડન પણ ઐતિહાસિક ભારતીય જંગનું ધબકતું શહેર હતું.

૨૦૦૮માં તેનો અંદાજ લંડન-યાત્રા દરમિયાન મળ્યો.

ડિસેમ્બર બીજી, ૨૦૦૮

અમદાવાદથી લંડન, મુસાફરી તો ઘણી થઈ. આરતી અને હું ગુજરાતનાં એકસો એક સ્થાનો પર પહોંચ્યા છીએ. તેમાં પર્વત, અરણ્ય, નદી કિનારો, ગામડાં, સમુદ્રકાંઠો અને મહાનગરો આવી જતા હતાં.

પણ આ તો લંડન ! અંશ તો પેલી ઇતિહાસ-યાત્રાનો જ હતો, જેમાં સાહિત્ય, સમાજ, લોકસાહિત્ય, દસ્તાવેજો, ભૂગોળ... બધું સમાઈ જતું હતું.

આરતીએ વિમાનમથકે વિદાય આપતાં કહ્યું, આ તમારી પ્રથમ વિદેશ યાત્રા છે, તેને 'દેશ-યાત્રા' તરીકે જ અનુભવજો. એક વિશ્લેષિત ન કરી શકાય તેવી સફર, જવાનું તો માંડ પ-૬ દિવસ, પણ જાણે યુગાન્તરની ગઠડી લઈને નીકળ્યો હોઉં એવું અનુભવાયું. મોડી રાતે નીકળ્યા, સવારે લંડન જતી 'કતાર એર ફ્લાઈટ'માં ઉડાન સવાર, બપોર. સાંજ, કરાંચી, દુબઈ, દોહા થઈને લંડનના હીથ્રો વિમાન મથકે પહોંચ્યા ત્યારે દિવસ-સાંજ એકબીજામાં ભળી ગયાં હતાં. લંડનની ઘડિયાળમાં સાંજ હતી, સ્વ-દેશી સમય ક્યાંક પાછળ રહી ગયો હતો ! સૂરજ અને વાદળની સંતાકૂકડી પર પ્રકૃતિ રાણીએ પોતાની હથેળી ઢાંકી દીધી એટલે, જેવાં વિમાની મથકનાં વિધિ-વિધાન પૂરાં કરીને બહાર નીકળ્યાં તો આકાશ વરસવા લાગ્યું !

લંડન- સુઘડ અને ભીંજાયેલું મહાનગર, વર્ષોથી જળવાયેલી, શ્યામ-ભૂખરા રંગની ભવ્ય ઇમારતો. રસ્તા પર વહેતો- પણ જરીકેય બહાવરો ન લાગે તેવો - શિસ્તબદ્ધ ટ્રાફિક. ખુલ્લી, ઉજાશ સાથેની દુકાનો. કેન્દ્રીય મધ્યવર્તી લંડનની બજાર પાર કરતાં લાગ્યું કે અરે, આ તો હજુ ક્યાંક વિક્ટોરિયન અને જ્યોર્જિયન (શાસનના અર્થમાં) છાવણી જેવું જ છે !

આની વચ્ચે ગુજરાતી પ્રજાનો જે સાહસિક અને ઈચ્છાશક્તિ ધરાવતો સમુદાય વર્ષો પૂર્વે આવી પહોંચ્યો હશે તેની કેવી એપણા હશે ?

લંડન- સુઘડ અને ભીંજાયેલું મહાનગર, વર્ષોથી જળવાયેલી, શ્યામ-ભૂખરા રંગની ભવ્ય ઇમારતો. રસ્તા પર વહેતો- પણ જરીકેય બહાવરો ન લાગે તેવો - શિસ્તબદ્ધ ટ્રાફિક. ખુલ્લી, ઉજાશ સાથેની દુકાનો

તેને ફંફોસવા માટેની આ સફર હતી. કૃષ્ણકાંત વખારિયા સાથે હતા, કહે : કોટ તો બેગમાંથી કાઢો, મેં કહ્યું : મારા શર્ટ પરનાં સ્વેટર અને મફલર પૂરતાં નથી ? યજમાન સી.બી.એ મજાક કરી કે, આ માણસ તો વર્ષોથી આગ સાચવીને બેઠો છે. તેને આ ઠંડી ક્યાંથી અસર કરે ? ટી.વી. પરના ગુજરાતી વિભાગમાં કોકિલાબહેન પટેલે ઈન્ટરવ્યૂ લીધો, મેં કહ્યું : હું તો ઇતિહાસનો વિદ્યાર્થી છું, કાંતિતીર્થની યાત્રાએ આવ્યો છું !

ડિસેમ્બર ૩-૪, લંડન

લંડનનું ધુમ્મસથી ઢંકાયેલું સવાર, સી.બી.ના નિવાસસ્થાન 'કર્મયોગ'ની બારીમાંથી જોયું ને ઈચ્છા થઈ, બહાર જવાની. સી.બી.એ સખત ના પાડી : 'મારે આરતીબહેનને જવાબ આપવાનો છે.' સુંદર-સુઘડ ઇમારતોની વચ્ચેના ભીના રસ્તાથી વંચિત રહી ગયો.

પણ લંડનવાસી ચહેરાઓ નિહાળવાની મજા આવે છે. તેઓ વ્યસ્ત છે અને મસ્ત છે! જીવનરસનાં સપનાંઓ ખૂલે છે, બંધ થાય છે, સમેટાય છે. રોજ નવાં કલેવરનો અનુભવ. વેંબલીના ત્રીજા માળે ભવ્ય સભાગૃહમાં 'એશિયન એથિવર એવોર્ડ' સમારોહમાં ભાગ લીધો. સાંજે સાડા ચારે કારમાં નીકળ્યા તો સી.બી.એ કહ્યું, અહીંથી ડાબી બાજુના રસ્તે શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું 'ઈન્ડિયા હાઉસ' છે ! ઓહ ! સાંભળતાંવેંત દિલોદિમાગમાં વીજ ચમકાર થયો. ૧૮૫૭માં માંડવી (કચ્છ)માં જન્મેલા આ પંડિતે ૧૯૦૦થી ૧૯૩૦ સુધી જલાવતન જિંદગીમાં સ્વાતંત્ર્યનાં સપનાં રચ્યાં તેમનું એ પ્રથમ મકાન ! કલ્પનાનો રસ્તો ઇતિહાસનાં તથ્યોનો હાથ પકડીને

ઈતિહાસની નિર્ણાયક કેડી પર જે નિયતિ રચાઈ હતી ત્યાં સુધી આવતીકાલે દોરી જશે...

ડિસેમ્બર ૪, લંડન : એક પુલ, એક ઇમારત

એક પુલ પરથી ચાલતાં-ચાલતાં પસાર થવામાં કેવોક અનુભવ થાય ?

રસ્તે દોડતાં વાહનો, પગથાર પરના રાહદારીઓ અને નીચે ચારે તરફ પ્રવૃત્તિશીલ દુનિયા સાથે વાતો કરતી ઇમારતો. આનાથી વધુ શું હોઈ શકે ?

પણ લંડનમાં એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અને પુલની નીચે વિશાળ રસ્તા પરથી પસાર થતાં અનુભવાયું કે આ ઈસવીસન ૨૦૦૯ની પાંચમી ડિસેમ્બરનો વાદળછાયો મધ્યાહ્ન નથી, એકસો વર્ષ પૂર્વેનું લંડન છે! અને અહીંથી, થોડેક દૂર મસવેલ હિલ રોડ પરના ડાબી બાજુના રળિયામણા રસ્તા પરની ૬૦મી ઇમારતમાંથી કેન્ય-ઈંગ્લિશ પોશાકમાં સજ્જ થઈને બેરિસ્ટર તંત્રી-પત્રકાર પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા 'મોર્નિંગ વોક' પર નીકળતા હશે ત્યારે ...

૧૯૦૫ના અગ્નિમય વર્ષની દાસ્તાનનો અનુભવ કરવા જ અમે આર્ક-વે બ્રિજ પરથી ચાલતાં નીકળ્યા, અને દૃઢ્ય એક થડકાર ચૂકી ગયું : સાચ્યે જ, ૧૮૯૭માં બંધાયેલા આ પુલ પરથી આપણા ગુજરાતી મહાપુરુષો ઉદારવાદી અંગ્રેજોની સાથે કેટલી અને કેવી ગોજિ કરતા ચાલ્યા હશે...

એ સમય જ એવો શાનદાર હતો. મસવેલ હિલ પરની સુંદર-સુઘડ ત્રણ મજલાની ઇમારતમાં પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનો નિવાસ હતો. આ ઐતિહાસિક સ્થાન - જ્યાં આઈરિશ ક્રાંતિકાર ડી'વેલેરાની મુલાકાત માટે પંડિત શ્યામજી, ગાય-દ-અલ્ફેડ અને બીજા એકત્રિત થયા હતા અને જ્યાં કોઈ એક રાતે ભારતને સમજવા રશિયન ક્રાંતિકાર લેનિન આવ્યો હતો, જે લાયબ્રેરીમાં પંડિતો, ફિલસૂફો, રાજકીય કર્મશીલો અને સ્વાતંત્ર્યવાદીઓનો રોજરોજ મેળો જામતો તે આ જગ્યા શોધવામાં અમને ઠીકઠીક મહેનત પડી. વર્ષ ૧૯૦૫થી પ્રકાશિત થયેલા 'ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ' અખબારમાં તો ૯, ક્વિન્સ વૂડ એવેન્યુનું સરનામું હતું.. તેનો લંડનમાં નકશામાં ક્યાંય ઉલ્લેખ જ નહીં ?

હાઈગેટના વિશાળ-વિસ્તારમાં અમે ધૂમતા રહ્યા. મિત્ર પ્રમોદભાઈ અમીન આ નગરના નિવાસી એટલે શોધખોળમાં થાક્યા નહીં. છેવટે એ ઇમારત સુધી પહોંચાયું. વરસાદ શરૂ થઈ ગયો હતો, અહીંની મોસમને બે-વફા ગણવામાં આવે છે.

નીકળો ત્યારે ઠંડીનો અનુભવ થાય અને થોડીક મિનિટોમાં આકાશ લંડન પર વરસવા માંડે. ધૂંધળી ઇમારતો, રસ્તા પરનાં વાહનોની હલચલ અને પગથાર પર દોડતાં શાળાનાં બાળકો, ક્યાંક બાળારાજાની આંગળી પકડીને ઘર તરફ દોરી જતી બ્રિટિશ યુવતી... દરેક ઇમારતના પોતાના શ્વાસ-નિશ્વાસ હશેને ? એકસોથી અધિક વર્ષો પછી યે આ કતારબંધ મકાનો એવાં ને એવાં સુંદર-સુઘડ રહ્યાં છે. ખંડિયેર શબ્દને જલાવતન કરી દેવાયો છે.

જે ઐતિહાસિક ઇમારતનાં આંગણે, શિયાળાનું સામ્રાજ્ય છતાં લીલીછમ લોન હતી, ત્યાં દરવાજે અમે ઊભા હતા. નજર કરી તો એક પ્લેક- ગોળાકારે તખ્તીમાં લખ્યું હતું:

રિવોલ્યુશનરી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, ૧૮૫૭-૧૯૩૦ : સંસ્કૃત સ્કોલર એન્ડ ઈન્ડિયન પેટ્રિયટ લિવ્ડ હિઅર : ૧૯૦૦-૧૯૦૭. વર્તુળાકારે બીજા બે નિર્દેશ : ભારત માતા કી જય અને વંદે માતરમ્ ! આ વિરલ કામ કરનાર પણ આપણો ગુજરાતી જ છે ! હેમંત પાધ્યા તેનું નામ. વર્ષોથી લંડનમાં રહે છે અને એક જ ધૂન મગજ પર સવાર થઈ કે લંડનમાં સો વર્ષ પૂર્વે જે ગુજરાતી દેશભક્તો રહ્યા હતા, ક્રાંતિ-પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેમનાં નામ, કાર્ય અને સ્થાનને સ્મારકરૂપે અંકિત કરવાં.

શ્યામજીના ઐતિહાસિક નિવાસસ્થાનમાં આજકાલ મિસ્ટર ફોનિસ રહે છે. રોઈટર સમાચાર સંસ્થામાં એશિયન પ્રવાહોના સંવાદદાતાની કામગીરી સંભાળે છે. ખુશીપૂર્વક તે આ ઇમારતમાં લઈ ગયા. ફોનિસનો દીવાનખંડ એ શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું પુસ્તકાલય હતું. અહીંથી તેમણે ૧૯૦૫માં 'ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ અખબાર' શરૂ કર્યું. ઈજિપ્ત, ચીન. થાઈલેન્ડ, ફ્રાંસ, જર્મની સુધી વાત પહોંચાડી. ભારતીય યુવાનોનો સંપર્ક કર્યો, બ્રિટિશ ઉદારવાદી એચ.એમ.હિંડમેન, જર્મન નેતા ઓગસ્ટ બેબેલ, ફ્રેંચ સમાજવાદી આગેવાન મોન્થ્યોર જોરિસ, મિખાઈલ પાવ્લોવિચ, રોઝા લક્ઝમ્બર્ગ, ન્યૂયોર્કનો સહભાગી માર્શરોન ફ્લેપ્સ, 'ગેલિક અમેરિકન'નો તંત્રી જ્યોર્જ ફીમેન, કાર્લ માર્ક્સનો પૌત્ર જયા લોંગ, 'પોઝિટીવ રિવ્યુ'ના તંત્રી એસ.એમ. સ્વિન્ની, 'જસ્ટિસ'ના લડાયક તંત્રી હેરી કિનલેક... આ બધા વીસમી સદીના પ્રારંભમાં બ્રિટિશ જાહેર જીવનના તેજસ્વી સિતારા હતા. એકવાર હેવલોક એલીસના પુસ્તક પર સરકારે પ્રતિબંધ મૂક્યો ત્યારે આમાંના ઘણાખરાએ સરઘસ કાઢ્યું. પંડિતજી પણ તેમાંના એક !

આજે કલ્પના પણ ન આવે તેવું 'બોલ્લિક યુદ્ધ' શ્યામજી

કૃષ્ણવર્મા અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં મહાનગરોમાં વસી ગયેલાં એનઆરજી દાદાભાઈ નવરોજી, કુ. પેરીન નવરોજી, નીતિસેન દ્વારિકાદાસ, મંચેરશા બરજોરજી, પી.ગોદરેજ, દીપચંદ ઝવેરી, ડો. એસ.ડી.ઓઝા, ખેમચંદ બેંકર, માણેકશા સોરાબજી... બધાં જ સ્વાતંત્ર્ય સંઘર્ષમાં સામેલ રહ્યાં અને તે પણ બ્રિટિશરો સામેના સ-શસ્ત્ર વિપ્લવના સમર્થક બનીને !

લંડનયાત્રામાં ક્રાંતિનાં તીર્થસ્થાનોએ સ્મરણવંદના સાથે પહોંચાયું તેમાંનું એક આ શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું નિવાસસ્થાન! રોઈટરના નિષ્ણાત સંવાદદાતા ફોનિસે મારા હાથમાં રહેલું ‘લંડનમાં ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ’ પુસ્તક ઉત્સુકતાથી માંગ્યું, પાનાં ફેરવ્યાં, તસવીરો જોઈને કહે : હા, તમે એ જ ઐતિહાસિક જગ્યાએ અત્યારે ઊભા છો !’

આ વિસ્મૃત ઐતિહાસિક ઈમારતની સીડી પર ચઢતાં અને દીવાનખંડમાં ઊભા રહેતાં એકસો પંદર વર્ષ પૂર્વેની ઊર્જનો અનુભવ થયો. નજર સામે વર્તમાન અને અતીત એકબીજાના હાથ પકડીને આવકારવા ઊભા હતા, જાણે ! છેક માણાવદરમાં જોયેલું એક સપનું- આટલાં વર્ષે - સાકાર થયું હતું : શબ્દની રણભૂમિ પરના મુસાફરને તેના એક મહાન યોદ્ધાના નિવાસને આત્મસાત કરવાનો મોકો મળ્યો !

નાતાલ : ૨૦૦૯ લંડનમાં માંડવી અને ચાવંડ !

આ પણ એક આશ્ચર્ય જ હતું !

ઈસુ વર્ષ ૨૦૦૯માં ડિસેમ્બરમાં, જ્યારે નાતાલની મીણબત્તીઓ પ્રગટવાને થોડાક દિવસો બાકી હતા, અહીં લંડનમાં ભીંજાયેલા મધ્યાહને સૌરાષ્ટ્રનું ચાવંડ કેમ યાદ આવ્યું ? અને, કચ્છમાં રુકમાવતી નદીના કાંઠે વસેલા માંડવીની સ્મૃતિ શાને સળવળી ઊઠી ?

અમે ઊભા હતા હાઈગેટ હિલ નામે જાણીતા વિસ્તારના કોમવેલ પ્લેસની કતારબદ્ધ સુંદર-સુઘડ ઈમારતોમાંની એકના દરવાજે. આ પાંસઠમી, ત્રણ મજલાની ઈમારત સો વર્ષ પર હતી તેવી જ શાંત અને ભવ્ય છે. નાનકડા દરવાજામાં પ્રવેશો એટલે શિયાળુ, હવાની સંગત કરતી હરિયાળી અને મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તરફ દોરી જતી સીડી. ત્યાંથી પ્રવેશીને આ ત્રણ મજલાની અંદરની દુનિયા જોવા મળે. દરેક ખંડને પોતાનાં વિશાળ બારી અને બારણાં છે, જે ખૂલતાં બહાર દોડી જતા રસ્તા તરફ નજર પડે છે.

દ, કોમવેલ પ્લેસનું આ પાંસઠમું મકાન છે. તેના જેવાં જ એકસરખાં બીજા આકર્ષક મકાનો કરતાં તે એક જ વાતે અલગ પડે છે. તેના પહેલા અને બીજા માળની દીવાલની વચ્ચે

એક વર્તુળાકાર તખતી (પ્લેંક) લાગેલી છે. તેમાં લખ્યું છે : ગ્રેટર લંડન કાઉન્સિલ. વિનાયક દામોદર સાવરકર - ૧૮૮૩-૧૯૬૬. ઈન્ડિયન પેટ્રિયટ એંડ ફિલોસોફર લિવ્ડ હીઅર.

તો, આ જ પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું જગજાણીતું ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’, જેણે વીસમી સદીના પ્રારંભે તીવ્ર બૌદ્ધિક અને સશસ્ત્ર ક્રાંતિની પ્રવૃત્તિથી દુનિયાનું ધ્યાન દોર્યું હતું ? આ ઈમારતમાં જ અત્યારે રહેતી નિકોલે કેઈન અને તેના હસમુખા બાળારાજાએ કુતૂહલપૂર્વક મારા હાથમાં રહેલાં પુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ જોયું. અરે, આ તો આપણું નિવાસસ્થાન !

મેં કહ્યું : હા, તમારું અને અમારા ગરવા ગુજરાતી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું યે !

તુરત મહિલા બોલી ઊઠી : યેસ, યેસ, ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ પછી કહે : બહાર લાગેલી તખતી અમે સંભાળીને રાખી છે !

૧૯૦૫માં ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ લખાયેલું તેની જાળવણી બ્રિટિશ દંપતીએ રાખી !

આ ઐતિહાસિક ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ને શોધતાં અમને જરા સમય લાગ્યો. પણ તેમાં નવાઈ ન લાગી. લંડનમાં એક ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ છે ત્યાં ભારતીય દૂતાવાસ બેસે છે. તેના સરકારી બાબુઓને અને આપણા મોટાભાગના ગુજરાતીઓને કે બ્રિટનના પ્રવાસે આવતા સહેલાણીઓને ખરેખરા ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ની જાણ નથી, જ્યાં વીસેક વર્ષ સુધી, વિશ્વભરના સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ ભારતમુક્તિને સમર્થન આપવા એકઠા થતા, જ્યાં લાલા હરદયાળ, વિનાયકરાવ સાવરકર, મદનલાલ ધિંગરા, વી.વી. એસ. અચ્યર, બેરિસ્ટર સરદારસિંહ રાણા, મેંડમ ભિકાઈજી રુસ્તમ કામા, વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય, બિપીનચંદ્ર પાલ, લાલા લજપતરાય, સરદાર અજિતસિંહની વિશ્વવ્યાપી ભારત-ચળવળના મૂળિયાં નખાયાં હતાં અને ...

- અને હા, અહીં જ બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી ઈંગ્લેન્ડની બીજીવારની મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે ઈન્ડિયા હાઉસમાં બે દિવસ રહ્યા, શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા અને સાવરકરને મળ્યા અને બ્રિટનથી વાપસ ફરતાં જહાજમાં પહેલવેલી ચોપડી લખી તે ‘હિંદ સ્વરાજ !’ તારકનાથ દાસ, વીરેન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને શ્યામજી કૃષ્ણવર્માના વિચારો જાણવા પછી, તેની પ્રતિક્રિયારૂપે ગાંધીજીએ - લિયો ટોલ્સ્ટોયને પૂછીને- આ પુસ્તક લખ્યું હતું એમ તેમની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે.

લંડનના મારા ૨૦૦૯ના ડિસેમ્બર પ્રવાસ વખતે એક રસપ્રદ વાત એ પણ જાણવા મળી કે ‘હિંદ સ્વરાજ’ પ્રશ્નોત્તરી (કે પરસ્પર સંવાદ)ના સ્વરૂપે લખાયું છે, ગાંધીજી અધિપતિ

તરીકે એક ક્રાંતિકારીના પ્રશ્નોના જવાબ આપે છે.

ગાંધીજી સાથેની આ પ્રશ્નોત્તરી કોની ? ૧૯૦૮ના ૧૦ જુલાઈથી ૧૩ નવેમ્બર ચાર મહિના ગાંધીજી એક પ્રતિનિધિમંડળમાં જઈને રોકાયેલા, તેમના આ પ્રવાસના એક જ અઠવાડિયા પહેલાં ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’નો યુવાન મદનલાલ ધિંગરા બ્રિટિશ શોષક અધિકારી કર્ઝન વાયલીને જાહેરમાં ઠાર કરીને, જાતે જ પકડાઈને ફાંસીની સજા મેળવી હતી. વિન્સ્ટન ચર્ચિલે તેની દેશભક્તિ અને સમર્પણનાં વખાણ કરેલાં. આ ઘટનાઓ અને વિચારથી મંથન અનુભવતા ગાંધીજીએ વાચક અને અધિપતિ (તંત્રી) વચ્ચેની પ્રશ્નોત્તરીરૂપે આ પુસ્તક લખ્યું, તે પ્રશ્નો જે. એમ. પરીખે પૂછ્યા હતા.

જે.એમ. એટલે કે જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ કઠલાલમાં જન્મેલા. ૧૯૦૫માં બેરિસ્ટર બનીને બ્રિટનમાં કારકિર્દી શરૂ કરી હતી. ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ ના સદા સક્રિય સભ્ય. ૧૯૫૭ની અર્ધશતાબ્દી લંડનમાં

ઊજવાવાનું દુઃસાહસ ૧૯૦૫માં કરવામાં આવ્યું. તે ઉત્સવના અધ્યક્ષ પરીખ હતા, એ જગ્યા સેફ્ટસબરી એવેન્યુ પરની ઈન્ડિયન રેસ્ટોરન્ટ હતી. લોકમાન્ય ટિળક અને સાવરકરના મુકદ્દમા તેમણે લડેલા. મદનલાલ ધિંગરાનો મૃતદેહ પાછો મળે તે માટે અદાલત સુધી પહોંચ્યા હતા. આમ ‘હિંદ સ્વરાજ’ના બે વ્યક્તિઓની પ્રશ્નોત્તરી છે તે બંને ગુજરાતી હતા !

‘ઈન્ડિયા હાઉસ’નો ચૂપચાપ બેઠેલો ઈતિહાસ આપણા ગરવા ગુજરાતી સહિતના અનેકોની વિદેશોમાં ક્રાંતિપ્રવૃત્તિની દાસ્તાન સંભળાવી શકે તેમ છે. અહીં ૧૯૫૭ને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ ગણાવતું સાવરકરનું પુસ્તક પહેલીવાર લખાયું-વંચાયું, અહીં ‘ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ’ અખબાર શરૂ થયું તે સમયાંતરે શાસનના રોષને લીધે સ્થળાંતર થઈને પેરિસ-જિનિવામાં ચાલતું રહ્યું, અહીં મદનલાલ ધિંગરાની આહુતિની પહેલી શિક્ષાદીક્ષા થઈ, અહીંથી સ્ટુટગાર્ટ જઈને આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદમાં મેડમ કામા, સરદારસિંહ રાણાએ પ્રથમ રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. અહીંથી...

આ હકીકતોની યાદી ઘણી લાંબી છે. જિનિવામાં ૧૯૩૦ની એકત્રીસમી માર્ચે પંડિતજીએ આંખો મીંચી તે પછી ભારતમાં તેમને શ્રદ્ધાંજલિ આપવા લાહોરની જેલમાં ભગતસિંહ અને સાથીઓ એકઠા થયા હતા. એ દિવસોમાં એ એક જ સ્મૃતિસભા થઈ અને ૪ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૦૩ના દિવસે મુખ્યપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્રભાઈ મોદી - સ્વર્ગસ્થ શ્યામજીના વસિયતનામામાં રહેલી ઈચ્છા મુજબ - તેમનાં અસ્થિ માંડવી,

કચ્છ પરત લાવ્યા એ દિવસ સુધીની આ માનવંદનાને મનોમન ઘૂંટી લીધી.

-અને, ૨૦૧૦માં ડિસેમ્બરની પાંચમી એ (વરસાદથી) ભીંજાયેલી બપોરે ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ના પ્રવેશદ્વારે ઊભો હતો. ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના ચાવંડ ગામના પાદરેથી મોટરરસ્તે વર્ષો પર નીકળ્યા હતા ઉમાશંકર જોષી, તે પ્રસંગ મનમાં આવ્યો. કવિવરે ચાવંડના પાદરે નીચે વળીને, જમીનની ધૂળ માથે ચઢાવી હતી : ‘અહીં મારા ગુજરાતના પરમ કવિવર કાન્ત જન્મ્યા હતા!’

આજે અહીં, લંડનની આ ઈમારતના આંગણેથી ધૂળ ઉઠાવીને માથે ચઢાવવાની આવી જ ઈચ્છા થઈ આવી. મન લાગણીથી ભરાઈ આવ્યું. માંડવી-કચ્છના મજદૂર ભૂલા ભણશાળીના અર્કિયન સંતાન શામુએ અવિરત વિદ્યાસાધના કરીને ‘પંડિત’નું સન્માન મેળવ્યું અને આખી જિંદગી જલાવતન (દિશથી હદપાર) રહીને ય ભારતમુક્તિનું આંદોલન વિદેશોમાં પ્રસાર્યું

તેથી ‘ક્રાંતિવીર’ તરીકે અમર બન્યા તેવા, મારા ગુજરાતના મહાન ગુજરાતીને પ્રણામ ! તેમના ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ને સહૃદય વંદના ! મરાઠી ડોક્યુમેન્ટરીના નિર્માતા ભાઈ વૈદ્યની લાંબી શોધ પછી આ મકાનની સામે આવીને ઊભા ત્યારે આંખોમાં દડદડ આંસુ હતાં; એ સંવેદના અનુભવી શકાઈ !

ડિસેમ્બર ૫, ‘હિન્દ સ્વરાજ’ અને પેન્ટોનવિલા જેલ

અરે, આ કારાગાર વિના તો ગાંધીજીનું ‘હિન્દ સ્વરાજ’ જ ન રચાયું હોત !

પેન્ટોનવિલા જેલ નિહાળતાં પહેલો વિચાર આવો આવ્યો. ૨૦૧૦ના ડિસેમ્બરની વરસાદી ઠંડીમાં લંડનના કેલેડોનિયન રોડ પરથી પસાર થતાં આ વિશાળ જેલ આવી છે. આજે તો તે અપરાધીઓ અને તેમના પરિવારો માટેની સહાનુભૂતિની જગ્યા બની ગઈ છે. પણ વીસમી સદીના પહેલા દશકમાં આ કારાગારમાં પચીસ વર્ષના ભારતીય જુવાન મદનલાલ ધિંગરાને ફાંસી અપાઈ હતી. વિના દલીલ, વિના વકીલ અને વિના અપીલ સૌથી ઝડપી મુકદ્દમામાં ધિંગરાને રોયલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના સમારંભમાં, ભારતના વહીવટી બ્રિટિશ અધિકારી સર કર્ઝન વાયલીને ઠાર મારવાના ગુના માટે ફાંસી મળી, અને આ હસમુખો યુવાન ‘સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીની જય !’ ના પોકાર સાથે ફાંસીના માંચડે લટકી ગયો !

...પણ, ધિંગરા અને ગાંધીજીના ‘હિન્દ સ્વરાજ’ને વળી શી નિસબત ?

આ સવાલનો યે એક ઈતિહાસ છે - મારા લંડન

- પ્રવાસના છેલ્લા દિવસોમાં તેની જાણકારી મળી ગઈ. બેરિસ્ટર મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી, દક્ષિણ આફ્રિકાના એક પ્રતિનિધિમંડળ સાથે બ્રિટિશ સત્તાધારીઓને, મળવા ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા ત્યારે મદનલાલ ધિંગરાને ફાંસી અપાઈ ચૂકી હતી. ૧૯૦૮માં ગાંધીજીએ લંડનની આ બીજીવારની મુલાકાત દરમિયાન નિઝામુદ્દીન રેસ્ટોરન્ટમાં વિજયાદસમી ઉત્સવમાં હાજરી આપી. 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ની સૂત્રધાર ગુજરાતી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા ત્યારે પેરિસ પહોંચીને 'ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ' અખબારના બીજા જન્મને ધામધૂમપૂર્વક ઊજવી રહ્યા હતા, પહેલાં લંડનથી પ્રકાશિત આ અખબાર પર બ્રિટિશ શાસન ખફા હતું, દેશદ્રોહનો મુકદ્દમો ચલાવવાની તૈયારી હતી, ધિંગરાની ફાંસીને 'બલિદાન' અને 'શહાદત' ગણાવવાનો યે અપરાધ સામેલ કરાયો હતો. ગાય-દ-અલ્હેડ નામના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પત્રકારને શ્યામજીના અખબારોને છાપવા માટે સજા ફટકારાઈ હતી. 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ના ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રી જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ અને વિનાયકરાવ સાવરકરે ગાંધીજીને રામ પર વ્યાખ્યાન આપવા આમંત્રિત કર્યા હતા. નિઝામુદ્દીન રેસ્ટોરન્ટમાં આ વિજયપર્વની ઉજવણી થઈ. એમ.પી. તિરુમલાયારી, એસ.એસ. રાજન, વી.વી. એસ. અચ્ચર, આફ્રિકન પ્રતિનિધિમંડળના હબીબ પણ હાજર હતા. લગભગ ૭૦ શ્રોતાઓની વચ્ચે સાવરકર અને ગાંધીજીએ 'રામ'નું ગુણકીર્તન પોતાનાં વક્તવ્યોમાં કર્યું.

ગાંધીજી ઈંગ્લેન્ડના આ પ્રવાસ દરમિયાન ભારે વિચારમંથન અનુભવતા હતા. પહેલી વાર ૧૯૦૬માં લંડન આવ્યા ત્યારે કચ્છવાસી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માને મળવા ઈન્ડિયા હાઉસ પહોંચ્યા હતા. બે દિવસ ત્યાં રોકાયા પણ ખરા. ભારતથી બ્રિટન જનારા દરેક ભારતીય નેતા માટે આ મહત્વનું અતિથિગૃહ જ હતું. અહીં ઘણા યુવાનો અભ્યાસ કરવા માટે આવે ત્યારે છાત્રવૃત્તિ મેળવીને રહેતા. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, મેડમ કામા, જે.એમ.પરીખ, સરદારસિંહ રાણા તો સાંગોપાંગ ગુજરાતી ક્રાંતિકારો હતા.

બીજીવારના પ્રવાસ દરમિયાન ગાંધીજીની મુલાકાત ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાની સાથે પણ થઈ. મહેતા ભારતીય ક્રાંતિકારોના પ્રશંસક હતા. જે.એમ. પરીખે તો ધિંગરાના મૃતદેહને પાછો મેળવવા કાનૂની લડાઈ પણ આપી. ૧૮૫૭ની અર્ધશતાબ્દીની ઉજવણી તેમના પ્રમુખસ્થાને ઊજવાયેલી. કઠલાલમાં જન્મ્યા હતા. કઠલાલવાસીઓને તેમની સ્મૃતિ હોવી

જોઈએ.) લોકમાન્ય ટિળક અને સાવરકરના કેસ પણ પરીખ લડ્યા હતા. પણ ગાંધીજીની વિશેષ ચર્ચા પ્રાણીજીવનદાસ મહેતાની સાથે થઈ.

આ દિવસોમાં તારકનાથ દાસ નામના ક્રાંતિકારે કેનેડામાં આઝાદી ચળવળ ચલાવી અને તેમના સામયિકમાં 'ભારતવાસીની આ સંજોગોમાં આઝાદી માટે કેવી ફરજ હોઈ શકે?' એવો લેખ લખ્યો. તેમનાં વેંકોવરથી પ્રકાશિત 'ફી હિન્દુસ્તાનમાંની વાચનસામગ્રીથી નારાજ થઈને રશિયન સંત-નવલકથાકાર લિયો ટોલ્સ્ટોયે 'એક હિન્દુને પત્ર' નામે લેખ મોકલ્યો. તારકનાથને આ લેખ છાપવા જેવો લાગ્યો નહીં.' પણ તે સમયે વીરેન્દ્રનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય અને તારકનાથ દાસે તેના પ્રતિભાવમાં લેખો લખ્યા હતા. ગાંધીજીને આ 'એક હિન્દુને પત્ર'ની ભારે અસર થઈ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા પાસે કેટલીક

ગાંધીજી ઈંગ્લેન્ડના આ પ્રવાસ દરમિયાન ભારે વિચારમંથન અનુભવતા હતા. પહેલી વાર ૧૯૦૬માં લંડન આવ્યા ત્યારે કચ્છવાસી પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માને મળવા ઈન્ડિયા હાઉસ પહોંચ્યા હતા. બે દિવસ ત્યાં રોકાયા પણ ખરા

નકલો છપાવીને તેમને વિતરિત કરાવી. અને 'ઈન્ડિયન ઓપિનિયન' (૨૫મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૮)માં તે લેખ છાપ્યો.

'હિન્દ સ્વરાજ'નું મૂળ નિમિત્ત આમ શ્યામજી કૃષ્ણવર્માથી પ્રભાવિત અને સાવરકરથી પ્રેરિત, 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ના જુવાન મદનલાલ ધિંગરાને ફાંસી તેમજ ક્રાંતિકારો સાથેની ચર્ચામાં પડ્યું છે, તેનો સ્વીકાર ખુદ ગાંધીજીએ ૧૯૦૮માં ઉતાવળે લખેલી આ પુસ્તિકાની પહેલી આવૃત્તિમાં કર્યો છે. એટલે મારે મન આ પેન્ટોનવિલા

જેલ રહસ્ય-સ્ફોટનું સ્થાનક પણ બની ગઈ !

જેલની અંદર-બહાર અમે, પાંચમી ડિસેમ્બર, ૨૦૦૮ના મધ્યાહને એ જગ્યા ફંફોસતા રહ્યા કે ધિંગરા તેના સ્વસ્થ, અને નિર્ભિક સ્વર સાથે ફાંસીના તખ્તે ચઢ્યો એ ફાંસીઘર ક્યાં હતું? સશસ્ત્ર આઝાદીજંગના વિરોધી મહાન નેતાઓએ તો ધિંગરાની નિંદા કરી હતી અને કહ્યું હતું કે તેણે વાયલીની હત્યા ભાંગ પીને કરી હતી ! ધિંગરાને તેમાં અફસોસ નહોતો કેમકે ભાંગ ભગવાન શિવની વંદના સાથે યજ્ઞોપવેશી છે. એક 'પવિત્ર પ્રસાદ' તરીકે અપનાવીને તે 'બ્રિટિશરોના ભારત પરના દમન સામે પ્રતિરોધની આગ સળગે' તે માટે અને અંતિમ નિવેદનમાં કહ્યું હતું તેમ 'સમગ્ર જગતના માનવકલ્યાણ અર્થે સ્વાધીન ભારત કાર્ય કરે' તેવા લક્ષ્ય માટે બલિદાન આપ્યું અને જન્માંતરો સુધી આપતો રહીશ એમ કહ્યું હતું !

પેન્ટોનવિલા જેલમાં આજે તો કોઈ સ્થાન કે સ્મારક નથી, પણ ઈન્ડિયા લાઈબ્રેરીમાં દસ્તાવેજો જરૂર જળવાયા છે, ૧૭મી ઓગસ્ટ, ૧૯૦૮ના આ બલિદાન વિશે તે સમયના લેખર નેતા (પછીથી મશહૂર વડાપ્રધાન) વિન્સ્ટન ચર્ચિલના

શબ્દોનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેમણે કહ્યું હતું : ‘બ્રિટનના કોઈપણ દેશભક્ત બલિદાની કરતાં જવલંત પ્રમાણ ધિંગરાની શહીદી છે...’ અને આ ક્રાંતિ-વિચારધારાની પ્રતિક્રિયામાંથી ‘હિન્દ સ્વરાજ’ જન્મ્યું તે ઇતિહાસની વાસ્તવિકતા છે.

એકસો વર્ષ પૂર્વેની એ ઐતિહાસિક ઘટનાને એકવીસમી સદીમાં પેન્ટોનવિલા જેલે કહી સંભળાવી તેનો રોમાંચ અનેરો હતો. સાબરમતી, ભાવનગર, વડોદરા, ભૂજ, તિહાડ જેલો તો જોઈ છે. માંડલેની જેલ જોવાની ઈચ્છા અધૂરી છે જ્યાં ઈચ્છા અધૂરી છે જ્યાં ટિળક અને પછી સુભાષ ‘કેદી’ હતા...પણ અહીં દૂ...ર લંડનમાં આ કારાગારમાં તો ધિંગરાનું ખડખડાટ હાસ્ય અને તેજસ્વી બલિદાન અનુભવાતાં રહ્યાં !

ડિસેમ્બર ૬, પેરિન નવરોજી અને વિક્ટોરિયા સ્ટેશન

પત્રકાર અને તેમાં બેઠેલા ઇતિહાસ - પ્રેમીને સમય ક્યાંથી ક્યાં દોરી જાય છે ?

પેરિન, ગોશી અને ખુર્શીદ નવરોજી.

આ નામોની ભૂમિકા મેળવવામાં આપણને સૌને મુશ્કેલી તો જરૂર પડે પણ, લંડનનાં કેટલાંક સ્થાનોને જો વાચા મળે તો જરૂર બોલી ઊઠે : ઓહ, થ્રી સિસ્ટર્સ ફોમ ઈન્ડિયા !

થ્રી સિસ્ટર્સ એન્ડ એ મધર : ગુજરાતી -પારસી મહિલાઓની આ દાસ્તાં વીસમી સદીનાં શરૂઆતનાં વર્ષોની છે. થોડીક યાદદાસ્ત પાછળ લઈ જઈએ તો ‘દેશના દાદા’ દાદાભાઈ નવરોજીની ત્રણ પૌત્રીઓએ એક બીજાં તેજસ્વિની ક્રાંતિકારિણી મેડમ કામાની સાથે પેરિસ, બ્રસેલ્સ, વોશિંગ્ટન, ન્યૂયોર્ક અને લંડનમાં ‘સ્વાધીન ભારત’ની યુદ્ધઘોષણા કરી હતી.

લંડન-મુલાકાતની એક બપોરે અમે મધ્યવર્તી લંડનની પાલમિન્ટ, સ્ટ્રાફાલ્ગર સ્કેવર, થેમ્સ નદીનો પુલ પાર કરીને પ્રવાસીઓ અને ઈંગ્લેન્ડવાસીઓની હલચલથી ધમધમતા વિસ્તારમાં એક જગ્યાએ આવીને ઊભા રહી ગયા.

તે હતું રેલવેની આવનજાવનથી ગાજતું વિક્ટોરિયા રેલવે સ્ટેશન.

વિક્ટોરિયા સ્ટેશન અને પેરિન નવરોજી ?

હા. દિવસ તેરમી માર્ચ, ૧૯૧૦નો.

પેરિસથી એક રેલગાડીમાં બે મુસાફરો લંડન આવી રહ્યા હતા. એક વિનાયકરાવ સાવરકર અને બીજાં પેરિન નવરોજી. બંનેના ચહેરા પર ચિંતા અને વ્યગ્રતા હતી. કારણ, છેક ભારતથી બ્રિટિશ અદાલતે લંડનનાં એક કેસ દાખલ કરાવ્યો હતો. આરોપી એકદમ સ્પષ્ટ હતા : સાવરકરે લંડનમાં શ્યામજી

કૃષ્ણવર્માની સંગતે ઈન્ડિયા હાઉસને રાજદ્રોહી ગતિવિધિમાં ફેરવી નાખ્યું હતું, અહીં અભ્યાસ કરી રહેલા મદનલાલ ધિંગરાએ ઈમ્પિરીઅલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં જઈને વિલિયમ કર્ઝન વાયલીને ઠાર માર્યો હતો, લંડનમાં ૧૮૫૭ની અર્ધશતાબ્દી ઊજવી હતી, ભારતમાં ક્રાંતિકારોને શસ્ત્રોની મદદ કરી હતી...

આરોપો બીજા પણ હતા અને બ્રિટિશરોનું લક્ષ્ય એક જ હતું - કોઈપણ ભોગે ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ને વેરવિખેર કરી નાખવું !

પરંતુ તેવું ન થાય એને માટે જલદ પ્રયાસો કરનારા ગુજરાતીઓમાં આ પારસી મહિલાઓ સૌથી વધુ સક્રિય હતી. પેરિનનો તો જન્મ કચ્છના માંડવી નગરમાં થયો હતો. જ્યાંથી ઈન્ડિયા હાઉસ અને ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટના નિર્માતા

પંડિત શ્યામી કૃષ્ણવર્મા લંડન પહોંચ્યા હતા અને તેમની ઉષ્માપૂર્વકની નિશ્રામાં એક મોટું સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું, જેને હવે રોકવું અશક્ય હતું.

પેરિનના પિતા અરદેશર નવરોજી કચ્છ રાજ્યના તબીબ અને સિવિલ હોસ્પિટલના વડા હતા. ૧૮૮૮ની ૧૨ ઓક્ટોબરે માંડવી (કચ્છ)માં પેરિનનો જન્મ થયો. ૧૮૯૩માં પિતાનું અવસાન થયું એટલે અરદેશર નવરોજીનાં શિક્ષિત પત્નીને કચ્છના મહારાવે પોતાના કુમારના

ખાનગી શિક્ષણમાં રોકી લીધાં. બચપણનાં સાત વર્ષ કચ્છમાં ગાળીને પછી મુંબઈની કેથેડ્રોલ હાઈસ્કૂલ અને એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં ભણી. દાદાભાઈ તે વર્ષોમાં ઈંગ્લેન્ડમાં રાજકીય આગેવાન તરીકે સ્થાપિત થયા, ભારતીય તરીકે તેઓ ચૂંટણી જીતીને સંસદસભ્ય બન્યા અને ભારતની ગરીબી પર તથ્યાત્મક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં જે પછીથી પુસ્તકરૂપે પ્રકાશિત થયાં.

દાદાભાઈની જેમ પારસી-રત્ન મેડમ કામા પણ મુંબઈ છોડીને યુરોપ પહોંચ્યાં હતાં. બંનેનો પરિચય શ્યામજી કૃષ્ણવર્માની સાથે થયો. ‘હોમરુલ સોસાયટી’ની સ્થાપના થઈ પણ લંડનવાસી ગુજરાતીઓને ચેન ન પડ્યું. ઉદારવાદ અને અરજીપત્રકો ભરવાથી દેશની આઝાદી નહીં આવે તેવી લાગણી પેદા થઈ તેમાંથી ‘ઈન્ડિયા હાઉસ’ની ક્રાંતિપ્રવૃત્તિ જન્મી. સત્તર વર્ષની પેરિને પહેલાં સોર્બો યુનિવર્સિટીમાં ફેન્ચ ભાષા સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. તેની બહેન ખુર્શીદ પણ સાથે હતી, તેણે પશ્ચિમી સંગીતને આત્મસાત કર્યું. ગોશી પણ બિથોવનની ચાહક બનીને ઓપેરાની નિષ્ણાત થઈ.

મેડમ કામાએ આ યુવતીઓની જિંદગીમાં સ્વાધીનતાનો

રણકાર ઉમેર્યો. મેડમ કામાની સાથે જ આ બહેનોનો નિવાસ હતો. મેડમ કામા તો ‘મધર ઓફ રિવોલ્યુશન’ ક્રાંતિમાતા તરીકે ચોતરફ જાણીતાં હતાં. પેરિસમાં યે તેમણે એક વધુ ઈન્ડિયા હાઉસની સ્થાપનામાં પ્રેરણા આપી, સ્ટુટગાર્ટની આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદમાં પહેલવેલો ભારતીય રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો. (એક બીજા ગુજરાતી ક્રાંતિકારી બેરિસ્ટર સરદારસિંહ રાણા તેમની સાથે હતા), ઈન્ડિયા હાઉસમાં દર સપ્તાહે ‘ક્રાંતિસભા’ યોજી, મેક્સિમ ગોર્કી સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો, ફ્રાંસ-જર્મની-ઈજિપ્તના ક્રાંતિકારોને એકત્ર કર્યા... આ દરેક કામોમાં નવરોજી-ભગિનીઓ સક્રિય હતી, તેની દુર્ભાગ્યે આપણા દસ્તાવેજોમાં ખૂટતી કડી છે.

અમારી નજર સામે આધુનિક વિક્ટોરિયા રેલવે સ્ટેશનનું પ્લેટફોર્મ હતું. અનેક પ્લેટફોર્મ પરથી ટ્રેનો આવતી-જતી દેખાતી હતી. મુસાફરો નજીક અને દૂરના ઠેકાણે જતા-આવતા, ઊતરતા સ્વજનોને ગળે લગાવતાં, પ્લેટફોર્મ પરની ઘોષિત સૂચનાઓને સાંભળતા હતા...

પણ, મારું મન બરાબર એકસો વર્ષ પહેલાંના માર્ચની બારમીએ પહોંચી ગયું. બ્રિટિશ છાપાંઓ જેના SAVARKAR નામને ‘SA-WAR KAR’ માં બદલાવીને ‘WAR’ નો અંદાજ આપતા હતા તેવો છવ્વીસ વર્ષનો યુવક પકડાઈ જાય, બ્રિટનથી સીધો હિન્દુસ્તાન મોકલી દેવાય, ત્યાં તેનો મુકદ્દમો ચાલે...આવી નેમ સાથે સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ પર બ્રિટિશ પોલીસોનું ધાડું ઊતરી પડ્યું હતું. હજુ તો થોડાક દિવસ પહેલાં આ યુવાને બ્રાઈટનના સમુદ્રતટે બેસીને ‘સાગરાસ’ (સમુદ્રને) ગીતની રચના કરી હતી (આ ગીતને લતા મંગેશકર અને સુધીર ફડકેએ થોડાંક વર્ષો પહેલાં સ્વર આપ્યો ત્યારે લોકો તે સાંભળીને રડવા અને રોમાંચિત થયા.), ગાંધીજીની સાથે નિઝામુદ્દીન રેસ્ટોરન્ટમાં વિજયાદસમી ઉત્સવ પર બોલ્યા હતા, ‘રેડ લાઈન પેસેજ’ નામની ગંદી વસતિમાં જર્મન મહિલાને ત્યાં ભૂગર્ભવાસ કર્યો હતો, પેરિસ જઈને રાણા-કામા-શ્યામજીની સાથે આગામી યોજનાઓ બનાવી હતી.. તેની ધરપકડ ! પેરિન તેની સાથે હતી એટલે તેની યે પૂછપરછ થઈ. હા, હું દાદાભાઈની પૌત્રી છું. ફ્રાંસમાં ભણું છું, સાવરકરથી પરિચિત છું...તેણે ખુલ્લી રીતે કહ્યું અને પછી તો જેલવાસી સાવરકરને મળવા પણ ગઈ.

બ્રસેલ્સમાં ‘ઈજિપ્શીઅન’ નેશનલ કોંગ્રેસમાં નવરોજીબહેનોએ ભાગ લીધો, ભાષણ કર્યા અને ‘વંદેમાતરમ્’ ગાયું હતું. આજનાં ઈજિપ્તનાં જનાંદોલનનાં મૂળિયાં ત્યાં

પડ્યાં હતાં.

મિસ પેરિનના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ મુંબઈમાં ગાંધીજીના આંદોલન સાથે વીત્યો એ વળી એક વધુ રસપ્રદ પ્રકરણ છે.

ડેવિડ ગાર્નેટની એક નવલકથા છે - ‘ધ ગોલ્ડન ઈકો’. જો તમે વીસમી સદીના પ્રારંભે સક્રિય આ તેજસ્વી પાત્રો - સાવરકર, શ્યામજી, મેડમ કામા, નવરોજી બહેનો, ધિંગરા-વગેરેને ક્રાંતિની રસપ્રદ ગતિવિધિમાં સામેલ થયેલાં જાણવા માગતા હો તો, આ નવલકથા જરૂર વાંચજો. ડેવિડ પણ આ બધાનો સમકાલીન લેખક હતો !

છેલ્લો દિવસ, ૨૦૦૯ લંડન : નિરુત્તર પ્રસ્નાર્થની યાત્રા !

લંડનની સહેલગાહે જનારને ‘લંડનમાં ગુજરાત’ને જાણવા-માણવા મળે છે. પણ જો તેમણે ‘સ્વાતંત્ર્યકથાના ગુજરાતીઓનું લંડન’ ઓળખવું હોય તો આટલાં સ્થાનોએ અવશ્ય જવું જોઈએ.

બ્રસેલ્સમાં ‘ઈજિપ્શીઅન’ નેશનલ કોંગ્રેસમાં નવરોજીબહેનોએ ભાગ લીધો, ભાષણ કર્યા અને ‘વંદેમાતરમ્’ ગાયું હતું. આજનાં ઈજિપ્તનાં જનાંદોલનનાં મૂળિયાં ત્યાં પડ્યાં હતાં. મિસ પેરિનના જીવનનો ઉત્તરાર્ધ મુંબઈમાં ગાંધીજીના આંદોલન સાથે વીત્યો

૬૫ કોમવેલ એવેન્યુ, ૭૮ લાન્સેસ્ટર રોડ, નોટિંગ હિલ, ૯૮ લાન્સેસ્ટર રોડ, ટોટન હામ કોર્ટ રોડનું મેદાન, ઈમ્પિરિઅલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, કેકસ્ટન હોલ, પેન્ટોન વિલા જેલ, ૧૨૮ હોલાંડ પાર્ક એવેન્યુ, લિંકન્સ ઈન, એડિનબરો યુનિવર્સિટી, ઈન્ડિયન રેસ્ટોરન્ટ, સાફ્ટબરી એવેન્યુ, હાઉસ ઓફ કોમન્સ, વિક્ટોરિયા રેલવે સ્ટેશન, ૭ એશેડેલ એવેન્યુ ચીસવિક રોડ, સિરેન્સ્ટર કોલેજ, ૧૪૦ સિંકલેર રોડ, ૧૨ ગોર્ડસ

સ્ટ્રીટ, ગોર્ડન સ્ક્વેર...

આ યાદી પણ અધૂરી છે પણ તેનો અતીત રોમાંચક અને આશ્ચર્યસ્તબ્ધ કરી મૂકે તેવો છે. આ સ્થાનોએ ૧૯૦૫થી ૧૯૩૦ સુધી ભારતની સ્વાતંત્ર્ય કથાનાં આજ સુધી અ-જાણ પ્રકરણો રચાયાં હતાં. તેના મુખ્ય નાયકો ગુજરાતીઓ હતા, જેમણે દેશ-પરદેશનાં અનેક ક્રાંતિવીરોની સાથે સંપર્ક કરીને તેમની પ્રવૃત્તિમાં મદદ કરીને, સંગઠનો સ્થાપીને, ઉત્સવો ઊજવીને, લેખો લખીને, પુસ્તકો લખીને, સભાઓ ભરીને અને જરૂરત પડ્યે ગોળી ચલાવીને બંદી દેશના અવાજને દુનિયામાં ગાજતો કર્યો હતો. આ સ્થાનોમાં કેટલીક જેલો છે, કેટલીક સભાખંડો છે અને કેટલાંક એવા ખાનગી નિવાસો પણ છે, જ્યાં ક્રાંતિકારો ગુપ્ત અને ખુલ્લી રીતે રહ્યા, ફ્રાંસી અને, બીજી સજાઓ મેળવી.

એક નિઝામુદ્દીન રેસ્ટોરન્ટ કે ભારતીય રેસ્ટોરન્ટ હવે તો રહી નથી પણ તે જગ્યાએ ૧૮૫૭ના વિપ્લવની અર્ધશતાબ્દી ઊજવાઈ હતી, પહેલો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવાયો હતો. ‘વંદે માતરમ્’ ગવાયું હતું. સત્તાવનમાં બે પ્રતીકો રોટી અને કમળ-

વિતરિત થયાં હતાં. ધન દેવી નામની એક સંપન્ન મહિલાએ 'યારે હિન્દ' નામના નાના સોનેરી ચંદ્રકો વિદ્યાર્થીઓને વિતરિત કર્યા હતા. ખમીસના કે કોટના બટન પર પહેરીને ફરનારા આ યુવકોને બ્રિટિશ યુવાનો સાંખી શક્યા નહીં અને સામસામી હાથાપાઈ પણ થી !

આ યુવકો મદનલાલ ધિંગરાના મિત્રો હતા. શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, સરદારસિંહ રાણા, મેડમ કામાનાં નામોથી આપણે પરિચિત છીએ પણ બીજા કેટલાક ગરવા ગુજરાતીઓ ?

એ હતા નીતિસેન દ્વારિકાદાસ-મુંબઈના નળ બજારના જાણીતા કાપડના વેપારી દ્વારિકાદાસ લલ્લુભાઈના પુત્ર. શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનાં પત્ની ભાનુમતીના ભત્રીજા-ભાઈ થાય. ૧૯૦૨માં એ કાનૂનના વિદ્યાર્થી તરીકે લંડન પહોંચ્યા. 'ઈસ્ટર્ન એક્સપોર્ટ ઈમ્પોર્ટ કંપની' સ્થાપી. કામ ક્રાંતિપ્રવૃત્તિનું. ૧૯૦૭ સુધી 'ઈન્ડિયા હાઉસ'ના મંત્રી રહ્યા. ટિળક મહારાજ પર મુંબઈમાં ચાલેલા મુકદ્દમાની વિગતો આપતા પુસ્તકની ૨૫૦ નકલો લંડનના સ્વાતંત્ર્યવાદીઓમાં વિતરિત કરી. તેમના નિવાસસ્થાન ૧૨૮ હોલાંડ પાર્ક એવન્યુમાં ક્રાંતિકારોની બેઠકો નિયમિત મળતી. 'હિન્દ નેશનાલિસ્ટ એજન્સી'ની પણ સ્થાપના કરી.

લિંકન્સ ઈનમાં બેરિસ્ટર બનેલા નીતિસેને ૧૯૦૮માં મદનલાલ ધિંગરાને ફાંસી મળે તે પછી તેમનો મૃતદેહ સોંપવા અરજી કરી હતી. જવાબમાં નીતિસેન પર વોરંટ બજયું ! માર્સેલ્સે બંદરગાહે સમુદ્રભૂસકો મારીને ફેન્ય ધરતી પર દોડેલા બ્રિટિશ રાજબંદી સાવરકરને છોડાવવા હેગ અદાલતમાં આ ધારાશાસ્ત્રી પહોંચ્યા હતા. ભારતમાં તો તે ક્યારેય પાછા આવી શક્યા નહીં અને લંડન-પેરિસમાં જ રહેલા.

એવા જ બીજા, ભૂલાયેલા ગુજરાતી દેશભક્ત હતા જેઠાલાલ મોતીલાલ પરીખ. કઠલાલ (કપડવંજ પાસે) માં જન્મ્યા. ઈંગ્લેન્ડ જઈને અંગ્રેજ સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કર્યા. બેરિસ્ટર-એટ-લો બન્યા.

૯ મે, ૧૯૦૫ના ઈન્ડિયન રેસ્ટોરન્ટ, સાફ્ટસબરી એવેન્યુમાં એક મેળાવડો થયો. ૧૮૫૭ની અર્ધશતાબ્દીની પૂર્વસંધ્યાએ તેની ઉજવણીના સમારોહમાં અધ્યક્ષસ્થાને જેઠાલાલ મોતીલાલ ઉર્ફે જે.એમ.પરીખ હતા. પ્રમુખ તરીકે તેમણે ઉદારવાદી અંગ્રેજ એચ.એમ.હિંડમેનનો દીર્ઘ પત્ર આ સભામાં વાંચ્યો ને પછી જણાવ્યું કે ગુલામ રહેવા કરતાં દેશે બલિદાન આપવાના માર્ગે આગળ વધવું જ પડશે.

જે.એમ. પરીખે ક્રાંતિકારોને તમામ પ્રકારની કાનૂની

મદદ પૂરી પાડી. ઈન્ડિયન સોશ્યોલોજિસ્ટ પર પ્રતિબંધના ઓળા ફેલાયા તો તેની સામે લડ્યા. લોકમાન્ય ટિળક સામેના મુકદ્દમા માટે ભારત આવ્યા. સાવરકર વિરુદ્ધના બ્રિટિશ આરોપોને પડકાર્યા. બિપીનચંદ્ર પાલની સાથે 'હિન્દ બિરાદરી'ની સ્થાપના કરી.

આ બધા 'ઈન્ડિયા હાઉસ' જેવાં ક્રાંતિતીર્થની સાથે સંકળાયેલા, વીસમી સદીના પ્રારંભ સમયના મહા-ગુજરાતીઓ!

બીજાં કેટલાંક ભૂલાયેલાં નામોના સ્મરણ સાથે લંડનયાત્રાની આ ભ્રમણકથાનું સમાપન કરીએ : નટવરલાલ વિનાયક આચાર્ય (પાટણ) એમ.એસ. અન્સારી (ખેરપુર સિંધ), મંચેરશા બરજોરજી ગોદરેજ (મુંબઈ) ગોવિંદ અને ચતુર્ભુજ અમીન (વીરસદ-બોરસદ) મંચેરશા સોરાબજી માસ્ટર (મુંબઈ) શાપુરજી દોરાબજી સકલાતવાલા (અમદાવાદ).

એવું નથી લાગતું કે લંડનમાં (બેશક, વિદેશોમાં બીજે પણ) ભારતીય આઝાદી જંગનો ઇતિહાસ રચાયો તેમાં ગરવા ગુજરાતીઓની સંખ્યા અને પ્રવૃત્તિ બંને માતબર હતાં ?

અને જો 'હતાં' શબ્દ પ્રયોજીએ તો તેમનાં આ સ્થાનોમાંથી કેટલાક (જેમ કે, પંડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માનું નિવાસસ્થાન, ઈન્ડિયા હાઉસ, જ્યાં પહેલવેલી ૧૮૫૭ની ઉજવણી થઈ તે રેસ્ટોરન્ટ વગેરે)ને સ્વાતંત્ર્યસ્મારક બનાવવા માટે સમાજ અને શાસને કંઈ કરવું જોઈએ કે નહીં ?

લંડનના ડિસેમ્બર-પ્રવાસમાં આ સવાલો ઊઠ્યા હતા અને હજુ નિરુત્તર પ્રશ્નાર્થની યાત્રા જેવા બની રહ્યા છે ! પરંતુ એ સદ્ભાગ્ય છે કે અહીં, માંડવી-કચ્છમાં ભવ્ય ક્રાંતિતીર્થનું નિર્માણ થઈ ચૂક્યું, ૨૦૧૧માં તેનું એટલું જ ભવ્ય (૪૦,૦૦૦ લોકોની ઉપસ્થિતિમાં) લોકાર્પણ યોગ્ય હાથોથી થયું. 'યોગ્ય' શબ્દ અતિશયોક્તિ વિનાનો છે. છેક ૧૯૬૭થી, અમદાવાદની સલાપસ માર્ગ પરની 'મનસૂરી બિલ્ડિંગ'ના પહેલા માળે અંધારિયા 'સાધના' કાર્યાલયમાં બેસીને અમે સ્મારકની મથામણ કરતાં, તેમાં પ્રચારક નરેન્દ્ર મોદી સામેલ હતા, સમય જતાં તેમણે ગુજરાતના મુખ્યપ્રધાનનું સ્થાન લીધું અને શ્યામજીનાં અસ્થિ લાવ્યા પછી આ મહાન સ્મારક બનાવડાવ્યું.

૩૬, સાકેત રો-હાઉસ,
મેમનગર, અમદાવાદ-૫૨
મો - ૯૪૨૭૮૦૪૭૨૨

આદિગુરુ રામાનંદનું તેજસ્વી અનુસંધાન ઉગમસાહેબ : તથ્ય અને તત્ત્વ

— ડૉ. બળવંત જાની

છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી હું રવિસાહેબકૃત ‘ભાણપરચરી’ની હસ્તપ્રતના સંપાદનમાં ક્રિયાશીલ છું. એ રચના ભાણસાહેબના અધિકૃત જીવન માટેનો મોટો દસ્તાવેજી આધાર છે. એમાં રવિસાહેબે પોતાના ગુરુના જીવનસંદર્ભોને ઉપરાંત તત્કાલીન સમાજદર્શનના નીજ અનુભવ અને નિરીક્ષણો આલેખેલાં હોઈને એ રચના ઘણી મહત્ત્વની ગણાય.

મૂળભૂત રીતે રામાનંદ શિષ્ય કબીરની બહુ મોટી શિષ્ય પરંપરાએ જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદ તોડ્યા એનું ગુજરાતના સંત સમાજપરંપરામાં સીધું અનુસરણ અવલોકવા મળે છે. કબીરના એક શિષ્ય પદ્મનાભની શિષ્ય પરંપરામાં ષષ્ટમદાસના શિષ્ય ભાણસાહેબની શિષ્ય પરંપરામાં હીરસાગર સાહેબ શિષ્ય ઉગમસાહેબના જીવનના તથ્ય સંદર્ભે તથા એમની સાધના ધારાના તત્ત્વસંદર્ભે મારો સ્વાધ્યાય પ્રસ્તુત કરવાનો ઉપક્રમ અહીં જાળવ્યો છે.

* * *

જીવનમાં ડેવિએશન - ફંટાવું કે ઉફરાં જવું-ઘણું મોટું પરિભળ ગણાય. ભક્તિમાં આ ઉફરાં જવાની કે ફંટાવાની પરંપરાનું આરંભબિંદુ રામાનંદ છે. રામાનંદ ફંટાયા અને ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં નવી મુદ્રા રચાઈ. શિષ્ટ-પ્રશિષ્ટ ધર્મ-સંપ્રદાયના પ્રાચીન માળખામાં એક નવા ભક્તિમાળખાનો આરંભ થયો અને એને લોકધર્મ-લોકસંતો એવી સંજ્ઞા મળી. નામવરસિંહ જેવા આ લૌકિકધર્મ, સંસ્કૃતિ અને એની નીપજરૂપ સાહિત્ય પરંપરાને ‘દુસરી પરંપરા’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવેલ. પરશુરામ ચતુર્વેદી જેવા હિન્દીના મોટા ગજાના સંશોધકે આ લોકસંતો અને એમની વાણીનો મહિમા સ્થાપિત કરવામાં બહુ મોટું યોગદાન અર્પેલ છે.

આભડછેટ અને છૂતાછૂતના એ જમાનામાં ૧૮૭૬માં ઉગારામનો જન્મ. ગોંડલ સ્ટેટના ગોંડલી નદીકાંઠાના બાંદરા ગામે વણકર વ્યવસાયમાં રત કુટુંબ ડાહ્યાભાઈ ભારાભાઈ મકવાણા રહે એમના પત્નીનું નામ જલુમા. હાથ વણાટનું કાપડ વણે અને ખેતમજૂરી દ્વારા કુટુંબ નિર્વાહ ચાલે. એમના

ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ. ત્રણ ભાઈઓમાં સૌથી નાના ઉગારામ. ગામઠી ધૂળી નિશાળમાં મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ રવિભાઈ નામના મહેતાજી પાસેથી મૂળાક્ષરોનું અને અંકશિક્ષણનું પ્રારંભિક જ્ઞાન મેળવીને આપમેળે લખતા-વાંચતા થયેલા.

નિમ્નવર્ણ-જ્ઞાતિનો સમાજ કંઈ મોટા આચાર્ય સંતો ભગવંતોની નિશ્રામાં રહીને ઉપદેશ ન મેળવી શકે. પણ રામાનંદ અનુપ્રાણિત લોકસંતો-લોકધર્મોની પરંપરામાં એમને ભજન સદુપદેશ કે જ્ઞાનસત્સંગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય. આવા એક એ

મૂળભૂત રીતે રામાનંદ શિષ્ય કબીરની બહુ મોટી શિષ્ય પરંપરાએ જ્ઞાતિ-જાતિના ભેદ તોડ્યા એનું ગુજરાતના સંત સમાજપરંપરામાં સીધું અનુસરણ અવલોકવા મળે છે. કબીરના એક શિષ્ય પદ્મનાભની શિષ્ય પરંપરામાં ષષ્ટમદાસના શિષ્ય ભાણસાહેબ

સમયના સુખ્યાત સંત બાપુ બાળકસાહેબનો સત્સંગ ડાહ્યાભાઈ મકવાણાને સુલભ થયેલો. ઉગારામ અક્ષર ઉકેલતા થયા, ઉછેરમાં તો રમવું, ખાવું અને ઊંઘવું. જલુમાએ બનાવી રાખેલા રોટલા સન્મિત્રોને સાથે રાખીને સહભોગ કરાવવાનું બાળસહજ પ્રકૃતિથી ઉફરું અન્યને આપી દેવાનું વલણ ઉગારામની ઉચ્ચકોટિના આત્માની પરિચાયક બાબત છે. ખાતા-રમતા સમય પસાર કરતા ઉગારામને એકવાર પગમાં ઝીણી અણીદાર કાંકરી ખૂંપી

ગઈ. પડી ગયા અને ઘૂંટણમાં થયેલી ઈજાથી પગમાં કાયમી ખોડ આવી ગઈ.

કોઈક એકાદ ભજનશ્રવણ-સત્સંગ પછી પતિ-પત્નિએ બાપુ બાળકસાહેબ સમક્ષ દીકરા ઉગારામને પગે લગાડીને આશિષ માગેલા અને ખોડંગાતા પગની ચિંતા રજૂ કરેલી. સામુદ્રિકશાસ્ત્રના જ્ઞાતા બાપુ બાળકસાહેબે ઉગારામને અવલોકીને કહેલું કે આ દીકરો તો મોટો સંત થશે, કેટલાય જીવોનો ઉદ્ધાર કરશે. અવતારી આત્મા છે. આખા જગતમાં પૂજાશે અને એમની નામના થશે.

માતા-પિતા વૃદ્ધ પણ મોટાભાઈ લીંબાભાઈનું અનુજબંધુ ઉગારામ ઉપર અપાર વાત્સલ્ય. ઉગારામને તરુણાવસ્થા દરમ્યાન જ પારંપારિક વ્યવસાયમાં જોતરાવાનું બન્યું પણ મન લાગે નહીં. એક દિવસ કોઈને કહ્યા વગર ટીંબીધારે એકાંત સમયે ઘંટીનું પડ ઉપાડીને એક પગે ઊભા રહીને સાધના-તપ કરવા નીકળી પડેલા. બે દિવસ થયા ઉગારામ ક્યાંય નજરે

ન પડતા કુટુંબીજનોએ શોધ આદરી. બધે ધૂમી-ફરી વળ્યા. ફરતા-શોધતા લીંબાભાઈએ ટીબીધારે એકપગે ઊભા રહીને આકરું તપ કરતાં જોયા. સમજાવ્યો. આમ અવાવરું સ્થાનકે રહીને તપ-આરાધના-સાધના કરવી, ભૂખ્યું-તરસ્યું રહેવું એનાં કરતા ઘેરે રહીને તમે આ બધું કરો. કોઈ નહીં ટોકે. અમને તમે નજર સામે હો એટલે નિરાંત રહે. ઉગારામ માની ગયા. ઘરે પરત થયા. કામધંધામાં જોતરાયા. સેવાપૂજા કરે અને એકનિષ્ઠ ભાવે પરંપરિત વ્યવસાયમાં ક્રિયાશીલ રહે.

મોટાભાઈ લીંબાભાઈને થયું કે ઉગાભાઈનું માગું તો જાલુમાએ પોતાના મોટાભાઈ લખમણભાઈ નવાગામ નિવાસી હતા તેની સોનબાઈ નામની દીકરી સાથે નાખેલું. પણ એ ઘોડિયામાં ઉછરતાં સંતાનોની મીઠીજીભ આપી હોય ત્યારે તો ઉગાને કંઈ ખોડ પણ ન હતી. હવે આ ખોડંગાતા પગવાળા ઉગા માટે મામા કંઈ હા ન પાડે. પણ પૂછવામાં શું જાય છે, માનીને મામા પાસે નવાગામ ગયા. ભાણાભાઈ આવ્યા જાણીને મામા-મામીએ હરખ પ્રગટ કરીને આતિથ્ય કર્યું. લખમણમામાને હિંમત કરીને ભાણેજ લીંબાભાઈએ કહ્યું, “મામા ઉગો હવે જુવાન થયો છે પણ પગે ખોડ છે એટલે અમે તમને કહેતાં ખચકાઈએ છીએ.”

મામાએ કહ્યું, “અરે ભાણાભાઈ શરીર છે તે લાગે-વાગે છે. ખોડખાંપણ આવે, લગ્ન પછી કંઈ થયું હોત તો શું કરત. આપણો સંબંધ છે જ.” સોનબાઈની સંમતિ જાણવાનું લીંબાભાઈએ કહ્યું તો પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે તમારા મામીએ વાત કરેલી એને કોઈ પ્રશ્ન નથી એ સંમત જ છે.

લખમણમામા અને મંહિદેમામી બાંદરા આવ્યા. કુટુંબીજનો સાથે મળીને વેવિશાળ-વિવાહ બધુ નક્કી કર્યું.

એકાદ વર્ષમાં તો લગ્ન પણ ગોઠવાયા. સોનબાઈની પતિ પરત્વેની આદરભાવના-પતિપરાયણ જીવન અને કામધંધામાં સહભાગીતાથી કાપડવણાટનું કામ વખણાવા લાગ્યું.

* * *

ઉગારામે ઘરસંસાર માંડ્યો પણ ભક્તિભાવના અને સાધના તરફની અભિમુખતા ચિત્તમાંથી ખસી નહોતી. એક રાત્રે બધું છોડીને ગૃહત્યાગ કર્યો. બધાં શોધે ક્યાંય ભાળ ન મળે. અઠવાડિયા-દશ દિવસ પછી વસ્તડીની ધારે થોરના ઝૂંડની આડશે સાધનામાં બેઠેલા મળી આવ્યા. સમજાવીને ઘેરે લાવ્યા. સોનબાઈએ કહ્યું, ‘ભગત ભક્તિમાં તો મારું ય મન છે. પ્રભુભજનથી ઉત્તમ અન્ય કશું જ નથી. આપ ઘેર રહીને પ્રભુ ભજન કરો સાથે હું પણ જોડાઈશ ને બનતી સેવા

કરીશ.’ બન્નેનું પ્રભુભજન અને વણાટકામ સરસ રીતે ચાલતું. સમય જતાં ઉગારામને થયું કે મામાને ગામ નવાગામ આપણે રહેવા જઈએ. અહીં સંકડાશ પણ છે દંપતી નવાગામ લખમણમામાની નજીક મકાન રાખીને પોતાનું વણાટકામ અને પ્રભુ ભજન કરતા થયા. વણાટકામનો ધંધો ઘણો સારો ચાલતો. પુત્રજન્મ થયો. મેઘો નામ રાખ્યું. એ પછી પમુબહેન, સજુબહેન, ભલાભાઈ અને દેવુબહેન આમ કુલ પાંચ સંતાનો

થયા. નવાગામમાં બધી રીતે ખૂબ સમૃદ્ધ થયા પછી પુનઃ પોતાને મૂળવતનમાં બાંદરા સ્થિર થવાનું વિચારીને પરિવાર સાથે મામાની વિદાય અને આશીર્વાદ લઈને બાંદરા આવીને ક્રિયાશીલ થયા. પોતાની માલિકીનું મકાન બનાવવાની ઈચ્છા હતી ત્યાં પડોશમાં જ સુવિધાવાળું એક મકાન એ જમાનામાં એટલે કે ઈ.સ. ૧૯૧૪માં રૂપિયા એકવીશમાં ખરીદ કર્યું.

* * *

ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ, નીજ વ્યવસાય અને સદ્ગુરુની શોધ સિવાય કોઈ બીજી-ગીજી પ્રવૃત્તિમાં ઉગારામ લપેટાયા નહીં. અંતે ઈ.સ. ૧૯૧૫ વિક્રમ સંવત ૧૯૭૧માં એમને રાજકોટમાં વણકરવાસમાં અમરાબાપા અને રાજમા પાસે અનાથ બાળક તરીકે ઉછરેલા તથા પડોશી કુંભારભગત કરમશી બાપા કે જેઓ રવિસાહેબના શિષ્ય મોરારશિષ્ય આણંદરામથી દીક્ષિત હતા તેમની સંગતથી રવિ-ભાણ પરંપરાની ભક્તિના-સાધનાના માર્ગના પ્રવાસી

હીરસાગર કે જેમનાં વોરા કોટડા ગામે લગ્ન થયેલાં તથા પાવરહાઉસની નોકરી કરતા, આણંદરામ કૃપાએ રવિ-ભાણ શિષ્ય પરંપરાની નામ છાપ હીરસાગર ગુરુ રૂપે ઉગારામને પ્રાપ્ત થઈ. એ રીતે ઉગારામ ભાણસાહેબની સાતમી પેઢીએ શિષ્ય ગણાય.

હીરસાગર દ્વારા ઉગારામને સદ્ઉપદેશ ખૂબ પ્રાપ્ત થયો. શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી સત્સંગ મહિમા અને ભજનવાણીનું ગાન તથા સનાતન ધર્મના સંતો, મહાત્માઓ અને ઋષિઓના પ્રદાનનું ચિંતન સિવાય પાંચમી કોઈ પ્રવૃત્તિ ઉગારામને હતી નહીં. કુટુંબનું ભરણપોષણ, સંતાનોનો ઉછેર, સદ્ગુરુ હીરસાગરનો સત્સંગ અવિરતપણે ચાલતો. હીરસાગર ગુરુએ ક્યેલું કે અહીંથી દક્ષિણ દિશાના પંચક્રમાં તમે સત્નો સંદેશો ફેલાવવા સમર્થ બનશો. કોઈ પઠાણ મુસ્લિમ તમારું શિષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરશે અને તમારી સમક્ષ અઢારેય વર્ણના, વિભિન્ન વર્ગના સમાજના ગુણીજનો જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિના ભેદ-વાડાબંધી-ભૂલીને એક પંગતે અને એક પ્યાલે ભાવ ધારણ કરશે.

ઉગારામ, હીરસાગર ગુરુના આવા ઉમદા અને ઉચ્ચ પ્રકારના આશીર્વાદ પછી પણ અત્યંત વિનીતભાવે, વિનમ્રવૃત્તિથી જીવનવ્યવહારમાં પોતે સાવ સામાન્ય છે એવાં સરળ વ્યવહાર, વાણી અને વર્તન પ્રગટાવતા રહેલા.

* * *

થાણાદેવડી અમરનગરના પૂંજા પઠાણ પ્રકૃતિથી પૂરા ધાર્મિક, ભજનો ગાય અને માતાજીના નોરતાના ગરબા પણ ગાય, પરંતુ વૃત્તિથી શિકારી, હિંસક. એક વખત બાવળના છાંયે બેઠેલ હરણની ઉપર બંદૂકનું નિશાન તાકીને ગોળી છોડી ત્યાં હરણને બદલે કોઈ સંત-મહાત્મા દેખાયેલા. ગભરાયેલા પુંજાબાપા પઠાણ બાવળના છાંયે પહોંચ્યા તો હરણ નહીં અને કોઈ સંત પણ નહીં. પુંજાબાપાને થયું કે મારી બંદૂકને બહેરી ને બોદી બનાવનાર કોણ ? ક્યાં ગુમરાહ થઈ ગયા. મારે ગોતવા પડશે. શિકાર કરવાની વૃત્તિ કાયમ માટે નાશ પામી ગઈ. બધાને અચરજ થયેલું. કર્મનો ઉદય થયો અને ભક્તિનો રંગ વધુ દઢ થતો ગયેલો.

એક વખત પોતાના સગાસંબંધી ડાહ્યાભાઈને ગામ અમરનગર-થાણાદેવડી-મુકામે પાટપૂજાનો પ્રસાદ લેવા અને

સત્સંગ માટે ઉગારામ ઉપસ્થિત હતા. ડાહ્યાભાઈના ગુરુ વીરદાસ પણ ગુરુ હોવાથી પધારેલા. ઉગારામને સત્સંગ કરાવતા જોઈને માર્મિકતા અને કટાક્ષથી બોલેલા કે ‘માસ્તર કરતાં નિશાળિયા આગળ હોય’ ઉગારામે સત્સંગના, ભક્તિ ઉપાસનાના બળે સરળતાથી અને દૃઢતાથી પ્રત્યુત્તર આપતા કહેલું કે ‘માફ કરજો અદા, પણ માસ્તર તો એકડિયા ભણાવતા રહે અને નિશાળિયો આગળ વધીને મોટો સાહેબ થઈને આવે ત્યારે એકડિયા ભણાવતા માસ્તર તો ત્યાં ને ત્યાં જ હોય. એટલે એક વખતના નિશાળિયાને હવે સાહેબ રૂપે સ્વીકારીને ખુરશી ધરે’ વીરદાસ મહાત્માનો મનનો ભેદ આ સંવાદથી અડધો ભંગાયો ત્યાં પાટમાંની જે પાંચ જ્યોત હોય એમાંની ચાર ખૂણાની ચાર પણ વચ્ચેની વચલી જ્યોતને જેહળ જ્યોત

ઉગારામ, હીરસાગર ગુરુના આવા ઉમદા અને ઉચ્ચ પ્રકારના આશીર્વાદ પછી પણ અત્યંત વિનીતભાવે, વિનમ્રવૃત્તિથી જીવનવ્યવહારમાં પોતે સાવ સામાન્ય છે એવાં સરળ વ્યવહાર, વાણી અને વર્તન પ્રગટાવતા રહેલા

કહેવાય છે એ ફેલાણી ને પાટ સળગ્યો. વીરદાસથી રાડ પડાઈ ગઈ કે ‘ઉગાભાઈ દોડજો’ ઉગારામ કહે ‘અલખધણીનું ને-સદ્ગુરુનું નામ લઈને અબીલ છાંટો, બધું શાંત થઈ જશે.’ વીરદાસ કહે ‘ઉગાભાઈ આપ જ છાંટો.’

ઉગારામે સદ્ગુરુ મહારાજનું નામસ્મરણ કરીને અબીલની એક અંજલિ છાંટી ને આગ લુપ્ત થઈ ગઈ. માત્ર પાંચા જ્યોત જ રહી. વીરદાસ મહારાજનો ઉગારામ વિશેનો સંશય ભાંગી ગયો. નિમ્નવર્ણની વ્યક્તિ ધર્મસાધનાથી, તપથી, સ્વાધ્યાયથી અને દૃઢ મનોભાવના સદ્વ્યવહારથી વર્તન, અને વાણી દાખવીને ઉચ્ચ વર્ણ-વર્ગનો સમાદર પ્રાપ્ત કરીને સમરસ વાતાવરણનું નિર્માણ કરે એ સંવાદિતાના પ્રદાતા, ઉદ્ઘાટક અને પ્રસારક ઉગારામ. એમનું અમરનગરની દક્ષિણ દિશા તરફનું પરિભ્રમણ-પ્રબોધ એ રવિભાણ પરંપરાનું દક્ષિણાયન છે.

ઉચ્ચ વર્ણના રામાનંદે નિમ્ન વર્ણને શિષ્યત્વ અર્પવા ઉત્તરાયણ તરફ નિષ્કાસન કર્યું. આ નિમ્ન વર્ણના ઉગારામે ઉપાસના-સાધના-તપ અને ચિંતન સત્સંગથી ઉચ્ચ વર્ણના-વર્ણના નાદશિષ્ય લાભુદાદા, પુંજાબાપા, અમરુબાપુ, ત્રંબકબાપા, જીવાબાપા, કરમશીબાપા અને બુંદશિષ્ય ભલારામ બાપાને પ્રબોધીને જે સામાજિક સંવાદિતા, સમરસતા અને સમભાવિતાની સ્થાપના કરી એ રવિભાણ પરંપરાના આદિગુરુ રામાનંદને કરેલું મહાન ભક્તિતર્પણ છે. આદિગુરુની ઈચ્છાને

ભારે પ્રભાવક રીતે તેમણે વહાવી અને જીવંત પરંપરા રૂપે સ્થાપીને ઉગારામ એક બળવાન અને તેજસ્વી અનુસંધાન તરીકે એમની વ્યક્તિમતાને આવા તથ્ય દ્વારા ગુરુ હીરસાગરકૃપાએ- આદિગુરુ રામાનંદની મનોભાવનાને સફળતાપૂર્વક પાર પાડી, અને જીવંત પરંપરા રૂપે આજે બુંદશિષ્ય ભલારામબાપાના બુંદશિષ્ય ગોરધનબાપા દ્વારા બાંદરા મુકામે તથા નાદશિષ્યો પુંજલપીર-પૂંજબાપાના નાદશિષ્ય હરજીવનબાપાના નાદશિષ્ય દેવારામબાપાના નાદશિષ્ય જયંતીબાપા દ્વારા ભેડા અપળિયા મુકામે અખંડ રીતે વિદ્યમાન છે, એ હિન્દુ- સનાતન ધર્મની મોટી લોક સાંસ્કૃતિક ઘટના છે.

મુસ્લીમ પૂંજબાપા પઠાણને સત્સંગી બનાવ્યા, પછી પૂંજબાપાએ શિકાર છોડી દઈને અમરનગરના રાજવી અમરુબાપાના રેલ્વે સલુનના બંગલે પગીપણું સ્વીકાર્યું. અમરુબાપુના બંગલે સત્સંગ ચાલે. બાંદરા પણ બધા આવે. સોનલમા, સંતાનો અને ખાસ તો નાનો દીકરો ભલો-ભલારામ પણ સત્સંગ અને સેવા-સાધનામાં રત રહે. અમરુબાપુના સલુનના બંગલાના સત્સંગમાં તરધરીથી હરજીવનબાપાને બોલાવાયેલા. સાધના અને ભક્તિમાં રત રહેલા પુંજબાપાને ગુરુ ઉગારામે આદેશ આપ્યો. તમે પરબાધો. ગુરુપદ ધારણ કરો.

અમરુબાપુના સલુનના બંગલાના સત્સંગમાં બાપુનો હજુરિયો જેરામભાઈ પણ સામેલ થયેલો. એને ક્ષય રોગ. લોહીની ઉલટી થાય. ડોક્ટરોએ હાથ ખંખેરી નાખેલા. ઉગારામે જેરામભાઈને ત્રણ-ચાર કલાક સુધી ગાયના દૂધને મેળવીને એનું ઘોળવું પીવાનું કહ્યું. ઉગારામ કૃપાએ ક્ષય રોગ નાબૂદ થયો. ઉગારામ બાપાની અને તેની શિષ્ય મંડળીના વખાણ જેરામભાઈએ અમરુબાપુ સમક્ષ કરેલા. એટલે અમરુબાપુએ તારીખ વાર નક્કી કરાવીને ઉગારામ બાપાનો સત્સંગ એમના બંગલે ગોઠવ્યો. પોતાની મોટરમાં બાંદરાથી ઉગારામ બાપાને

અમરનગર માનપૂર્વક લવાયા. આમાં અનેક મહાનુભાવોની સામેલગીરી હતી, રાજકોટના પ્રખ્યાત વકીલ રતિલાલભાઈ, ગોંડલના કાકુભાઈ શેઠ, બરવાળાના પોલીસપટેલ જીવાભાઈ, મામૈયાબાપુ, ઉપસ્થિત હતા. પૂંજબાપા, હરજીવનબાપા, જેરામભાઈ, આદિ શિષ્યમંડળની ઉપસ્થિતિમાં અમરુબાપુએ ઉગારામબાપા પાસેથી નામ-વચન લઈને ધન્યતા અનુભવી.

બરવાળા બાવળ મુકામે દરબાર સાહેબ દીનુભાઈની સાથે એક વખત ઉગારામદાદાની બેઠક યોજાઈ. નાતજાતના ભેદભાવના એ જમાનામાં લોકો છાને ખૂણે ટીકા કરતા, પણ ઉગારામજીના સત્સંગ શ્રાવણપાનથી દિનુભાઈ અને સાથીઓ પ્રભાવિત થયેલા એ પછીથી ભુરાબાપા રામાણીના નિવાસસ્થાને લાભુદાદા જેવા બ્રાહ્મણ, જીવાભાઈ, શંભુબાપાના પત્ની મણીબહેન અને શંભુબાપાના બહેન દુધીબહેનને સત્સંગ દ્વારા શિષ્યપદે સ્થાપ્યા. લાભુદાદાના પરિવારની પૂરી ચિંતા ટળશે જેવા ઉગારામ બાપાના વચનથી અને એ છ માસના નિયત સમયે ખરા પડયાથી લાભુદાદાની શ્રદ્ધા દઢ બની.

પછી તો કમળકોટડાનો દરબાર પરિવાર ઉપરાંત મામૈયાબાપુ, દેવજીબાપા અને વરિષ્ઠ શિક્ષકશ્રી ત્રંબકભાઈ ઉગમસાહેબની શિષ્યમંડળીમાં સામેલ થયા એને ઉગમફોજનું બિરુદ એ જમાનામાં મળેલું. ભાણફોજ પછીની ઉગમફોજ ઉગમસાહેબની સંતપ્રતિભા અને પ્રતિમાની પરિચાયક છે.

* * *

આકાશવાણીમાં અમે મિત્રો 'રામસાગરને રણકારે' નામના કાર્યક્રમનું લેખન કરતા ત્યારે આદરણીય રામજીભાઈ વાણિયાએ મને કહેલું કે આકાશવાણીનું રાજકોટ કેન્દ્ર લોકગીત, લોકવાર્તા અને ભજનો માટે પંકાશે એવું કાગબાપુએ, જયમલ્લભાઈએ અને જયસુખભાઈ હાથીએ ભાખેલું અને બળવંતભાઈ આકાશવાણીના કેન્દ્રના ઉદ્ઘાટન ટાણે શુકનનું પહેલું ભજન કરશનભાઈ યાદવે ઉગમસાહેબ માટેની ત્રંબકસાહેબે રચેલી ભજન

રચનાના ગાનથી ગાયેલું.

‘જ્ઞાનના પરબ વાલે માંડિયા, હો જી રે જ્ઞાનના પરબ વાલે માંડિયા’ – પંક્તિ અહીં શ્લેશ રચે છે.

આકાશવાણીનું સ્ટેશન સૌરાષ્ટ્રમાં આરંભાયું એના પાયામાં ઉગમસાહેબ રવિભાણ પરંપરાનું મોઢું મૂલ્યવાન રતન ઉગારામની સાધનાબળનું બળુકું દૃષ્ટાંત. રવિભાણ પરંપરાના ગુજરાતમાં આરંભાઈ. ભાણસાહેબની શિષ્ય મંડળી માટે ભાણફોજ સંજ્ઞા પ્રચલિત હતી એ પરંપરામાં ભાણ, રવિ, મોરાર હોથી-આણંદરામ-કરમશીબાપા-હીરસાગર. હીરસાગરના ઉગારામ, સાતમા શિષ્ય ગણાય. સાતમી પેઢીએ એમણે ઉગમફોજ પુનઃ સ્થાપિત કરી વર્ણવ્યવસ્થાને તોડનાર, ઉચ્ચ અને નીચના ભેદને ભાંગનાર, સમરસ સમાજ, સદ્ભાવપૂર્ણ વ્યવહાર, વર્તન અને વાણીથી સમભાવના વાતાવરણને જન્માવનારા આ વિવિધ જ્ઞાતિ-જાતિના શિષ્યોની ફોજ સાથે સત્સંગ માટે વિચરણ કરતા ઉગમસાહેબનું આવું તત્ત્વમૂલક પ્રદાન સંતપરંપરાના સંદર્ભે આગવું અને અનોખું છે. એમના સહજ પ્રકારનાં જીવન તત્ત્વ અને તથ્યનું આ રૂડું પરિણામ છે. પરિણામ પણ છે. ઉગમસાહેબને કબીર, કમાલ અને કેવળપુરી જેવાં જ્ઞાનમાર્ગી ઉપાસકોની વાણી કંઠસ્થ હતી. સત્સંગમાં પ્રયોજતા. અલીભાઈ

નામના એક સત્સંગીને પૂંજલપીર બહુ પસંદ ન હતા. તો એક વખત થાણાદેવડીમાં પૂંજલપીરને ત્યાં સત્સંગમાં કમાલસાહેબનું ભજન ગાઈને અલીભાઈના મનના સંશયને તેમણે દૂર કરેલો. તેઓ ભક્તના ચિત્તની ભ્રાંતિને ભાંગનાર હતા. સમરસ સમાજના નિર્માતા હતા. મારી દૃષ્ટિએ આંબેડકરજીએ ઉગમસાહેબનો માર્ગ અપનાવવો જોઈતો હતો. ભાગવાનું અને ભટકવાનું ન હોય બધાને ભેળવવાનાં હોય. ભોગળ ભાંગવાની હોય. ઉગમસાહેબ બૌદ્ધ ન થયા પણ તેમણે વાણી, વર્તન અને વ્યવહારથી બધાને બુદ્ધિવાદી બનાવ્યા. રજવાડાને, બ્રાહ્મણોને, પટેલને, કુંભારને, દરજીને એમ સમાજના વ્યાપક વર્ગમાંથી આભડછેટનો ભાવ ભાંગનારા ઉગમસાહેબ મારી દૃષ્ટિએ એક મોટો આદર્શ છે. એમની ઊંચાઈ અને ઊંડાણના ખરા દર્શન હવે થશે અને સમજાશે. ઉગમસાહેબના આવાં અનોખાં અને અપૂર્વ તત્ત્વોના જીવનપ્રસંગોની સાક્ષી અહીંની

હવા છે અને અહીંનું જળ છે. એટલે હું અહીં કોઈ વ્યાખ્યાન માટે નહીં પરંતુ હું અહીંની પવિત્ર રજ માથે ચઢાવવા માટે, હું અહીંનું પવિત્ર જળનું ચરણામૃતનું આયમન કરવા માટે અને હું અહીંની પવિત્ર હવાથી મારા બાહ્ય શરીરમાં જ નહીં પણ મારા કોઠામાં ભરવા આવ્યો છું. ઉગમ સાહેબ મોટા સિદ્ધસંત છે અને સત્ય છે તથા સમરસ સમાજના નિર્માતા છે એવા વચન નીચે મારા દસ્કત કરવા આવ્યો છું. એમના કેટલાક સમકાલીનોની અને એમની સાધનાભૂમિની જાત્રાએ આવ્યો છું. ઉગમસાહેબ મારી જાત્રા માની લેજો.

* * *

સમરસ સમાજતંત્ર રચનાના નિર્માણ પછીનું ઉગારામનું ભારે મોટું અને સહજ ગણાતું પ્રદાન મૃતાત્માને જીવાત્મામાં રૂપાંતરિત કરવાનું છે. આ કામ એમણે બે રીતે કર્યું.

○
ઉગમસાહેબ બૌદ્ધ ન થયા પણ તેમણે વાણી, વર્તન અને વ્યવહારથી બધાને બુદ્ધિવાદી બનાવ્યા. રજવાડાને, બ્રાહ્મણોને, પટેલને, કુંભારને, દરજીને એમ સમાજના વ્યાપક વર્ગમાંથી આભડછેટનો ભાવ ભાંગનારા ઉગમસાહેબ મારી દૃષ્ટિએ એક મોટો આદર્શ છે
 ○

સત્સંગનો ભાવ જેમના ચિત્તમાં મૃતપાય થઈ ગયો હતો, સદ્વૃત્તિ અને સદાચાર જેમના હૃદયમાં જીવનમાં મરી પરવાર્યા હતા. એવા મૃતાત્મા સમાન માનવ સમુદાયમાં એમણે સત્સંગી, સદાચારી અને સદ્વિચારી ભાવનો રંગ ભરીને એને ચેતનવંતો અને જીવંત બનાવ્યો. સમરસભાવ એ જીવંતતા છે. ભેદ રાખવા એ મૃતભાવ છે- મડદાલ છે. ઉગારામમાંથી આવા કારણે તેઓ આરંભ કરાવનારા, ઉદ્દગમ કરાવનારા ઉગમસાહેબ

બની રહ્યા. આવા ભક્તિસાધનામાં સમરસ ભાવના તત્ત્વથી કારણથી-એમના જીવનકાળ દરમ્યાન સહજ રીતે બનેલા પ્રસંગો જેવા કે ભાવુભા બાપુના દીકરા ભરતભાઈને સર્પદંશ થયેલો અને મૃતપાય માનેલો, ડોક્ટરો પણ નિરાશ હતા. તે સ્થિતિમાં ભરતભાઈ ઉગમસાહેબના સત અને ઋતના બળે ચેતનવંતા બને કે જમનાદાસભાઈના દીકરાને ઈલેક્ટ્રિક શોક લાગવાથી મડા જેવા જણાતા મૃતાત્માને જીવાત્મામાં રૂપાંતરિત કરવાનું કામ સ્થૂળ, ચમત્કાર કે મહત્તા સ્થાપવા માટે નહીં પણ એ જીવાત્મા દ્વારા સત્સંગ, સદ્ભાવ સમરસતાના અને સમભાવના વાતાવરણને દૃઢ બનાવવાનું બાકી હતું. અ બધા પ્રસંગે એમનું હકીકતે તો એમનાં તપોબળ, મનોબળ અને યોગબળનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત છે.

ઉગમસાહેબની સાધનાધારાથી, સત્સંગથી સમાદર પ્રગટ કરવા કશુંક પ્રાપ્ત કરવા અને ચેતનવંતા બનવા માટે

એ સમયના ભારે મોટા ગજના એમના સમકાલીનો એમના આશ્રિત બનતા. આમાં સર્વશ્રી ગોંડલ નરેશ ભગવતસિંહજી, રાજકોટ નરેશ લાખાજી રાજજી, ધ્રોળનરેશ ઠાકોરજી, અમરનગર નરેશ અમરુબાપુ, પાળિયાદના રાજવી અમરુ બાપુ વાળા, બરવાળાના દરબારશ્રી દીનુભાઈ, વડિયાના દરબારશ્રી સુરગવાળા જેવા રાજવીઓએ ઉગમ સાહેબના દર્શન કરી, એમની પાસેથી સત્સંગ લાભ લઈને કૃતાર્થનો ભાવ અનુભવેલો. વડિયા સ્ટેટના જજ સાહેબ, જૂનાગઢના ડી.એસ.પી. રાણા સાહેબ ઉગમ સાહેબની સત્સંગમાં સંગત કરીને એક જ પંગતે સાથે ભોજન પ્રસાદ ગ્રહણ કરતા. પોર્ટ કમિશનરશ્રી માંકડ સાહેબ, કલેક્ટરશ્રી રીનાણી સાહેબ, ડોક્ટરશ્રી પટેલ સાહેબ, કસ્ટમ ખાતાના શ્રી સૂરજમલ સાહેબ, ટાટા કંપનીના એન્જિનિયરશ્રી બિલીમોરિયા સાહેબ જેવા અનેક મહાનુભાવ અધિકારીશ્રીઓ, અનેક સંતો-મહંતો સર્વશ્રી સાધુ હનુમાનદાસજી (સડોદરવાળા), વીરસ્વામી (અણીયારા-શિવરાજગઢ), સેવાણસબાપુ (સવરામંડપ, જૂનાગઢ), કલ્યાણગિરિબાપુ (જૂનાગઢ), યોગીજી મહારાજ (ગોંડલ) શિવાનંદજી અધ્વર્યુ (હરિદ્વાર), કાનજી સ્વામી (સોનગઢ), મૂળહંસબાપુ (ચિત્રોડ) ઉપરાંત વરિષ્ઠ રાજપુષો સર્વશ્રી ઢેબરભાઈ, રતુભાઈ અદાણી આદિએ ઉગમસાહેબની સમાજભિમુખતા અને જાતિ-જ્ઞાતિભેદની સત્સંગ પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા કરેલી. તેઓ ગોહત્યાનો બંધ કરાવવા માટે પણ કટિબદ્ધ હતા.

* * *

સર્વને સ્વીકૃત સર્વને સમુદાર અને સંવાદિતાના સાધક અને ઉપદેશક જણાતા ઉગમસાહેબ ઈ.સ. ૧૮૭૬માં દેહધારણ કરીને બાણું વર્ષનું સાધનામય આયુષ્યકાળ ભોગવીને ૧૮-૮-૧૯૬૮માં સાધનાની અવસ્થિતિમાં સમાધિ અવસ્થામાં બ્રહ્મલીન થયેલા. એમણે યોગ-સાધના તો માત્ર બે વખત કુટુંબથી નીકળી જઈને આરંભેલી પણ અધવચ્ચેથી પુનઃ પરિવારમાં જોડાવાનું બનેલું. સાધનાધારામાં ભજનગાન, સત્સંગ અને સદ્સાહિત્યનું ચિંતન હતું. કોઈ ક્રિયાકાંડ, કોઈ મોટા મેળાવડા નહીં પણ અજવાળી બીજ અને પૂર્ણિમા સમૂહ સત્સંગ-ભજન શ્રવણપાન અને નામ જાપ. માત્ર રામદેવ પીરની છબી-પ્રતિમાની સ્થાપના. એની પણ કોઈ પૂજા કે

ધજા ચઢાવવા જેવા ક્રિયાકાંડ નહીં. આરતી, ધૂન, કીર્તન અને હરિનામ સ્મરણ. કબીરપરંપરા, રવિભાણ પરંપરાની સાધનાથી પોતાની નિરાળી એવી એ રીતે ઉગારામદાદાની જીવનધારાનું તથ્ય અને સાધનાધારાનું તત્ત્વ અને તંત્ર અવલોકતા, સમજતા એમાં પ્રજ્ઞાવાન પરંપરાની પ્રભુતા પમાય છે. હજારોની સંખ્યામાં સાધક, જ્ઞાતિ જાતિભેદ મુક્ત સ્ત્રી-પુરુષ સમુદાય ધૈય, સમર્પણ અને નિષ્ઠાથી સત્સંગરત રહે. તેઓ બધાં શિસ્તબદ્ધ રીતે સત્સંગમાં, આરતીમાં અને પ્રસાદમાં દાખવતા વ્યવહાર-વર્તન ભારે પ્રભાવક પ્રકારના જણાયા છે. ઉગમસાહેબની રચેલી ભજનવાણી અને ઉગમફોજના શિષ્યવૃંદની ભજનવાણી ભાવ, ભાષા અને

સત્સંગમાં, આરતીમાં અને પ્રસાદમાં દાખવતા વ્યવહાર-વર્તન ભારે પ્રભાવક પ્રકારના જણાયા છે. ઉગમસાહેબની રચેલી ભજનવાણી અને ઉગમફોજના શિષ્યવૃંદની ભજનવાણી ભાવ, ભાષા અને અભિવ્યક્તિના સંદર્ભે રવિ-ભાણ પરંપરાનું ઊજળું અનુસંધાન જણાય છે

અભિવ્યક્તિના સંદર્ભે રવિ-ભાણ પરંપરાનું ઊજળું અનુસંધાન જણાય છે. સાંપ્રત સમયે સંત પરંપરાના અને સંતવાણીનાં મારા જેવા અનેક પ્રબુદ્ધ અભ્યાસીઓ સર્વશ્રી નિરંજન રાજયગુરુ, મનોજ રાવલ, દલપત પઢિયાર, નાથાલાલ ગોહિલ અને રાજેશ મકવાણા આદિએ બાંદરામાં ગોરધનબાપાનો અને ભેંડાપિયળિધામાં જયંતીબાપાનો સત્સંગ શ્રવણપાન લાભ લઈને, જ્ઞાતિ-જાતિ

ભેદભાવવિહિન સંનિષ્ઠ સમાજના સમુદાર વ્યક્તિમતાના પાસાનો પરિચય મેળવીને ઉગમસાહેબની પ્રભાવકતાને પ્રમાણી છે. એની પ્રસન્નતા સાથે...

‘તીર્થ’, ૨૬૪, જનકપુરી,
યુનિવર્સિટી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫
મો. ૯૮૨૫૦ ૭૫૦૯૮

પ્રતિભાનો પ્રકાશ

- કુમારપાળ દેસાઈ

કેટલીક પ્રતિભાઓ એવી હોય છે કે એ જે કોઈ ક્ષેત્રમાં ગતિ કરે છે ત્યાં પોતાનો આગવો પ્રભાવ પાડે છે. ગાંધીયુગના નવજાગરણ પહેલાંના ગુજરાતમાં આવી કેટલીય પ્રતિભાઓએ સ્વ-પુરુષાર્થથી અનેક ક્ષેત્રોમાં ખેડાણ કર્યું છે. કોઈપણ કાર્યના પ્રારંભે આવતા અવરોધોને એમણે હસતે મુખે સામનો કર્યો છે. અજ્ઞાન, રૂઢિગ્રસ્તતા અને ગતાનુગતિકતામાં રૂબેલા સમાજને બંધિયાર ચોકઠામાંથી બહાર નીકળીને એમણે પોતીકું અજવાળું પાથર્યું છે. ધર્મ, શિક્ષણ, સમાજ અને માનવતાનાં ક્ષેત્રે અમદાવાદના હઠીસિંહ શેઠ અને હરકુંવર શેઠાણીએ કરેલાં કાર્યો આજે પણ પ્રેરક બની રહે તેવાં છે.

હઠીસિંહ શેઠ અને હરકુંવર શેઠાણીએ અમદાવાદમાં કન્યાશાળા સ્થાપીને કન્યાકેળવણીનો પ્રારંભ કર્યો અને એની સાથોસાથ શિક્ષિકાઓ તૈયાર થાય તે માટે ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની સ્થાપના કરી. ૧૮૫૬માં હરકુંવર શેઠાણીએ ગુજરાત પ્રાંતની કોલેજ (આજની ગુજરાત કોલેજ નહીં) શરૂ કરવા રૂપિયા પાંચ હજારનું દાન કર્યું હતું. ૧૮૬૬-૬૮ના વર્ષમાં પડેલાં દુષ્કાળ વખતે ગરીબો માટે રાહતકાર્ય કરીને જ માત્ર અટક્યાં નહીં, પરંતુ એ ગરીબોને યોગ્ય સ્વાસ્થ્ય-સેવા મળે તે માટે સિવિલ હોસ્પિટલનો પાયો નાંખ્યો. ૧૮૬૮થી ૧૮૭૫ના પૂરથી અમદાવાદ તારાજ થઈ ગયું હતું, ત્યારે એમણે રાહતકાર્યો પાછળ સિત્તેર હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો. કાર્યસિદ્ધિ માટે સામે આવતાં પડકારો અંગે એમણે અપનાવેલો અભિગમ એમનાં દષ્ટિકોણ અને ખમીરને સૂચવે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ એમણે ધર્મક્ષેત્રે દાનગંગા વહેવડાવીને ભવ્ય જિનાલયોનું નિર્માણ કર્યું અને યાદગાર યાત્રાસંઘો કાઢીને અનેકને ધર્મલાભ આપ્યો.

ઊંચો કદાવર દેહ, પ્રચંડ અવાજ અને પરોપકારથી ભરેલું હૃદય એ શેઠ હઠીસિંહના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વના આગવા અંશો હતા. બારણે આવેલો કોઈ યાચક એમને ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછો જતો નહીં, એથીય વિશેષ કપરી આફતમાંથી ઊગારી લેતા હતા. સાધુ-સંતોની સેવા અને ધર્મકાર્યોમાં સહયોગ એ એમનો જીવનમંત્ર હતો. સમગ્ર જીવનમાં એમના વ્યાપારમાં દીર્ઘદષ્ટિ અને વ્યવહારમાં વાત્સલ્ય જોવા મળે છે. એ સમયે પાલી અને મારવાડથી અફીણની મોટી ખરીદી કરતા અને ઘોઘા, દીવ અને દમણથી હોડીઓ અને જહાજો મારફતે ચીનમાં મોકલવામાં આવતું હતું. ૩૬ વર્ષના હઠીસિંહ શેઠના વિ.સં. ૧૮૮૮માં હરકુંવર શેઠાણી સાથે લગ્ન થયા. ભાવનગર પાસેના ઘોઘા શહેરમાં એ સમયે શાળા નહીં હોવાથી હરકુંવરને અભ્યાસ કરવાની તક ન મળી, પણ બાર વર્ષના હરકુંવર શેઠાણીએ લગ્ન પૂર્વે જૈન સાધ્વીજી પાસે જીવવિચાર, નવતત્ત્વ અને જૈન સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. એમનામાં પન્નિની સ્ત્રીનાં સર્વ લક્ષણો

હોવાથી શેઠ હઠીસિંહે મુનિમ દ્વારા વિવાહસંબંધનું કહેણ મોકલ્યું અને હરકુંવરના પિતાએ શેઠ હઠીસિંહના અગાઉના પત્ની પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે તે જાણતા પુત્રીના લગ્ન માટે સંમત થયા.

નાની વયની હરકુંવરમાં એવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ હતી કે એ વ્યાપાર અંગે હઠીસિંહે શેઠને સલાહ આપતા અને એમની જ સલાહ સાચી ઠરતાં શેઠ હઠીસિંહને એમની બુદ્ધિમત્તા અને વિચારશક્તિ પર વિશ્વાસ બેસવા લાગ્યો. પોતાના પતિ સાથે હરકુંવર વેપારની આંટીઘૂંટીઓની ચર્ચા કરવા લાગ્યા અને ધીરે ધીરે શેઠ હઠીસિંહે પણ વેપારની સઘળી બાબતોથી એમને વાકેફ કરવા લાગ્યાં.

ગુજરાતમાં કાપડની મીલો બનાવવાનો પ્રારંભ કરનાર અગ્રણી તરીકે કે પછી મહાજનમંડળનાં કાર્યોમાં હઠીસિંહ શેઠ મોખરે રહેતા હતા. એમની ભાવના દિલ્હી દરવાજાની બહાર શ્રી શત્રુંજય તીર્થ જેવું બાવન જિનાલયનું શિખરબંધી દેરાસર રચવાની હતી. પરંતુ એ સ્વપ્ન સાકાર થાય તે પૂર્વે ૫૦ વર્ષની વયે તેઓ અવસાન પામ્યા. એમનો વિશાળ વ્યાપાર, બહોળી સામાજિક પ્રતિષ્ઠા અને ગરીબોને સહાય કરવાની વૃત્તિનો વારસો શેઠાણી હરકુંવરે દીપાવ્યો. શેઠ હઠીભાઈએ કેસરિયાજીનો અને આબુ દેલવાડાનો સંઘ કાઢ્યો હતો અને એ જ પરંપરામાં એમના અવસાન બાદ શેઠાણી હરકુંવરે શ્રી સમેતશિખરજી તીર્થનો ભવ્ય અને ઐતિહાસિક સંઘ કાઢ્યો હતો. ટંકશાળની પોળમાં શ્રી શ્રેયાંસનાથનું દેરાસર બનાવ્યું, જે આજે પણ એના કલાસૌંદર્યને કારણે આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

હરકુંવર શેઠાણીને અભ્યાસની કોઈ તક સાંપડી નહોતી, ત્યાં અંગ્રેજી તો ક્યાંથી ભણ્યાં હોય, કિંતુ એમની દીર્ઘદષ્ટિને કારણે એમણે અને પ્રેમાભાઈ શેઠે અમદાવાદમાં પ્રથમ અંગ્રેજી શાળા શરૂ કરી. શેઠ હઠીસિંહના અણધાર્યા અવસાનને કારણે છવ્વીસ વર્ષના હરકુંવરને માથે એક સાથે જવાબદારીઓનું આકાશ તૂટી પડ્યું. પતિની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે એમણે પહેલું કામ દિલ્હી દરવાજા બહાર શ્રી ધર્મનાથ પ્રભુના દેરાસરના નિર્માણનું કર્યું. એક બાજુ વૈધવ્યને કારણે ઓછી મોકળાશ રહેતી, જો કે ઘૂંઘટ રાખવો અને ઘરની બહાર ન જવું તેવાં બંધનો એમણે સ્વીકાર્યા નહોતાં, બીજી બાજુ વિશાળ વ્યાપાર સંભાળવાનો હતો અને આવી પરિસ્થિતિમાં હઠીસિંહના અવસાન બાદ બે વર્ષ એમણે હઠીભાઈની વાડીનું ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્ય ધરાવતું ભવ્ય દેરાસર પૂર્ણ કર્યું અને એ પછી એના યાદગાર પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

શેઠાણી હરકુંવરે આ પ્રતિષ્ઠાનો પ્રસંગ ભવ્ય રીતે ઉજવાય તે માટે રાત-દિવસ અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. એક લાખ માણસોને આ પ્રતિષ્ઠા દરમિયાન ભોજન આપી શકાય એવી સગવડ કરી. હઠીસિંહની વાડીનું શ્રી ધર્મનાથ જિનાલય એ અમદાવાદનું જ નહીં, બલ્કે ભારતનું એક રમણીય ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યકલાથી શોભતું

જિનાલય બની રહ્યું. શેઠાણી હરકુંવરમાં સતત ધર્મભાવનાની સાથોસાથ કલ્યાણભાવના હતી અને એથી જ એમણે ગરીબોને સારવાર મળે તે માટે સરકારી હોસ્પિટલમાં દાન આપ્યું. એક અર્થમાં કહીએ તો જૂની સિવિલ હોસ્પિટલનો પ્રારંભ થયો.

ધર્મ અને આરોગ્યના ક્ષેત્ર પછી શેઠાણી હરકુંવરની દષ્ટિ શિક્ષણ પર ગઈ. પોતાને શિક્ષણની તક મળી નહોતી. પરંતુ શિક્ષણના મહિમાથી અને તેમાં પણ નારીશિક્ષણના મહત્વથી તેઓ પૂરાં વાકેફ અને સજાગ હતાં. વિ.સં. ૧૮૫૦માં અમદાવાદના ટંકશાળમાં કન્યાશિક્ષણ માટે નિશાળ ખોલી, કન્યા શિક્ષણ માટે ‘હરકુંવરની છોડીઓની નિશાળ’ નામે જાણીતી નિશાળની સ્થાપના કરી, જેમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જ્યોતિષ અને અલંકારશાસ્ત્ર શીખવવામાં આવતા હતા. હરકુંવર શેઠાણી અન્ય મહિલાઓ સાથે આ કન્યાશાળાની તપાસમાં જતાં, છોકરીઓની પરીક્ષા લેતાં, ઈનામો આપતા અને શિષ્યવૃત્તિ પણ આપતા. કન્યાઓને સ્કૂલમાં મળવાં જતાં, ત્યારે ગોળઘાણા-પતાસાં આપતાં હતાં અને સ્લેટ અને પેન ભેટમાં આપતાં હતાં.

એ નોંધવું જોઈએ એ સમયે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં અંબા જીવરામ અને કૃષ્ણાગૌરી રાવળે લેખો લખીને જાહેર કર્યું હતું કે ‘વિધવા અને નીચ વર્ણની સ્ત્રીઓને શિક્ષિકા તરીકે નીમવાથી કન્યા કેળવણી જોખમાશે.’ જોકે હરકુંવર શેઠાણીએ આ કન્યાશાળામાં ઊંડો રસ લીધો અને વિધવાઓને માનભર્યું સ્થાન આપ્યું હતું. આને પરિણામે ઘણી વિધવા સ્ત્રીઓને શિક્ષિકા બનવાની ઊંજળી તક સાંપડી. વળી એ સમયે નિશાળમાં અભ્યાસ કરાવનારા પુરુષ શિક્ષકો હતા. શેઠાણી હરકુંવરે સ્ત્રી શિક્ષિકાઓ તૈયાર કરવા માટે ‘ફિમેલ ટીચર્સ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ’ ખોલી. આધુનિક ગુજરાતના સૌપ્રથમ કેળવણીકાર અને સમાજસુધારક કવિ નર્મદની જેમ શેઠાણી હરકુંવર ‘અર્વાચીનોમાં આદ્ય’ ગણી શકાય. એકલાં હોવા છતાં પણ મહિલા સહકાર્યકરો, શાળા અને ‘છોડીઓ’ને કુટુંબરૂપ ગણ્યા. ૧૯૭૭માં અમદાવાદના નાગરિકોએ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમુખપદ નીચે ગોપાળ હરિ દેશમુખનો વિદાય સમારંભ યોજ્યો હતો, તે પ્રસંગે દેશમુખે જે કહ્યું તે સ્મરવા યોગ્ય છે :

‘જાહેર સખાવતો અને સ્ત્રીકેળવણીની બાબતમાં નેકનામદાર સખાવતે બહાદુર હરકોર શેઠાણીની હરીફાઈ કરી શકે, તેવું ગુજરાતમાં હાલ બીજું કોઈ દેખાતું નથી.’ એવી જ રીતે સમાજસુધારાના ક્ષેત્રે પણ એમણે લગ્ન અને મૃત્યુ પાછળના જમણવાર તથા રોવા-કૂટવાના રિવાજનો સખત વિરોધ કર્યો. બીજી બાજુ દુષ્કાળ વખતે સસ્તા અનાજની દુકાનો શરૂ કરી. સમાજનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો પર હરકુંવર શેઠાણીની દીર્ઘદષ્ટિ, કાબેલિયત, સૂઝ, કામ પાર પાડવાની ધગશ અને ઔદાર્ય જોવા મળે છે, આથી એમને મુંબઈ સરકારે ક્વિન વિક્યોરિયા વતી ‘નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર’નો ખિતાબ દસ તોલાના સુવર્ણચંદ્રક પર કોતરીને આપ્યો. આથી મુંબઈ સરકારના સેક્રેટરી વિલિયમ હાર્ટે ખાસ નોંધ લીધી હતી : ‘અમે કહીએ છીએ કે આ દેશના કોઈ પણ રાજા અને રાણીએ જે લોકહિતનાં કામો નથી કર્યાં, તેવાં

કામે હરકુંવર શેઠાણીએ કરી બતાવ્યાં છે. સરકારેતેમને એનાયત કેરેલો ઈલકાબ ગૌરવશાળી અને યોગ્ય છે. ભવિષ્યની પ્રજાને તેમાંથી બળ પ્રાપ્ત થશે.’ ગાયકવાડ સરકારે એમને ‘ચોબદાર’ના ખિતાબથી નવાજ્યા. પોતાની ઔપેગિક સાહસિકતાથી એમણે વ્યાપારમાં સફળતા મેળવી.

એ સમયના કવિ દલપતરામ હરકુંવર શેઠાણીને એકાંતરે દિવસે મળવા જતાં, એમને દલપતરામ કાવ્યરસનું પાન કરાવતા અને સુધારાની પ્રવૃત્તિનું મહત્વ સમજાવતા હતા. હરકુંવર શેઠાણી એમને વસ્ત્ર આપીને સન્માન કરતા હતા. જેમ પોતાના કુટુંબમાં એમણે સહુનો સાથ લીધો, એ જ રીતે એમના સામાજિક જીવનમાં પણ એમણે પાર્વતીકુંવર(મહીપતરામના પત્ની અને વિપબહેનના સાસુ), ભોળાનાથ સારાભાઈના પત્ની શિવકાશી, અમદાવાદની સ્મોલ કોઝ કોર્ટના જજ ખરશેદજી માણેકજીના પત્ની આલીબહેન, મગનભાઈ કરમચંદના પુત્રી સમરથબહેન, અમદાવાદના ડેપ્યુટી મેજિસ્ટ્રેટ જગજીવનદાસ ખુશાલદાસના પત્ની રૂક્મણીબહેન અને લેડી બચુભાઈ પેસ્તનજી વકીલ જેવા સ્ત્રીઓ તથા કેટલીક અંગ્રેજી મહિલાઓ સાથે રહીને એમણે આ કામ કર્યું. એમની હવેલીમાં આ સ્ત્રીઓ એકત્રિત થઈને શિક્ષણ અને સમાજની ચર્ચા કરતી હતી.

સમય જતાં શેઠ હઠીસિંહનાં પત્ની રુક્મિણી અને હરકુંવર વચ્ચે વિવાદ થતાં સંપત્તિના વિભાજનમાં હરકુંવર શેઠાણીએ અગાધ ઔદાર્ય બતાવ્યું. ૧૯૪૬માં હઠીસિંહ ગુજરી ગયા, ત્યારે એમની મિલકત નેવું લાખ રૂપિયાની અંકાઈ હતી. એમાંથી હરકુંવરને માત્ર તેર લાખ રૂપિયા મળ્યા. બાકીના પ્રથમ પત્ની રુક્મિણીને ફાળે ગયા. જો કે આ તેર લાખ મેળવતા હરકુંવરને ઘણી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી.

શેઠ હઠીસિંહ અને શેઠાણી હરકુંવરે એમના સમયમાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં કરેલાં કાર્યો આજે આપણને આશ્ચર્યકારી લાગે છે. ઘોઘા જેવા ગામના શ્રમજીવી પરિવારની અને અભ્યાસની તકથી સર્વથા વંચિત રહેલી બાર વર્ષની કન્યાએ અમદાવાદના શેઠ હઠીસિંહના ધન-વૈભવથી પરિપૂર્ણ કુટુંબમાં પ્રવેશ મેળવ્યો. વ્યાપારનો કક્કો-બારાખડી નહીં જાણનાર હરકુંવરે આપસૂઝ અને બુદ્ધિચાતુર્યથી વ્યાપારની ઊંડી સૂઝ કેળવી. નાની વયે વિશાળ કુટુંબને સ્નેહ અને સૌજન્યથી એકસૂત્રે બાંધી રાખ્યું.

વૈધવ્યના પાલન સાથે છેક ચીન સુધી વ્યાપાર ખેડવો અને એની એકેએક નાનામાં નાની બાબતો પર નજર રાખવી તે એમની કુનેહ બતાવે છે, તો કુટુંબની મિલકતનાં વિભાજન વખતે આંગળીના ટેરવે કુટુંબની માલમિલકતની રજેરજ વિગત આપવી અને એથીય વિશેષ મિલકતના એ ભાગમાંથી રુક્મિણી બેનને જે ગમે તે એમનો ભાગ, એમ કહેવું તે એમની ગરવાઈ દર્શાવે છે. આમ, આજે શેઠ હઠીસિંહની ભાવનાઓ અને હરકુંવર શેઠાણીનું જાજરમાન વ્યક્તિત્વ આપણા મન પર કેટલીય તેજમઢી રેખાઓ અંકિત કરી જાય છે.

૧૩-બી, ચન્દ્રનગર સોસાયટી, જયભિખ્યુ માર્ગ,
પાલડી, અમદાવાદ-૭. મો - ૯૮૨૪૦૧૯૯૨૫

સત્ય અને સૌંદર્ય માટે જીવું છું અને એના માટે મરું પણ ખરો!

- દેવેન્દ્ર પટેલ

આ ગુજરાતની ધરતી છે.

ગુજરાતની ભૂમિમાં જ ગાંધીજી જેવા મહાત્મા પેદા થયા. સરદાર જેવા લોખંડી પુરુષ પેદા થયા. નરસિંહ મહેતા જેવા આદ્યકવિ પેદા થયા. દયાનંદ સરસ્વતી જેવા ક્રાંતિકારી અધ્યાત્મ ગુરુ પેદા થયા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ પણ ગુજરાતની જ દ્વારકામાં જ રહી ગુજરાતની ભૂમિને તેમના ચરણસ્પર્શથી પાવન કરી, મીરાં પણ ગુજરાત આવ્યાં.

પરંતુ આજે વાત છે ગાંધીજીની. હવે તેમની ૧૫૦મી જન્મજયંતી આવી રહી છે. આખો દેશ ગાંધીજીની ૧૫૦મી જન્મજયંતી ઉજવશે તેમ કેન્દ્ર સરકારે નક્કી કર્યું છે. ત્યારે ગાંધીજી વિશે કેટલીક વાતો અહીં પ્રસ્તુત છે.

વિશ્વ વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને ગાંધીજી વિશે કહ્યું હતું: સંભવ છે કે, આવનારી પેઢીના કદાચ માન્યામાં નહીં આવે કે આવો કોઈ માનવી સદેહે આ પૃથ્વી પર અવતર્યો હતો !

ગાંધીજીને નોબેલ પ્રાઈઝ ના મળ્યું પરંતુ આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનના આ શબ્દો બાપુને નોબેલ પ્રાઈઝના હક્કદાર ના ગણાવનારા સંકીર્ણ લોકોના ચહેરા પર તમાચો હતો. બાપુ નોબેલ પ્રાઈઝ કરતાં મહાન હતા.

ગાંધીજી માટે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ લખ્યું હતું: ‘સુકલકડી દેહના આ નાના શા માનવીમાં કશુંક એવું પોલાદી, કશુંક એવું અડીખમ રહેલું છે. જે ચાહે તેવા ભૌતિક સામર્થ્યને પણ વશ થતું નથી. અને એવી કશી યે છાપ ના પાડે એવો દેખાવ, ખુલ્લું શરીર અને લંગોટી છતાં એનામાં એવી ઉદાત્તતા અને સર્વશાસકતા રહેલી છે જે બીજાઓ માટે વંદનીય બની જાય છે. બાપુ ભારતનો પ્રાણ છે.’

સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન એફ. આર. મોરેસે લખ્યું છે કે ‘ગાંધીજીના જીવન કાર્યને આવતી પેઢીઓ જ્યારે મૂલવવા બેસશે ત્યારે રાજકીય નેતા કરતાં માનવપ્રેમી તરીકેનું એમનું મૂલ્ય કદાચ ઊંચું આંકે એવું બને. લોકો માટે ગાંધીજીએ સમાજ કલ્યાણનાં બે ધોરણો પશ્ચિમ પાસેથી અપનાવ્યાં છે. એક તો ન્યાય ભાવના અને બીજી સ્વાતંત્ર્ય ભાવના. ન્યાય ભાવના એટલે એમને મન દલિતો અને પીડિતોના ઉદ્ધાર માટે જીવન સમર્પણ. હિંદુ ધર્મનું કલંક ધોવા માટે જ એમણે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની પ્રવૃત્તિ ઉપાડી. સ્વાતંત્ર્યનો પણ તેમણે એવો જ

ભૌતિક અર્થ કર્યો : માત્ર અધિકારો ભોગવવા તે જ નહીં પરંતુ ફરજ, કર્તવ્ય આચરવું એને ગાંધીજીએ સ્વતંત્રતા કહી છે. ગાંધીજીના શબ્દકોષમાં સ્વદેશાભિમાન તે લોકસેવાનો પર્યાય છે.’

વર્ષો પહેલાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું : ‘ધર્મ વિનાનું રાજકારણ હું કલ્પી શકતો નથી.’

એફ. આર. મોરેસ આ સંદર્ભમાં લખે છે કે પશ્ચિમનાં ધોરણોમાં ઉછરેલા લોકોને ગાંધીજીનું આ વિધાન ચોંકાવનારું લાગે. પણ ગાંધીજી રાજકારણને જુદું ના સમજે કારણ

કે એમના માટે ધર્મ અને રાજકારણનો ઉદ્ભવ માનવસેવાના આદર્શમાંથી થયેલો છે. એમના મતે રાજકારણથી નેતા અને ધર્મ આચરનાર ભક્ત માનવ કલ્યાણ માટે મથનાર એક જ પ્રકારના માણસો છે.

ગાંધીજીના મત પ્રમાણે તેઓ સાંપ્રદાયિક રાજનીતિ નહીં પરંતુ માનવકલ્યાણના ધર્મ આધારિત રાજનીતિમાં માનતા હતા.

ગાંધીજી સ્વયં જીસસ ક્રીસ્ટના જીવન અને અહિંસાના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરતા હતા. બાપુનાં ધર્મપત્ની કસ્તુરબા ગુજરી ગયાં તે પછી તેમને અંત્યેષ્ટિ વખતે મીરાંબહેને ગાંધીજીને પ્રિય ‘Lead Kindly Light’ એ ખ્રિસ્તી ભજન ગાયું હતું ! ગાંધીજીએ કુર્આનનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. ઈસ્લામના ભાતૃભાવ અને તેમજ કડક સાદગીના આદર્શનું વારંવાર તેમણે સન્માન જાહેર કર્યું હતું. પોતાને યુસ્ત સનાતની હિંદુ તરીકે ઓળખાવનાર ગાંધીજી ધર્મને નૈતિક બળ સમજતા

હતા. તેમાં સાંપ્રદાયિક શ્રદ્ધા કરતાં ઘણો ઊંડો મર્મ સમાયેલો છે. બીજા બધા જ ધર્મોનો તેઓ આદર કરતા હતા.

આઝાદીના સંગ્રામ વખતે ૧૯૨૨માં તેમની પર પહેલી વાર કેસ ચાલ્યો ત્યારે તેમણે દિલ હચમચાવી દે તેવું ભાષણ કર્યું હતું. તેઓ બોલ્યા હતા : ‘અડધી ભૂખી રહેતી ગામડાંની ગરીબ પ્રજા ધીમે ધીમે કેવી રીતે મરી રહી છે તેની શહેરમાં રહેનારાઓને કશી ખબર જ નથી. જાતને અને બીજાઓને છેતરવા ગમે તેટલી દલીલો કરીએ કે આંકડાઓના દાવપેચ રમીએ. નરી આંખે દેખાતાં ગામડાંના હાડપિંજરોનો પુરાવો ઉડાવી શકાય તેમ નથી. જો માથે ઈશ્વર બેઠો હશે તો ઈતિહાસમાં જેનો જોટો જડવો મુશ્કેલ છે એવી માનવજાત સામેના અપરાધનો ઈંગ્લેન્ડે તથા ભારતના શહેરીજનોએ જવાબ આપવો પડશે.’

બાપુના આ વિધાનના બે દાયકા બાદ બંગાળમાં જે ભયંકર ભૂખમરો પ્રવર્ત્યો તેણે બાપુના આ આક્ષેપની ભાષણ સત્યતા પુરવાર કરી હતી.

આવા ગાંધીજી અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ સમકાલીન હતા. તેઓ અવારનવાર એકબીજાને મળતા. એક વખત ગાંધીજીને અંગ્રેજોએ યવરડા જેલમાં પૂરી દીધા. આ અન્યાયીના ચુકાદાનો વિરોધ કરવા આમરણાંત ઉપવાસ કરવાનો નિર્ણય લીધો. તા. ૯મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૩૨ના રોજ ગાંધીજીએ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને એક પત્ર લખ્યો :

પ્રિય ગુરુદેવ,

અત્યારે મંગળવારના ત્રણ વાગ્યાનું પરોઢ છે. હું બપોરે આપના દ્વારમાં પ્રવેશું છું. જો આપ મને આશીર્વાદ આપી શકતા હોવ તો મારે એની જરૂર છે. તમે મારા સાચા મિત્ર રહ્યા છો. જો તમારું અંતર મારાં આ પગલાંને પસંદ કરતું હોય, હું તમારા આશીર્વાદ માગું છું. એ મને ટકાવી રાખશે.

વિ. મો. ક. ગાંધી.

મજાની વાત એ છે કે આ પત્ર મોકલાય તે પહેલાં કવિવર ટાગોરનો તાર ગાંધીજીના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો જેમાં લખ્યું હતું : ‘ભારતની એકતા અને એની સામાજિક અખંડિતતા ખાતર કીમતી જીવનનું બલિદાન બહેતર છે. અમારાં શોકાતુર હૈયાં તમારી ભવ્ય તપશ્ચર્યાને ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્વક અનુસરશે.’

તા. ૨૪મીએ કવિવર પૂના જવાના રવાના થયા. એ વખતે બ્રિટિશ સરકારે નમતું આપ્યું છે અને ગાંધી જીત્યા છે એવા સુખદ સમાચાર મળતાં કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

યવરડા જેલમાં ગાંધીજીની પથારી પાસે ગયા અને પારણાં થયાં. એ વખતે કવિવરે ગાંધીજીને પ્રિય એવું ગીત ગાયું :

‘જ્યારે હૃદય સુકાય ને શોષાય ત્યારે હે પ્રભુ ! તું આવજે તુજ વૃષ્ટિ કરૂણાથી ભરી દેતો મને !’

૧૯૩૬ના માર્ચમાં દિલ્હીમાં અને ૧૯૩૮ના માર્ચમાં કોલકતામાં આ બંને મહાનુભાવો ફરી મળ્યા. આ બંને પ્રસંગોએ ગાંધી કવિવરની વહારે ધાયા અને વિશ્વભારતની મુશ્કેલીઓ હલ કરવા ગાંધીજીએ કવિવરને ફંડ એકઠું કરી આપ્યું. તેમની આખરી મુલાકાત હતી જે વધુ દર્દભરી અને સુંદરતમ કે ૧૯૪૦માં શાંતિનિકેતનમાં થઈ. તે વખતે કવિવરે ગાંધીજી માટે કહ્યું : ‘ભિખારીના લિબાસમાં છુપાયેલો આ મહાન આત્મા મને મળવા આવ્યો છે !’

થોડા મહિના પછી ટાગોર કોલકતામાં પથારીવશ

હતા. જીવન મરણ વચ્ચે ઝોલા ખાતા હતા

ત્યારે ગાંધીજીએ પોતાના રહસ્ય મંત્રી

મહાદેવ દેસાઈને મોકલ્યા. મહાદેવ દેસાઈએ

ગાંધીજીએ લખેલો પત્ર કવિવરને આપ્યો એ

પત્ર લેતાં જ કવિવરના હાથ લાગણીવશ થઈ

ધ્રુજ ઊઠ્યા અને આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા

લાગી. કવિવર દુઃખમાં કદી રડ્યા નહોતા

પરંતુ આજે આનંદમાં રડી પડ્યા. આ બંને

વચ્ચે ઘણા મતભેદો હોવા છતાં બંને વચ્ચે

ગજબનો પ્રેમભાવ અને લાગણીનો અતૂટ

સંબંધ હતો. કહેવાય છે કે આ બંનેમાંથી એક

પણ જો ઓછો મહાન હોત તો તેઓ ઝઘડી

પડ્યા હોત પરંતુ આ બંને વચ્ચેની મિત્રતાને દેશવાસીઓ

બંનેની મહત્તાની અમર સાક્ષી તરીકે સંભારી રાખશે.

આ બંનેની લાગણીક્ષમતા અને જીવન પદ્ધતિઓ તીવ્ર રીતે ઊલટી હતી. તેમની પ્રવૃત્તિઓ પણ અલગ હતી. દરેકની પાસે આગવા પ્રશંસકો હતા. તેથી કવિવર ટાગોર અને ગાંધીજી વચ્ચે ગેરસમજ થવી સહેલી હતી પરંતુ તેઓએ તેમ ના કર્યું એ તેમની મહાનતાનું પ્રમાણ હતું.

હવે તો કવિવર પણ નથી અને ગાંધીજી પણ નથી. ટાગોર પોતાના શબ્દબ્રહ્મમાં અને ગાંધીજી લોકહૃદયમાં જીવે છે. ગાંધીજીના વિચારો કદીયે આઉટ ડેટ નહીં થાય.

ગાંધીજીએ કહ્યું હતું : ‘સત્ય અને સૌંદર્ય હું ઝંખું છું. એના માટે જીવું છું. અને એ ખાતર મરું પણ ખરો.’

એ-૧૦૧, અભિલેખ વિલા, થલતેજ-શીલજ રોડ,
રેલવે કોસિંગ પાસે, શીલજ, અમદાવાદ-૫૯
મો - ૯૮૭૯૨૦૭૧૦૨

સહન હું તો કરી લઉં છું, ન સહેવાશે તમારાથી... એ પાનું ફેરવી લેજો, જ્યાં મારી વાર્તા આવે !

- જય વસાવડા

‘ના, એ થોકડાને અડવાનું નથી.’

‘કેમ ?’ મમ્મીના ચહેરા પર ધનતેરસની એ રાત્રે રોષમિશ્રિત કુતૂહલ હતું.

‘એમાં સમકાલીન છે’ આઈન્સ્ટાઈનને સાપેક્ષવાદનું રિસર્ચ પેપર કબાટમાં મુકતી વખતે જેવો ગર્વ થાય, એવા ભાવથી મેં કહ્યું.

મારા સમકાલીન પ્રેમને જાણતી માએ કોઈ દલીલ ન કરી. કાળજીપૂર્વક એ થપ્પીઓ અલગ કરવાની શરૂ કરી. દિવાળીનું ઘણું કામ હજુ બાકી હતું. અમારા ઘરમાં ‘દિવાળી કાઢવી’ અસંભવ, કારણ કે દેવાળું નીકળી જાય એટલા ખર્ચે એકઠા કરેલા મેગેઝીન્સ, બૂક્સ, ડીવીડીઝના ઢગલામાં કરોળિયાઓને પણ રસ્તો શોધવો પડે.

★★★

૧૯૯૪ની સાલ. જિંદગીમાં પહેલી વખત મુંબઈ જોયું. ભાભા એટોમિક રિસર્ચ સેન્ટરની નિબંધ સ્પર્ધાના વિજેતા વિદ્યાર્થી તરીકે માનખુર્દ પાસે ભાભા એટોમિક રિસર્ચ સેન્ટરમાં જ રહેવાનું હતું. મુંબઈ આમ પણ ભૂલા પડી જવાય એવું લાગે. આવડા મહાનગરમાં એકલા જવાનો પહેલો અનુભવ. પણ હિંમત કરીને ફરવા નીકળ્યો. જોવાનું ઘણું હતું. એલીફન્ટાથી ઈસ્કોન મંદિર સુધી. પણ પહેલી સાંજે રસ્તો પકડ્યો, નરીમાન પોઈન્ટ પર એક્સપ્રેસ ટાવર્સનો. રાતના અંધારામાં ચમકતી મરીન લાઈન્સની રોશનીમાં રીતસર ગોખાઈ ગયેલા એ સરનામે પહોંચ્યો. વોચમેનને કહ્યું ‘સમકાલીન’. એણે લિફ્ટ તરફ ઈશારો કર્યો. લિફ્ટ તરફ જઈને ડાઉન એરો પ્રેસ કર્યો. હૈયું ધડકતું હતું. ઉપર જઈને બીજું કશું જ કરવાનું નહોતું. માત્ર એક વ્યક્તિને જોવી હતી. એને મળીને એમની સાથે વાત કરવી હતી, બસ બે પાંચ મિનિટ માટે જ.

એમનું નામ હસમુખ ગાંધી. સમકાલીન તંત્રી. એમના દિલમાં એ આગવું અખબાર હતું, અને એ સમકાલીનના દિલમાં એ. એમના લેખો વાંચીને જ ખબર પડે કે આ માણસ શાહીને બદલે લોહીથી લખતો હશે, અને એની રગેરગમાં લોહીને બદલે તેજાબ વહેતો હશે. સમકાલીન એક છાપું નહોતું. ગુજરાતી પત્રકારત્વની ચવાઈને ચૂથ્યો થઈ ગયેલા (કર્ટસી: હસમુખ ગાંધી) બીબાઢાળ ઢાંચામાં એક ક્રાંતિ હતી.

અંધારામાં ભભૂકી ઉઠેલી એક અગનજવાળા હતી. બંધ ગુફાના ભેજ વચ્ચે આવતી તાજી ગરમ હવાની લહેરખી હતી. લેઆઉટ શબ્દનો અર્થ તો શું, શબ્દ પણ સાંભળ્યો નહોતો, ત્યારે એણે લેઆઉટ શું કહેવાય એની પિછાન કરાવી.

એમનું લખાણ ફ્યુઝન લેન્ગ્વેજમાં જ રહેતું. ચિક્કાર અંગરેજી શબ્દોનો સ્વાદિષ્ટ વધાર ધીમી આંચે પકવેલી ગુજરાતી પર થયેલો હોય. ક્લાસિકલ બ્રિટિશ ઈંગ્લીશ અને તળપદી બળૂકી કાઠિયાવાડી બોલીનું એમાં ટેસ્ટ ટ્યુબ બેબીની પેટ્રિડિશની માફક પાના પર ફલન થયું હતું. કહેવાય છે કે

ગાંધી સાહેબે અખબારોમાં વારંવાર વપરાતા ઘસાયેલા લિસ્સા ફિક્કા શબ્દોનું આખું એક ચેકલિસ્ટ બનાવી દરેક સ્ટાફ મેમ્બરને આપ્યું હતું. એવા ટિપિકલ વર્ડસના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ હતો. એકદમ કેચી મથાળાં અને પહેલા પાને આઠઆઠ કોલમની રસભરપૂર તસવીરો. ‘રાજનામ રાજેશરી’ નામથી આખાં પાનાં ભરીને વાચકોના પત્રો છાપતાં. હસમુખ ગાંધીએ પ્રેસનોટિયા ધોરખોદિયા ચર્ચાપત્રીઓની લશ્કરી મિજાજમાં છુટ્ટી કરી નાખી હતી.

હસમુખ ગાંધી એવી ‘ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી’વાળી ફરમાસુ યાદીઓ કે ફલાણા ઢીકણા ગુણગાન બિરદાવલિ સમિતિની જાહેરાતો ન છાપતા. પણ ચિક્કાર કોલમો, નેશનલ ઈન્ટરનેશનલ ન્યૂઝવ્યૂઝથી ગુજરાતી થાળીની જેમ પાનાઓ છલોછલ કરી દેતા. શ્રેણિક શ્રોફથી નિરૂ શાહના નામે પોતે પણ ઘણી વાર છાપાનાં બેત્રણ પાનાં (ચોવીસેક કોલમો !) ભરાય એટલું લખતાં. તંત્રીલેખ ઉર્ફે એડિટોરિયલને ગુજરાતી અખબારોમાં ગુમાસ્તાગીરીમાંથી એમણે આઝાદ કર્યો હતો. ભયંકર સ્ટ્રોંગ વ્યૂઝ ધરાવતો આ જિંદી આદમી તંત્રી તરીકે લોકશાહીનો બુલંદ બાશીંદો હતો. એમને ‘મણ મણની ટોપરાવતા’ વાચકોના પત્રો એ ખેલદિલીથી છાપીને મર્માળુ મજાક કરીને ઉત્તર વાળતા. પોતાનાથી સામા છેડાના વિચારો વાળી કોલમો આગ્રહ કરીને લખાવતા.

ગુજરાતી ભાષામાં ધ બેસ્ટ ફિલ્મ રિવ્યૂઝ એમણે અલાયદા હાસ્યલેખની ગરજ સારે એવા ચોટડૂક નિરીક્ષણો સાથે રમતિયાળ ભાષાના સ્વામી કેતન મિસ્ત્રી પાસે ‘ફીલ્મોમીટર’માં કરાવ્યા હતા. સચીન તેન્ડુલકર જેવી ઝમકદાર ફટાકાબાજી છેલ્લા પાને રોજેરોજ ‘તારીખ અને તવારિખ’ નામની સૌરભ શાહની કરિઅરબેસ્ટ

કોલમમાં થતી. ચંદ્રકાંત બક્ષી, ગુણવંત શાહ, મધુ રાય, કાંતિ ભટ્ટ, નગીનદાસ સંઘવી, સુરેશ દલાલ, દિગંત ઓઝા, રમેશ ઓઝા, રજનીકુમાર પંડ્યા સમકાલીનના તાજમાં તમામ રત્નો ઝળાંહળાં થતાં, અને એમના બીજા લખાણથી વેગળા એવા એક્સ્ટ્રા ઓર્ડિનરી પીસ સિરીઝ લખતા. દિપક સોલિયા, કાના બાંટવા, દિલીપ ગોહિલ કે સંજય છેલ જેવા આજે જાણીતા લેખકો — સંપાદકો બની ગયેલા નામોના પત્રકારત્વની પહેલી પાઠશાળા પણ સમકાલીન હતી. શિશિર રામાવત-ધૈવત ત્રિવેદી-ઊર્વીશ કોઠારી-રાજેશ થાવાણી-નરેશ શાહ-રશ્મિન શાહ-અલ્પેશ ભાલાળા-પ્રણવ અધ્યારૂ જેવા સંભવતઃ સમકાલીનવાચકમાંથી લેખક બનેલા સેંકડો ‘એક્સ્ટર્નલ સ્ટુડન્ટ્સ’ તો વળી જુદા. મુંબઈની અખબારી આલમની ફોર્મ્યુલાને આ વન મેન આર્માએ ઉપરતળે કરી નાખી હતી. હરકિસનભાઈ અને હરીન્દ્રભાઈના મેઈનસ્ટ્રીમ જર્નાલિઝમના ગ્રીનહાઉસમાં જાણે એક ગરૂડ પાંખો ફફડાવવા લાગ્યું હતું.

સમકાલીનની રવિપૂર્તિનું નામ વરાયટી હતું. ગાંધીભાઈ એમાં પહેલા પાને ‘કેફિયત’ લખતા. દિલ તરબતર થઈ જાય, અને હણહણતા અરબી અશ્વો દિમાગમાં ખરીઓથી ધૂળ ઉડાડતા હોય, એવી અનુભૂતિ હસમુખ ગાંધીની સ્કારલેટ જોન્સનની કાયા જેવી યુસ્તદુસ્ત, તીખીતમતમતી, મારકણી કલમની માયામાં રહેતી. ‘પહેલો પુરૂષ એકવચન’ નામે પોતાની અને પોતાના ક્ષેત્રની જ કાલ્પનિક પાત્ર નૌતમલાલ (ચાંદીની મૂઠવાળી લાકડી, એલચીવાળું મસ્સાલેદાર પાન !)ના માધ્યમે વટભેર ઉડાડતા. એમના લેખો હંમેશા એન્ટી એસ્ટાબ્લિશમેન્ટ રહેતા. ઢોંગી ધર્મગુરૂઓ, દંભી બાવામુલ્લાઓની જમાત સામે એમને એલર્જીની હદે ચીડ ચડતી, અને સુંવાળી ચિબાવલી વાતોમાં એ છુપાવવાને બદલે શબ્દોના સાટકા વીંઝીને એ પ્રહારો કરતા. આજેય અવનવા લાગે એવા સેંકડો પ્રયોગો કરનાર હસમુખ ગાંધીનું ‘સમકાલીન’ એટલે એમનું પોતીકું એક રજવાડું.

કહ્યું ને, ‘સમકાલીન’ એક અખબાર નહિ, એક સ્કૂલ હતી. ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં હજુ પ્રવૃત્ત અને સરટોચના સ્થાને બેઠેલી આખી એક જનરેશન, એક ફૌજ, એક બ્રિગેડ એમની સરદારી નીચે શું લખવું, શું ન લખવું અને કેવી રીતે લખવું એ શીખી હતી. હું એક પણ જર્નાલિઝમની સ્કૂલમાં (પાછળથી પ્રવચનો આપવા સિવાય) ગયો નથી. મારો પત્રકારત્વ અને લેખનને સમજવાનો અખાડો એટલે સમકાલીન. જો ગોંડલ જેવા નાના ગામમાં, મિડિયાના કોઈ બેકગ્રાઉન્ડ વિનાનો એક તરૂણ વાચક એક અખબારમાંથી આટલું મેળવી શકે, તો ટીમનું ઘડતર કેવું થતું હશે ત્યાં !

★★★

આ બધા જ વિચારોને મનમાં ઘોળતો ઘોળતો હું એક્સપ્રેસ ટાવર્સની લિફ્ટ પાસે ત્રણેક કલાકની સફર ખેડીને પહોંચ્યો હતો. મધરાતના એકલા પાછા જવાનું જોખમ ઉઠાવ્યું હતું. લિફ્ટ આવી પણ ઉપર જવામાં ડર લાગ્યો. હસમુખ ગાંધી તો ડિસિપ્લીનના ધરખમ આગ્રહી તંત્રી. એકએક શબ્દમાં જાણે તલવારની ધાર, ઠોસ ચટ્ટાનનું વજન. બહુ તેજસ્વી સૂરજ આંખોને આંજી દે એવો હોય. ક્યાંક અજાણ્યા કોલેજિયને પાડેલી ખલેલને લીધે હસમુખભાઈ રૌદ્રરૂપ ધારણ કરશે તો ?

એ ડરથી પાછો ફરી ગયો ! અઢળક દોસ્તો આ વાતને આજે સાંભળીને હસી કાઢે છે પણ હસમુખ ગાંધીના લેખનનો એવો જાજરમાન દોરદમામ, ઠસ્સો છવાયેલો હતો. છપાયેલા શબ્દની એ શકિત હતી.

વર્ષો પછી ‘અરિ પણ ગાશે દિલથી’ લખી ગાંધીભાઈએ ભારે હૈયે ‘સમકાલીન’ છોડ્યું. (સ્થાપનાના અગિયારમા વર્ષે) એ એમનું સંતાન હતું. સાત ખોટનું, પહેલા ખોળાનું. કલાસ ઓડિયંસનું, એ કલાસિક અખબાર લેખકોને વાચક બનાવે તેવું સુપરહિટ એકલખંડે કરીને સેનાપતિએ વિદાય લીધી. ગાંધીભાઈ વિનાનું સમકાલીન વેન્ટીલેટર પર ચાલતી સિસ્ટમ જેવું હતું. ખોળિયું હતું, પ્રાણ નહોતો.

હસમુખ ગાંધીએ રોજ એક પાનું ભરીને અન્ય સાંધ્ય દૈનિકોમાં લખ્યું.

ઓસરીમાં ઘોડા દોડાવ્યા. અંગત જીવનમાં ઝંઝાવાતો આવ્યા. એમના એક લેખની ભૂલો બતાવતો એક પત્ર મેં વાચકની હેસિયતથી મિડ-ડેમાં લખ્યો. એ છપાયો ત્યારે વાઘની મૂછ ખેંચી લીધી હોય, એવો સૌંપો પડી ગયો. મુંબઈથી દિગ્મૂઢ થઈ રહેલા વાચકોના પત્રો, પત્રકારોના ફોન આવ્યા. હસમુખ ગાંધીનો સ્પિરિટ સલામને લાયક હતો, એની પ્રતીતિ હતી જ, આ ઘટનાથી સાબિતી મળી. એમણે જાહેરમાં કોઈ ગોળગોળ વાતો કર્યા વિના પોતાનો હકીકતદોષ સ્વીકારી એક મામુલી વાચકની રોકડી પ્રશંસા કરી. કૌટુંબિક મિત્ર જેવા વડીલ સ્નેહી અરવિંદ શાહ (મિડ-ડેના તત્કાલીન સૌરાષ્ટ્ર બ્યુરો ચીફ) એમને મુંબઈ મળવા ગયા હતા. પાન ખાતી વખતે, છેલ્લે જવા ટાણે મારી વાત કરી. મારી સમકાલીનભકિતથી એ પરિચિત. હસમુખભાઈ ત્યારે મારી નવી નવી કૌમાર્યમાં પ્રવેશતી ‘ગુજરાત સમાચાર’ની કોલમ વાંચતા. એમણે ઉમળકાથી કહ્યું, ‘જયને કહેજો, મને આવે ત્યારે જરૂર મળે. હું કોઈ વાચક પ્રેમથી પેન આપે તો પણ સ્વીકારી લઉં. પણ કોઈ સોદાગર જમીનનો પ્લોટ આપે તો ન લઉં !’

એ ક્ષણ ક્યારેય આવી નહિ. એક વખત હું પાછો

ફરી ગયેલો, આ વખતે હસમુખ ગાંધીએ ઉતાવળ કરી. તારતાર થઈ ગયેલી જિંદગી જીવનારો, મિડિયોકર માણસોને પોતાનાથી આગળ નીકળતા જોઈને, એમની સફળતા નીચે કચડાતો એ અજંપાથી અકળાતો આદમી અચાનક ૧૯૮૮માં ૬૬ વર્ષ બળાપા અને અજંપાના વલોપાતમાં કાઢીને એકિઝટ કરી ગયો. આઈબીએમના એક્યક્રી શાસન સામે એપલનું ટ્રેન્ડસેટર હોમપીસી મુકનાર સ્ટીવ જોબ્સને જે-તે વખતે જેમ કદી બિલ ગેટ્સ જેટલી સમૃદ્ધિ-પ્રસિદ્ધિ ન મળી, એવું જ આ વિરલાને થયું. એને તો ન દોલત મળી, ન શોહરત મળી. જે વાયકો માટે એમણે જિંદગી ફના કરી, એ વાયકો તો ‘આંગળી જળમાંથી નીકળી અને જગ્યા પુરાઈ ગઈ’ની માફક તાબડતોબ ભૂલી ગયા.

ત્યાં સુધીમાં ગાંધીભાઈ પછી તંત્રી બનેલા હરિ દેસાઈએ મને ગધ્ધાપચ્ચીસી પૂરી થાય એ પહેલા સમકાલીનનો જ કટારલેખક પ્રેમાગ્રહથી બનાવી દીધો હતો! એ વખતે ‘રામજરૂખે’ નામથી મીડિયાવોચની (ગુજરાતી પત્રકારત્વમાં શું ચાલે છે, શું હોવું જોઈએ, કોણ કેવા લચ્છા મારે છે, કેવા ગપ્પાં મારે છે-એ બતાવતી) કોલમ પણ હું લખતો થઈ ગયેલો! બાદમાં જનક શાહ અને છેલ્લે મેહુલ દાણીએ સંભાળ્યા બાદ પહેલેથી જ ઓછો પણ આગવો વાયકવર્ગ ધરાવતું અને કમે કમે એ ય ગુમાવતું સમકાલીન અંતે ઠપ્પ થઈ ગયું.

ખેર, મને તર્પણરૂપે એક શ્રદ્ધાંજલિ લેખ ૧૯૮૮માં એ ગુજરી ગયા ત્યારે લખવા મળ્યો હતો. સૌરભ શાહ ત્યારે મિડ-ડેના એડિટર હતા. એમણે ફોન કરીને ઈજન આપ્યું હતું. ટાઈટલ આપ્યું :

*‘વો તો હૈં અલબેલા, હજારો મેં અકેલા...
સદા તુમને એબ દેખા, હુનર કો ન દેખા...’
જંગલ મેં મોર નાચા, કિસને દેખા ?*

★★★

૨૬ જાન્યુઆરી, આ માત્ર પ્રજાસત્તાક દિન નથી. હસમુખ ગાંધીની પુણ્યતિથિ છે!

રીડર માય લોર્ડ, ગુજરાતી પત્રકારત્વ અને લેખનનું એક શિખર ગણાય એવા હસમુખ ગાંધીનું કોઈ સાહિત્ય જ આ ગુજરાતી પ્રજાએ સાચવ્યું નથી. કોઈ પત્રકારત્વની કોલેજમાં પણ એનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ થતો નથી. જનાલિઝમના સાઈબરકિઝ્સ તો ભૂલાઈ ગયેલા કોઈ પેગાન દેવતાની ખંડિત પ્રતિમા બે ઘડી મુગ્ધ બનીને ટુરિસ્ટ નિહાળે, એ અદાથી જરા વિસ્મિત થઈ, ઔપચારિક વખાણ કરી કે પછી ‘હુ કેસ’ના ખત્મા ઉલાળી બ્લોગિંગ માટે લોગ ઈન થઈ જશે. હસમુખ ગાંધીના લખાણની કોઈ દળદાર અને દમદાર ગ્રંથશ્રેણી હોય તો એમની ધીંગી કામગીરીનો પરિચય ભવિષ્યના કોઈ રસિકકડાને થઈ શકે ને વાંચી એની સરાણ પર વિચારતણખા ઝરે, ત્યારે એમની ભાષાની તીક્ષ્ણ ધાર નીકળે ને ! સમગ્ર

ગુજરાતે હસમુખ ગાંધીને વિસારે પાડી દીધા છે. એક સમ ખાવા પૂરતું ચર્ચાસત્ર પણ ક્યાંય થયું ?

જો તમને પોપ્યુલર માર્કેટિંગ કે નેટવર્કિંગ આવડતું ન હોય, જો તમે સો ટ્યની નિષ્ઠાથી કામ કરવા સિવાય બીજું કશું મેનિપ્યુલેશન શીખ્યા ન હો, જોજો તમે સંબંધો સાચવવાની મીઠાશને બદલે સાચું બોલવાની કડવાશનો માર્ગ પસંદ કરો, જો તમે ફુરસદનો સમય વાંચન, લેખન, જ્ઞાનસાધના તણા તપમાં કાઢો અને પબ્લિક રિલેશન્સ કે સેલ્ફ મેનેજમેન્ટ પાછળ ન આપો તો આ દેશમાં તમારી જેવી (અવ)દશા થાય તેનું હસમુખ ગાંધી સ્તબ્ધ કરી દે, તેનું હોરિફિક એકઝામ્પલ છે. સત્વ અને સત્ય હોવા છતાં એમનું લખાણ જ જાણે કોઈ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજના પાના ફાટી ગયા હોય, એમ અલોપ થઈ ગયું ! જાણે કોઈ એક્ટરની ઘણીખરી ફિલ્મોની પ્રિન્ટ ખતમ થઈ ગઈ. (ડીવીડી બને એ પહેલા !) જાણે કોઈ ક્રિકેટરનો રેકોર્ડ ભૂંસી નાખવામાં આવ્યો ! અને છતાં ય કોઈને કશી પડી જ ન હોય... મીલોં તક ખામોશી હૈ !

★★★

બરાબર યાદ છે (આવી વાત તો કેમ ભૂલાય ?) ગોંડલમાં એ વખતે પાંચ નંગ ‘સમકાલીન’ આવતા. એક જાહેર પુસ્તકાલય માટે, બીજું એમ.બી. કોલેજમાં, ત્રીજું એક એન્જિનિયર સાહેબ માટે, ચોથું અમારા ઘર માટે અને પાંચમું ન્યુઝ સ્ટોલ ઉપર રાખવા (અને મોટે ભાગે પસ્તી કરવા !) એ ય મુંબઈના બહાર પડ્યા પછી ત્રીજે દિવસે હાથમાં આવે ! છતાં ય કોઈ દિવસ એ છાપું વાસી ન લાગે! કેશ ફોરએવર. અડતાલીસ કલાક પછી પણ છાપું હમણાં જ લખાયું હોય એવું રોજેરોજ લાગે, એટલી સિદ્ધિ જ એની ક્વોલિટીને ટાઈમલેસ બનાવવા પૂરતી નથી ?

સમકાલીન લેવા ઘણી વખત રાતના ત્રણત્રણ ધક્કા ખાઈને જતો. થોડો સમય ડિસ્ટ્રીબ્યુશન પ્રોબ્લેમને લીધે સમકાલીન આવતું બંધ થયું. ત્યારે કોલેજ માટે મારું રાજકોટનું અપડાઉન શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. એવું બન્યું જાણે કે જાહેર રજાના દિવસે કોલેજ બંધ હોય, પણ સમકાલીન જેવાં છાપાં મેગેઝીન લેવા હું (બસનો પાસ ત્યારે ન ચાલે એટલે બે રૂપિયાનાં છાપાં માટે વીસ રૂપિયાનું ભાડું ખાલી ખિસ્સે પણ ખર્ચાં) જાઉં. એક વ્યસન વળગેલું. સનક હતી. બંધાણીની રગોમાં કસુંબલ અમલ વિના કડાકા થાય, મારીજુઆનાના ડ્રગ એડિક્ટને ગળે શોષ પડે એવું કમ્પલઝન હતું ત્યારે બધી કોલમો વાંચવાનું. જે કોપી વેચાતી ન મળતી, એ વાંચવા કોલેજ પૂરી થયે, લંચ સ્કિપ કરીને બપોરે એકલો લાયબ્રેરીમાં બેસતો. કોલેજમાં ન આવ્યું હોય તો ?

એક વખતે એક્સપ્રેસ જૂથનું જનસત્તા રાજકોટમાં બહાર પડતું. એની ઓફિસે જઈ એડવર્ટઈઝિંગ માટે ત્યાં પડેલી કોપી માટે રીતસર કાકલૂદી કરવાની, છેલ્લે ઝેરોક્ષ

કરાવવાની તૈયારી ! પછી ન મળે તો મુંબઈના મિત્રને કહી ત્યાં શોધાવીને કુરિયર કરાવવાનું. ગંજ ખડકાયો આમ એકલા થયેલા સમકાલીનનો ! એની માર્કોફિલ્સ તો ક્યાંય ધૂળ ખાતી હશે, એક્સપ્રેસ ગ્રૂપની ઓફિસમાં, પણ આ સમકાલીન સાચવતા અમારો દમ નીકળી જતો. ઘરમાં અમારી પથારી સાંકડી થાય, અને સિલ્વર ફિશ જેવા અખબારી કીડાઓને મખમલી બિછાનું મળે ! બધે જ એના ઢગલા. એક આખો ઓરડો ભરાયેલો !

આ લખું છું અને એ દૃશ્ય મારી આંખ સામે તરવરે છે. ઉધરસ ખાતા ખાતા મારી મમ્મી એકએક છાપામેગેઝીનને તારીખવાર ગોઠવતી, અને શ્વાસની બીમારીવાળા પિતા હાંફતા હાંફતા એને વ્યવસ્થિત રાખતા એનું ! ઘણીવાર એ ખોલીને વાંચતો, માટે જીવની જેમ સાચવવાનું ફરમાન હતું. ખબર નહોતી કે આવી ઘેલછા તો મૂળ પ્રકાશનોને પણ નથી હોતી! (આવી જ રીતે સચવાયેલા ગુજરાતી મેગેઝીન્સનું કલેક્શન મૂળ મેગેઝીન્સને પણ ખપતું નથી ! અને અંગ્રેજી મેગેઝીન્સ ઓનલાઈન આર્કાઈવ્ઝ બનાવી ચૂક્યા છે) હસમુખ ગાંધીના ખરા પ્રેમીજન કહી શકાય એવા લેખક સૌરભ શાહ એક દિવસે અચાનક ઘેર આવ્યા. બાથરૂમમાં ખડકાયેલા ગંજ જોઈને કહેલું, ‘સાચવજે, એક પુસ્તક કરવું છે, એમાં આ કલેક્શન કામ લાગશે.’

પુસ્તક તો ન થયું. ઉધઈ થઈ ગઈ. એ અખબારોને લીધે ઘરનો લાકડાનો દરવાજો સડીને ખવાઈ ગયો ! બેફામ વરસાદનું પાણી ત્યારે ભરાયેલું. મોટી જગ્યા રાખવા જેટલી આર્થિક આવક નહોતી. કેટલોક ખજાનો લૂંટાયા પછી પણ હજુ ખાસ્સું બચ્યું હતું. કેટલાય મૂર્ધન્ય લેખકો, વાચકો, પત્રકારોને ફોન કર્યા, એસએમએસ કર્યા. કોઈને આ જોઈએ તો! કોઈને આવી સાચવણીમાં અમારી જેમ વર્ષો બગાડવાની મૂખાઈ કરવી નહોતી. ત્યારે સોશયલ નેટવર્ક હતું નહિ, નહિ તો રીતસર ટહેલ નાખી હોત!

મમ્મીને કેન્સરે છીનવી લીધી હતી. એકલે હાથે સચવાય એમ હતું નહિ. ખબર હતી કે આખો એક કાળખંડ ખારી શિંગના પડીકામાં ફેરવાઈ જશે. પણ અંદરથી ઉઠતી વેદનાનો ગુસ્સો હતો. અંતે એ ફેંકી દેવાનો, સાડા ત્રણ રૂપિયે કિલોની પસ્તી કરવાનો નિર્ણય લેવો પડ્યો. જેમતેમ કરી તો ય ઘણા લેખોના કટિંગ્સ સાચવ્યા.

સમકાલીન તો ગયા. ગાંધીભાઈના ભૂતપૂર્વ તંત્રી રહી ચુકેલા સુરતના એક પત્રકારે સામેથી માંગી એ લેખોના કટિંગ્સ કમ્પોઝ કરાવવા લીધા. ગુજરાતીમાં આજે જ્યાંજ્યાં હસમુખ ગાંધીના લખાણ છપાય છે, એની એક ગંગોત્રી મારા ઘરમાં ય હતી. એની પાછળ અડધી જુવાનીની કુરબાની છે. પણ કોઈને એની કદર તો શું, ખબર પણ નથી. હદ તો એ છે કે કોઈ પાસેથી હજુ એ લેખોની ડિજિટલ સીડી પણ

મને મળી નથી. એ કોઈ પાસે સલામત હશે, એવી ધરપત જરૂર છે. પણ એ સીડી મારા ખજાનામાંથી તૈયાર થઈ હોવા છતાં કોઈએ મને પહોંચાડી નથી. અનેક ઉઘરાણીઓ પણ પરિણામ શૂન્ય. ખુદ ગાંધીભાઈ જ ભૂલાઈ જતા હોય તો સીડી શું વિસાતમાં !

હા, એ પછી હસમુખ ગાંધીના લખાણોનું સમ ખાવા પૂરતું એક પુસ્તક દિવ્યાંગ શુક્લે સંપાદિત કરેલું, રહી રહીને ગયા વર્ષે ઈમેજ પબ્લિકેશને યાદગાર તંત્રીલેખો સિરીઝમાં બહાર પડ્યું છે. પુસ્તકના મર્યાદિત કદમાં એમના કસબનું પાંચ ટકા ય ઝીલાયું નથી. પણ ગાંધીભાઈ શું હતા એના ફર્સ્ટ ઈન્ટ્રોડક્શન માટે યંગથીંગ્સ માટે એ બ્યુટીફુલ બિગીનિંગની ગરજ સારી શકે. પણ એ તો કકડીને ભૂખ લાગી હોય ત્યારે અડધું બિસ્કિટનું પેકેટ મળે એવું જ. આજે મારો કોઈ ઉગ્ર કે આક્રમક લેખ વાંચી સાહજિક રીતે કોઈ બક્ષીની તેજબી શૈલીની યાદ અપાવે ત્યારે મને હસમુખ ગાંધી ય યાદ આવે. બક્ષી સલ્ફ્યુરિક એસિડવાળી પેનથી લખતા, તો હસમુખ ગાંધી નાઈટ્રિક એસિડવાળી પેનથી. ગોંડલિયા મરચાં જેવા એમના લેખો હોય.

વાત નીકળે ત્યારે સમકાલીન કે હસમુખ ગાંધીની હૈસો હૈસો વાહવાહી કરનારાઓએ મેં એ મેળવવા ખાધેલા ધક્કા કે એ જાળવવા કરેલા ઉજાગરા વેઠ્યા નથી. હજુ ય એમના કેટલાક સમાંતર-મિડ ડેના લખાણો ફાઈલબદ્ધ કરીને મેં સાચવ્યા છે. હવે એ કોઈને આપવાની હિંમત થતી નથી. ન તો એનું કશું આગળ થવાનું છે. જો કે, ખુદ હસમુખ ગાંધીની હયાતી જ જ્યાં યાદ ન હોય, ત્યાં મારી આ મહેનતની હેસિયત અંગે ફરિયાદ કરવાનો હું હકદાર નથી. નાસ્તિ મૂલમ્, કુતો શાખા? (વિધાઉટ રૂટ્સ, હાઉ કેન ઘેર બી એ બ્રાન્ચ ?)

દોસ્તો, સફરના સાથીઓ... આ છે આપણો વાંચનપ્રેમ! આવા કંઈ કેટલાય મેગેઝીન્સ અને એમાં બંધ થયેલો ટાઈમ કેપ્સ્યુલ જેવો સમયનો ઇતિહાસ હજુ મારા એને લીધે ગુજરીબજાર જેવા લાગતા ગૃહમાં થીજી ગયો છે. વાંચે ગુજરાતની હાકલો વચ્ચે પુસ્તકાલયોમાં પુસ્તકો સચવાય છે, પણ મસ્તકોમાં લેખકો સચવાય છે ખરા ? એમના લેખો ? શબ્દથી શૂન્ય સુધી ? અહીં તો હરિવંશરાય તો જ અમર થાય, જો અમિતાભ સુપરસ્ટાર થાય. રિયાલીટી બાઈટ્સ.

હસમુખ ગાંધી બહુમતી મહાજાતિ ગુજરાતીની સ્મૃતિમાં ય સચવાયા નથી, પછી એમને વિવેક ખાતર ‘સ્મૃતિશેષ’ પણ કેમ કહેવા?

(શીર્ષક પંક્તિ: કામિલ વટવા)

૩૦૨, ઉજાશ ફ્લેટ, નાલંદા પાર્કની બાજુમાં,
અમીન માર્ગ, કાલાવડ રોડ, રાજકોટ.
મો - ૯૮૨૫૪૩૭૩૭૩

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ જ નહીં ‘જય જય ગરવી ગુજરાતી થાળી’ તેમ પણ બોલજો સ્વર્ણિમ ગુજરાતી થાળી

- ભવેન કચ્છી

“અમે એફિલ ટાવર પર રોટલી-દાળ-ભાત અને શાકની થાળી જમાડીશું. સ્વીત્ઝર્લેન્ડના બર્ફિલા માઉન્ટ ટીલ્ટીસ પર રોપ-વેની રોમાંચકતા પૂરી કર્યા બાદ બપોરે ખમણ-ઢોકળાં પીરસીશું.”

યુરોપનો પ્રવાસ કરાવતી કંપનીઓને ગુજરાતી પ્રવાસીઓને આકર્ષવા માટે ગુજરાતી ભોજન-નાસ્તા પૂરાં પાડવામાં આવશે તેવું આકર્ષણ ઊભું કરવું જ પડતું હોય છે. અમેરિકા અને યુરોપના ટૂર ઓપરેટરો ગુજરાતી પ્રવાસી પૂછપરછ માટે આવે એટલે જોવાલાયક સ્થળો, ટ્રેકિંગ, અદ્ભુત પ્રકૃતિના નજારાની સાઈટો કે ઈવન સાત અજાયબીઓ પ્રવાસ દરમિયાન બતાવવાની છે તેવા ફોટાઓ બતાવતા માર્કેટિંગ નિર્દેશન કરતા હોય છે ત્યારે પ્રવાસ ઈચ્છુક ગુજરાતીના મનમાં એ જ પ્રશ્ન ચાલતો હોય છે કે “અજાયબી-ફજાયબી તો ઠીક છે. પ્રવાસ દરમિયાન ભોજનની વ્યવસ્થા કેવી છે તેની વાત કરો.”

ગુજરાત ભારતનું એકમાત્ર રાજ્ય છે જેના ટૂર ઓપરેટરોને ગ્રૂપ વિદેશ યાત્રામાં રીતસરના રસોઈયાનો સ્ટાફ લઈ જવો પડે છે. વિમાનમાં મોટા તપેલાં, ગેસ સ્ટવ, ફૂકરો, થાળી-વાટકા અને તેલના ડબ્બા, અનાજ, મરી-મસાલા અને શાકભાજીનાં મોટાં પેકિંગ જોઈને એરલાઈન્સનો સ્ટાફ મોં મલકાવતા બધાને આવકારે છે...”વેલકમ ગુજરાત.”

ગુજરાત હવે મેટ્રોના પ્રભાવ હેઠળ કોસ્મોપોલિટિન બનતું જાય છે. ગુજરાતની પ્રજા જેમ વિશ્વના અન્ય દેશોમાં આદર અને સન્માન સાથે જે તે દેશની મિલકત બનીને ભળી જાય છે તેમ દેશના અન્ય પ્રાંતના હજારો નાગરિકોને પણ મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળવા દેવાની ઉદારતા દાખવે છે.

આપણી આગવી વેશ પરિધાન પદ્ધતિ તથા અન્ય જીવન શૈલી મેટ્રો બનતી જાય છે. એક ગુજરાતી તરીકેની આંતરિક પાસિયતો કે લાક્ષણિકતા ચોક્કસ જળવાઈ રહી હશે, પણ બાહ્ય ઓળખ અલોપ થતી જાય છે.

આવા સંજોગોમાં જેમ વ્યસન વગર ના ચાલે તેમ ગુજરાતી ભોજન-નાસ્તા માટેની તલબ તેમજ ચુંબકીય ખેંચાણ જ ગુજરાતીપણાને ટકાવી રાખવામાં સિંહ ફાળો આપે છે. આપણે સાઉથ ઈન્ડિયન, પંજાબી, ઈટાલિયન, ચાઈનીઝથી માંડી કોન્ટિનેન્ટલ ફૂડની પણ “વિવિધતામાં એકતા”ના ધોરણે જયાફત માણીએ છીએ પણ અંતે આપણી ભૂખનો મોક્ષ તો ગુજરાતી ભોજનથી જ થાય છે.

ઘરમાં આરોગતા હોય છે તે કાઠિયાવાડી કે ગુજરાતી થાળી બહાર રૂ. ૩૦૦થી ૭૦૦માં ખાનાર પણ આપણે જ છીએ.

આપણું ગુજરાતી ભોજન કે નાસ્તા માટેનું આ હદે વળગણ કેમ છે તેનું ખરેખર તો દૈહિક અને પાચક રસના સંદર્ભમાં જીનેટિક સંશોધન કરવું જોઈએ...! વિદેશમાં પણ ગુજરાતી ભોજન ના મળે તો ભારતીય ભોજન શોધવા માટે ગુજરાતી જે હદે શોધખોળ કરે છે તેવું બીજા કોઈ રાજ્યની પ્રજા નથી કરતી.

“મને તો સેન્ડવીચ, બર્ગર કે પિઝા પણ ચાલે, ઊલટું વધારે ખાવા મળે” તેવો દાવો કરતો ૨૦ વર્ષનો મોડર્ન ગુજરાતી યુવાન ઓસ્ટ્રેલિયા અભ્યાસ કરવા ગયો ત્યારે તેની મમ્મીએ સામાનમાં થેપલાં, સુકીભાજી, ખાખરા, સકરપારા, પુરી, સેવ-મમરા તથા અન્ય નમકીન અઠવાડિયું ચાલે એટલા ભરી આપ્યાં. સામાનમાં ખાસ્સી જગા આ રીતે રોકાવાથી છોકરાએ મમ્મી જોડે રીતસરનો ઝઘડો કરતા કહ્યું કે “તમે મને તમારા જેવો જૂનવાણી સમજો છો.” મમ્મી માની જ નહીં.

ઓસ્ટ્રેલિયા પહોંચ્યા પછી બીજી વ્યવસ્થા ના થઈ ત્યાં સુધી તેને આપણા ગુજરાતી ભોજન અને નાસ્તાની એ હદે તલબ થતી હતી કે તેને મમ્મી પરના ગુસ્સા બદલ ભારે પશ્ચાતાપ થયો. જે તેણે ફોન પર પણ વ્યક્ત કર્યો. અમેરિકા, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે ન્યૂઝીલેન્ડ જતા આપણા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ પણ અહીંથી બીએપીએસ (સ્વામિનારાયણ) વિદેશમાં આવેલા મંદિર પરની “આવેલ વ્યક્તિને ગુજરાતી ભોજન આપવાની” ભલામણ કરતી ચીઢી મેળવે તો વિઝા મળ્યા જેટલો આનંદ થતો હોય છે.

માત્ર વિદેશમાં જ નહીં, ગુજરાત બહારનાં રાજ્યો કે ગુજરાતનાં ગામો કે ઔદ્યોગિક શહેરોમાં અભ્યાસ નોકરી કરનારાઓને આવા મંદિરો તૃપ્તિનો ઓડકાર આપીને મોટું સેવા-પુણ્ય કાર્ય કરે છે.

એવા ગુજરાતીઓ પ્રવાસીઓ પણ છે જેઓ સ્વીત્ઝર્લેન્ડના જેવા દેશમાં છેલ્લા કેટલાંક દિવસોથી રોટલી-શાક અને ભાત ના મળ્યા હોય તો ઈન્ડિયન રેસ્ટોરાં શોધી કાઢે છે. ઝૂચુરિયમાં એક રોટલી રૂ. ૫૦૦ માં પડતી હોય છે. આવી એક રોટલી નાના-નાના કોળિયા સાથે જે રીતે ચાવીને દસ મિનિટ સુધી ખાતા હોય તે ગુજરાતીઓને જોવા તે અવિસ્મરણીય દ્રશ્ય હોય છે.

ગુજરાતથી નીકળતી વખતે નાસ્તાનો જે સામાન સજારૂપ બોજ લાગતો હોય છે તે જ વિદેશમાં ત્રણ-ચાર દિવસ વિતાવ્યા પછી આપણો અહમ્ બરફની જેમ પીગળવા માટે નિમિત્ત બને છે. અઠવાડિયા જુના ખાખરા અને ખારી પુરી, સેવ-મમરા, બદામ-કાજુની જેમ સાચવીને મમળવાતા હોય છે.

આપણી ગુજરાતી મમ્મી જેટલી પ્રેમાળ પમ અન્ય રાજ્યોની નહીં હોય તેવું લાગે. ગુજરાતની અસ્મિતા અને સંસ્કૃતિની બ્રાન્ડ એમ્બેસેડર આવી મમ્મી જ હોઈ શકે. અમિતાભ બચ્ચન નહીં. માત્ર ગુજરાતી ભોજન હોય તે જ પૂરતું નથી. પ્રત્યેક ઘર કે કુટુંબને તેની ગુજરાતી થાળી જોડે આગવું સ્વાદિષ્ટ જોડાણ હોય છે. એ રીતે જોઈએ તો ગુજરાતીનું પ્રથમ પ્રાધાન્ય તેના ઘરમાં બને છે તે પ્રકારનું બનેલું ભોજન હોય છે. ગુજરાતીઓનું આ પાસું પણ બેજોડ કહી શકાય. પ્રત્યેક ઘર, જ્ઞાતિ, ગામ અને પ્રાંતનો પોતીકો સ્વાદ હોય છે. કાઠિયાવાડ, ઝાલાવાડ, ઈતર સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સુરત (દક્ષિણ ગુજરાત), મધ્ય ગુજરાત અને અમદાવાદની ગુજરાતી થાળી પણ તે રીતે જુદી પડે. તેવી જ રીતે ગુજરાતી અને જૈન થાળીમાં પણ (કંદ વગરના) સ્વાદ અને બનાવટની રીતે ફર્ક ખરો. અમુક પ્રાંતના ભોજનમાં તેલ-મસાલાનો ભરપૂર ઉપયોગ થયેલો હોય. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં જાડા રોટલા, શાક અને છાસનો મહિમા હજુ પણ અકબંધ છે.

ગુજરાત પર સાઉથ ઈન્ડિયન, પંજાબી, કોન્ડીનેન્ટલ ફૂડના રેસ્ટોરાઓનું આક્રમણ છેલ્લા દાયકામાં થયું છે. પીત્લા, બર્ગર, ચાટ, સમોસા પણ હીટ છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં એવું લાગતું હતું કે ગુજરાતી ભોજન અને નાસ્તાની સંસ્કૃતિ ખતમ થઈ જશે. એ ખરું કે ટીન એજરો સેન્ડવીચ, પીત્લા, પાસ્તા, નુડલ્સ, નાચોસ, ટાકોસના દીવાના છે. પણ તેને જંક ફૂડનો દરજ્જો મળ્યો હોઈ ફાસ્ટફૂડ વિરોધી એક જોરદાર જાગૃતિ ઝુંબેશ જારી છે. મમ્મી-પપ્પા તેમના સંતાનોને ગુજરાતી ભોજન કે નાસ્તા તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં જોઈ શકાય છે. બાળકોને જ નાની વયથી બ્લડપ્રેશર, ડાયાબિટિસ, મેદસ્વીપણાની ફરિયાદ જોવા મળતા તે પણ એટલું તો સ્વીકારે છે આ બધું સારું તો નથી જ. હવે તો ઘરમાં ટીન એજરો કે યુવા પેઢી જ સામેથી કહે છે કે ફાસ્ટ ફૂડ બહુ ભાવે છે પણ અમુક ઈન્ટરવલ પછી સંપૂર્ણ ભોજનનો સંતોષ તો દાળ-ભાત-શાક-રોટલીમાં જ મળે છે.

ગુજરાતી કાઠિયાવાડી ભોજનની થાળીના ડાઈનિંગ હોલ થીમ રેસ્ટોરાં, ઢાબા પંજાબી અને સાઉથ ઈન્ડિયન રેસ્ટોરન્ટને સમાન હરીફાઈ પૂરી પાડે છે. ગુજરાતી ભોજનની બીજી ખાસિયત એ છે કે રૂ. ૨૫-૩૫માં પણ તમને થાળી મળી શકે છે. પુરી-શાક, પરોઠા-શાક, ખીચડી-કઢીની અલાયદી સસ્તી થાળીનો પણ વિકલ્પ રહે. આપણે ભલે પંજાબી કે

અન્ય વિદેશી ભોજન કે વાનગી ખાઈએ પણ ગુજરાતીઓને આનુવંશિક રીતે જ સુપાય્ય ગુજરાતી વાનગી અનુકૂળ છે. અન્ય ફૂડ તરત જ ગેસ, એસિડિટી, પેટની ગરબડ માટે નિમિત્ત બને છે.

આપણી પ્રગતિના પાયામાં કે બુદ્ધિમત્તા અને મહેનત કરવાની વૃત્તિની પ્રકૃતિની પાછળનું રાઝ આપણું ભોજન છે. અહિંસા, જીવદયા, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, આતિથ્ય જેવા સંસ્કારોનું કારણ આપણું ભોજન અને વાનગીઓ તામસી પ્રકૃતિની નથી તે જ છે. ગુજરાત આથી જ સંતોની ભૂમિ છે. શિક્ષણ, વ્યાપાર, ઉદ્યમીનો ત્રિવેણી સંગમ પણ ખોરાકના પ્રભાવ હેઠળ રચાયો છે. ખરેખર તો આપણા બાપ-દાદાઓએ તેલ કરતા ઘીના મહિમા પર ભાર મૂક્યો હતો. સમતોલ આહારના ભાગરૂપે કઠોળની હિમાયત પણ કરી હતી. ભોજન ઘેર પાટલા પર બેસીને શાંતિથી આરોગવાના હિમાયતી પણ ગુજરાતીઓ જ રહ્યા છે. ભોજન વખતે કચુંબર, અવનવાં અથાણાં, ઋતુગત બદલાતી વાનગી, શાકભાજીથી માંડી ભોજન પછી છાશ (લસ્સી નહીં) તે ગુજરાતની પ્રથા છે.

ગુજરાતના નાસ્તાઓની પણ આગવી દુનિયા છે. ઢોકળાં, મુઠિયાં, હાંડવો, ઝીણી જાડી સેવ, ફરસી પુરી, સક્કરપારા, સેવ-મમરા, પૌઆ, ખાંડવી, ખાખરા, ચકરી, ભાખરવડી, ચેવડો, ચવાણું, ભજ્યાં-ગોટાં, ફુલવડી ગાંઠિયા, ફાફડા, સુરતનો લોચો, કચ્છી દાબેલી, ખીચું... મીઠાઈમાં લાડુ, શીરો, મગસ, મોહનથાળ, મેસુબ, પેંડા, બરફી, થાબડી, દૂધપાક, વેડમી(પુરણપોળી) મુળ ગુજરાતનું ગોત્ર ધરાવતી શિરમોર છે... અને આ બધું ઈતિહાસ નથી. વર્તમાન છે. જેમ ‘ઘરતીનો છેડો ઘર’ તેવી કહેવત છે તેમ એક ગુજરાતી માટે જીભનો સળવળાટ અને જઠરની અગ્નિ ગુજરાતી ભોજન કે નાસ્તાથી જ શાંત થાય છે. વિદેશમાં પણ તે ના મળે તો તેની શોધમાં તે અવગતિયાની જેમ ભટકતા જોઈ શકાય છે. દિવાળી એટલે ફટાકડા જ નહીં મઠીયા, ઘૂઘરા, સેવ પુરી, નમકીન તમે કોઈને ખુશીના સમાચાર આપો કે “હું તો ફરવા ઈટાલી જાઉં છું.” તરત જ સામેથી તમને શુભેચ્છા આપવાની જગાએ ચિંતાનો સૂર નીકળશે કે “એમ, ત્યાં ખાવાનું શું કરશો ?” આ લેખને હળવાશથી ના લેશો. ગુજરાતને સ્થાપત્યો કે ભૂતકાળની પરંપરાને જીવિત કરવાથી માત્ર જીવાડી નહીં શકાય. આપણને આપણી ભોજન અને નાસ્તાની સંસ્કૃતિ જ જીવાડી શકે તેમ છે.

“જય જય ગરવી ગુજરાત”.... ની જોડે “જય જય ગરવી ગુજરાતી થાળી” પણ બોલજો.

એમ-૭૦૪, સર્જન ટાવર, સુભાષ થોક પાસે,
મેમનગર, અમદાવાદ-૫૨
મો - ૯૮૯૯૮૮૮૦૧૪

મનમોહક મોરબી

- ડૉ. નરોત્તમ વાળંદ

‘સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ’ કહે છે કે, અગાઉના સમયમાં મોરબીનો પ્રદેશ કચ્છ રાજ્યનો એક ભાગ હતો. ઈ.સ. ૧૬૯૮માં કચ્છના રાજા રાયઘણજી ગુજરી ગયા તે પછી તેમના નાના કુંવર પ્રાગમજી ભાઈઓની અવગણના કરીને ગાદીએ બેઠા. તેથી તેમના ભાઈ કાંયાજીએ કચ્છના કટારિયા અને આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી, ત્યાં રાજધાની સ્થાપી. આ જુદો પડેલો પ્રદેશ ‘મોરબી’ બન્યો. કહેવાય છે કે જિતાયેલા પ્રદેશ પર રાજાએ પોતે ‘મયૂરધ્વજ’નામ ધારણ કર્યું અને તેમના નામ પરથી રાજધાનીને ‘મોરબી’ નામ મળ્યું. જૂનું મોરબી પહેલાં મચ્છુ નદીના પૂર્વ કાંઠે હતું, પરંતુ વારંવારનાં યુદ્ધોને કારણે તે ખખડધજ બની જવાથી પશ્ચિમ કાંઠે નવું નગર વસ્યું, તે આજનું મોરબી છે.

મોરબીના રાજાઓની વંશાવલી જોઈએ તો ઈ.સ. ૧૮૨૦માં મોરબીની ગાદીએ ઠાકોર જીયાજી હતા. તે ઈ.સ. ૧૮૨૯માં ગુજરી ગયા. તેમના પણ અનુક્રમે પ્રથિરાજ (ઈ.સ. ૧૮૪૬), રવાજી (ઈ.સ. ૧૮૭૦), વાઘજી (ઈ.સ. ૧૮૨૨) થયા. સર વાઘજીના મૃત્યુ પછી લખધીરજી (ઈ.સ. ૧૮૪૮) મોરબીની ગાદીએ બેઠા. છેલ્લા બેઉએ મોરબીનો વિકાસ કર્યો. શહેરની સડકો બંધાવી, વઢવાણ તથા મોરબીને જોડનાર રેલમાર્ગનું નિર્માણ કર્યું, નવલખી અને વવાણિયા એ બે નાનાં બંદરો શરૂ કર્યા અને લખધીરસિંહજી એન્જિનિયરીંગ કોલેજની સ્થાપના કરી.

દીર્ઘદૃષ્ટા, ન્યાયી અને ઉદાર રાજવી લખધીરસિંહજીએ રૂપિયા ૪૩ લાખની સખાવત કરી એક ટ્રસ્ટ કર્યું, જેમાંથી ગરીબ દર્દીઓને દવા, દુઃખીઓને આર્થિક સહાય અને રહેઠાણ કરી આપ્યાં. તેમણે ઈ.સ. ૧૮૪૭માં નિવૃત્તિ લીધી અને યુવરાજ મહેન્દ્રસિંહજી તેમના અનુગામી બન્યા. પછી તો સૌરાષ્ટ્રનાં લગભગ બધાં જ રાજ્યો ભારતીય સંઘમાં ભળી ગયાં.

મોરબી રાજકોટ જિલ્લાનો તાલુકો હતો, તે હવે જિલ્લો બન્યો છે. રાજકોટથી ૬૪ કિ.મિ. દૂર છે, અને રેલવે તથા સડકથી જોડાયેલું છે. ભૌગોલિક સ્થાન પ્રમાણે તે ૨૨° ૪૯’ ઉ.અં. અને ૭૦° ૫૦’ પૂ.રે.ની આજુબાજુનો પ્રદેશ આવરી લે છે. સમગ્ર તાલુકો સમથળ જમીન ધરાવે છે. આ તાલુકો કર્કવૃત્ત અને કચ્છના નાના રણ નજીક આવેલો હોઈ પ્રમાણમાં વિષમ આબોહવા ધરાવે છે. અહીં સરેરાશ વરસાદ ૫૦૦ મિ.મિ.ની આસપાસ પડે છે. ઘઉં, બાજરી, કઠોળ, કપાસ અને મગફળી અહીંના મુખ્ય કૃષિપાક છે. ખેતી અને

પશુપાલન મુખ્ય વ્યવસાય છે. માછી લોકો દરિયાકિનારે માછીમારી કરે છે. નજીકમાં આવેલું બારમાસી નવલખી બંદર તાલુકાની આયાત-નિકાસ માટે ઉપયોગી બન્યું છે.

મોરબી શહેરની બાંધણી અને બજારની વ્યવસ્થા જયપુર સાથે સરખાવી શકાય એવી છે. પહોળા રસ્તા અને હારબંધ દુકાનોને લીધે શહેર શોભે છે. ગ્રીન ચોકમાં ત્રણ દરવાજાવાળો એક ઊંચો ૯થી ૧૦ મીટરનો ટાવર છે. દરબાર ગઢ, મણિમંદિર, ઝૂલતો પુલ એ બધી ઇમારતો શહેરની શોભામાં વધારો કરે છે.

નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જૂની રંગભૂમિ ક્ષેત્રે મોરબીએ અગત્યનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુજરાતી રંગભૂમિના ઉદયકાળમાં ભલે પારસીઓ યશ લઈ ગયા, પરંતુ ખરો યશ તો સૌરાષ્ટ્રને અને તેય મોરબીને ઘટે છે. અહીંના વાઘજી આશારામ ઓઝા (૧૮૫૦-૧૮૯૬) અને મૂળજી આશારામ ઓઝા એ બે ઝાલાવાડી બ્રાહ્મણ બંધુ બેલડીએ ‘મોરબી આર્ય સુબોધક નાટક મંડળી’ સ્થાપીને અનેક પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક નાટકો લખ્યાં. ગુજરાતભરનાં શહેરોમાં ભજવ્યાં. વાઘજીભાઈનું ૧૮૮૦માં લખાયેલું ‘ભર્તૃહરિ’ સવાસો નાઈટ લગી ભજવાયું. એ નાટકના કરુણ પ્રસંગો જોઈને પ્રેક્ષકો ખુલ્લા મોંએ રડતા હતા અને ચારેક પ્રેક્ષકો તો વૈરાગ્ય વ્યાપી જતાં સંસાર છોડી ગયેલા. આ ભાઈઓએ સુરતમાં ‘વિક્ટોરિયા થિયેટર’ પણ બંધાવ્યું હતું. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવે તેમનાં નાટકોની ભજવણીથી ખુશ થઈને રૂ. ૩૦૦૦/- આપી, તેમનું સન્માન કર્યું હતું.

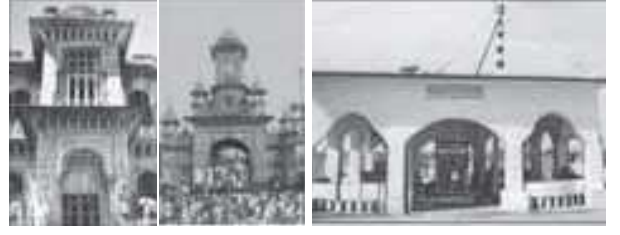
ઓઝા ભાઈઓની નાટ્ય પ્રવૃત્તિથી અંજાઈ જઈને એક પછી એક એમ નવી નાટક મંડળીઓ ઊભી થવા લાગી. જેમાં ‘દેશી નાટક સમાજ’, ‘વાંકાનેર હિતવર્ધક નાટક મંડળી’, ‘મુંબઈ ગુજરાતી નાટક મંડળી અને અન્ય મંડળીઓ ૧૮૮૯થી માંડીને ૧૯૯૪ લગીમાં શરૂ થઈ હતી, અને રંગભૂમિના ઇતિહાસમાં નાટ્યયુગ પ્રવર્ત્યો હતો.

રાજકીય ઇતિહાસમાં પણ મોરબી અગ્રેસર હતું. ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર પ્રજાની જાગૃતિ અર્થે તા. ૫-૩-૧૯૨૧ના રોજ રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં ‘કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ની સ્થાપના થઈ. તે પરિષદે કોંગ્રેસનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૨૮માં મોરબીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના પ્રમુખપદે અને ગાંધીજીની ઉપસ્થિતિમાં પાંચમું સંમેલન ભરાયું. તે પણ મોરબીના રાજા લખધીરસિંહ

(૧૯૨૨-૧૯૪૮)ના સમયમાં 'સ્વદેશી'ની ચળવળ શરૂ થઈ. 'પરદેશી માલનો બહિષ્કાર' એવો સત્યાગ્રહ ૧૯૩૧માં શરૂ થયો. અંગ્રેજો દ્વારા આ સત્યાગ્રહ દાબી દેવા કાનૂનભંગનો કોરડો વિંઝાયો. એને લીધે પ્રજા વધુ ઉગ્ર બની. પરદેશી માલ સામે પિકેટીંગ શરૂ થયું. ગાંધી-ઈર્વિન કરાર બાદ સ્વદેશી આંદોલન નરમ પડ્યું. પરંતુ પોલીસોનો અત્યાચાર વધ્યો. તેથી 'કાઠિયાવાડ સંગ્રામ સમિતિ'નો સત્યાગ્રહ ફરી જોરમાં આવ્યો. અંગ્રેજ સરકારે પણ અત્યાચાર વધાર્યો. તા. ૨૧, જૂન, ૧૯૩૧ના રોજ સરકારે જુલમની હદ વટાવી. આ દરમિયાન ગાંધીજીએ મહાદેવ દેસાઈને મોકલીને સરકાર સાથે સમાધાન કરી, વાતાવરણને શાન્ત કર્યું. ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહીઓને શાબાશી આપી. ઈ.સ. ૧૯૫૫માં 'મોરબી રાષ્ટ્રીય સેવા મંડળ' સ્થપાયું અને પ્રજાને સેવાનો લાભ મળ્યો.

પોટરી જાણીતી છે. એને લીધે મોરબી સમૃદ્ધ બન્યું છે. સમગ્ર દેશમાં ટાઈલ્સ-સિરામિકનું જે ઉત્પાદન છે તેનો ૮૦ ટકા હિસ્સો મોરબીનો છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં મોરબીએ આ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કાન્તિ કરી છે, અને ઈન્ટરનેશનલ સ્ટાન્ડર્ડ જાળવી રાખ્યું છે. ઈટાલી જેવા દેશને પણ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે જે સ્થાન જોઈતું હતું તે અહીં મળી ગયું છે. ભારતમાં સ્પેન અને ઈટાલી જેવડી અને જેવી ટાઈલ્સ પ્રથમવાર અહીં શરૂ કરવામાં આવી છે. એમાં ડિઝાઈનનું વૈવિધ્ય ખરું, પણ સાથોસાથ કુદરતી અને અન્ય પ્રકારનાં મનમોહક દ્રશ્યો પણ હોય છે. દા.ત. ટાઈલ્સના વિવિધ ભાગો એવી રીતે ગોઠવાય છે કે જાણે ઝાડની ડાળી પર મોર બેઠેલો હોય એવું દ્રશ્ય સર્જાય છે. ભીંત પર ટાઈલ્સની ગોઠવણ એવી રીતે થાય છે કે ઉઘાડી બારીમાંથી દૂર બગીચો અને ફુવારો દેખાય છે. અહીં વુડન, મેટલ અને માર્બલ ઈમેજવાળા વિટ્રિફાઈડ ટાઈલ્સ પણ બને છે. ફ્લોર અને પાર્કિંગ ટાઈલ્સની જેમ વૉલ ટાઈલ્સમાં મોરબીએ મેદાન માર્યું છે. ગુણવત્તા અને વૈવિધ્યની બાબતમાં મોરબીનાં ટાઈલ્સ આકર્ષક છે. સેનીટરી વેરનાં સાધનોમાં પણ મોરબી સૌથી આગળ રહ્યું છે. એમાં સતત ઈનોવેશન થતું રહે છે. મોરબીની બીજી ઓળખ ભીંત ઘડિયાળની છે. વિશ્વના ૫૮ દેશોમાં ઘડિયાળની નિકાસ અહીંથી થતી હતી એવો પણ જમાનો હતો. આ બાબતમાં મોરબીએ ચીનને પણ પાછળ પાડી દીધું હતું. એના ડાયલની અને ફેમની ડિઝાઈન એવી કે જોનાર દંગ થઈ જાય. કોઈ મંદિરના દ્રશ્યમાં, તો કોઈ જંગલનાં પક્ષીઓના માળાના દ્રશ્યમાં, કે પછી રત્ન-હીરાજડિત વર્તુળના દ્રશ્યમાં એનાં ડાયલ જોવા મળે છે. સાલ, મહિનો, તારીખ, વાર, મિનિટ અને સેકન્ડ દર્શાવનારાં પણ ડાયલ દેખાય છે. દસ વર્ષનો દીકરો ઊભો હોય એવી ઊંચાઈ ધરાવતાં, લાકડાનું ઘર ધરાવતાં, લોલકવાળાં ઘડિયાળો આકર્ષક લાગે છે. ગોળ, ચોરસ, લંબચોરસ-અરે, જે માગો તે આકારમાં ઘડિયાળો મળે છે. કાચના પારદર્શક ડાયલ પર ઈષ્ટ દેવ-દેવીનું રંગીન દ્રશ્ય હોય અને તેની નીચે સમય દર્શાવતાં હોય અને પાછળની ઈલેક્ટ્રીક લાઈટ કરો તો ઝળહળી ઊઠે એવાં ઘડિયાળો બને છે. ટકોરાવાળાં જૂના જમાનાનાં ઘડિયાળ પણ બને છે.

મોરબીમાં વિવિધ ઉદ્યોગો સારા ખીલ્યા છે. સિરામિક, ભીંત ઘડિયાળો, તાંબા-પિત્તળ-એલ્યુમિનિયમનાં વાસણો, રસાયણો, મોબાઈલ ટેલિફોન વગેરે અહીં બને છે. મિલો, કારખાનાં, જિનીંગ પ્રેસ, ઉચ્ચ શિક્ષણની શાળા-કોલેજો, સંસ્કૃત પાઠશાળા, અધ્યાપન મંદિર અને બેંકોની અહીં સુવિધા છે. એક વખત એવો હતો કે રાજ્યનો રજવાડી ભપકો જોવા લોકો મોરબીની મુલાકાતે આવતા હતા. આજે ઉદ્યોગક્ષેત્રે તેની જાહોજલાલી જોવા લોકો ઊમટી પડે છે. ઈ.સ. ૧૯૭૯માં થયેલી જળ-હોનારતમાં એને હાનિ પહોંચ્યા પછી માંડ માંડ ઊભા થયેલા મોરબીને ઈ.સ. ૨૦૦૧માં ધરતીકંપનો ધક્કો લાગ્યો. પરંતુ તે બેઠું થયું અને એની અસલિયત પ્રાપ્ત કરી લીધી. ઉદ્યોગોને લીધે એનું નામ દેશ-વિદેશમાં ગાજે છે.

થોડા સમય પહેલાં અહીં સ્વાતંત્ર્ય પર્વ ઉજવાયું ત્યારે મોરબી આવેલા મુખ્ય મંત્રી વિજયભાઈ રૂપાણીએ કહ્યું હતું કે “આ એક એવો વિસ્તાર છે કે જ્યાં તળિયાથી લઈને નળિયા સુધીની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થાય છે.” આજના ડિજિટલ યુગમાં મોબાઈલ, કેલ્ક્યુલેટર, હીટર, બ્લેન્ડર, હોમ એપ્લાયન્સ, સી.એફ.એલ. બલ્બ- એમ અવનવાં સાધનો અહીં બનવા માંડ્યાં છે.

મોરબીની આજુબાજુ વિશિષ્ટ પ્રકારની માટી મળતી હોવાથી સિરામિક ઉદ્યોગ સારો વિકસ્યો છે. તેમાં પરશુરામ

akhdirji Engineering College Iani Mandir

જોવાલાયક સ્થળોની વાત ન કરીએ તો મોરબીની

વિગત અધૂરી રહે. સૌ પ્રથમ મણિમંદિરની વાત કરીએ. વાઘજી ઠાકોર એક રંગીલા રાજવી હતા. તેમની રાણી બાજીરાજબા પરણ્યાં ત્યારે પિયેરથી પોતાની સાંથે વડારણ(દાસી) નામે મણિને લેતાં આવેલાં. આમ તો, અંત:પુરમાં મણિ રાણીબાની, સેવામાં જ રહેતી, પરંતુ ઠાકોર કોઈ કોઈ વાર એ બાજુ નીકળે ત્યારે મણિ ત્યાં આગળ અલપઝલપ દેખાતી. એનું રૂપ જોઈને ઠાકોર આકર્ષાયા અને તેના પ્રેમમાં પડ્યા. રાણીબાને ખબર પડી. ઠાકોરને ઠપકાર્યા, પણ એથી તો ઠાકોર આગળ વધ્યા. મણિ સાથે તેઓ લગ્ન કરીને જ રહ્યા. રાણીબા રિસાઈને પિયેર પાલીતાણા જતાં રહ્યાં. ઠાકોરે તેની પરવા ન કરી. કુદરતનું કરવું કે સમય જતાં નવી રાણી મણિનું અવસાન થયું. ઠાકોરે તેની યાદમાં સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ મણિમંદિર બંધાવ્યું. તે વિલિંગડન સચિવાલયની પાસે આવેલું છે. મંદિરમાં લક્ષ્મીનારાયણ, મહાકાલી, સીતારામ, રાધાકૃષ્ણ અને શિવજીની પ્રતિમાઓ પધરાવેલી છે. જયપુરના પથ્થરથી બનેલા આ મંદિરમાં કોષ્ટક, જાળી, છત્રી અને શિખર પર નક્શીકામ કુશળતાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું છે. મંદિરની સામે આવેલો કેસરબાગ રમ્ય છે.

સૌરાષ્ટ્રની સાત અજાયબીઓની વાત કરીએ તો ૧૮૭૨માં પ્રસિદ્ધ થયેલા 'મોરબીની અસ્મિતા'માં જેનો ઉલ્લેખ છે તેવા ઝૂલતા પુલની યાદ આવે જ. ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ કરી આવેલા વાઘજી ઠાકોરને દરબારગઢથી મચ્છુ નદીના સામે કાંઠે આવેલા નજરબાગ પેલેસ (જેમાં હાલ એન્જિનિયરીંગ કોલેજ ચાલે છે) જવા માટે ગામ વીંધીને જવું ન પડે તે માટે ઝૂલતો પુલ બનાવવાનો વિચાર આવ્યો અને ઈંગ્લેન્ડના ઈજનેરો અને ત્યાંની જ સામગ્રીથી આ પુલનું નિર્માણ થયું. અમદાવાદના રેલ્વે સ્ટેશન પાસે ઝૂલતા મિનારા છે, પરંતુ તેની ટેકનિક અલગ છે. ભારતમાં લક્ષ્મણ ઝૂલા પણ ઝૂલતો પુલ છે પરંતુ તેને નીચે મૂકેલી લોખંડની ગર્ડરનો આધાર મળે છે, જ્યારે મોરબીનો પુલ લોખંડના સળિયા અને રોપના આધારે લટકેલો છે અને ઘોડિયાની જેમ ઝૂલે છે. સાઠ ફૂટ નીચે વહી જતી મચ્છુ નદી પરનો આ પુલ સાતસો પાંસઠ ફૂટ લાંબો અને સાડા ચાર ફૂટ પહોળો છે. ૧૮૮૭માં તે બન્યો છે અત્યારલગી તેની મૂળ બાંધણી

જળવાઈ રહી છે. મચ્છુ નદીના છેલ્લા પૂરમાં પુલનાં પાટિયાં તણાઈ ગયાં હતાં. નવનિર્માણના આંદોલન વખતે તોફાની લોકોએ અમુક પાટિયાં સળગાવી દીધાં હતાં. ૨૦૦૧માં ભૂકંપ વખતે પુલ અડીખમ ઊભો હતો.

દરબારગઢ મચ્છુ નદીના કિનારે આવેલો છે. મોરબીના શાસક રાજાઓ તેમાં નિવાસ કરતા હતા. તેની બાંધણી ભારતીય શૈલીની અને સારી છે. દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ પછી સરકારે તેનો કબજો લઈ લીધો છે અને અત્યારે તેને હેરિટેજ હોટલમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યો છે. મોરબી રેલ્વે સ્ટેશન ત્રણ સ્થાપત્ય શૈલીનો સુંદર નમૂનો છે. તેમાં ભારતીય અને યુરોપીય સ્થાપત્ય કલાનો સુભગ સમન્વય થયો છે. વિલિંગડન સચિવાલય રાજપૂત સ્થાપત્ય કલાનો ઉત્તમ નમૂનો છે. ૨૦મી સદીના અંતમાં તે બંધાયું હતું. ગ્રીન ચોક શહેરની વચ્ચે આવેલો છે. યુરોપીય સ્થાપત્ય શૈલીનો તેની રચનામાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં અમદાવાદના ત્રણ દરવાજાની જેમ ત્રણ પ્રવેશદ્વાર છે, તેના વચ્ચેના દરવાજા પર ટાવર છે, જે ફેંટામાં મૂકેલી કલગી સમાન શોભા આપે છે. શહેરમાં ૨૪૦ વર્ષ જૂનું રામમહેલ મંદિર આવેલું છે, જે મોરબીના રાજવંશની યશગાથા સમાન છે.

હાલના તબક્કે મોરબીનું સ્થાન એક અગત્યના ઉદ્યોગનગર તરીકેનું છે. થોડા સમય પહેલાં યોજાયેલા સેનેટરી વર્સના આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનમાં મોરબીનાં સાધનોની ગુણવત્તાની નોંધ લેવાઈ હતી. અહીંનાં સેનેટરી વર્સની ભારતનાં વિવિધ શહેરો ઉપરાંત સાઉથ આફ્રિકા, સોમાલિયા, માલદીવ, નેપાળ વગેરે દેશોમાં નિકાસ થાય છે.

ઉદ્યોગક્ષેત્રે મોરબીની આસપાસ ૬૦૦થી વધારે યુનિટ છે. ૨૦૦૦ના વર્ષમાં અહીં વોલ ટાઈલ્સનાં ૩૨ યુનિટ હતાં, તેમાં ૨૦૦૨માં ચાર વધુ નવાં બન્યાં. સિરામિક ઉદ્યોગમાં ૪૦૦૦ કરોડનું રોકાણ છે. માથાદીઠ આવકમાં મોરબી અગ્રેસર છે. નવલખી બંદર સાવ નજીક છે. જો તેનો વિકાસ થાય તો ઉદ્યોગ ગૃહોનો વિકાસ થાય.

૮, પ્રીતમ સોસાયટી-૧, ભરૂચ-૩૯૨૦૦૨
ફોન - ૦૨૬૪૨-૨૨૯૬૯૩

છેલ્લામાં છેલ્લી વાત
લઈને આવે છે
આપના સુધી...

ઘટનાઓની વણઝાર
વચ્ચે નિયમિત પહોંચે છે
આપના સુધી...

સત્ય અને નિષ્ઠાના
માર્ગે કર્તવ્ય નિભાવે છે
આપના સુધી...

ગુજરાત

ગુજરાતીઓનું

વિશ્વસનીય સામયિક

ગુજરાત પાક્ષિક કાર્યાલય

માહિતી નિયામકની કચેરી,

ગુજરાત રાજ્ય,

બ્લોક નં. ૧૯/૧,

ડો. જીવરાજ મહેતા ભવન,

ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૨

ફેક્સ : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૫

ઈ-મેઈલ :

gujaratmagazine@gmail.com

વેબસાઈટ :

www.gujaratinformation.net

મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવું

- ગુજરાત પહોંચ્યું ગામડે ગામડે...
- ગુજરાત વચ્ચું લોકહેયે...

કારણ કે,

- સામયિકની લોકાભિમુખ નીતિ,
- સરકારનું નહિ, છ કરોડ ગુજરાતીઓનું પાક્ષિક...

જેમાં,

- નવી દિશા, નવી કલમ, નવા વિચાર,
- અધિકૃત માહિતી અને સતત સત્ય સમાચાર...

એનું પરિણામ છે...

- લોકોનો અદમ્ય ઉત્સાહ,
- વાચકોનો અસરકારક પ્રતિભાવ,
- વિવેચકોનો ઉમદા અભિપ્રાય...

અને ફેલાવામાં અગ્રહરોળમાં...

- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં સામયિકોમાં અગ્રેસર ફેલાવો...!

- સમસ્યા અને સંવેદનાની વાતો...
- જનકલ્યાણની ચોજનાની વાતો...
- લોકોની અપેક્ષાઓ અને સરકારના નિર્ણયોની વાતો...
- કાર્યસિદ્ધિઓ અને અવનવી અનેક વાતો...

● ભવાળમ ●

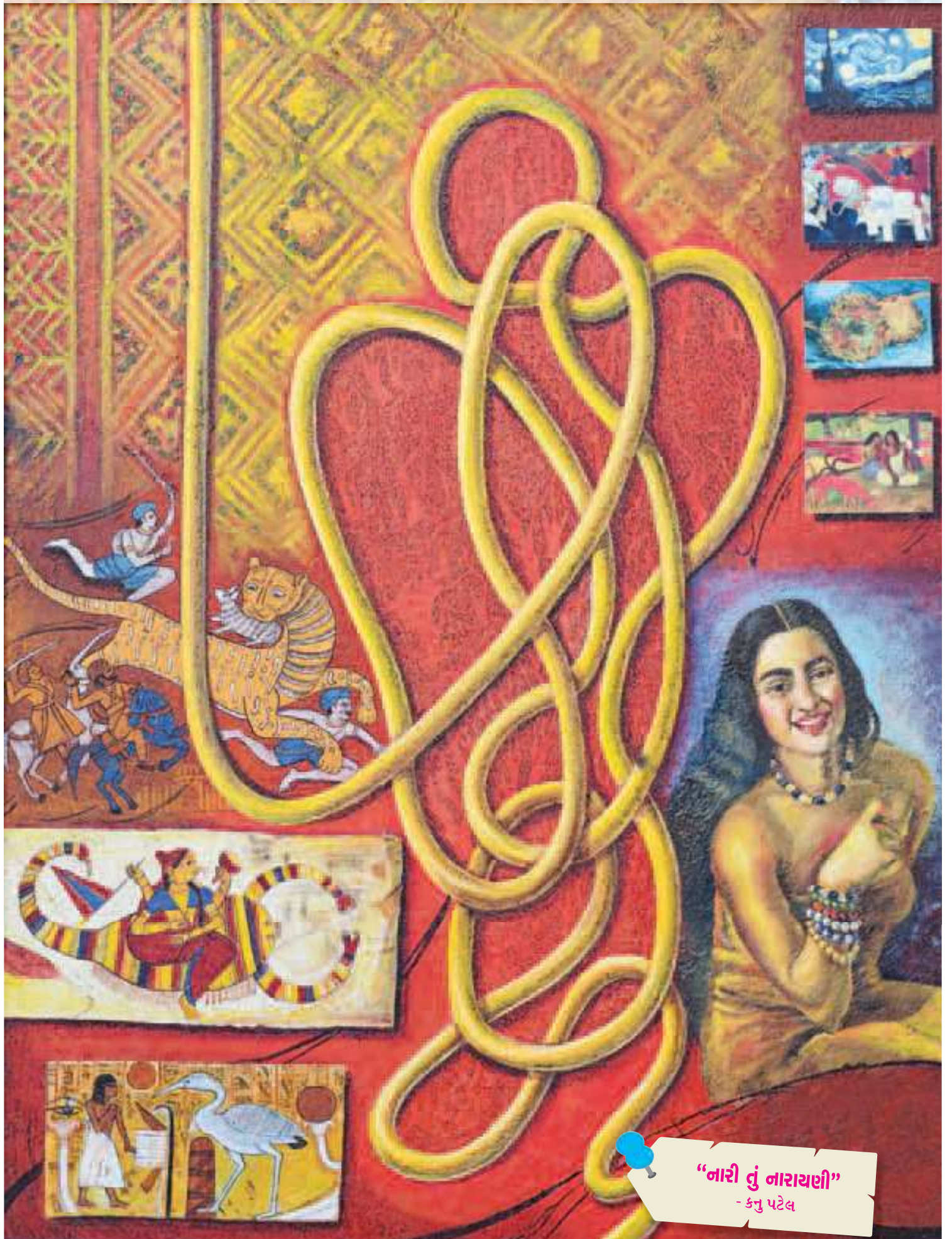
કોઈપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ ઓફિસમાં અથવા
જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

ગુજરાત પાક્ષિક પ્રતિ પખવાડિયે લઈને આવે છે લોકકલ્યાણની
વાત, આમ જનતાને ઉપયોગી જાણકારીની વાત, સરકારી
ચોજનાઓની વાત અને ગુજરાતના વણથંભ્યા વિકાસની વાત

વાર્ષિક લવાજમ

રૂ. ૫૦-૦૦

“नारी तुं नारायणी”
- कंचु पटेल

कराग्रे वसते लक्ष्मिः कर मध्ये सरस्वति ।
कर मूले तु गोविन्दः प्रभाते करदर्शनम् ॥

“हस्त रेखा”

- कल्पित पंथाव
संपर्क: ८८२५००५११७

“ प्रेमदिवानी ”

- रसिक गवयर

संपर्क : ८८२५३८८००६

“ ઐતિહાસિક ધરોહર ”

- નિકુંજ વેશ્યક
સંપર્ક : ૯૪૨૭૬૦૭૮૨૪

રાષ્ટ્રવિકાસ માટે શ્રેષ્ઠ જી.ડી.પી.ની જેમ જનકલ્યાણ માટે શ્રેષ્ઠ ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ પણ દેશ હાંસલ કરશે

- ડૉ. ભરત ગરીવાલા

૨૧મી સદીની વિકાસની દોડમાં હવે માનવકલ્યાણનો મુદ્દો પણ અગત્યનો બન્યો છે. રાષ્ટ્રનો વિકાસ તેની જી.ડી.પી. (ગ્રોસ ડોમેસ્ટીક પ્રોડક્ટ)ના આધારે માપવામાં આવે છે. તેજ રીતે હવે રાષ્ટ્રના માનવકલ્યાણમાં કેટલો વધારો થયો તેની ચર્ચા શરૂ થઈ છે. રાષ્ટ્રના સમગ્ર ઉત્પાદનમાં વર્ષે કેટલો વધારો થયો તેને વિકાસ દર જી.ડી.પી. ગ્રોથરેઈટ કહેવાય છે. આ માપદંડ રાષ્ટ્રની પ્રગતિની નિશાની છે. પરંતુ આ માપદંડમાં પ્રજાની સુખાકારી કેટલી વધી તેની કોઈ માહિતી મળતી નથી. આથી રાષ્ટ્રના વિકાસની સાથે સાથે પ્રજાની સુખાકારી કેટલી વધી તે નક્કી કરવું જરૂરી છે. - જેને “ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ” (જી.એચ.આઈ.) કહી શકાય.

ભારત જી.ડી.પી.માં પ્રથમ નંબરે :

ભારત આજે તેના સાત ટકાથી વધુ જી.ડી.પી. ગ્રોથ રેઈટ વિકાસદરથી વિશ્વમાં પ્રથમ નંબરે છે. ચીનને પણ આપણે પાછળ પાડી દીધું છે. અમેરિકા, તથા વિશ્વના વિકસિત દેશો સહિત વિશ્વનો સરેરાશ વિકાસ દર ત્રણ ટકાથી પણ ઓછો છે. આ દશાંકે છે કે દેશનો વિકાસ-ઉત્પાદન ક્ષમતા વિશ્વની સરખામણીમાં સતત વધતી જાય છે. આમ છતાં એ હકીકત છે કે વિકસિત દેશોમાં લોકો જે રીતે સુખી છે - સુખસગવડો ભોગવે છે તથા ત્યાંનો સામાન્ય માનવી પણ શ્રેષ્ઠ રીતે જીવે છે, તે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશમાં હજુ મળતી નથી. આથી હવે જી.ડી.પી.માં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી, આપણા દેશ માટે માનવકલ્યાણનાં કામો દ્વારા સામાન્ય છેવાડાના માનવી સુધી - તમામને જીવનની તમામ સુખ-સગવડો ઉપલબ્ધ કરાવવી એ પ્રાયોરિટી બનવી જોઈએ.

સરકારની પ્રાયોરિટી - માનવ કલ્યાણ :

મે ૨૦૧૪માં સ્થપાયેલી કેન્દ્રની નવી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીની સરકારે લોકકલ્યાણની દિશામાં ઝડપથી પગલાં લેવાં માંડ્યાં છે. આ સરકારે અગાઉ ધીમા પડેલા જી.ડી.

પી. વિકાસદરને પાટા પર લાવી શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી અને હવે લોકોને કુટુંબમાં, નગરોમાં, ગામડાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સગવડો મળી રહે તેની કવાયત હાથ ધરી છે. આ માટે છેલ્લા બે-ત્રણ વર્ષોમાં સામાન્ય માનવી-ગામડાઓ-ખેડૂતો-વંચિતોની સુખાકારી માટે બજેટમાં મબલખ નાણાં ફાળવાઈ રહ્યાં છે, નવી ચેલેન્જિંગ નીતિઓ ઘડાઈ રહી છે, તથા તે દ્વારા દેશની પ્રજાને ખૂણે ખૂણે શ્રેષ્ઠ સગવડો મળી રહે તેવાં પગલાં ઝડપથી લેવાઈ રહ્યાં છે, જે દ્વારા દેશને “હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ”માં પણ અગ્રેસર બનાવી શકાય.

કેન્દ્ર સરકારે હમણાં જ તેના કાર્યકાળનાં ચાર વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે, ત્યારે તેણે આ સમયમાં રાષ્ટ્રવિકાસ તથા માનવકલ્યાણ માટે જેટલાં પગલાં લીધાં છે તેની નક્કર હકીકતો, તેના રિપોર્ટકાર્ડમાં આપી છે. આ રિપોર્ટકાર્ડમાં અપાયેલા રાષ્ટ્રવિકાસ જી.ડી.પી. અંગેના પગલાંઓની અત્રે વાત કરતા નથી, પરંતુ માનવકલ્યાણ માટેના, સુખાકારી માટેનાં જે પગલાં લેવાયાં છે, તેની વાત અત્રે કરવી છે. આ બતાવે છે કે, આ સરકાર હવે જનકલ્યાણની બાબતોને ગંભીરતાથી લઈ “ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ”ને પણ સુધારી શ્રેષ્ઠતા તરફ લઈ જવા કટિબદ્ધ છે.

માનવકલ્યાણ-સુખાકારી માટેની નીતિઓ અને પગલાં :

દેશમાં દરેક પરિવાર સુખશાંતિથી પોતાના ઘરમાં બધી જીવનજરૂરી સગવડો સાથે જીવે, નગરમાં/ગામોમાં તમામ શ્રેષ્ઠ નાગરિક સેવાઓ મેળવે, તમામને વીજળી, પાણી, શૌચાલય, ડ્રેનેજ જેવી સગવડો ઉપલબ્ધ હોય, દેશનું શ્રેષ્ઠ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, જાહેર પરિવહન સગવડતાભર્યું હોય, શિક્ષણની શ્રેષ્ઠ સંસ્થાઓ હોય, સૌને આરોગ્યસેવા વાજબી ભાવે ઉપલબ્ધ હોય તથા આપત્તિકાળમાં વીમાનું કવચ હોય, સરકારી સેવાઓ સરળતાથી મળતી હોય, તથા વંચિતો/વરિષ્ઠ નાગરિકો એ સૌને સન્માનપૂર્વક જીવવાની તમામ સુવિધાઓ હોય એ દિશામાં છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં મોટા પ્રમાણમાં કામગીરી શરૂ કરાઈ છે. તે જોઈએ.

સાફ નિયત, સહી વિકાસ, સક્ષમ નેતૃત્વ :

દેશના તમામ નાગરિકો માટે જનકલ્યાણનાં જે પગલાં લેવાયાં છે તેની અહીં એક ઝલક જ આપી શકાય તેમ છે. સૌ પ્રથમ તો આઝાદી પહેલાં શ્રી સરદાર પટેલે કહેલું કે, આઝાદી પછી દેશનાં ગામડાઓમાં બહેનોને ચુલ્હાના ધુમાડાથી મુક્ત કરાશે. આઝાદીના સાત દાયકા પછી હવે આ સ્વપ્ન સાકાર થઈ રહ્યું છે. આ સરકારે ઉજ્જવલા યોજના શરૂ કરી છે, જે અંતર્ગત ગરીબ બહેનોને રાંધણગેસ કનેક્શન વિના મૂલ્યે અપાય છે. અત્યાર સુધી ચાર કરોડ મહિલાઓ/પરિવારોને આ સગવડ અપાઈ ગઈ છે. તથા આવી તમામ આઠ કરોડ બહેનોને આમાં આવરી લેવાનો લક્ષ્યાંક છે. કામ કરતી પ્રેગનન્ટ મહિલાઓને હવે પૂરા પગારે ત્રણ મહિનાને બદલે છ મહિના મેટરનીટી રજા મળશે, જે તેના તથા નવજાતશિશુ માટે લાભકારક થશે.

ઉઘાડામાં શૌચાલય જતાં બહેનોને ક્ષોભ થાય તે સ્વાભાવિક છે. આ તકલીફ દૂર કરવા સરકારે શૌચાલયો બાંધવાનું અભિયાન ચલાવ્યું છે જે દ્વારા અત્યાર સુધીમાં સાત કરોડથી વધુ શૌચાલયો બંધાયા છે. સાડાત્રણ કરોડ ગામો તથા ૧૭ રાજ્યો/યુનિયન ટેરીટરીઝ ખુલ્લામાં શૌચાલય જવામાંથી મુક્ત બન્યાં છે. મિશન ઈન્દ્રધનુષ નીચે ચાર વર્ષમાં માતૃબાળ કલ્યાણ માટે ત્રણ કરોડ શિશુ તથા એક કરોડ ગર્ભવતી મહિલાઓને આરોગ્ય માટે રસીકરણ કરાયું છે.

તમામ ગામોમાં રોશની :

દેશના વીજળીથી વંચિત ઓગણીસ હજાર ગામોનું

તેના ઓકટોબર-૨૦૧૮ના લક્ષ્યાંક પહેલાં જ વીજળીકરણ પૂરું કરાયું છે. તથા દેશના છ લાખથી વધુ તમામ ગામોમાં રોશની છે. હવે દેશના વીજળી વગરના ચાર કરોડ ઘરોમાં વીજળી પૂરી પાડવાનું અભિયાન શરૂ કરાયું છે. વીજળી આવતાં વિદ્યાર્થીઓ રાત્રે પણ ભણી શકે છે તથા ગ્રામ્ય પરિવારો પોતાના ઘરમાં લાઈટ, પંખા, ટી.વી., ફ્રીજ જેવી અદ્યતન સગવડો વસાવવા માંડ્યા છે. સાંજે સૂમસામ થઈ જતાં ગામડાં હવે સાંજે/રાત્રે ધમધમવા માંડ્યા છે તથા માર્કેટિંગની કામગીરી વધી રહી છે.

લોકોને સ્વનિર્ભર બનાવવા એપ્રિલ ૨૦૧૫માં શરૂ કરાયેલ મુદ્રા બેન્ક યોજના ગરીબો/નાના વેપારીઓ/ટાઈની ઉદ્યોગો/કારીગરો/બહેનો વગેરેને રૂ. દસ લાખ સુધીની રાહત દરે લોન પૂરી પાડે છે. અત્યારસુધીમાં બાર કરોડ લાભાર્થીઓને રૂ. ત્રણ લાખ કરોડની લોન પૂરી પડાઈ છે, જેમાં ૭૫ ટકા મહિલાઓ છે. કાળા નાણાની પેરેલલ ઈકોનોમીને નાથવા અનેક પગલાં લેવાયાં છે જે સામાન્ય નાગરિકોને પરેશાન કરતી હતી. આમ થવાથી ઈન્કમેટેક્સ ભરનારની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ છે. અત્યાર સુધી એક ડઝન જેટલા વિવિધ ટેક્સ તથા સેસ દ્વારા નાના વેપારીઓ/લઘુ ઉદ્યોગો વિગેરેને મુશ્કેલીઓ પડતી હતી, તે નિવારવા એક જ વેરાની “જી.એસ.ટી.” (ગુડ્ઝ એન્ડ સર્વિસ ટેક્સ)ની નવી નીતિ ગયા વર્ષથી દાખલ કરી છે, જે દ્વારા નાના વેપારીઓ/ઉદ્યોગકારોને રાહત મળી છે, તથા નવી નીતિમાં પડતી મુશ્કેલીઓનું પણ કમશ: નિવારણ થઈ રહ્યું છે, આ નીતિથી ચેકપોસ્ટો નાબૂદ થતાં

પરિવહન તંત્રને/ધંધાનેમોટો ફાયદો થયો છે, સમય બચે છે તથા ભ્રષ્ટાચાર બંધ થયો છે.

ખેતીની આવક વધારવા પગલાં :

ખેડૂતો તથા ખેતી માટે અભૂતપૂર્વક પગલાં લેવાયાં છે. સરકારે વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાનું લક્ષ્ય રાખ્યું છે, જે ખૂબ મુશ્કેલ છે, પણ એ જ બતાવે છે કે આ દિશામાં સરકાર કટિબદ્ધ છે, ખેતી માટે સબસિડાઈઝડ યુરિયા, ખાતર, વધુ સિંચાઈનું પાણી, મિનિમમ સપોર્ટ પ્રાઈસ-ટેકાના ભાવો દોઢા કરાયા, સ્ટોરેજની વધતી સગવડો, ચાર કરોડ ખેડૂતોને પાક વીમો, ખેતી માટે સસ્તી બેંક સહાય જેવાં અનેક પગલાં લેવાયાં છે. જમીનની ગુણવત્તા સુધારવા, ઉત્પાદકતા વધારવા, કરોડો ખેડૂતોને સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ અપાયાં છે. આગલાં પાંચ વર્ષ ૨૦૦૯/૧૪ દરમિયાન ખેતી માટેની બજેટ ફાળવણી હાલના પાંચ વર્ષ ૨૦૧૪/૧૯ માટે બમણી કરાઈ છે. આ તમામ પગલાંથી ખેત ઉત્પાદન રેકોર્ડ ૨૭૭ મિલીયન ટને પહોંચ્યું છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં પોષા બે લાખ કિ.મિ. ના ગ્રામ્ય રસ્તાઓ બંધાયા છે. જે અગાઉ કરતાં બમણી ઝડપે બંધાઈ રહ્યાં છે. આ ઝડપે દેશનાં તમામ ગામો ૨૦૧૯ સુધીમાં હાઈવે સાથે પાકા રસ્તાથી જોડાઈ જશે. **સ્વચ્છ ભારત અભિયાન - આરોગ્ય સેવાઓ :**

ગાંધીજીના સ્વચ્છતાના સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવા “સ્વચ્છ ભારત અભિયાન” બીજી ઓક્ટોબર-૨૦૧૪થી દેશભરમાં શરૂ કરાયું છે, જે જનઆંદોલન બની ચૂક્યું છે. એજ રીતે આરોગ્યમાં એક હજારથી વધુ દવાઓના ભાવ

ઘટાડી, હાર્ટના ઓપરેશન સ્ટેન્ટના ભાવ અડધાથી પણ ઓછા કરવા વગેરે જેવા લોગભોગ્ય નિર્ણયો લેવાયા છે. દિલ્હીની એઈમ્સ જેવી સુપર મલ્ટીસ્પેશ્યાલિટી હોસ્પિટલો દેશમાં ખોલાઈ રહી છે. આયુષમાન ભારત સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના દ્વારા નજીવા પ્રીમિયમે રૂ. પાંચ લાખનો પરિવારનો વીમો મળે તેવી વ્યવસ્થા છે. યુનો દ્વારા સ્વિકૃત વિશ્વ યોગ દિવસ ૨૧મી જુનના રોજ દર વર્ષે ઉજવાય તે માટે ભારતે પહેલ કરી હતી તથા વિશ્વને યોગાનો પરિચય આપ્યો છે. શિક્ષણમાં પણ આમૂલ પરિવર્તનો થઈ રહ્યાં છે. તથા વિશ્વના શ્રેષ્ઠ અભ્યાસક્રમો મળી રહે તે માટે શ્રેષ્ઠ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દેશભરમાં સ્થપાઈ રહ્યા છે. પ્રભાવશાળી રમતવીરો આગળ વધે તે માટે તેમને રૂ. પાંચ લાખની વાર્ષિક સહાય મળે તેવી નીતિ બનાવી છે.

ડિજિટલ ઇન્ડિયામાં સગવડો :

જનધન યોજના દ્વારા હવે દેશના દરેક પરિવારનું એક ખાતું બેન્કમાં ખૂલી ગયું છે. ચાર વર્ષોમાં ચારસોથી વધુ યોજનાઓમાં રૂ. સાડા ત્રણ લાખ કરોડની સબસિડી, સહાય, સ્કોલરશીપ વિગેરે વીસ કરોડ લાભાર્થીઓનાં ખાતામાં સીધી જમા થઈ છે. ડિજિટલ પેમેન્ટ સિસ્ટમ દ્વારા હવે વચેટિયા નાબૂદ થયા છે તથા ભ્રષ્ટાચાર રોકાયો છે. ડાયરેક્ટ ખાતામાં પૈસા જમા કરવાની વિશ્વની આ સૌથી મોટી યોજના છે.

નાગરિક સગવડો હાઉસીંગ :

નગરોમાં-ગામડાઓમાં નાગરિકોને તમામ નાગરિક

શ્રેષ્ઠ સુવિધાઓ મળી રહે તે પ્રમાણે બજેટનાં નાણાં ફાળવાય છે. તથા તેનું મોનિટરીંગ થાય છે. વિશ્વકક્ષાનો સો સ્માર્ટ સિટી બનાવાઈ રહ્યાં છે. તમામ ગ્રામ પંચાયતો, બ્રોડબેન્ડ-ઈન્ટરનેટથી જોડાઈ રહી છે. પાસપોર્ટ બનાવવામાં સરળતા તથા ઝડપ લવાયાં છે. ગામડાઓના એક કરોડ કાચા ઘરોને પાકાં બનાવવાયાં છે. શહેરો તથા ગામડાઓમાં કાચા મકાનો/ઝૂંપડપટ્ટી વગેરેમાં રહેતા લોકો માટે એફોર્ડેબલ હાઉસિંગમાં કેપિટલ તથા વ્યાજની સબસિડીથી ઝડપથી આવાસો તૈયાર કરાઈ રહ્યા છે. ૨૦૨૨ સુધીમાં દરેક પરિવારને પોતાનું પાકું ઘર હોય તે સરકારનો લક્ષ્યાંક છે. પૂર્વોત્તર રાજ્યોના નાગરિકો - મેઘાલય, ત્રિપુરા, મિઝોરમને પણ દેશનાં અન્ય રાજ્યો જેવી સગવડો મળે તે માટે તેના વિકાસને પ્રાથમિકતા અપાઈ છે અને ત્યાં રેલવે પણ પહોંચી ગઈ છે. આકસ્મિક અકસ્માતના સંજોગોમાં નાગરિકોની સુરક્ષા માટે - સહાય માટે અનેક વીમા યોજનાઓ શરૂ કરાઈ છે., જેમાં સુરક્ષા અકસ્માત વીમા યોજના જેમાં વર્ષે માત્ર રૂ. ૧૨માં રૂ. બે લાખનું કવચ મળે છે. નજીવા દરે જીવનવીમા યોજના, અટલ પેન્શન યોજનાઓ મુખ્ય છે.

ગુડ ગવર્નન્સ :

સરકારે તેના કર્મચારીઓ/પેન્શનરોનું પણ ધ્યાન રાખ્યું છે. સાતમા પગાર પંચનો લાભ લાખો કર્મચારીઓ/ પેન્શનરોને આપ્યો છે. પૂર્વ સૈનિકો માટે “વન રેન્ક

વન પેન્શન”ની યોજના મંજૂર કરી છે. વિકલાંગો માટે સરકારી નોકરીમાં આરક્ષણ ૩ થી વધારી ૪ ટકા કર્યું છે. રિટાયરમેન્ટમાં કર્મચારીઓને ગ્રેજ્યુઈટીની લિમિટ રૂ. દસ લાખથી વધારી બમણી રૂ. વીસ લાખ કરી છે. સરકારી નોકરીમાં ભ્રષ્ટાચાર રોકવા ગ્રેડ ૩ તથા ૪ની નોકરીઓમાં ઈન્ટરવ્યૂ પ્રથા બંધ કરી છે. મિનિમમ વેઈજ રોજનો મજદૂરીનો દર લગભગ દોઢો કર્યો છે.

આવાં અનેક પગલાં તથા આંકડા આપી શકાય. આ દર્શાવે છે કે કેન્દ્ર સરકાર દેશના સામાન્ય નાગરિકોની સુખસમૃદ્ધિ, સગવડો માટે કટિબદ્ધ છે તથા તે દ્વારા “ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ” સુધારવા ઉપર લઈ જવા પ્રયત્નશીલ છે. આ માટે દેશના નીતિ આયોગે, વિશ્વબેન્ક /યુનો જેવી વૈશ્વિક થીન્ક ટેન્ક સાથે પરામર્શ કરી તેના પેરામીટર બનાવવા જોઈએ તથા વિશ્વને નવી દિશા આપવી જોઈએ. યુનોની સંસ્થા યુ.એન.ડી.પી. હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ ઈન્ડેક્સ દર વર્ષે જાહેર કરે છે પણ તે દેશોની સરખામણીના સાપેક્ષ આંકડા માત્ર હોય છે. તથા લોકોની સુખાકારી કેટલી વધી તે દર્શાવતા નથી. આથી ભારતે લોકકલ્યાણ માટેના “ગ્રોસ હેપીનેસ ઈન્ડેક્સ”ના પેરામીટર બનાવી આ દિશામાં પહેલ કરવી જોઈએ.

૩૨, જયશેફાલી પાર્ક, સેટેલાઈટ રોડ,
શિવરંજની ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મો. : ૯૮૨૫૫૦૬૯૩૩

‘ભજન’ - ગુજરાતી કાવ્ય સ્વરૂપ છે

- નરોત્તમ પલાણ

આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી છેલ્લાં એક હજાર વર્ષની ઉંમર ધરાવતી ભારતની એક મુખ્ય ભાષા છે. ‘સાહિત્ય’ની નજરે આ ભાષાનું આદિ સાહિત્ય અથવા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ દ્વારા વારસામાં મળેલું સાહિત્ય તે ‘લોકસાહિત્ય’ છે. સાતમી-આઠમી સદીથી આપણા દેશના ઇતિહાસનો મધ્યકાળ શરૂ થાય છે. આ મધ્યકાળની અનેક લાક્ષણિકતાઓમાંથી પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ક્રમશઃ આરંભ એક મુખ્ય લાક્ષણિકતા છે.

આજની હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાઓ દશમી સદીથી પોતપોતાનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ પામવા લાગી છે. આમાંથી પશ્ચિમ ભારતમાં ‘મારુગૂર્જર’ ભાષા છે. આ ભાષામાં આજની રાજસ્થાની તથા ગુજરાતી જોડિયા ભાષા છે. આરંભનો પ્રાચીનયુગ સંસ્કૃત ભાષાની અસરથી ગતિમાન રહ્યો છે. પ્રબંધ, સ્તવન આદિ સાહિત્ય સ્વરૂપો સંસ્કૃતમાંથી ‘મારુગૂર્જર’માં આપ્યાં છે. આ યુગના પ્રમુખ સાહિત્ય પ્રવાહો તે જૈનસાહિત્ય અને ચારણી સાહિત્ય છે. આ સમયની મુખ્ય ઘટનામાં

અગિયારમી સદીના આરંભે થયેલો ‘સોમનાથ ભંગ’ મુખ્ય અને અતિ આઘાતજનક ઘટના છે. આરંભનાં ત્રણસો વર્ષના પ્રાચીન યુગ પછી ચૌદમીના આરંભથી મધ્યકાળ શરૂ થાય છે. આ મધ્યકાળ માત્ર ભાષા-સાહિત્યનો અને મહદંશે ગુજરાતી ભાષાનો મધ્યકાળ છે. રાજકીય દૃષ્ટિએ જે મહાન પરિવર્તન આવ્યું તે વિદ્યમાન શાસનનો આરંભ છે મહમદ ઘોરીના હાથે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને જયચંદ રાઠોડ પૂરા થયા તે સાથે જ રાજપૂત રાજ્યોનો અંત આવ્યો છે. ઘોરીવંશનો નાશ કરી ગુલામવંશ દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો છે અને ગુલામ પછી ખીલજી અને તુઘલકવંશે સત્તા સંભાળી છે. તુઘલક તરંગી છે અને દિલ્હીથી રાજગાદી ફેરવી દૌલતાબાદને રાજધાની બનાવી છે ! પ્રથમનાં સો વર્ષ દિલ્હી સલ્તનતના શાસન પછી ૧૪૦૦થી ગુજરાતની પોતાની સલ્તનત શરૂ થાય છે. ૧૪૧૦ સુધીમાં તે મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ બની તેમાં રાજભાષા તરીકે ફારસીનો આરંભ, ‘મારુગૂર્જર’માંથી ‘મારુ’ અને ‘ગૂર્જર’ના અલગ - ફાંટાઓ, ‘અમદાવાદ’ની સ્થાપના અને જૂનાગઢમાં નરસિંહ મહેતાનો જન્મ છે. ‘ગુજરાતી’નો જે

સ્વતંત્ર પ્રવાહ શરૂ થયો તેનો પ્રથમ કવિ નરસિંહ છે એટલે આજે આપણી ભાષાના આદિકવિ તરીકેનું ગૌરવવંતુ સ્થાન જૂનાગઢનો નાગર નરસિંહ મહેતો ધરાવે છે.

આપણો- નિમ્નવર્ગથી માંડીને ઉચ્ચવર્ગ- આખો સમાજ પ્રથમ ઝફરખાન અને પછી મહમૂદ બેગડાના કૂર શાસનથી ઇન્નતિન્ન છે. મહમદ ગઝની, અલાઉદ્દીન ખીલજી, ઝફરખાન અને બેગડા દ્વારા સંખ્યાબંધ હિન્દુમંદિરો (બ્રાહ્મણ અને જૈન, બન્ને પરંપરાના) તૂટ્યાં છે, મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યાં છે. રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક ભીંસ વધી છે. કુદરત પણ આ સમયે કૂર બની છે.

દુકાળ ઉપર દુકાળ અને તનમનધનથી હિન્દુ સમાજ ત્રાહિમામ છે. આ ભીંસના પરિબળો વચ્ચે માનસિક શાંતિ માટે રામનામ તથા ‘ભજન’નો સહારો મુખ્ય બન્યો છે.

આપણા સાહિત્ય પ્રવાહમાં ‘પ્રબંધ’નું સ્વરૂપ સંસ્કૃતમાંથી, ‘ગઝલ’નું સ્વરૂપ ફારસીમાંથી અને ‘સોનેટ’નું સ્વરૂપ અંગ્રેજીમાંથી આવ્યું છે, જ્યારે ‘ભજન’ આપણું પોતાનું જ, ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. ‘ભજન’નું

કાવ્યસ્વરૂપ સોએ સો ટકા ગુજરાતી કાવ્ય સ્વરૂપ છે. ‘ભજન’ને મળતાં પદ, આરતી, ગોષ્ઠિ, શબ્દી જેવાં સ્વરૂપો હિન્દી, રાજસ્થાની, જેવી ભાષાઓમાં છે પણ ‘ભજન’ ‘હે-જી-હાં’- ‘વીજળીના ચમકારે મોતીડાં પરોવો રે, પાનબાઈ,’ - ‘શેલખીની ચેલી લોચણ બોલીયાં રે’ ‘હે-જી વીરા મારા, સાચી રે વસત તારા દેહમાં હોજી’ ‘પીર રે પુકારે મુંજી

ભાંવરાં' કે 'પાપ તારું પરકાશ જાડેજા, પાપ તારું પરકાશ રે -'

ગણેશજીનું સ્વરૂપ પાર્વતીજીએ પોતાના શરીરમાંથી જ ઘડેલું છે, તેમ 'ભજન' ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું સંતાન છે. નરસિંહ અને તોરલથી આનો આરંભ થાય છે. ગોરખનાથ, સ્વામી રામાનંદ, કબીર, રામાપીર, હરજી ભાટી કે માલદે-રૂપાંદે ગુજરાત બહારના હોવા છતાંય મીરાંની માફક ગુજરાતી ભાષામાં ઓગળી ગયા છે. એની રચનાઓ ગુજરાતી થઈ ગઈ છે અને 'ભજન'નું સ્વરૂપ પામી છે.

'વસ્તુ', 'ધર્મવિચાર' કે 'સંતવાણી' સમગ્ર ભારતમાં લગભગ એક સમાન છે પણ - કાવ્ય સ્વરૂપ 'ભજન' ગુજરાતીમાં જ છે. એની ધ્રુવ -પંક્તિ, રાગ ઢાળ અને લય તાલ અન્યત્ર નથી. ક્રમશઃ અન્ય કાવ્યસ્વરૂપોની અસર 'ભજન'માં દેખાય છે, પણ 'ભજન'ની મૂળ પેદાશ ગુજરાતી છે.

ભજન સાહિત્યમાં નરસિંહ ગવાય છે, પણ 'ભજન'ની સમગ્ર ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યની આદિકવયિત્રી કાઠીયાણી તોરલ છે. તોરલ એવી પ્રથમ સ્ત્રીકવિ છે, જેની પ્રત્યેક રચના ભજન છે. 'મહાપંથ' અને 'રવિભાણ પરંપરા'ને ભજન સાથે નાભિકમળનો નાતો છે. 'મહાપંથ'ની સાબરમતી રાજસ્થાનમાંથી ગુજરાતમાં પ્રવેશી છે, જ્યારે 'રવિભાણ પરંપરા' તો ભાદર છે, જે ગુજરાતમાં જ ઉદ્ભવી અને ગુજરાતના દરિયામાં જ અદ્વૈતને પામી છે ! કચ્છની મેના કાંગરે કાંગરે બોલી છે અને સૌરાષ્ટ્રનો સાધુડો 'મારા હરિજન, પીયો રે પ્રેમરસ જાણી' એવી ભજનવાણી સહસ્ત્રલિંગથી સૂરત સુધી વહી છે ! કોટેશ્વરથી ગિરનાર અને ગિરનારથી સોમનાથ-દ્વારકાના સમુદ્રો ગરજતા રહ્યા છે. 'ભજન' એ વર્ષાઋતુનો હેમર પોપટો છે, જે લખમાની જીભે સ્વાતિના સરવડાં ઝીલે છે ! જે જે પંથ હતા, સાધનાધારાઓ હતી તે 'ભજન' માં આવીને પરિપૂર્ણ બનેલ છે, ભક્તિનો નવધા ભેદ પણ અહીં પૂરો થયો છે. માત્ર ભજન: સાહિત્ય સ્વરૂપ અને લગની ભાણ, રવિ, ત્રિકમ, ભીલ અને દાસી જીવણમાં નિરમળ નૂર થઈને, વિધર્મી શાસનમાં ત્રસ્ત થયેલી જનતા ઉપર વરસેલું છે. તોરલથી દાસી જીવણ સુધીનો આપણે ભજનિક ઇતિહાસ હજુ પણ લખ્યો છે, પણ જ્યારે એના અભ્યાસ આરંભાશે ત્યારે ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા આભને અડતી હશે !

ગુજરાતીનું નિજ સંતાન, ગુજરાતના ભજનિકોના કંઠે કેવા કેવા લાડ-ચાગ પામ્યું છે તેની 'ભજન વાણી' પણ

ભવ્ય છે. 'જી રે સંતો, વચન વિચારીને તમે હકે ચાલો !' જીવનના પ્રત્યેક વહેવારમાંથી ભ્રષ્ટાચારને કાઢો ! માત્ર હક મુજબનું - પ્રામાણિક જીવન જીવો- આ છે 'ભજન'નો આદેશ! 'કૂડિયા ને કપટી, તોરલ કહે છે લોભીને લાલચી- સુખ, સંપ કે શાંતિ પામી શકે નહિ ! 'સંતો તારે તો તરીએ' આ વિધર્મી શાસનના કુવે તો કડવાં નીર છે ! મીઠાં નીર તો ઊંચનીચના ભેદ ભૂલો અને હળીમળીને રહો તો પ્રાપ્ત થાય! અહીં સમગ્ર સમાજને એક કરવાની વાત છે. ભાણસાહેબ તો વિધર્મી અર્થે - સમજદારીનો દોર ચલાવે છે : 'એક હિ નામ રામ-રહિમા' રાય-રંકની કોને ખબર છે ? કૂડ કપટમાં રાયવા -થી શું ? નામ તો નિરંજનનું એક છે ! 'ભજન'માં આભડછેટ નથી. 'હોથી'નામના સંધી મુસલમાન કવિનું ભજન 'અલ્લાહ પે નબીજી- કેસરિયા રે વાઘા મૌલા' 'રામને રહેમાન તમે એક

કરી માનો'- હોથી સાહેબે ભલે છૂટક ભજન રચનાઓ કરી પણ પરસ્પરના સ્નેહને તેમણે ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય વિગ્રહ પૂર્વે સમાજજીવનમાં સમરસ રહેવા માટે જરૂરી માનીને આગાહી કરી છે. : 'ડૂલગિયા તેલ વાકી બૂજ ગઈ બતિયાં'- માનવતા નહિ રહે, જીવનમાંથી તેલ ખૂટી જશે તો ભાઈજાન, બત્તી બુઝાઈ જશે ! 'નિરવિખ' (ઈર્ષા- અદેખાઈ વિનાના) થઈને જીવો તો ઘરે ઘર ટંકશાળ પડે, કોઈ ગરીબ રહે નહીં! ગિરનારી સૂઝી સંત 'સૂરજગર શરણે ભણે સત્તારશાહ- પ્રેમ પ્રીતસે ગાઈ'- પરસ્પરનો પ્રેમ જ સાચો ધર્મ છે.

દુ:ખ પડે તોય આનંદમાં રહો. આ ભજનનો મૂળ મંત્ર છે. 'ભજન' આપણા સમાજે અનુભવેલી, અસહાય કપરી વાસ્તવિકતામાંથી જન્મેલું આપણું પોતાનું કાવ્ય સ્વરૂપ છે. ચારેબાજુથી તૂટી પડેલા સંકટના પહાડ વચ્ચે પણ માણસને માણસ તરીકે ઊભો રાખવા 'ભજન' - ગુરુકૃપાની ટેકણ લાકડી બનીને અવતરેલું કાવ્ય સ્વરૂપ છે.

૩, વાડી પ્લોટ,
પોરબંદર - ૩૬૦૫૭૫
ફોન : (૦૨૮૬) ૨૨૪૭૭૦૭

ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં જીવનમૂલ્યો

- જોરાવરસિંહ જાદવ

લોકસાહિત્યમાં જીવનમૂલ્યોની વાત કરતાં પહેલાં લોકસાહિત્ય એટલે શું તેની વાત કરી લઈએ. ભારતનાં બધાંય રાજ્યો અને પ્રાંતોમાં વસતી પ્રજા પાસે પોતપોતાની ભાષામાં લોકબોલીના વળોટ-પાશવાળું પરંપરાગત કંઠસ્થ રૂપનું સાહિત્ય હોય છે, જેને આપણે લોકસાહિત્યના નામે ઓળખીએ છીએ. એક કાળે ગુજરાતના વિદ્વાનો જેને અભણ ગામડિયાનાં ગાણાં કે ગામડિયું સાહિત્ય ગણીને ઉવેખતા હતા એને સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણીના સંનિષ્ઠ પ્રયત્નોને કારણે લોકસાહિત્ય આજે યુનિવર્સિટીઓનાં દ્વાર ખખડાવતું થયું. એટલું જ નહીં પણ વિદ્વાનો આજે લોકસાહિત્યને ‘લોકવિદ્યા’ કે ‘લોકશાસ્ત્ર’ તરીકે સ્વીકારતા થયા છે. અભ્યાસીઓએ લોકસાહિત્યની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ આપી છે, પણ મારે લોકવાણીમાં એના માટે કંઈ કહેવાનું હોય તો આમ કહું :

બરોબર ઊતરતો ઉનાળો ને બેહતું ચોમાસું હોય, જેઠ અને અહાડ મઈનાની ગડાહાંધ હોય, ખેડૂતો આંખ્યું માથે હાથનાં નેજવાં કરી આભલાભણી મીટું માંડતા હોય ઈમાં આથમણા આભમાં ગાયની ખરી જેવડી વાદળી દેખાય, ઈ વધીને હાથીના બસડાં રોખી થાય. ઈ વધતી વધતી ડુંગર જેવડી થાય. વાયરે વીંટાઈને આવી વાદળિયું એકબીજીને ભેટતી હોય પણ કેવી રીતે ?

નાનપણમાં ઘાઘરી-પોલકાં પહેલી ઢીંગલી-પોતિયે રમતી બે સહિયરું ઉંમરનો ઉંબરો ઓળંગી ગઈ હોય ! પરણીને સાસરે વઈ ગઈ હોય. ઈ વાતને બારબાર મઈનાનાં વાંણાં વાઈ ગ્યા હોય ને પછી એક દિવસના સમે પિયરના પાદરના વડલા હેઠ્ય કાયમિક ભેગી થઈ ગઈ હોય ને ગડગડતી દોટ મેલી એકબીજીને બાથમાં લઈને ભેટતી હોય, ઈ વખતે પાંહળિયુંની કડેડાટી બોલી જાય ઈમ બારબાર મઈનાની વિજોગણ વાદળિયું એકબીજીને ભેટતી હોય, વીજળી સમવરળક સમવરળક કરતી ધરતીનાં ઓવારણાં લેતી હોય. આભમાં મેઘાંબર જોઈને મોરલા ડોકની સાંકળના ત્રણત્રણ કટકા કરી ‘મે આવ, મે આવ’ કરતાં મલ્હાર રાગ આલાપતા હોય, આભમાં ભગવાન ગેડીદડે રમતાં હોય, બરાબર ઈ વખતે મેઘરાજા તરસી ધરતી માથે સરવડું નાખેને મેહૂલિયે ભીજાયેલી ધરતીની માટીમાંથી ફટકેલી ફોરમ વદ્યૂટે, ઈ સૂંઘતા જ માનવીના અંતરના બત્રીસે કોઠે આનંદના દીવડા પ્રગટી જાય, ઈમ ગામડા ગામના અભણ ઊર્મિશીલ માનવીના અંતરમાંથી કુંવારી કલ્પના મઢ્યાં ગીતો, કથાઓ, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનાં ઝરણાં ફૂટે ને કંઠોપકંઠ ફરતાં તરતાં લોકહેયાં આનંદનો અખિલ-ગુલાલ ઉડાડે એનું નામ લોકસાહિત્ય.

લોકસાહિત્યના મુખ્ય બે પ્રકારો ગદ્ય અને પદ્ય. ગદ્યમાં લોકકથાઓ અને પદ્યમાં લોકગીતો આવે. મારે અહીં લોકકથાઓમાં

નિરૂપાયેલ જીવનમૂલ્યોની વાત કરવી છે. જીવનમૂલ્યોથી ભરીભરી લોકકથાઓ હજારો વર્ષથી ગ્રામ્ય સમાજને સંસ્કારતી આવી છે. લોકસમાજમાં એ જન્મી છે અને મુખપાટીએ જીવી છે. આવી અનેક કથાઓ “સૌરાષ્ટ્રની રસધાર”માં મેઘાણીભાઈએ આપી છે.

‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ભાગ-૩ની ‘ભાઈ’ લોકકથા વિધવા આયરાણી અને દલિત જોગડાની ખાનદાનીની છે. સૌરાષ્ટ્રના ખાંભા ગામમાં વિધવા આયરાણી. એને વસમીવેળા આવી પડી. આયરે લાંબુ ગામતરું કર્યું. દેશમાં દુકાળે ડાકલાં વગાડવાં માંડ્યાં. રાબ વિના છોકરાં રીડિયારમણ કરવા માંડાણાં. ઈ ટાંણે આયરાણીને એનો મા જણ્યો ભાઈ સાંભર્યો. રોતાં બાળ પડોશીને ભળાવીને દુઃખીયારી બાઈ ભાઈને ત્યાં મિતિયાળા ગઈ. બહેનને દૂરથી આવતી ભાળી પાછલા બારણેથી કોઢ્યમાં સંતાઈ ગયો. આ લેણિયાત દુકાળમાં ક્યાંથી આવી ? બાઈ ખડકી ખોલીને ફળિયામાં આવી. ભાભી આવો એટલું ય ન બોલી. બાઈએ ભાઈની પૃચ્છા કરી : તો કહે “તમારા ભાઈ તો કાલ્ય ગામતરે ગયા છે.” ભાભી ભાવ વગર જમવાનું કહે છે, ત્યારે આયરાણી એટલું જ બોલી :

‘ભાભી, હસીને સોમલ (ઝેર) દીધું હોતને તો પણ પી જાત.’ એટલું બોલીને આયરાણી રોતી રસળતી ઊભી બજારે ચાલી નીકળી. ઈ ટાંણે ગામના ઝાંપા બહાર હરિજનવાસમાં જોગડો નામનો હરિજન ભગત ફળિયામાં લીમડાના છાંયે ખાટલો નાખીને બેઠો બેઠો હોકો ગગડાવે. ઈ ગામની દીકરીને નાનાપણથી ઓળખતો. ઊભો થઈને રોતી બાઈની આડો ફર્યો :

‘હાં બાપ, બોન ગામને પાદરથી રોતી રોતી કાં જા?’

‘જોગડાભાઈ, હું મારા દુઃખને નથી રોતી. સગો માજણ્યો ભાઈ ઊઠીને મોં સંતાડે એને રોઉ છું.’

‘અરે મારી બોન ! એમાં રોવા શું બેઠી ? હું તારો ભાઈ જ છું ને એમ કહી ફળિયે લઈ ગયો. કળશી જુવાર લઈને ગાડું ભર્યું. રોકડી ખર્યા આપી દીકરાને કહ્યું :’

‘જા બેટા ! ફૂઈને ખાંભા પોગાડી આવ.’

ગાડું જોડી આયરાણીને બેસાડી દીકરો ચાલ્યો.

એના ગયા પછી બીજે દિ’ જોગડાની બાઈ બોલી : ‘ભગત, આજ મને લાગે છે કે મને ને તમને જીવતરમાં છેરું પડશે.’

‘કાં’

‘છોકરો તમારા લોહીનો હશે તો જુવારની હારેહારે ગાડું ને બળદો સંધુય કુઈને આપીને આવશે, અને જો મારી જાતમાં કંઈ ફેર હશે તો ગાડું બળદ પાછું લઈને આવશે.’

‘અરે ગાંડી, છોકરું શું સમજે ? આપણે એને ક્યાં કંઈ શીખવ્યું છે ?’

આમ વહૂટી થાય છે ત્યાં તો છોકરો હાથમાં રાસ ઉલાળતો ઉલાળતો પાછો આવ્યો. બાપે પૂછ્યું :

‘દીકરા, ગાડું બળદ ક્યાં?’

દીકરો બોલ્યો :

‘બાપુ, તમે ભાઈ થઈને બેનને કાપડું દીધું તો હું ફોઈને ફોઈયારું નો આપી શકું?’ મા બોલી :

‘રંગ છે દીકરા ! હવે તું ભગતનો દીકરો સાચો.’ આ વાતને માથે થઈને થોડાં વરસો અલપઝલપ વહી ગયાં. એક દિવસ જોગડાએ જે હાથે દાન દીધાં હતાં એ હાથે તલવાર પકડી. મિતિયાળા ગામ માથે દુશ્મનોની ફોજ ચડી આવી. જોગડો રણે ચડ્યો. ધીંગાણું ખેલીને જન્મભોમકાના ઝાંપે પોતાનું લોહી છાંટ્યું.

અહીં ખાંભામાં આયરાણી નીસરણી માથે ચડીને ઘરની પછીતે ગાર્ય કરતી હતી. એવામાં કોઈએ વાવડ દીધા : ‘બાઈ, તારો ધરમનો માનેલો ભાઈ ધીંગાણામાં કામ આવ્યો.’

આટલું સાંભળતા જ બાઈએ નીસરણી માથેથી પોતાના શરીરનો ઘા કર્યો. ધબ્બ દેતી નીચે પડી. પછી માથું ઢાંકીને મૃત ભાઈ માટે મરશિયાં ઉપાડ્યાં. - પણ ભાઈ, એનાં કરુણ સાદના મરશિયાંએ ઝાંડવાંને ય અવળાં કરીને રોવરાવ્યાં :

‘તું વણકર ને હું વણાર, નાતે ય નેડો નઈ,

પણ તારા ગણને રોવું ગજમાર, તારી જાત ન પૂછું જોગડા.’

અર્થાત :

ભાઈ જોગડા, તું વણકર ને હું વણાર શાખની આયરાણી. આપણે નાતજાતનો કોઈ સંબંધ નઈ. તું ભલે ઉતરતી જ્ઞાતિનો હોય, પણ હું તારા ગુણ ને તારી ખાનદાનીને રોઉ છું. રોતાં રોતાં એની આંખોના પોપચાં ફૂલી ગયાં. એનું જગત ઉજજડ થઈ ગયું.

લાલા લાપસિયાની વાર્તા શ્રી પીંગળશીભાઈ ગઢવીએ લખી છે. સને ૧૯૩૪ની સાલમાં સૌરાષ્ટ્રમાં પડેલા દુષ્કાળની વાત છે. એ સમે જેતપુર પાસે ચારણિયા ગામમાં લાલચંદ કરીને વાણિયો રહે. અતિ ધાર્મિક અને સ્વભાવે ખૂબ જ ઉદાર અને માનવતાવાદી. કપરા કાળમાં લોકની કોઠીઓમાં અનાજ ખૂટી પડ્યાં. લોકે કાળજાના કટકા જેવાં ઢોરઢાંખરને રેઢાં મૂકી દીધાં. ભૂખ્યા માનેખના દુકાળિયા ટોળાં ઠેરઠેર ભટકવા માંડ્યાં. લાલચંદ શેઠ લોકોના ભૂખનું દુઃખ જોઈ શક્યા નહીં. એમણે ગામમાં સદાવ્રત શરૂ કર્યું. આઠેય પહોર આવેલાને રોટલા મળવા મંડાણા.

લાલચંદ વાણિયાના સદાવ્રતની વાત ઊડતી ઊડતી જેતપુરમાં રહેતા એના સગાવહાલાના કાને ગઈ. એમને થયું કે લાલચંદ દુકાળમાં ઘર લૂંટાવીને ભૂખ ભેગો થઈ જશે. એમ વિચારી જેતપુરના મહાજને ચારણિયા ગામના પાદરમાં પડાવ નાખ્યો. એ વખતે લાલચંદ વાણિયાએ જઈને બે હાથ જોડીને જમવા પધારવા વિનંતિ કરી. ત્યારે મહાજનના મોવડી કહે :

‘તું ઘર બાળીને તીરથ કરવા નીકળ્યો છું ? કાલ્ય તારા છોકરાંને ભીખ માગવા વારો આવશે. જરાક વિચાર્ય કર્ય ને દુકાળિયું સદાવ્રત બંધ કર્ય તો તારે ત્યાં જમવા આવીએ.’

‘અહોહો... એમાં શું ? આજથી રોટલા ખવરાવવાનું બંધ. પછીથી મહાજન લાલચંદ શેઠના આંગણે જમવા બેઠું. રસોડે રોટલા બંધ થયા. તાવડિયું પોરો ખાવા માંડી ને લાપશીનાં આંધણ મૂકાઈ ગયાં. તે દિ’થી રોટલાનું સદાવ્રત બંધ કરી લાલચંદશેઠે લાપશીનું સદાવ્રત શરૂ કર્યું. ત્યારથી લાલચંદ વાણિયો શેઠ મટીને લાલા લાપશિયા તરીકે મલકમાં મશહૂર થઈ ગયો.’

લોકસાહિત્યમાં આપણી સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને લોકજીવનનો યથાર્થ પરિચય કરાવનારી અનેક ઘટનાઓ સાંપડે છે. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા ‘લોકગુર્જરી’ (માર્ચ ૨૦૧૮)માં આવો જ એક પ્રસંગ નોંધે છે.

શ્રી રતુદાન રોહડિયા ચારણી સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન. પડઘરી નજીક ધૂનાના ગામમાં એમનો જન્મ. બાળવયે ટાઈફોઈડની બીમારીને કારણે મૂક-બધીર બની ગયા. જાતમહેનતથી ચારણી સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં ભાષાભવનમાં નિરીક્ષક તરીકે નોકરી મળી. મોટી ઉંમરે લગ્ન થયા. પોતે તો બહેરા-મૂંઝા હતા. પણ એમનાં ધર્મપત્ની પણ મૂક-બધિર અને પ્રજ્ઞાયક્ષુ.

એ વખતે રતુદાનજી મૂંઝકા ગામમાં આહિર હરસુરભાઈ સેગલિયાના મકાનમાં ભાડે રહે. આહિરો અને ચારણો વચ્ચે આમ તો મામા ભાણેજનો સંબંધ. રતુદાનજીને ઈશ્વરે દીકરો દીધો. નામ પાડ્યું તીર્થકર. રાત્રે તીર્થકર રડવા માંડે. માતાપિતા સાંભળે નહીં એટલે જાગે નહીં. બાળકના ભેંકડાથી કંટાળેલા હરસુરમામા કહે : ‘ભાઈ તમે મકાન ખાલી કરી દો. બાળકનું રડવું અમારાથી સહન થતું નથી. પરંતુ ફઈબા ખીમદેબેન મદદે આવ્યાં. આવી સ્થિતિમાં એમને મદદ કરવાની હોય. આપણે મારગ કાઢીએ. કોઠાસૂઝ ધરાવતાં આયરાણી કહે : ‘રતુભાઈ, તમે રાત્રે સૂવો ત્યારે દોરીનો એક છેડો તમારા પગને અંગૂઠે બાંધજો ને બીજો છેડો બારીએ બાંધીશું. તીથુ જાગે એટલે હું તમને જગાડીશ.’

આમ થોડા દિવસ ચાલ્યું. પરંતુ મુશ્કેલી ઓછી થઈ નહીં. ખીમદેબેનને સમજાયું કે બાળક ભૂખને કારણે રડે છે. એ સમદરપેટા આયરાણીએ પોતાની પેટની જણી દીકરીનું ધાવણ છોડાવી દીધું અને તીર્થકરને સ્તનપાન કરાવીને ઉછેર્યો. આજે પણ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને અડીને આવેલા મૂંઝકા ગામમાં મમતામયી માતા ખીમદેબેન રહે છે. ડૉ. તીર્થકર આજે બરવાળા કોલેજમાં અધ્યાપક છે. રતુદાનજી આજે આપણી વચ્ચે હયાત નથી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં રઝળી રખડીને સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને ૧૨૦૦૦ જેટલી ચારણી સાહિત્યની હસ્તપ્રતો મેળવી આપી. એમની સ્મૃતિમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ ચારણી સાહિત્ય હસ્તભંડારનું ‘સ્વ. રતુદાન રોહડિયા સાહિત્ય હસ્તપ્રત ભંડાર’ નામાકરણ કરી એમના કાર્યને સાચી અંજલિ આપી છે.

૨, પ્રોફેસર કોલોની,
નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
મો. ૯૮૨૪૦૨૮૩૨૬

ભરથરી - ગોપીચંદ લોકમહાકાવ્ય

- ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

ધર્મસંલગ્ન રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા: આ ત્રણ પૌરાણિક ભારતીય મહાકથાઓ પર જ પ્રત્યેક ભારતીય રાજ્યોની માતૃભાષાઓમાં લોકકંઠ પરંપરાનાં લોકમહાકાવ્યોનાં ગાન-કથનની સુદીર્ઘ- જીવંત પરંપરાગત સદીના આરંભના દશકાઓ સુધી ભારતભરમાં રહી છે. આ ત્રણ ભારતીય સંસ્કૃતિનાં જ આવિષ્કૃત અનેકરૂપ જ સાહિત્ય ઉપરાંત નૃત્ય, નાટક, ચિત્ર, શિલ્પાદિ ભારતીય લલિત કલાઓમાં પ્રયોજાયાં. લોકની તેમ જ શિષ્ટ મનાતી બન્ને કલાપરંપરાઓમાં આ ત્રણ મહાકથાઓ આધારિત વિષયો આલેખાયાં. આમાં પણ શિષ્ટ મનાતી અને સાહિત્યની લિખિત કૃતિરૂપોમાં બંધાયેલી કથાઓ કરતાં, તરતા એટલે કે Floating પ્રકારનાં કંઠપ્રવાહમાં તો, પ્રાચીન મૂળની પ્રશિષ્ટ મનાતી કૃતિઓની કથાઓ કરતાં, લોકપ્રવાહની આદિવાસી અને ગ્રામીણ બન્ને પરંપરાઓની રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા/ મહાભારત કથાઓમાં તો અનેક નવાં અને

જુદાં જ કથાનકો છે, પાત્રો છે. આની લિખિત પ્રવાહ પર પણ પ્રગાઢ અસર રહી છે. મધ્યકાળમાં જે આખ્યાનના સ્વરૂપમાં પૌરાણિક કથાઓનાં લિખિતરૂપ બંધાયાં તેમાં પણ આ કારણે જ મૂળ રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથામાં જે સંસ્કૃતભાષામાં આલેખિત કૃતિઓમાં કથા છે, તેનું જ આખ્યાન કવિઓએ બેઠેબેઠું અનુકરણ ન કરતાં લોકકંઠ પ્રવાહનાં કથાનકોનાં પણ લોકપ્રિય બનેલા રોચક અંશો પાત્રો, ઘટનાઓ અપનાવ્યાં. જેમ કોઈ પહોળો પટ ધરાવતી મહાનદીના પ્રવાહ જે જે ભૂમિ પર વહે, તેનાં રંગો ધારણ કરે છે, તેમ મહાકથારૂપ મહાનદી પણ એવાં સ્થાનિક ભાષા અને જાતિગત અવનવા રંગ ધારણ કરે છે. આને પરિણામે જ આવી કથાનાં કથાનકોનાં અનેક રૂપાંતરો Versions અસ્તિત્વમાં આવે છે. મૂળ કથા એક, પણ એનાં રૂપ અનેક !

પ્રસ્તુત ત્રણ ઉક્ત મહાકથાઓ પછીના કાળમાં, પ્રાચીન સમયખંડના અંત પછી, જે ધર્મપંથ સંલગ્ન, ઐતિહાસિક કાળની કથાઓ છે, તેમાં સમય દૃષ્ટિએ પ્રથમ

નાથપંથની ભરથરી અને ગોપીચંદની કથા છે. આ મહાકથા પર પણ કંઠપ્રવાહમાં સુદીર્ઘ એવું લોકમહાકાવ્ય હતું, જે ઓગણીસમી સદીના અંત ભાગ સુધી પણ લોકપ્રવાહમાં ભરથરીઓ દ્વારા રાવણહથ્થા પર ગવાતું હતું. આ લોકમહાકાવ્ય અનેક પાંખડીઓમાં (ખંડો, સર્ગો) હતું. એની ધ્રુવપંક્તિ 'ઈન્દરરાજાના પૂતર' હતી. કાળક્રમે આપણી જીવનરીતિ-પદ્ધતિ બદલાતાં આ પરંપરા ઘસાતી ગઈ અને પરિણામે લુપ્ત થઈ ગઈ. નવમા દશકાના આયુષ્યના તબક્કે

૦૦
લોકગીત જેમ પ્રયોજિત
(Performed) કથાઓને પણ
લિપિબદ્ધ (transcripted)
કરવાનું મહત્વ નહોતું સમજાયું.
પરિણામે તે મહાકાવ્યનો પૂરો
પાઠ લુપ્ત થયો. વીસમી સદીના
છઠ્ઠા સાતમા દાયકાથી સરકારે
લોકસાહિત્યની સમિતિની
રચના કરી
 ૦૦

પહોંચેલા આ લખનારે એના કિશોરકાળે, એટલે કે ૭૦-૭૫ વર્ષ પહેલાં ભરથરીઓ દ્વારા ગવાતું આ મહાકાવ્ય સાંભળેલું. એટલે કે ત્યારે હજુ એ લુપ્ત ન હતું. પરંતુ, આવી કંઠસંપદાને લખીને પણ અક્ષરબદ્ધ રૂપમાં સંપાદિત કરવાની પદ્ધતિ બહુ મોડી અસ્તિત્વમાં આવી. લોકગીત જેમ પ્રયોજિત (Performed) કથાઓને પણ લિપિબદ્ધ (transcripted) કરવાનું મહત્વ નહોતું સમજાયું. પરિણામે તે મહાકાવ્યનો પૂરો

પાઠ લુપ્ત થયો. વીસમીના છઠ્ઠા સાતમા દાયકાથી સરકારે લોકસાહિત્યની સમિતિની રચના કરી અને લોકસાહિત્યના મણકાની શ્રેણી શરૂ થઈ ત્યારે ત્રણેક મહત્વની પાંખડીઓનાં કથ્યગેય અંગોનું સંપાદન થયું આ પહેલાં પણ જો કે 'ગુજરાત કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તા' ઓના સંપાદક એવા F.B. - ફરામજી બહુમનજી દ્વારા ભરથરી-ગોપીચંદ કથાના તૂરી દ્વારા કથ્ય-ગેય બે પાઠ (Texts) ૧૯૨૮માં પ્રગટ થયેલા. તેમાં ભરથરી ગોપીચંદકથા સાથે મત્સ્યેન્દ્રનાથ, જાલંદર નાથનાં કથાનકો પણ અપાયેલાં અને શ્રી જયમલભાઈ પરમારે ભરથરી-ગોપીચંદના રાસડા સંપાદિત થયેલાં તથા મણકાની શ્રેણીમાં પણ કેટલાંક કથાગીતો પ્રકાશિત થયેલાં મણકાની પાંચેક હજાર જેટલી રચનાઓનું આ લખનારે ઈ. ૧૯૮૨માં વિષયાનુસારી સંપાદન કર્યું, ત્યારે 'ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં કથાગીતો'ની અભ્યાસભૂમિકામાં સમગ્ર કથાનક તારવવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પછીના ગાળામાં પ્રો. નરોત્તમ પલાણ, ડૉ. મનોજ રાવલ જેવા નાથપંથ-પરંપરાના અભ્યાસીઓ

દ્વારા પણ પૂરક વિગતો- ખાસ તો કથા સંદર્ભે - સ્પષ્ટ થતી ગઈ. અંતે ઈ. ૨૦૦૨માં ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલે ખેડબ્રહ્માની ભીલ-પંરપરાની સુદીર્ઘ કથ્ય-ગેયકથાનું સંપાદન પ્રગટ કર્યું અને એ નિમિત્તે અભ્યાસભૂમિકા લખવાની થઈ ત્યારે પરંપરા લુપ્ત મૂળ લોકમહાકાવ્યનાં કથાનકની અનેક અંધારી દિશામાં પ્રકાશ થયો. પરંતુ ભરથરી ઈન્દ્રરાજાનો પુત્ર એટલે શું, એ પાછળ કઈ કથા ઘટના છે તે વિશે તથા આદિવાસી કથામાં ‘બોલતા અને રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરતા ગધેડા’ની ઘટનાએ બીજા નવા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા. પરંતુ મધ્યકાલીન કથા-સાહિત્ય પરના મારા મૂળ રસ-અભ્યાસને કારણે મેં જ્યારે શામળકૃત બત્રીશપૂતળીની વારતાનું પુનઃ પુસ્ત્ર વાચન કર્યું અને તેના પર અભ્યાસ કેન્દ્રિત કર્યો ત્યારે આ ઉત્તમ સંપદા જેવા લોકમહાકાવ્યના લુપ્ત અંશો અંગો અને પૂરાં કથાનક સ્પષ્ટ થયાં. અહીં પણ એક સંકુલ પ્રશ્ન રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા જેવો જ વિવિધ રૂપાંતરોનો છે. કથા એક જ હોય પરંતુ એમાં કથાનકનાં રૂપાંતરો અનેક હોય ત્યારે મુખ્ય પ્રશ્ન જ એ થાય કે આવાં બધાં કથાઘટના-રૂપાંતરોનાં મૂળ આધારરૂપ મુખ્ય કથા કઈ હશે? રામકથા, કૃષ્ણકથા અને પાંડવકથા એ ત્રણેય મહાકથાઓના તો વાલ્મીકિ, વેદવ્યાસ અને તુલસી જેવા મહાકવિઓએ સુદીર્ઘ કથારૂપ બાંધેલાં છે, તેથી તે તે કૃતિઓની કથાનાં કથાનકોને મુખ્ય કે આધારભુત ગણી શકીએ, પણ ભરથરી - ગોપીચંદ કથાનું શું? એની ‘સ્ટાન્ડર્ડ સ્ટોરીલાઈન’ કઈ? કથા જેમ પ્રદેશ-જાતિ-બોલીની અસરે બદલાય તેમ પંથ અને મૂળ શ્રદ્ધા પ્રમાણે પણ બદલાય છે. નાથપંથમાં આદિનાથ શિવજી

પછી ૧. મત્સ્યેન્દ્રનાથ ૨. ગોરખનાથ ૩. જલંધરનાથ ૪. કાનીફનાથ ૫. ચર્પટીનાથ ૬. નાગનાથ ૭. ભરથરીનાથ ૮. રેવણનાથ અને ૯. ગહિનીનાથ એવો ક્રમ મનાયો છે. ગોપીચંદને નાથપદ પ્રાપ્ત થયું નથી. ૮૪ સિદ્ધોમાં અપરનામે છે. ગ્રામીણ અને આદિવાસી બન્ને પરંપરાઓ ગોપીચંદને ભરથરીની બહેન મૈનાવતીનો પુત્ર માને છે. આદિવાસી પરંપરા તો ગોપીચંદને નાયકસ્થાને સ્થાપી તે મામા ભરથરીને ભેખ લેવા પ્રેરે છે એવું આલેખે છે. ગોપીચંદની માતાના નાથગુરુ જલંધરનાથ છે અને તે ગોરખનાથના પણ ગુરુ છે. ‘ચેતમછંદર ગોરખ આયા’ એવા રૂઢ પ્રયોગમાં નિશ્ચિત છે. ગુરુના પણ ગુરુ મત્સ્યેન્દ્રનાથને ગોરખનાથે સ્ત્રી અને ધન-વિલાસના વ્યામોહથી મુક્ત કર્યા. કેટલીક રચનામાં આ નામો બદલાય છે ને કથા ઘટના વહેણ પણ બદલાય છે. આવાં કથારૂપાંતરનાં મૂળમાં શિષ્યપરંપરાનો પોતાના ગુરુને વિશેષ સિદ્ધ દર્શાવવાનો, સ્થાપવાનો મોહ છે. આ કારણે જ મૂળ ઈસ્લામ ધર્મી તૂરીઓએ કનીફનાથ અને ગોરખનાથ વચ્ચેની ચડિયાતા દેખાડવાની વૃત્તિ દાખવી કથાને બદલાવી છે. દંતકથાએ ‘શુંગારશતક’ અને ‘વૈરાગ્યશતક’ લખનાર ભર્તૃહરિને જ ભરથરી માન્યા છે. બારોટીસ્રોત એ સ્વીકારે છે. પરંતુ વિદ્વાનોએ સ્પષ્ટ કરી ચર્ચ્યું, તારવ્યું, સ્વીકાર્યું છે કે ભર્તૃહરિ અને નાથપંથના ભરથરી જુદા છે.

આમ વિવિધ હેતુ-આશયના કારણે આ કથામાં એટ-એટલાં રૂપાંતરો છે કે તેના આધારે મૂળ આધારભુત કથાનકને સ્પષ્ટ કરવું મુશ્કેલ છે. આના કારણે જ જે ભરથરી લોકમહાકાવ્ય લુપ્ત થયું, એમાં મૂળ કથા કેવી છે, કુલ કેટલી પાંખડીમાં કથા વિભક્ત હતી, કેટલા નાટ્યાત્મક મર્મસ્પર્શી પ્રસંગો અને તેના પર રચાયેલાં ગીતો હતાં : આનું સંશોધન સંકુલ છે. આપણી કંઠ્યપરંપરામાં તો ‘પહેલા પહેલા જુગમાં રાણી તું હતી’ એ પીંગળાને ઉદ્દેશતું ગીત કે ‘ભેખ રે ઉતારો રાજા ભરથરી’ જેવાં ગીતો બચ્યાં, બાકી કાળક્રમે લુપ્ત થયાં. આ બધી જ મૂળ આધારભુત લોકમહાકાવ્ય, ગોપીચંદ-ભરથરી વિષયક રાસડા, તુરી અને ભરથરી જેવા લોકકથાગાયકોની પરંપરાના કેટલાંક દસ્તાવેજકરણો, સુદીર્ઘ એવી આદિવાસી ગોપીચંદ-ભરથરી વાર્તા : વગેરે રસપ્રદ સામગ્રી આપે છે, સાથે જ અભ્યાસ-સંશોધન માટેની

સામગ્રી પૂરી પાડે છે. આ બધાંની સવિગત ચર્ચા મારા ‘ધર્મ અને વિધિસંલગ્ન ગુજરાતની અને રાજસ્થાનની કથાઓ : એક તુલનાત્મક અભ્યાસ’ (ઈ. ૨૦૧૩)માં આપી છે. સહુને રસ પડે અને આ મહત્વપૂર્ણ એવી કથાના કથાનકનો ખ્યાલ મળે એ માટે શામળે ઈ. ૧૭૨૧થી ૨૯ના ગાળામાં જે કથા આપી છે તેનો સંક્ષેપમાં સાર આપું છું. અહીં શામળે બારોટી સ્ત્રોતમાંથી જ આ કથા આપી હોવાનો સંભવ છે. શામળને ઈ. ૧૭૨૯માં વેગણપુરથી સિંહુજમાં લાવનાર ગુમાનજી બારોટ હતા, જે મુખ્ય કથક, સહાયક અને શામળની ‘નંદબત્રીશી’ જેવી કૃતિના લહિયા પણ હતા અને શામળની કથાઓ પણ તે રજૂ (Perform) કરતા. આ કથા શામળની બત્રીસપૂતળીની કૃતિની અંતિમ એવી બત્રીશમી કથા ‘વેતાળ-પચીશી’ની ભૂમિકા કથા તરીકે આપી છે. સંક્ષેપમાં કથા આ પ્રમાણે છે :

ઈન્દ્રે એના પાટલીપુત્રને કોઈ અવિનયના કારણે શાપ આપ્યો : ‘જ અવનિ પર ગધેડા તરીકે અવતર ! પુત્રે અને અન્યે ઈન્દ્રને શાપ હળવો કરવા પ્રાર્થના કરી ત્યારે ઈન્દ્રે કહ્યું : ‘રાતે તે ગધેડાનું ખોળિયું તજીને પોતાનું દેવરૂપ અને દૈવીશક્તિ પ્રાપ્ત કરશે. અને જ્યારે કોઈ આ વાત જાણશે ત્યારે એ શાપમુક્ત બનશે.’ ઈન્દ્રનો પુત્ર પૃથ્વી પર ગધેડા તરીકે જન્મ્યો અને મનુષ્યવાણીમાં નગરના રાજાને કહ્યું : ‘તારી પુત્રીનાં લગ્ન મારી સાથે કર, નહીં તો તારા નગરનો નાશ કરીશ.’ રાજા ગભરાયો. એણે શરત કરી : ‘ત્રાંબાનો ગઢ અને સોનાના કાંગરા બનાવ તો રાજકુંવરીને પરણાવું. ‘ઈન્દ્રપુત્રે દૈવી શક્તિથી ત્રાંબાનો ગઢ અને સોનાના કાંગરાવાળો મહેલ બનાવ્યો અને રાજકુંવરી સાથે ત્રાંબાગઢમાં રાજા ગર્દભસેન તરીકે રહેવા લાગ્યો. કાળક્રમે પત્ની સગર્ભા બની. માતા પુત્રીની પ્રસૂતિ કરાવવા આવી. એણે જોયું કે જમાઈ તો દૈવી પુરુષ છે જે રાતે ગધેડાના ખોળિયામાંથી નીકળી મૂળ દૈવીરૂપ ધારણ કરે છે : એનું ગધેડાનું ખોળિયું બાળી નાખીએ તો કાયમ દૈવીરૂપમાં જ રહેશે. સાસુએ ગધેડા-જમાઈનું ખોળિયું બાળ્યું ! રહસ્ય ખુલ્લું પડ્યું. શાપમોચન થયું ત્યારે ઈન્દ્રપુત્રે કહ્યું : ‘હું ઈન્દ્રપુત્ર છું. શાપ પૂરો થયો છે તેથી હું દેવરૂપમાં સ્વર્ગમાં જઈશ અને તરત જ મેં જે કંઈ માયાથી સર્જ્યું છે તે જમીનદોસ્ત થઈ નાશ પામશે. આથી તરત આ નગર તજી સલામત સ્થળે પહોંચી જાવ.’ રાજકુંવરી જેની સાથે

લગ્ન થયેલાં તે, બીજી પણ પત્ની અને ત્રીજી એક દાસી : આ ત્રણે સગર્ભા હતી તે વનમાં આવી. મૂળ લગ્ન થયેલાં તે રાજકુંવરીએ વિક્રમને, બીજી પણ રાજવંશી પત્નીએ ગોપીચંદને અને ત્રીજી દાસીએ પણ પુત્રને જન્મ આપ્યો. દાસીના પુત્રને એક વણઝારો લઈ ગયો અને પોતાની સાથે રાખ્યો. વિક્રમ અને ભરથરી વયસ્ક બની ઉજ્જૈન આવ્યા.

ઉજ્જૈનના અપુત્ર રાજાનું મૃત્યુ થતાં રાજાને પસંદ કરવા હાથણીને કળશ લઈ રાજા પસંદ કરવા મોકલી. હાથણીએ ભરથરી પર કળશ ઢોળતાં તે ઉજ્જૈનનો રાજા થયો. એણે પરાક્રમથી અનેક રાજ્યો જીતી લીધાં. વિક્રમ એનો સેનાપતિ થયો. રાજા ભરથરીનાં લગ્ન અનંગકુસુમા સાથે થયાં. તે રાજકાજ ભૂલી રંગરાગ ભોગવતો વિલાસી બન્યો. રાજયસત્તા નબળી બનતાં વિક્રમે ભરથરીને સમજાવ્યું

ઉજ્જૈનના અપુત્ર રાજાનું મૃત્યુ થતાં રાજાને પસંદ કરવા હાથણીને કળશ લઈ રાજા પસંદ કરવા મોકલી. હાથણીએ ભરથરી પર કળશ ઢોળતાં તે ઉજ્જૈનનો રાજા થયો. એણે પરાક્રમથી અનેક રાજ્યો જીતી લીધાં. વિક્રમ એનો સેનાપતિ થયો. રાજા ભરથરીનાં લગ્ન અનંગકુસુમા સાથે થયાં

કે છત્રપતિ રાજા માટે ભોગવિલાસ ઉચિત નથી. આથી ભરથરી ફરી રાજકારભારમાં પ્રવૃત્ત થયો. આથી અનંગકુસુમા ગુસ્સે થઈ અને ભરથરીને ફરિયાદ કરી : ‘તમારો ભાઈ અને સેનાપતિ વિક્રમ મારી લાજ લેવા રંગમહેલમાં આવ્યો હતો.’ ભરથરી ગુસ્સે થયો અને વિક્રમને દેશવટો આપ્યો. સુશીલ પરાક્રમી એવો વિક્રમ દેશવટો સ્વીકારી યાત્રાએ ઉપડ્યો.

અનંગકુસુમા શિથિલ ચારિત્ર્ય ધરાવતી રાણી હતી અને તે લંગડા અશ્વપાળ સાથે આડસંબંધ ધરાવતી હતી. આ ગાળામાં નૃપશર્મા નામનો એક તપસ્વી ઉજ્જૈન આવ્યો અને એણે અમરફળ પ્રાપ્ત કરેલું તે રાજા ભરથરીને ભેટ આપ્યું ને કહ્યું : ‘મહારાજ ! અમર બનવાનો મને કોઈ મોહ નથી એથી મારા તપના પ્રભાવે મળેલું આ અમરફળ આપને ભેટ આપું છું.’ રાજા ભરથરી તો અનંગકુસુમાને પ્રેમ કરતો હતો. આથી એણે આ ફળ રાણીને આપ્યું. રાણીને તો પ્રાણપ્રિય અશ્વપાળ હતો એથી એણે એ ફળ અશ્વપાળને આપ્યું. પરંતુ કામદેવની કરામત એવી અદ્ભુત કે રાજરાણીનો યાર મનથી તો એક ગણિકાને ચાહતો હતો. આથી એણે અમરફળ ગણિકાને આપ્યું, ગણિકા તો એના યાર અશ્વપાળના બદલે રાજા ભરથરીને જ ચાહતી હતી. આથી એણે અમરફળ રાજા ભરથરીને આપ્યું. રાજાને આશ્ચર્ય થયું : પ્રિયતમ એવી રાણીને આપેલું આ ફળ ગણિકા પાસે ! તપાસ કરતાં મૂળ હકીકત રાજાને જાણમાં આવી. એને થયું :

‘અરેરે, હું જેને મનથી સતત યાદ કરું છું, પ્રેમ કરું છે તે પોતે તો મારા તરફ વિરક્તા છે ને તે અન્યને યાદે છે. અને આ અન્ય વળી બીજા અન્યને યાદે છે ! ધિક્કાર છે તને, મને, તેને અને આવા ખેલંદા કામદેવની લીલાને ! આમ કહી રાજા ભરથરીએ વૈરાગી બની ભેખ લીધો.

રાજા વહોણા ઉજ્જૈનમાં ભય-અરાજકતા વધ્યાં. વેતાળ બધાના ભોગ લેવા લાગ્યો. અંતે મંત્રીએ વેતાળ સાથે નક્કી કર્યું કે તે રોજ રાતે વારા પ્રમાણે એક માણસને વેતાળના ભોગ તરીકે મોકલશે.

આ દરમિયાન દેશવટે નીકળેલો વિક્રમ અંતે ઉજ્જૈન આવ્યો. રસ્તામાં એને એક વણઝારનો સાથ થયો. ઈન્દ્રના પુત્રથી સગર્ભા બનેલી દાસીના ત્રીજા પુત્રને જે વણઝારો લઈ ગયેલો તેનો વિક્રમને ભેટો થયો. આ ત્રીજો ભાઈ શાળવી હતો અને પશુપક્ષીની ભાષા સમજતો હતો. એક રાતે શિયાળે લાળી કરી કહ્યું : ‘અનેક ઘરેણાંથી લદાયેલું શબ ક્ષીપ્રામાં તણાતું આવ્યું છે. એ શબ જો લાવી મને ખાવા આપે કોઈ તો તેને ન્યાલ કરી દઈશ ને ઘરેણાં પણ મળશે. શાળવીએ આ વાત વિક્રમને કહી. સાહસી, પરોપકારી એવા વિક્રમે નદીમાં તણાઈ આવેલું શબ શિયાળને આપ્યું. શિયાળે વરદાન આપ્યું. ‘નૃપતિ થાજે નવખંડનો ઉજેણીપતિધીશ!’

વણઝારના શણવી એવા પોતાના જ ભાઈનો સાથ લઈને વિક્રમે હરસિદ્ધમાતાના પ્રતાપે સિદ્ધવડ પરથી મડદું ઉતારી, વેતાળને પચીશ વાર્તાઓના સચોટ જવાબથી પ્રસન્ન કર્યો અને ઉજ્જૈનનો યશસ્વી રાજા બન્યો.

શામળે આપેલી ‘વેતાળપચીશી’ની આ ભૂમિકાકથાથી ભરથરી ઈન્દ્રનો પૌત્ર કેવી રીતે છે, તેની પૂરી સ્પષ્ટતા થાય છે. પરંતુ ભરથરીની આધારભૂત પ્રચલિત એવી મૂળકથા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટતા થતી નથી. હકીકતે અહીં ઘટના ચમત્કાર વૈચિત્ર્ય અને કથારસના કારણે શામળ જેવા બહુધા સ્વકીય એવી કલ્પનાનો પણ પ્રચલિત પરંપરાગત કથાને વિશેષ રોચક બનાવવાની સર્જકતા અને કુનેહ ધરાવતા વાર્તાકારે બે મુખ્ય પ્રચલિત એવાં એકબીજાંથી પૂર્ણ સ્વતંત્ર એવી કથાઓનાં કથાનકોનું સંયોજન કર્યું છે. આમાં પહેલું કથાનક ઈન્દ્રના પૌત્ર તરીકે જન્મતા ભરથરીનું છે અને બીજું

‘શુંગારશતક’ ઉપરાંત એવું જ ચોટદાર માર્મિક ‘વૈરાગ્ય શતક’ રચનાર કવિ રાજવી એવા ભર્તૃહરિ વિશેની કથાનું છે. ભરથરીની ઉત્પત્તિની કથા તથા શુંગાર અને વૈરાગ્ય શતક રચનાના રાજવી એવા ભર્તૃહરિના સંસારવૈરાગ્યની કથા : આ બન્ને માત્ર ‘કથા’ છે. એને આધારે જ ઐતિહાસિક કથા કે વાસ્તવિક તથ્યને તારવી ન શકાય. કોઈપણ પ્રતિભાશાળી કવિ પોતાની શક્તિ-પ્રતિભાને આધારે જ વિલાસ અને વૈરાગ્ય બન્નેનું માર્મિક આલેખન કરી શકે છે. પરંતુ પછીની પરંપરા આવા સર્જકત્વના ચમત્કારને સર્જકના જીવન સાથે જોડીને ખુલાસો મેળવવા મથે છે. એમાંથી સર્જક-સર્જનને જીવનાનુભવરૂપે દંતકથામાં આલેખે છે. વિક્રમનું કથાપાત્ર પણ આવી જ ઘટના છે, જેમાં પર દુઃખ ભંજક અને ન્યાયી એવા રાજ્ય માટેની ઝંખનાએ જ એક કથા રચી છે. કાલિદાસ, બાણ વગેરે વિશે પણ આવી દંતકથાઓ છે જે તથ્યમૂલક ઘટના બદલે અપેક્ષા સંતૃપ્તિ અને પ્રજાના બૃહદમાનસનું પરિણામ છે.

નાથકથાઓમાં નવનાથ, ચોરાશી સિદ્ધ, નાથતત્ત્વજ્ઞાન અને સાધના પદ્ધતિ વગેરેની દૃષ્ટિએ કથાત્મક રીતે કે કથાશ્રયે ઘણું કહેવાયું છે. મૂળ નાથપંથની જે પંથવાદમુક્ત એવી તત્ત્વસિદ્ધિ છે, યોગીમાર્ગી સાધના અને કાલમીમાંસા છે

તે સમજવામાં અને હજુ તો ભારતની નવ્ય ભાષાઓ જન્મી રહી છે તે કાળની જ નાથવાણી- વિશેષતઃ તો ગોરખવાણીને ઉકેલીને સમજવાનાં કેટલાંક મહત્ત્વનાં સગડ આ રાગ-ત્યાગ-વૈરાગ્ય અને સાધનાની ભરથરી અને ગોપીચંદની કથાઓમાં પડેલાં છે. ભરથરી લોકમહાકાવ્યની વિવિધ પાંખડીઓના પાઠ જો આપણી પાસે જળવાયા હોત તો ભરથરીકથાનું મૂળરૂપ વિશેષ સુસ્પષ્ટ બન્યું હોત ! એ નથી છતાં જેટલું પણ આજે જળવાયું છે તે નાથપંથની સમર્થ ધર્મપરંપરાને સમજવામાં સહાયક છે જ.

૧, પદ્માવતી બંગ્લોઝ, ભાવિન સ્કૂલ સામે,
થલતેજ, અમદાવાદ- ૩૮૦૦૫૮
ફોન. ૦૭૯-૨૬૮૫૩૬૨૪

કંઈક આપવાનું શીખવતી યુવા શિબિરો....

- ભદ્રાચુ વઘરાજની

છવ્વીસમી જાન્યુઆરી, ૧૯૮૨...

જામનગર જિલ્લાની ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, અલીઆબાડાની પવિત્ર ધરતી...

ત્રણ દિવસોના ઉપવાસસત્રનો મધ્ય દિન..

ગંગાજળા વિદ્યાપીઠના અંતેવાસી શ્રી શિરીષભાઈ ડોલરરાય રંગીલદાસ માંકડની અણધારી વિદાયને મૌનાંજલિ અર્પવાનો સંકલ્પ... પવિત્ર અવસરે પાવન ધરતી પર બે પરમ સંતોનું મિલન... મનીષી પૂજ્ય વિમલાતાઈ અને રામમય પૂજ્ય મોરારિબાપુ.

પાવન ધરીને બંને સંતોના આશીર્વાદ મળ્યા અને 'શ્રી શિરીષ સાધના કેન્દ્ર'નો વિચાર આકારિત થયો. બંને સંતોની અધ્યક્ષતામાં આ કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ અને એવું નિર્ધારિત થયું કે સાચું સ્મારક ઈંટ, પથ્થર કે ચૂનારૂપે ન કરતાં દિવંગતને અભિપ્રેત એવી પ્રવૃત્તિઓ થતી રહે તેવું ઉચિત સ્મારક રચવું.

સંત-મિલનની દિવ્ય પળે છવ્વીસ, જાન્યુઆરી, ૧૯૮૨ના રોજ બે આર્શીવચન-સંદેશ લખાયા :

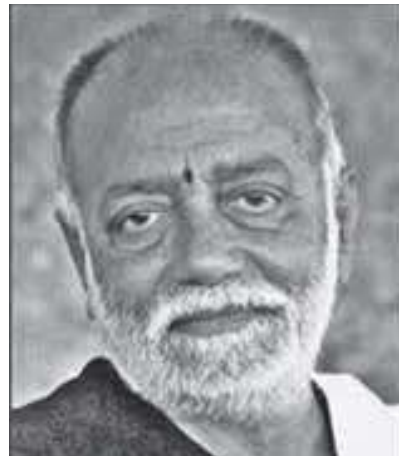
- ૧) આશીર્વાદ : શિરીષ-સૌરભથી સાધના કેન્દ્ર મધમઘતું રહો. જીવન સાધના-તીર્થ છે એવો પ્રશમ જાગી ઊઠો. પુરુષાર્થ અને પ્રપત્તિ વડે આપની પ્રવૃત્તિ સાર્થક થાઓ. વિમલ-વન્દન.
- (૨) રામ : પુરુષાર્થ, પ્રાર્થના અને પ્રતીક્ષાનો સંગમ પરિણામ જરૂર લાવશે. રામ સ્મરણ સાથે, મોરારિબાપુ.

આ ધન્ય પળ પછી મનીષી પૂજ્ય વિમલાતાઈએ શ્રી મોરારિબાપુને સૂચન કર્યું કે, આપના દ્વારા કથાઓ ઘણી થાય છે. તેનો વ્યાપ અને વિસ્તાર પણ ઉત્તરોત્તર વધતો જાય છે. હવે આપ યુવાનોના શિબિરો કરો તે સમયની માંગ છે. આપે રામાયણનું સાચું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓ-યુવાનો-ભાવકોને મળે તેમ કરવું જોઈએ. શ્રી મોરારિબાપુએ પૂજ્ય વિમલાતાઈનું સૂચન ભાવપૂર્વક સ્વીકાર્યું અને આવા શિબિરો માટે પોતાની સંમતિ આપી અને એ સહજ હતું કે પ્રથમ યુવાશિબિર અલીઆબાડા ખાતે તા. ૫-૬-૭, સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૨ના યોજાયેલ.

આ યુવાશિબિરની પરિકલ્પના શ્રી મોરારિબાપુએ પ્રથમ ચરણમાં જ સ્પષ્ટ કરી, એક સુંદર ચોટદાર દૃષ્ટાંતથી.

'આંબાનું એક વૃક્ષ હતું. એની નીચે છ જણ બેઠા

હતા. એવી રીતે બેઠા હતા કે એ લોકોની દૃષ્ટિ આંબાના વૃક્ષ તરફ હતી. એક માણસે એમ કહ્યું : 'ઉપર પુષ્કળ કેરીઓ છે, ફળ છે. આપણે આંબો કાપી નાખીએ અને ફળ લઈ લઈએ.' બીજી વ્યક્તિ એવું બોલી કે 'આપણે ફળ જ લેવું છે તો આંબો કાપવાની જરૂર નથી. એક ડાળ કાપી નાખીએ અને કેરી લઈ લઈએ.' ત્રીજી વ્યક્તિએ એમાં સુધારો કર્યો : 'આખી ડાળ કાપવાની શી જરૂર છે ? જે જગ્યએ કેરીઓ લટકે છે એટલો જ ટૂંકડો કાપીએ તો ખોટું શું ?' ચોથી વ્યક્તિએ એમ કહ્યું કે, 'એ પણ કરવાની જરૂર નથી. જ્યાં કેરી લટકે છે એજ તોડી લઈએ.' પાંચમાએ વળી એક સુધારો કર્યો કે, 'એના કરતાં એમ જ કરીએ. પાકેલી હોય તે જ તોડીએ. કાચી શું કામ તોડવી ?' અને છઠ્ઠા માણસે એમ કહ્યું કે, 'ઉપરથી કંઈ તોડવાની જરૂર નથી. નીચે ઘણી પડી છે એ જ લઈ લઈએ...' આમ વાત અનિર્ણિત હતી ત્યાં કોઈ સંતનું આગમન થયું. એ કોઈ પહોંચેલા સંત હતા. એની આંતરિક કક્ષા એટલી ઊંચી હશે કે ત્યાં ઊભા રહી ગયા. એને એમ થયું કે મારે અહીં કંઈક કહેવું જોઈએ અને તેથી એમણે છ એ જણને કહ્યું : 'મિત્રો, તમે કહો છો તે હું ક્યારનો સાંભળું છું. તમને એમ છે કે આંબાને કાપી નાખીએ, ડાળને કાપી નાખીએ, જ્યાં કેરી લટકે છે તે લઈ લઈએ, આમ કરીએ ને તેમ કરીએ. તમને છએ જણને હું એક નવો વિચાર આપું.' સૌ બોલ્યા : 'હા, હા, શું વિચાર છે ?' 'કે આ બધું લઈ લેવું, લઈ લેવું... એના કરતાં કો'કને કંઈક આપવું એવો વિચાર ન થઈ શકે ? તમે છ અને હું એમ સાથે મળી સાતેય એવો વિચાર ન કરી શકીએ કે આ લઈ લેવાની જે વાત છે એને બદલે ચાલો, આપણે કંઈક આપીએ.

એમ કહેવાય છે કે છ યે વ્યક્તિ ઉપર જબરદસ્ત માનસિક અસર થઈ અને એ છ યે જણે લેવું, કાપવું, તોડવું એ વિચારધારામાં એક નવો વળાંક લીધો અને ‘આપવું’ એવા નિર્ણય ઉપર આવી ગયા. એમ કહેવાય છે કે એ છ વ્યક્તિઓ વ્યક્તિ ન રહી અને સમાજનાં છ શાસ્ત્રો બની ગયાં કે જેને ભારતીય આધ્યાત્મિક જગતે મસ્તક ઉપર મૂક્યાં. મારા મતે શિબિરની દૃષ્ટિ એ છે કે સમગ્ર સમાજમાં ‘લેવું-લેવું-લેવું’ ની વૃત્તિએ માઝા મૂકી છે ત્યારે હું અને તમે ભેગા થઈને એવું કશુંક કરીએ કે ‘ચાલો, આપીએ. અને હા, એ આપવાનો ગુણ બધામાં પડ્યો છે કારણ કે આપણો વિકાસ ‘આપવા’ માંથી થયો છે, લેવામાંથી નથી થયો.

મને કોઈ પ્રશ્ન પૂછે કે આ શિબિરનું શું છે? આ બધું શું છે? શિબિર એટલે શું? ઘણા લોકો એમ પણ વિચારશે કે બાપુની કથા બહુ સાંભળી, ચાલો હવે, શિબિર સાંભળીએ. લોકો એમ પણ માને છે કે શિબિર કંઈક વિષય છે અને એના ઉપર બોલવાનું છે. શિબિર શું છે? હજી આપણી આ શરૂઆત છે. હું તો એટલું જ માનું છું કે આપણે દાણા છાંટીએ છીએ, જેમ ભુવા દાણા છાંટે છે ને? પછી કોણ ભુવો નીકળે એમાંથી એ ખબર નથી. ભલે આ દાણા છાંટવાની પ્રવૃત્તિ છે પણ એની ક્ષમતામાં પડેલું છે ‘આપવાનું’. મારો ને તમારો જે સનાતન ધર્મ છે, જે સનાતન ગુણ છે તેને પ્રગટાવવા માટેની એક દાણા છાંટવાની પ્રવૃત્તિ છે આ શિબિર. આમાં કોનામાં, ક્યારે, કેટલું, કેમ વિકસિત થશે એ ખબર નથી પણ થશે જરૂર.

- તો, એવી એક આપવાની, શબ્દ બહુ નાનો છે. ‘આપવું’ પણ સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં વિજય મેળવી શકે એવો એ શબ્દ છે, ‘આપો’. બસ, આ શબ્દ માટે હું અને તમે ભેગા થયા છીએ એટલું સમજજો. તો, સમગ્ર વિશ્વમાં જ્યારે ‘લેવું-લેવું’ની પ્રવૃત્તિ મર્યાદા છોડી રહી છે ત્યારે આપણે સાથે મળીને કંઈક ‘આપવું’ એ ગુણને સદ્ગુણ બનાવીને એ સર્વગુણ સંપન્નતા એના ચરણાવિદમાં સમર્પિત કરીએ, એટલા માટે આ શિબિર છે...’

અલીઆબાડાની પ્રથમ યુવાશિબિરથી આયોજન સુવ્યવસ્થિત અને સમયબદ્ધ થયું. વહેલી સવારે સાડા ચાર વાગે ઉત્થાન, પોણા છ વાગે સૂર્યનમસ્કાર, છથી સાત પ્રાર્થના-ધ્યાન-મૌન, નવથી બાર પ્રથમ બેઠક, બપોરે બારથી ત્રણ ભોજન અને આરામ, ત્રણથી છ બીજી બેઠક, છથી નવ ભોજન અને સ્વૈરવિહાર, નવથી સાડાદસ સત્સંગ અને રાત્રે અગિયાર વાગ્યે શયન... પહેલેથી સિલસિલો એવો સહજતાથી ગોઠવાયો કે યુવાશિબિરના શિબિરાર્થીઓ દ્વારા જ શ્રમ, સફાઈ, પાણી ભરવું, રસોઈ સહાય વગેરે કામ થતું રહ્યું. શિબિરાર્થીઓને સૂર્ય નમસ્કાર તેના મંત્રપાઠ સાથે શીખવવામાં આવ્યા. યુવા શિબિરોમાં ગૂંજતો એ

સૂર્યનમસ્કાર મંત્ર આ મુજબ હતો :

સૂર્ય નમસ્કાર મન્ત્ર :

ધ્યેય: સદા સવિતૃમંડલ મધ્યવર્તી ।

નારાયણ: સરસિવ્ધાસન સત્ત્વિાવિષ્ટ: ॥

કેયૂરવાન્ મકરકુંડભવાન્ કિરીટી ।

હારી હિરણ્મયવપુર્ધૃત્ શંખચક્ર: ॥૧॥

ૐ મિત્રાય નમ:

ૐ રવયે નમ:

ૐ સૂર્યાય નમ:

ૐ માનવે નમ:

ૐ રાગાય નમ:

ૐ પુષ્ણે નમ:

ૐ હિરણ્યગર્ભાય નમ:

ૐ મરીચયે નમ:

ૐ આદિત્યાય નમ:

ૐ સવિત્રે નમ:

ૐ અકાર્ય નમ:

ૐ ભાષ્કરાય નમ:

ૐ સવિતૃ સૂર્યનારાયણ નમ:

આદિત્યસ્ય નમસ્કારાન્ યે કુર્વન્તિ દિને દિને ।

દીર્ઘમાયુર્બલં વીર્યં તેવ્વસ્તેષાં ચ વ્યાયતે ॥ ૨॥

અકાલમૃત્યુહરણં સર્વવ્યાધિવિનાશનમ્ ।

સૂર્યપાદોદકં તીર્થં વ્યઠરે ધારયામ્યહમ્ ॥૩॥

સાઠથી વધુ યુવા શિબિરાર્થી ભાઈ-બહેનોએ પ્રથમ યુવાશિબિરમાં ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, અલીઆબાડાની પાવન વિદ્યાભૂમિ પર પૂજ્ય શ્રી મોરારિબાપુનું જ્ઞાનમય સાંનિધ્ય માણી જીવનભાથું બાંધ્યું. બરાબર એક વર્ષ પછી દ્વિતીય યુવાશિબિર શ્રી મોરારિબાપુના જ ગામ તલગાજરડા ખાતે તા. ૨૬-૨૭-૨૮, એપ્રિલ, ૧૯૮૩ના રોજ યોજવામાં આવેલ અને તેમાં બસો શિબિરાર્થીઓ સમ્મિલિત થયા.

દ્વિતીય યુવાશિબિર રમણીય હતી કારણ તે તલગાજરડાના આંબાવાડિયામાં યોજાય રહેલ હતી. ફરતા આંબાનાં વૃક્ષો, એક બાજુ નદી ને બીજી બાજુ વાડીઓની વચ્ચે આંબાવાડિયું. માહોલ એવો બનેલો કે જાણે આપ્રકૃતિ શિબિર હોય ! મહુવાથી ત્રણેક કિલોમીટ દૂર આવેલું રણિયામણું ગામ, પાકી સડકથી જોડાયેલું ખરું પણ નાળિયેરીનાં વૃક્ષો ગામની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે. શ્રી મોરારિબાપુનું આ ‘તલગાજરડું’ અને તેમાં બસોથી વધુ ભાઈ-બહેનોનું આગમન આગલી રાત્રે થયું. સૌનાં આગમન બાદની સાયં પ્રાર્થનાસભામાં શ્રી મોરારિબાપુએ શિબિરનો હેતુ અને નિવાસની વિગતો સમજાવી. ‘આ ગામડું છે. અહીં અગવડતાઓ સમજણપૂર્વકની છે. તેમાં અનુકૂલન સાધવા સૌને અનુરોધ છે. આપણે કંઈક આપીને છૂટીએ. ‘ત્યાગીને

ભોગવી જાણો,' એ આપણો ધ્યાનમંત્ર બને. રામચરિત માનસને માધ્યમ બનાવીને આપણે સ્વથી શરૂઆત કરવાની છે. આજે શહેર કે ગામડાં ભ્રષ્ટાચાર, દુરાચાર, વ્યસનો, કલહ અને જાતજાતના ભેદભાવથી ખદબદે છે. આ તો નરસિંહ, મીરાં, રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને ગાંધીની ભૂમિ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિને પુનર્જીવિત કરવાની છે અને એ કામ યુવાનો જ કરી શકશે એવી શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ સાથે આપણે મળ્યા છીએ.' શ્રી મોરારિબાપુની આ ભાવબાંધણીએ દ્વિતીય યુવાશિબિરને ચારિત્ર્યના ગગનમાં 'ટેઈક ઓફ' કરાવ્યું.

તલગાજરડાની આ યુવાશિબિરથી આ વિશિષ્ટ મનોરથમાં નવા આયામો ઉમેરાવા લાગ્યા. જાણીતા કથાકાર શ્રી અમરદાસજી ખારાવાળાએ બે દિવસ-રાત્રે સત્સંગનો લાભ આપ્યો. શિબિરમાં જાણીતા કવી રમેશ પારેખ, આચાર્ય શ્રી વસંતભાઈ પરીખ, સેવારત તબીબ ડૉ. શિવાનંદ અધ્વર્યુજી, ગિરનારી બાપુ, લાલ ગેબી બાપુ, શ્રી જલારામની જગ્યાના બટુકબાપા, સદ્વિચાર પરિવારના ભાઈઓ તેમજ સીતારામ સેવા ટ્રસ્ટના સભ્યો ઊલટભેર ઉપસ્થિત રહ્યા. શિબિરના ત્રીજા અને અંતિમ દિવસે સવારે છ વાગ્યે પ્રાર્થના બાદ રામયાત્રાનો પ્રારંભ થયો. આસોપાલવનાં પાન અને ફૂલોથી શણગારેલ શ્રમિકોના પ્રતીક સમી રૈંકડીમાં શ્રી હનુમાનજી મહારાજની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલ. ત્યારપછી શ્રી મોરારિબાપુ, સાધના કેન્દ્રના આયોજકો, શિબિરાર્થીઓ અને પછી રામસેના સહિતના પાંચસો રામભક્તોની ઐતિહાસિક પદયાત્રાનો મંગલ પ્રારંભ થયો. રામધૂન, ભજનો, ગીતોની રમઝટ સાથે ત્રણ કિલોમીટર દૂરના ગામ રાતોલ યાત્રા પહોંચી અને સામૈયા સાથે શાળામાં ગ્રામસભા થઈ. માહોલ જોઈ શ્રી મોરારિબાપુએ ગ્રામજનતા સાથે પોતાના બાળપણના સંબંધોની યાદો તાજી કરી. વ્યસનમુક્તિની પ્રતિજ્ઞા લઈ ગ્રામજનોએ વળતો ભાવ પ્રકટ કર્યો. ત્યાંથી પદયાત્રા પહોંચી કંટાસર ગામ. ત્યાં તો પ્રતીક્ષામય ગ્રામજનોએ બાપુના કહ્યાં પહેલાં જ વ્યસન ત્યજવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને તેની શરૂઆત ગામના સરપંચ દોલુભાબાપુએ જ કરી. પદયાત્રા જ્યારે ઘોઘલી ગામે વિરામ લેવા થંભી ત્યારે તલગાજરડાથી પૂરી-શાક-ઠંડી છાશ પહોંચી ગયેલ. પદયાત્રીઓની સંખ્યા અહીં પહોંચતાં સુધીમાં હજારથી વધુ થઈ ગઈ હતી. અહીંથી તરેડ અને ત્યાંથી વળતી યાત્રાનો આરંભ ઢળતી સંધ્યાએ. અંદાજે બાવીસથી ચોવીસ કિલોમિટરની આ દિવસભરની પદયાત્રામાં પરિશ્રમ અને સંપ્રાપ્તિ બન્ને પામ્યાં, જો કે પ્રાપ્તિનું પલ્લું વધુ ઢળેલું રહ્યું એવું સૌની આંખોનો ભાવ કહેતો હતો.

સર્ગંગ ત્રીજા વર્ષે યુવાશિબિરનો ક્રમ જળવાયો અને તા. ૧૮થી ૨૨, એપ્રિલ ૧૯૮૪ દરમિયાન શિબિરનું આયોજન રાજકોટની પી.ડી.માલવિયા કોમર્સ કોલેજના

વિશાળ પરિસરમાં થયું. અહીં અગાઉની શિબિરોના થોડાં ભાઈ-બહેન હતાં પણ આ યુવાશિબિર ખરા અર્થમાં ઊછળતા-કૂદતા-ભણતા-ભવિષ્ય ભાખતા યુવાનો વચ્ચે જ થઈ. શ્રી મોરારિબાપુ એક વર્ગશિક્ષકની પ્રેમઅદાથી યુવાનો સાથે સંવાદ સાધી શકે તેવું સુંદર આયોજન માલવિયા કોલેજના યુવા અધ્યાપકોની ટીમે કર્યું હતું. તૃતીય યુવાશિબિરનું સમયપત્રક તો એ જ રહ્યું જે પ્રથમથી નિયત કરવામાં આવેલું પણ અહીં શહેર અને શહેરી પર્યાવરણને લઈને નવા જ આયામોને ચર્ચામાં સ્થાન મળ્યું. શ્રી મોરારિબાપુએ પણ વિવિધ બેઠકોમાં યુવાનોને સ્પર્શતા-સતાવતા પ્રશ્નોની વિશદ્ અને રસપ્રદ છણાવટ કરી. હા, અહીં તેઓને યુવાનોએ પ્રશ્નો પૂછી પોતાની જિજ્ઞાસા સંતોષી તો વળી સામા પક્ષે શ્રી મોરારિબાપુએ પણ નવો ઉપક્રમ ઘડી કાઢ્યો. યુવા શિબિરાર્થીઓને જુદા જુદા નાનકડા સમૂહમાં વહેંચી એમને ચર્ચા કરવા નાના પ્રશ્નો આપ્યા. ઉદાહરણ તરીકે :

- (૧) યુવાનીમાં રામાયણ શા માટે ગમે છે ?
- (૨) શિબિરમાં આવ્યા ત્યારે કઈ દૃષ્ટિ લઈને આવ્યા છો ?
- (૩) શિબિર પૂર્ણ થયેથી અહીંથી શું નિર્ણય લઈને જવાના છો ?

યુવાનોનાં જૂથો ચર્ચા-સંવાદ કરતાં હોય ત્યારે શ્રી મોરારિબાપુ પોતે તથા માલવિયા કોલેજના વ્હાલા અધ્યાપકો શ્રી મહેશ પંચોલી, શ્રી નલિન છાયા કે શ્રી આર.સી. પોપટ પ્રત્યેક જૂથને મળે-સાથે બેસે અને જૂથ સંવાદને દિશાસૂચન કરે. કહોને કે, જાણે યુવાશિબિરમાં નાના નાના વર્ગખંડો પ્રકૃતિની નિશ્રામાં પ્રયોજાયા. શિબિરાર્થીઓએ તારવેલ જવાબો કે ઉકેલો સૌ સમક્ષ રજૂ કરવાનું સત્ર તે પ્રતિભાવ-સત્ર. બધા જ વડીલો-પથદર્શકોની શાંત હાજરી વચ્ચે યુવા ભાઈકે બહેન પોતાનો અભિપ્રાય કે પ્રતિભાવ કે સંવાદનિયોડ જાહેરમાં રજૂ કરતો જાય અને યુવા-અભિવ્યક્તિની વિશિષ્ટતા ઠાલવતો જાય. અંદાજે સાડા ત્રણસોથી વધુ શિબિરાર્થીઓની વચ્ચે ઊભા થઈ પોતાની વાત મૂકવી અને તેને પ્રમાણનાર શ્રી મોરારિબાપુ હોય એ લ્હાવો તો જીવનભરની ગઠરી બની રહે. આ શિબિરમાં સદેહે હાજર રહેવાની તક મને મળેલી તેનાં સ્મરણો આજે ત્રણ દસક પછી પણ અકબંધ છે. સ્મૃતિઓમાં સરી ન પડાય એ યાદ રાખીને કહું તો : એ પરિસર, એ પ્રસંગ, એ પ્રભાવ, એ પ્રકૃતિ, એ પ્રજ્ઞા, એ પરિશ્રમ અને એ સમયનું સહજ પ્રેમપર્યાવરણ એટલે ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ.

અસ્ખલિત ઘણું કહેવાયું પણ તેમાંથી સારરૂપ કંઈ તારવીને કહેવું હોય તો શ્રી મોરારિબાપુની વાણીમાંથી આટલું નોંધું : 'એવું ન થઈ શકે કે આપણે આપણા ભાવનાના વર્તુળને એટલું વધારી દઈએ કે બધા અંદર ડૂબી જઈએ. કોઈને કાઢવા કરતાં શ્રદ્ધાનું વર્તુળ વધારો, પ્રેમનું

વર્તુળ વધારો. તમારા ભાવ અને નિષ્ઠાનું વર્તુળ વધારો. ક્યાં જાય, એ ડૂબશે જ તમારામાં. તમારાથી છૂટી શકશે નહીં. રામાયણે શીખવ્યું છે તે આ છે. તુલસીનું શાસ્ત્ર જે કહે છે તે આ છે કે તમે તમારું ભાવ અને પ્રેમનું વર્તુળ વધારી દો. એમાં પરશુરામ પણ ડૂબે, એમાં કેવટ પણ ડૂબે, તેમાં શબરી પણ ડૂબે, એમાં સીતાજી પણ જયમાળા પહેરાવી જાય, એમાં લક્ષ્મણ પણ પાછળ-પાછળ ચાલે, એમાં વિષયી સુગ્રીવ પણ પગમાં પડી જાય, એમાં વીર હનુમાનજી પણ અંજાઈ જાય અને એ રામના વર્તુળમાં બધાને આવવાની ઈચ્છા થાય. એવું કંઈક કરવાની આ આપણી પા પા પગલી છે, તેથી એવા કામ માટે અહીં તમે સૌ આવ્યા છો ત્યારે ખરેખર ખૂબ જ આનંદ થાય છે.’

ત્રણ-ત્રણ યુવાશિબિરોની વાતો ભક્ત અને યુવા વર્ગ દ્વારા કર્ણોપકર્ણ પ્રસારિત થતી ગઈ. શ્રી મોરારિબાપુની રામકથાની જેમ જ યુવાશિબિર ગુજરાતના સીમાડાને પાર કરી ગઈ. ચોથી યુવાશિબિર કોઈમ્બતુર, દક્ષિણભારત ખાતે તા. ૮થી ૧૧, ઓક્ટોબર, ૧૯૮૪ દરમિયાન યોજવામાં આવી. જેમાં પોણા બસો યુવાનો જોડાયા. યુવાશિબિરની પીઠિકા અને સમયસારણી હવે નિયત અને સ્વીકૃત થઈ ચૂકેલ તેથી આયોજન એ મુજબ કરવું સરળ થવા લાગ્યું. શિબિરમાં જોડાનાર યુવાન ભાઈ-બહેનના મનમાં મૂળભૂત સંકલ્પના સ્પષ્ટ હતી. અહીં સૌ ‘લેવા’ આવતા હતા પણ એ ‘લેવા’માંથી કેવી રીતે આપતા રહેવું ની પગદંડી શરૂ થતી હતી. કોઈમ્બતુરની ચતુર્થ યુવાશિબિરમાં તો યુવાનોએ ફલશ્રુતિરૂપે ‘રામસેના’ બનાવી અને તેને જીવનભર રામકાર્ય માટે પ્રવૃત્ત રાખવા પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પાંચમી યુવાશિબિર થોડા લાંબા સમય અંતરાલ પછી કચ્છના ગઢસીસા ખાતે તા. ૨૬થી ૨૮, એપ્રિલ, ૧૯૮૯ દરમિયાન યોજાઈ. મૂળ કચ્છનાં ૮૧ અને ગુજરાતના અન્ય ભાગોમાંથી ૧૫ શિબિરાર્થી આ પાંચમી યુવા શિબિરમાં જોડાયા કે જેને શીર્ષક અપાયું: ‘સામીપ્યથી સાંનિધ્ય સુધી એક યાત્રા.’ બંગલાવાડી- વરજડી, ગઢસીસાના પ્રકૃતિમય વાતાવરણમાં ત્રિદિવસીય યુવાશિબિરના આરંભમાં જ શ્રી મોરારિબાપુએ સહજતાથી સ્પષ્ટ કર્યું કે : ‘શિબિર માટે આફણે મળીએ છીએ તેનો મૂળ અર્થ તો એ છે કે હું તમને બહુ નજીકથી સાંભળું અને તમે મારી સાથે નજીકથી વાત કરી શકો- સંકોચ વિના. કેમ મળી શકાય ? કેમ વાત થઈ શકે.’ આ બધા પડદા તૂટી જાય અને તમે સૌ નજીકથી નિ:સંકોચ મળી શકો. કોઈને પ્રશ્ન થાય, બોલવાની ઈચ્છા થાય, વિચાર રજૂ કરવાની ઈચ્છા થાય તો તમે રજૂ કરી શકો. હું બોલું તેનાં કરતાં મને તમને સાંભળવામાં રસ છે. તમારા અંદરના હલનચલનને નિહાળું છું ! બિલકુલ બેફિકર બેઠો છું તમને સાંભળવા. કહો ત્યાં સુધી બેઠો છું.’ ગઢસીસાની આ યુવાશિબિરમાં ઉપસ્થિત ભાઈ-બહેનો સ્વેચ્છાએ ચાર જૂથમાં વહેંચાયા અને ચર્ચાનો-ચિંતનનો-

સંવાદનો દોર ચાલ્યો. જૂથના વિષયોને ધ્યાનમાં લઈ જૂથને નામ અપાયાં : ધર્મજૂથ, આધ્યાત્મિક જૂથ, સામાજિક જૂથ, મનોવિજ્ઞાન જૂથ. આમ ચિંતનની ભૂમિકા ધર્મથી સમાજથી, મનોવિજ્ઞાનની વિસ્તૃત ફરકધારી રહી. પંચમ યુવાશિબિરનું સુંદર દસ્તાવેજીકરણ કરતી વિગતસભર પુસ્તિકા શિબિરના એક વર્ષ બાદ ૧૯૯૦ના ૩૧, માર્ચ સંજળધામ ખાતેની શ્રી મોરારિબાપુની રામકથા સમયે લોકાર્પિત થઈ તે ઉત્તમ પગલું ગણાય.

૧૯૮૯ના ડિસેમ્બરની તા. ૪-૫ના રોજ છઠ્ઠી યુવાશિબિર અને તા. ૨૭થી ૩૦, જાન્યુઆરી, ૧૯૯૦ દરમિયાન સાતમી યુવા શિબિર અલીઆબાડાની ધરતી પર યોજવામાં આવેલ. નિયતિની ઈચ્છાનુસાર ગંગાજળા વિદ્યાપીઠની વિદ્યાભૂમિથી શરૂ થયેલ ‘યુવાશિબિર’ નામધારી યજ્ઞ સપ્તર્ષિની જેમ સાત ઉત્તમ પડાવો બાદ અહીં જ વિરામ પામે, તે કેટલું દિવ્ય ગણાય ? પૃથ્વી ગોળ છે. તમે ગમે તેટલું હરો-ફરો પણ છેવટે તો પૃથ્વીનો છેડો ઘર છે. પૂજ્ય વિમતાતાઈ અને પૂજ્ય મોરારિબાપુને ૧૯૮૨માં આવેલો એક વિચાર આઠ વર્ષોમાં કેટકેટલાય યુવાનોને ઉર્જિત કરી ગયો એ જાણવું અશક્ય છે. તેમ છતાં યુવાશિબિરોની ફલશ્રુતિરૂપે એક જ ઉદાહરણ :

તલગાજરડા ખાતેની દ્વિતીય યુવાશિબિરમાં અંતિમ દિવસે રામયાત્રા બાવીસથી ચોવીસ કિમિની યોજવામાં આવી. શ્રી બાપુએ સહજતાથી ઝવેરભાઈ ચાવડાને કહ્યું કે : ‘બે દિવસ શિબિર અને એક દિવસ પદયાત્રા કરીએ તો ? અને આ નવવિચાર તરત જ સ્વીકૃત થયો. આ પદયાત્રામાં તલગાજરડાના એક મોચી યુવાન પણ જોડાયા હતા. રસ્તામાં કોઈના ચંપલની પટ્ટી તૂટે તો સાંધી આપવા માટે ખીલી, હથોડી, ચંપલ સાંધવાના સાધનો વગેરેનો એક થેલો તેમની સાથે લઈ લીધેલો. ધોમ તાપમાં વચ્ચે રસ્તામાં આવું બને એવી કલ્પના યાત્રીને કે આયોજકોને પણ ન હતી. પણ આ ભાઈને સહજ સૂઝ્યું અને તેમણે ખભે થેલો ઊંચકી લીધો. રસ્તામાં એક બહેનના ચંપલની પટ્ટીઓ તૂટી. ઝાડ નીચે બેસી ગયાં. સખત તાપમાં ચાલવું કેમ ? બીજું ગામ આવે ત્યારે સંધાય. ત્યાં માઈક પર જાહેરાત થઈ કે તલગાજરડા રામસેનાના એક મોચીભાઈ ચંપલ-ભુટ સાંધવાનાં સાધનો સાથે યાત્રામાં જોડાયા છે. જેમને કોઈને જરૂર પડે તે તેમનો સંપર્ક કરે. બાવીસથી ચોવીસ કિ.મિ.ની પદયાત્રામાં આ ભાઈએ પચ્ચીસેક જોડી ચંપલ-ભુટ સાંધી આપ્યા... અટકી ગયેલાને આગળ ધપાવવા માટેની આ રામસેના પણ સેતુબંધ બાંધવામાં સહાયથી ઓછી નથી...!

હજારે કોઈ એકાદના રૂઢિયામાં આવા રામ જાગે તે જ યુવાશિબિરની પરમ સાર્થકતા..

પ્રેમમંદિર, નર્મદાપાર્ક-૪, અમીન માર્ગ,
રાજકોટ - ૩૬૦૦૦૧. મો. ૯૮૯૮૨૦૩૩૩

“એ હા, મેં સાંભળ્યું...”
- દર્શન શાહ
સંપર્ક : ૯૫૩૭૪૨૧૧૧૧

“ਆਪੁ, ਠੁੰ ਪਯਾ ਨੇਯਾਰ...”
- ਫੁਰਗੇਸ਼ ਉਪਾਧਿਆਯ
ਸੰਪਰਕ : ੯੮੨੪੩੧੦੬੭੯

“ मयूर नृत्य ”
- छर्ष पत्नी
संपर्क : ८७२४१२४६२६

“ सप्ती ”

- प्रिया आनंद परियाषी
संपर्क : ८८८८३३८८९

આદિવાસી એકતા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન

- ડૉ. ભગવાનદાસ પટેલ

પૂર્વકાલીન આદિવાસી સમાજ આદિ સ્ત્રી-પુરુષ પૂર્વજના વંશમાંથી વિકાસ પામી, કુટુંબ- કુળ- ગોત્રો અને વિકેન્દ્રિત ગામોમાં વિસ્તર્યો હતો. એક નિશ્ચિત અને વિશેષ ભૂભાગમાં વસતો આ આદિવાસી સમાજ સ્વયં સ્વતંત્ર-સ્વાયત્ત હતો. આથી જળ, જમીન, જંગલ જેવા કુદરતી સ્ત્રોતોની માલિકી વ્યક્તિગત નહોતી. પરંતુ, પૂરા સમાજની હતી. આવો સમાજ કુળ કે ગોત્રના સગાં-સંબંધીઓથી બનેલો હતો. સમાજમાં વરિષ્ઠ વ્યક્તિનું સન્માનીય સ્થાન હતું. આથી વંશના દરેક સભ્યને જમીન-જાયગ અને કુદરતી સ્ત્રોતો મળે એવી સમાન વહેંચણી કરતા. પૂર્વજો તરફથી મળેલી આ ધરતીને પૂજ્ય ગણી તેના પાકને પ્રસાદ તરીકે સમૂહમાં ભેગા મળી આરોગતા. સગાં-સંબંધીઓને આપતા અનન્દ પ્રાકૃતિક દેવી-દેવતાને ભોગ ધરાવતા. જરૂર જણાય તો વેચતા નહીં પરંતુ, વસ્તુ વિનિમય કરતાં. આથી, આર્થિક રીતે કોઈ ઊંચ-નીચના સ્તર ભેદ સમાજમાં ઊભા થતા નહીં. તેથી આ સમતા-સમાનતાવાદી સમાજમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં સ્વાતંત્ર્ય ચળવળ કે આંદોલનો કરવાનાં કોઈ કારણો કે આવશ્યકતા જ નહોતી. આથી તત્કાલીન આદિવાસી મૌખિક સાહિત્યમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન કે ચળવળનો કોઈપણ પ્રકારનો પડછાયો પણ જોવા મળતો નથી.

ભીલ આદિવાસી સમાજનું આ સ્વસ્થ માનચિત્ર, સત્તરમી સદીના અંત સુધીનું છે. અઢારમી સદીના આરંભથી જ બહારનાં ઊભાં થયેલાં અનેક રાજકીય પરિબળો, આ તંદુરસ્ત સમાજને વધુને વધુ બિનસલામત અને અસ્થિર કરવા લાગ્યાં હતાં. આથી તેમને પોતાની અસ્મિતા ટકાવવા અને સ્વાયત્ત રહેવા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનો કે ચળવળો ચલાવવાની જરૂરિયાતો ઊભી થઈ હતી.

૧૮મી સદીના આરંભથી આ પરાક્રમી અને શીલવાન પ્રજા અન્ય પ્રદેશના આક્રમણખોરોના અત્યાચારોનો ભોગ બની અને પૂર્વકાલીન નિસર્ગ ભીલ આદિવાસી સમાજની સ્વાભાવિક જીવનરીતિ વીખરાવા લાગી. ૧૭૨૮માં મરાઠાઓએ રાજસ્થાનના મેવાડ પ્રદેશ પર આક્રમણ કર્યું. પરંતુ, ભીલ સમાજનો સહયોગ, વ્યૂહ-રચના અને પરાક્રમથી નિષ્ફળ ગયું. પછી તો સ્થાનિક રાજાઓ પણ આદિવાસી સમાજનો ઉપયોગ ફક્ત બહારનાં આક્રમણો

ખાળવા જ કરવા લાગ્યા. રાજપૂતો સાથેના આ સંબંધો છેક મહારાણા પ્રતાપસિંહ (સન ૧૫૭૨થી ૧૫૯૭)ના કાળથી શરૂ થયા હતા અને ભીલ આદિવાસી સમાજે અફઘાનો અને મોગલોના આક્રમણ સમયે સહયોગ આપી મેવાડની કીર્તિને સુરક્ષિત રાખી હતી.

મરાઠાઓની સાથે પીંઢારાઓના અત્યાચારી હુમલા શરૂ થયા અને આ હુમલા રોકવાની જવાબદારી રાજપૂત રાજાઓએ ન લેતાં ભીલ આદિવાસી સમાજને સામે ધરી દીધો. પછી તો મરાઠાઓ અને પીંઢારાઓને છૂટો દોર મળી ગયો. બંનેએ આ જાતિ પર કાળો કેર વર્તાવ્યો.

આવી અરાજકતા અને દારુણ પરિસ્થિતિમાં આદિવાસીઓને દેશી રાજાઓ તરફથી કોઈપણ પ્રકારની ખાસ કોઈ સહાય મળી નહીં. રાજાઓએ જનતા તરફ કોઈ ખાસ કર્તવ્યનું પાલન કર્યું નહીં કે કોઈ પ્રકારનું લક્ષ્ય આપ્યું નહીં. સ્થાનિક જનતાને તેમની સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિનો અને કૃતનીતિનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમનો સામૂહિક મોહભંગ થયો. જે પરાક્રમી પ્રજા રાજ્યનાં બાહ્ય આક્રમણોને ખાળવા સદા તૈયાર રહેતી હતી તે પ્રજા ધીમે ધીમે માનસિક અને શારીરિક રીતે અલગ થવા લાગી.

સન ૧૮૧૮માં મેવાડ રાજ્યે અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી. આથી અંગ્રેજોની ઉપનિવેશવાદી રાજ્ય વ્યવસ્થાએ કુદરતી સ્ત્રોતો- જંગલની પેદાશ, જંગલનું લાકડું, જમીન મહેસૂલ વગેરેમાંથી સંપત્તિ એકઠી કરવા કંઈ કેટલાયે કાયદા-કાનૂન અને પ્રતિબંધ આદિવાસી સમાજ પર થોપી દીધા અને દેશી

ભીલ આદિવાસી દાનિય પ્રદેશ ભેરીયાલ નેજાલ

સામંતવાદે તેને અનુમોદન આપ્યું. અત્યાર સુધી કુદરતી સંપત્તિ પર પૂરા સમાજનો સહિયારો અધિકાર હતો તેને અંગ્રેજી શાસનના કાયદા-કાનૂને વ્યક્તિગત બનાવી દીધો. આથી પૂરી જાતિ-પૂરા સમાજની પરંપરિત સમાજ વ્યવસ્થાને ભારે હાનિ પહોંચી.

આદિવાસીઓ પ્રકૃતિએ શાન્તિપ્રિય અને સ્વતંત્રતાપ્રિય પ્રજા હતી. પરંતુ, અંગ્રેજો દ્વારા તેમના પર સત્તા સ્થાપવા અને ધન પ્રાપ્ત કરવા અજમાયેલા જુદા જુદા નુસખા તથા જોહુકમીને લીધે સ્થાનિક દેશી રાજ્યો અને અંગ્રેજી સામ્રાજ્યવાદી વ્યવસ્થાને પડકારવા ઉત્તેજિત કર્યા. સામૂહિક માનસિક સંઘર્ષ તીવ્ર બન્યો અને શારીરિક ક્રાન્તિ કરવાનાં બીજ રોપાયાં.

૧૮૫૭ની ક્રાન્તિ પછી આ વિસ્તાર સીધો બ્રિટિશ તાજના અંતર્ગત આવી ગયો. પરિણામે ભીલ આદિવાસી સમાજના વન ઉપરના પરંપરાગત અધિકારો સમાપ્ત થઈ ગયા. આથી તેઓ કર ભર્યા વિના ખેતી અને જંગલ પેદાશનો ઉપયોગ કરી શકતા નહોતા. જેથી પશુ, ખેતી અને જંગલ ઉત્પાદનોનું ઉચિત મૂલ્ય પ્રાપ્ત કરવાથી વંચિત થઈ ગયા. આથી ઉદયપુર રાજ્યના ભીલ આદિવાસીઓએ અંગ્રેજો અને દેશી રાજ્યની સત્તાને ભારે જુસ્સા સાથે સામૂહિક રીતે પડકારી. આ ૧૮મી સદીની સૌથી ભયાનક ભીલ આદિવાસી ક્રાન્તિ હતી. ખરેખર તો આ દીર્ઘકાળથી એકત્રિત થયેલો ભીલ આદિવાસી સામૂહિક આક્રોશનો વિસ્ફોટ હતો. અનેક પોલીસથાણાં બાળી નાખ્યાં અને સેંકડો સિપાઈઓને મારી નાખ્યા. આ ઘટનાને આદિવાસીઓની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ આંદોલન કહી શકાય. આ ગતિવિધિઓ ભીલ આદિવાસી સમાજની સામૂહિક સ્વાતંત્ર્ય માટેની જાગૃતિ સૂચવે છે. આ વિદ્રોહો સ્વયંભૂ હતા. કોઈ એક વ્યક્તિની પ્રેરણા કે નેતૃત્વમાં જન્મ્યા નહોતા. આને ભીલ આદિવાસી સમાજનું પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ કહી શકાય.

ભીલ ક્રાન્તિની આ તેજસ્વી જવાબાઓને ભલે પાશવી બળથી શાન્ત કરવામાં આવી, પરંતુ બુઝાઈ નહીં. તેનું તેજ વધુ ઓજસ્વી બની આગામી વર્ષોમાં મોતીલાલ તેજવતના એકી (એકતા) આંદોલનરૂપે પ્રગટ્યું. ૧૮૨૧થી ૧૮૨૯ સુધી ચાલેલા આ આદિવાસી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનનું નેતૃત્વ જૈન ઓસવાલ પરિવારમાં જન્મેલા મોતીલાલ તેજવતે લીધું.

અમર્યાદ લેવાતું જમીન મહેસૂલ, રાજાના સામાજિક

પ્રસંગે લેવાતો વેરો, વૃક્ષો પર લેવાતો કર, વેઠપ્રથા વગેરે રાજકીય બાબતો સામે અહિંસક આંદોલન કરવાનો મોતીલાલ તેજવતે નિર્ણય કર્યો. આ માટે રાજસ્થાનના માતૃકુડિયા અને ગુજરાતના ચિત્રવિચિત્ર જેવા પ્રાદેશિક મેળાઓમાં સ્વયંભૂ એકઠી થતી ભીલ પ્રજા વચ્ચે એકતા સ્થાપી કર ન ભરવાના શપથ લેવડાવી એકી આંદોલનના મંડાણ કર્યા. મોતીલાલ દ્વારા આરંભાયેલા એકી અસહકાર આંદોલનને ભારે લોકસમર્થન મળ્યું. આદિવાસીઓ મોતીલાલને જ મહાત્મા ગાંધી સમજતા હતા. આ સંબોધન સૂચવતું એક ગીત આ પ્રમાણે છે :

અંગ્રેસી રાજ કાઢવું, મોત્યો ગોતી ઓઈ આવે રે...

એંની મિટિંગ ભરવી, મોત્યો ગોતી ઓઈ આવે રે...

એકતા સ્વતંત્રતા આંદોલનનો પ્રભાવ હવે મેવાડ રાજ્યોની સીમાઓ ઓળંગી ગુજરાત અને સિરોહીના રાજ્યોમાં પણ દૂર દૂર ફેલાઈ ગયો

એકતા સ્વતંત્રતા આંદોલનનો પ્રભાવ હવે મેવાડ રાજ્યોની સીમાઓ ઓળંગી ગુજરાત અને સિરોહીના રાજ્યોમાં પણ દૂર દૂર ફેલાઈ ગયો. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા અંગ્રેજો, ઉદયપુર રાજ્ય, ઈડર રાજ્ય, દાંતા જાગીર વગેરે રાજકીય સત્તાએ સામૂહિક રીતે આદિવાસીઓ પર

કારમો કેર વર્તાવ્યો. ખેડબ્રહ્મા નજીક દાંતા તાલુકાના દાંતાના જાગીરદારની સેનાએ આદિવાસીઓનાં માથાં કાપી હડાદ ગામ પાસેના એક ગામના પ્રવેશ દ્વારે માથાનું તોરણ બાંધ્યું. આદિવાસી વિસ્તારમાં આતંક ફેલાવવા મોતીલાલ જેવા લાગતા એક વ્યક્તિનું માથું કાપીને સ્થળે સ્થળે ફેરવવામાં આવ્યું. પણ તેની કોઈ અસર એકી આંદોલન પર પડી નહીં.

૭ માર્ચ, ૧૮૨૨માં મોતીલાલ તેજવતે ગુજરાતના ઈડર રાજ્યની વિજયનગર જાગીરના પાલ-ચિતરિયા ગામમાં ૨૦૦૦ લાકડિયા આદિવાસીઓ સાથે પ્રવેશ કર્યો. આદિવાસીઓ રાજ્યના અધિકારીઓએ શાન્તિપૂર્ણ સમાધાન માટે સભાનું આયોજન કર્યું હતું. પરંતુ, મેજર એચ.જી. સટનના આદેશથી મેવાડની સશસ્ત્ર ફોજે શાન્ત-અહિંસક જનતાને ઘેરી લીધી અને કોઈપણ પ્રકારના ઉત્તેજક કારણ વિના બંદૂકો અને મશીનગનોથી આડેઘડ ગોળીઓ વરસાવવાનો આરંભ કર્યો. કેટલાક પ્રકાશિત રિપોર્ટો પ્રમાણે એક સાતે ૧૨૦૦ નિશસ્ત્ર વ્યક્તિઓને મોતના ઘાટ ઉતારી દીધા. આ એક બીજો 'જલિયાવાલાં બાગ હત્યાકાંડ' હતો. આ હત્યાકાંડમાં મોતીલાલ તેજવત પણ ઘાયલ થયા હતા.

સિરોહી રાજ્ય મોતીલાલના નેતૃત્વમાં આદિવાસી આંદોલનનું બીજું પ્રમુખ કેન્દ્ર હતું. આ આંદોલનને કચડી

નાખવાનું નેતૃત્વ મેજર પ્રિયર્થએ લીધું. ૧૯૨૨ના એપ્રિલ-મે માસમાં ગરાસિયા આદિવાસીઓનું ગામ સિયાવા અને સિરોહીના બાલોલિયા તથા ભૂલા ગામોને ઘેરી લીધાં. આડેધડ ગોળીબાર કરી ગામોને આગ લગાડી દીધી. રાજસ્થાન સેવાસંઘના રિપોર્ટ પ્રમાણે આ અગ્નિકાંડમાં ૩૨૫ પરિવાર અને ૧૮૦૦ વ્યક્તિ પ્રભાવિત થઈ. ૬૪૦ ઘર સળગાવી દીધાં. ૭૦૮૫ મણ અનાજ અને ૬૦૦ ગાડી ઘાસ સળગાવી દીધું. ૧૦૮ પશુ બળી મર્યા. રિપોર્ટમાં હૃદય કંપાવનાર હત્યાકાંડ અને અગ્નિકાંડ પર પૂરતો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો. આ નૃશંસ હત્યાકાંડ સમગ્ર દેશના સમાચાર-પત્રોમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યો. રાજસ્થાન સેવાસંઘના પ્રયાસોથી આ પાશવી હત્યાકાંડનો મામલો બ્રિટિશ સંસદ સુધી ગયો, પરંતુ આદિવાસીઓની રાહત માટે સંસદે કંઈ પણ કર્યું નહીં.

આ પછી સિરોહીના શાસકે આદિવાસીઓની કેટલીક માંગણીઓ અને સગવડો સ્વીકારી. જમીન-મહેસૂલ ઘટાડ્યું. ઘર બાંધવા જંગલમાંથી લાકડાં લેવાની છૂટ આપી. વિધવા બનેલી સ્ત્રીઓના કર માફ કર્યા. 'ભાગતા ભૂતની લંગોટી ભલી'ના ન્યાયે આરંભમાં આદિવાસીઓએ આ છૂટો સ્વીકારી. પરંતુ, સ્વતંત્રતા આંદોલન ચાલુ રાખ્યું.

ગાંધીજી નહોતા ઈચ્છતા કે આદિવાસી આંદોલન લાંબો સમય સુધી અનિર્ણિત ચાલતું રહે. ગાંધીના આગ્રહને વશ થઈને ૩ જૂન, ૧૯૨૯ના રોજ ઈડર રાજ્યના ખેડબ્રહ્મા ગામમાં બ્રહ્માજીના મંદિરમાં એક હજાર આદિવાસીઓની ઉપસ્થિતિમાં સ્વેચ્છાએ મોતીલાલ તેજવતે આત્મ-સમર્પણ કર્યું. સાત વર્ષથી પણ વધુ સમય સુધી આદિવાસી લોકજીવનમાં સમરસ થઈ ગયા પછી તેજવત અને આદિવાસીઓ - બંને માટે આ ક્ષણો અત્યંત દુઃખદાયક હતી. જે વ્યક્તિને લાખો આદિવાસીઓ પોતાના પિતા અને દેવતા તુલ્ય ગણી પૂજતા હતા તે હવે પ્રશાસનના કઠોર ચંગુલમાં જઈ રહ્યા હતા. મોતીલાલ તેજવતે પોતાના યૌવનનાં બહુમૂલ્ય વર્ષ એકી આંદોલન, અજ્ઞાતવાસ તથા કારાવાસની લાંબી સજા ભોગવતાં પસાર કર્યાં. તેજવતને કેદ કરવાનો અને મુક્ત કરવાનો દોર, ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૭ સુધી ચાલતો રહ્યો.

મોતીલાલ તેજવતના નેતૃત્વમાં આવિર્ભાવ પામેલા આદિવાસી એકી આંદોલને આગળ જતાં ક્રાન્તિકારી રૂપ લીધું. આ આંદોલને આદિવાસીઓની વિસ્મૃત અસ્મિતાને

પુનઃ જાગ્રત કરી. આથી તેઓ પોતાના જંગલ અધિકારોને પ્રાપ્ત કરવા કેટલેક અંશે સફળ થયા. આ આંદોલન અગાઉનાં સ્વતંત્ર રહેવા માટે પ્રયત્નશીલ સ્વયંભૂ ભીલ આદિવાસી આંદોલનો અને રાષ્ટ્રીય અસહયોગ આંદોલનના પ્રભાવમાં ઉત્પન્ન થયું હતું. પરંતુ, તેની તુલનામાં ઘણું જ ક્રાન્તિકારી અને ઉગ્ર સિદ્ધ થયું. આ આંદોલને રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશ્યને શક્તિશાળી બનાવ્યો. આ આંદોલને આ ભૂમિના મૂળ સ્વામી આદિવાસીઓને પોતાના અધિકારો માટે જાગ્રત કર્યાં. પરિણામે તેઓ વર્ષો પુરાણાં બંધનો તોડવા સક્રિય બન્યા, અને 'એકી' નીચે એકતા સ્થાપી શક્યા. પરિણામે એકી આંદોલનો ગુજરાત અને રાજસ્થાનની સામંતી

મોતીલાલ તેજવતના નેતૃત્વમાં આવિર્ભાવ પામેલા આદિવાસી એકી આંદોલને આગળ જતાં ક્રાન્તિકારી રૂપ લીધું. આ આંદોલને આદિવાસીઓની વિસ્મૃત અસ્મિતાને પુનઃ જાગ્રત કરી. આથી તેઓ પોતાના જંગલ અધિકારોને પ્રાપ્ત કરવા કેટલેક અંશે સફળ થયા

વ્યવસ્થા પર ભારે પ્રહાર કરી શક્યાં તથા સામાજિક વિકાસનાં આધાર બન્યાં. આ ઉપરાંત રાજસ્થાનમાં રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા આંદોલનનો આધાર તૈયાર કરીને તેનો માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો. જ્યારે ૧૯૩૮ પછી પ્રજામંડળ આંદોલન અસ્તિત્વમાં આવ્યું તો જાગ્રત આદિવાસી આ સંગઠનમાં સંમિલિત થયા તથા પ્રજામંડળો પોતાના ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયાં.

આધાર ગ્રંથ

૧. ભીલ ક્રાન્તિ કે પ્રણેતા, મોતીલાલ તેજવત, પ્રેમસિંહ કાંકરિયા, રાજ્યસ્થાન સાહિત્ય- અકાદમી, ઉદયપુર, પ્ર.સ. ૧૯૮૫
૨. રાજસ્થાન મેં કિસાન ઇવં આદિવાસી આંદોલન, ડૉ. બ્રહ્મ કિશોર શર્મા, રાજ્યસ્થાન હિંદી ગ્રંથ- અકાદમી, વ્યયપુર.

૩૦૪, મિથિલા, વિજયા બેંકની ઉપર,
જજિઝ બંગલા ચાર રસ્તા, બોડકદેવ,
અમદાવાદ - ૩૮૦૦૧૫. મો. ૯૪૨૮૧૦૯૫૭૯

ગુજરાત

ગુજરાતીઓનું
વિશ્વસનીય સામયિક

મીડિયાની સકારાત્મક ભૂમિકા ભજવવું

- ગુજરાત પહોંચું ગામડે ગામડે...
- ગુજરાત વચ્ચું લોકહેંચે...

કારણ કે,

- સામયિકની લોકાભિમુખ નીતિ,
- સરકારનું નહિ, છ કરોડ ગુજરાતીઓનું પાક્ષિક...

જેમાં,

- નવી દિશા, નવી કલમ, નવા વિચાર,
- અધિકૃત માહિતી અને સતત સત્ય સમાચાર...

એનું પરિણામ છે...

- લોકોનો અદમ્ય ઉત્સાહ,
- વાચકોનો અસરકારક પ્રતિભાવ,
- વિવેચકોનો ઉમદા અભિપ્રાય...

અને ફેલાવામાં અગ્રહરોળમાં...

- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિધ્ધ થતાં સામયિકોમાં અગ્રેસર ફેલાવો...!
- સમસ્યા અને સંવેદનાની વાતો...
- જનકલ્યાણની યોજનાની વાતો...
- લોકોની અપેક્ષાઓ અને સરકારના નિર્ણયોની વાતો...
- કાર્યસિદ્ધિઓ અને અવનવી અનેક વાતો...

ગુજરાત પાક્ષિક કાર્યાલય

માહિતી નિયામકની કચેરી,

ગુજરાત રાજ્ય,

બ્લોક નં. ૧૯/૧, ડો. જીવરાજ મહેતા ભવન,

ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૨ ફેક્સ : ૦૭૯-૨૩૨૫૪૪૧૫

ઈ-મેઇલ : gujaratmagazine@gmail.com

વેબસાઇટ : www.gujaratinformation.net

● લિવાજમ ●

કોઈપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ
ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી
કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે

છેલ્લામાં છેલ્લી વાત
લઈને આવે છે
આપના સુધી...

ઘટનાઓની વણઝાર
વચ્ચે નિયમિત પહોંચે છે
આપના સુધી...

સત્ય અને નિષ્ઠાના
માર્ગે કર્તવ્ય નિભાવે છે
આપના સુધી...

વાર્ષિક લવાજમ

રૂ. ૫૦-૦૦

ગુજરાત પાક્ષિક પ્રતિ પખવાડિયે લઈને આવે છે લોકકલ્યાણની
વાત, લોકોને ઉપયોગી જાણકારીની વાત, સરકારી યોજનાઓની
વાત અને ગુજરાતના વણથંભ્યા વિકાસની વાત

સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓ - જૂનાગઢ

- યાસીન દલાલ

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં જૂનાગઢનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. આ રાજ્યનો સિલસિલાબંધ ઇતિહાસ મળી રહે છે. છેલ્લા ૨૫૦૦ વરસનો ઇતિહાસ મળે છે. એમ જ મહત્વના અવશેષો અને ઐતિહાસિક સ્થળો પણ જળવાયાં છે. ઉપરકોટ, બૌદ્ધ ગુફાઓ, બોરિયા સ્તુપ, નગરને ફરતો કોટ, બાબી રડવાજાઓના મકબરા તેમજ અશોકનો શિલાલેખ એના નમૂના છે.

આઝાદી પહેલાંના જૂનાગઢમાં રજવાડું હતું. આઝાદી પછી એ જિલ્લો બન્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢનો વિસ્તાર ૮૫૪૨ ચો.કિ.મિ. હતો. આઝાદી પહેલાંના જૂનાગઢમાં માંગરોળ સહિત ૮૬૬ ગામ હતાં અને ૧૩ મહાલ હતા. ૧૯૦૧માં જૂનાગઢ ૨૨ મહાલોમાં પથરાયેલું હતું. પછી સગવડતા ખાતર અમુક મહાલો એકબીજામાં ભેળવી દેવાયા. ૧૯૮૧માં જૂનાગઢ રાજ્યની વસતી ત્રણ લાખ સત્યાસી હજાર, ૧૯૩૧માં વધીને પાંચ લાખ પિસ્તાળીસ હજાર થઈ. જૂનાગઢ શહેરની વસતી ૧૯૮૧માં ચોવીસ હજાર હતી જે ૧૯૯૧માં એકત્રીસ હજાર થઈ. ૧૯૬૧માં ચુંમોતેર હજાર થઈ. ૧૯૭૧માં પંચાણું હજાર થઈ. ૧૯૮૧માં એક લાખ બે હજાર થઈ. ૧૯૯૧માં એક લાખ એકાવન હજાર થઈ. ૨૦૦૧માં ચાર લાખ વીસ હજાર થઈ.

જૂનાગઢમાં વિવિધ ધર્મો પાળતી પ્રજા વસે છે. હિંદુ અને મુસ્લિમ તેમ પારસી તથા ખ્રિસ્તીઓ પણ વસે છે. રાજપૂતોમાં ચૂડાસમા, રાયજાદા, કાઠી, કારડીયા, મહિયા અને ભાટી વસે છે. ક્ષુદ્રમાં વણકર, ચમાર, ગારુડા, તેરા તેમજ દેવીપૂજક વસે છે.

ગિરનારની ગોદમાં વસેલું હોવાથી અહીંનું હવામાન પુશનુમા હોય છે. શિયાળામાં ૬ થી ૧૧ ડિગ્રી અને ઉનાળામાં ૩૬ થી ૪૫ ડિગ્રી હોય છે. પર્વતને કારણે મોડી રાત્રે હવામાન ઠંડુ થઈ જાય છે.

ત્રણ ત્રણ રાજવંશની સત્તા દરમિયાન ગુજરાતની રાજધાની જૂનાગઢ હતી. મૌર્યો, છત્રયો અને ગુપ્ત સમયમાં

ગુજરાતની રાજધાની જૂનાગઢ ગણાતી ત્યારે હજી અમદાવાદ જેવા શહેરોનો જન્મ જ નહોતો થયો. ગુપ્ત વંશનો અંત આવ્યો અને મૈત્રક વંશની સ્થાપના થઈ. ત્યારે જૂનાગઢને બદલે વલભીને રાજધાનીનો દરજ્જો મળ્યો અને ત્રણસો વરસ વલભીએ પાટનગરનું માન મેળવ્યું.

જૂનાગઢના નામ અનેક વખત બદલ્યા છે. અઢાર જેટલાં નામ પડ્યાં. પહેલું નામ કરણ કુબ્જ હતું. સ્કંધપુરાણમાં આનો ઉલ્લેખ છે. એ પછી મણિપુર થયું એ પછી ચંદ્રકેતુપુર થયું. એ પછી રેવત થયું, એ પછી પૌરાતનપુર થયું, એ પછી દુર્ગ થયું, એ પછી જીર્ણદુર્ગ થયું એ પછી જીર્ણગઢ થયું, એ પછી ગિરિનગર થયું. ત્યારબાદ નગર અને પૂર્વનગર જેવાં નામ થયાં. બારમું નામ જીર્ણપ્રાકાર હતું. એ પછી યવનગઢ થયું, યવનગઢનું જ અપભ્રંશ જૂનાગઢ થયું એમ મનાય છે.

સુલતાન મહંમદ બેગડાએ જૂનાગઢ જીતીને નામ મુસ્તુફાબાદ પાડ્યું. એ પછી ઉગ્રસેન ગઢ, એ પછી ખેંગાર ગઢ અને પછી જુણદુગ્ગ થયું. છેલ્લા ચારસો પાંચસો વર્ષથી જૂનાગઢ તરીકે પ્રચલિત છે. લોકો એને જુનાણું કે જૂનો ગઢ તરીકે પણ ઓળખે છે.

ઈ.સ. ૭૮૮થી ૮૭૫ સુધી જૂનાગઢમાં ચૂડાસમાઓનું રાજ હતું. યદુવંશી રાજા દેવેન્દ્રને ચાર પુત્રો હતા. અજપત, ગજપત, નરપત અને ભૂપત. આમાંથી ગજપતના વંશજો ચૂડાસમા કહેવાયા. સમોના પુત્ર ચંદ્રચૂડથી ચૂડાસમા શાખાની શરૂઆત થઈ. ચંદ્રચૂડથી માંડી રા'માંડલી ત્રીજા સુધી ચૂડાસમા વંશના ત્રીસ રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા. ચંદ્રચૂડ આ વંશનો સ્થાપક હતો. વંથલીની ગાદી ઉપર સમોનો પુત્ર ચૂડાચંદ્ર ૮૭૫માં બેઠો તે વંથલીની રાજવી વાળા રામનો ભાણેજ હતો. ચંદ્રચૂડે વંથલીની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશો જીતી લઈને નવું સોરઠ નામ આપ્યું. મુળરાજ હમીરનો પુત્ર હતો તેના દાદા ચંદ્રચૂડના અવસાન પછી તે ગાદીએ આવ્યો. વિશ્વ રાહે ગાદીએ બેસીને રા'હ એવી પદવી ધારણ કરી ત્યાર પછીના દરેક ચૂડાસમા રાજાના નામ આગળ રા લાગતું. રા'ગૃહરિપુ

અને લાખા ફુલાણી વચ્ચે આટકોટના પાદરમાં મોટી લડાઈ થઈ. એમની કીર્તિ સમગ્ર ભારતમાં ફેલાઈ ગઈ. ગૃહરિપુએ જ જૂનાગઢનો ઉપરકોટ બંધાવ્યો હતો એ પછી રા'કવાટ અને રા'દયાસ આવ્યા. રા'દયાસના કાળમાં સોરઠ ઉપર સોલંકી રાજવી દુર્લભસેનની સેનાએ ચડાઈ કરી. ૧૦૨૫થી ૧૦૪૪ સુધી રા'નવઘણ પહેલો ગાદીએ આવ્યો. ૧૦૪૪થી ૬૭ સુધી રા'ખેંગાર હતો. ૧૦૬૭થી ૧૦૮૪ સુધી રા'નવઘણ બીજાએ રાજ કર્યું. તેણે અનેક રાજવીઓ સાથે લડાઈઓ કરી અને ચાર પ્રતિજ્ઞા લીધી પણ તે પૂરી ન થતાં એ બીહું ખેંગારે ઝડપી લીધું અને તે ગાદી તેને આપી. રા'ખેંગાર બીજાએ ગાદી ઉપર આવીને વંધલીની રાજધાની જૂનાગઢ ફેરવી અને ઉપરકોટના કિલ્લાને મજબૂત બનાવ્યો અને તેમાં અડીકડી વાવ અને નવઘણ કૂવો બંધાવ્યો. સિદ્ધરાજ જયસિંહે રાણકદેવી

માટે ૧૧૧૩માં જૂનાગઢ ઉપર હુમલો કર્યો અને રા'ખેંગારને મારી નાખ્યો. રાણકદેવી વઢવાણમાં સતી થઈ ગઈ. સિદ્ધરાજે સૂબા તરીકે સજ્જન મહેતાની નિમણૂક કરી. ૧૧૧૩ થી ૨૫ દરમિયાન અણહિલવાડના સોલંકીઓએ જૂનાગઢની સત્તા ભોગવી. ૧૧૨૫ થી ૪૦ સુધી રા'નવઘણ ત્રીજો સત્તા ઉપર આવ્યો. ૧૧૪૦માં રા'કવાટ બીજાએ પાટણને ખંડણી ભરવાનું બંધ કરતા કુમારપાળના સૈન્યે ચડાઈ કરી અને લડાઈમાં

રા'કવાટનું મૃત્યુ થયું અને જૂનાગઢ ફરીવાર સોલંકીઓના હાથમાં ગયું. પાછળથી રા'કવાટના પુત્ર જયસિંહને ગાદી પાછી મળી. ૧૧૫૨ થી ૧૧૮૦ સુધી એમનું શાસન રહ્યું.

ચારણોના મત મુજબ તે યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. અને એના પછી એનો પુત્ર જયસિંહ ત્રીજો ગાદી પર આવ્યો,

પણ એની પાસે આઝાદી વિનાની સત્તા હતી. એહમદ શાહ પ્રભાસ પાટણ ઉપર ફરીથી ચડી આવ્યો અને સોમનાથ મંદિર ઉપર હુમલો કર્યો. જો કે એણે ઝાંઝમેર અને ગોપનાથ ઉપર ચડાઈ વખતે તેને રોક્યો હતો. એ પછી ૧૪૪૦થી ૫૧ સુધી રા'મહિપાલ છઠ્ઠાનું શાસન હતું. એ પછી ૧૪૫૧થી ૧૪૭૨ સુધી રા'માંડલિક ત્રીજો ગાદીએ હતો તે રા'ગંગાજિયા તરીકે પણ ઓળખાતો હતો. તેના સમયમાં સુલતાન મહંમદ બેગડાએ જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી અને જીતી લીધું. તેનું નામ બદલીને મુસ્તુફા બાદ રાખ્યું તેણે કેટલાક સૈયદ, કાઝી અને બીજા લોકોને જાગીર અને નોકરી આપી વસાવ્યું. રા'માંડલિકના અવસાન વિશે જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે. એક મત મુજબ તેણે બગસરામાં માથું પછાડી પ્રાણ આપી દીધા. બીજા મત મુજબ મહંમદ બેગડો અમદાવાદ લઈ ગયો અને

ત્યાં તે મુસ્લિમ બની ગયો. આજે પણ અમદાવાદના માણેક ચોકમાં એની કબર છે એમ કહેવાય છે.

અમદાવાદથી જૂનાગઢમાં સુલતાનોના ફોજદારો આવીને શાસન ચલાવતા હતા. પ્રથમ ફોજદાર તાતાખાન હતો એ પછી સુલતાન મુઝફ્ફર શાહ અમદાવાદની ગાદીએ બેઠો. તેણે રાજધાની જૂનાગઢથી ખેસડીને દીવ લઈ ગયો. ૧૫૮૧માં અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું અને ગુજરાતમાં મોગલ શાસન આવ્યું.

આ પછી વહીવટ દિલ્હીથી આવેલા ફોજદારો કરતા હતા. પ્રથમ ફોજદાર નવરંગ ખાન અને બીજો ફોજદાર શેરખાન બાબી હતો. એણે દિલ્હીનું આધિપત્ય ફગાવીને પોતાનો સ્વતંત્ર બાબી વંશ સ્થાપ્યો. આમ જૂનાગઢમાં નવમી અને છેલ્લી સત્તા ધરાવનાર બાબીઓ હતા. બાબીઓ અફઘાનિસ્તાનના ઘોષ પ્રાંતના પુસ્ત ગામમાં રહેતા અને તેઓ કચસના વારસદારો હતા. કચસે પયગંબરસાહેબ પાસે ઈસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પયગંબરે તેનું નામ અબ્દુલ રશીદ પાડ્યું. પુસ્તના રહેવાસી હોવાથી એમની ભાષા પુસ્તુ કહેવાઈ. અબ્દુલ રશીદને ત્રણ પુત્રો હતા એકનું નામ બાબી હતું એ નામ પરથી તેમના વંશની દરેક શાખા બાબી ખેલના નામે ઓળખાઈ અને પછી માત્ર બાબી તરીકે ઓળખાયા. એમની ત્રણ શાખા જૂનાગઢ, રાધનપુર અને બાલાસિનોરમાં હતી. એક મત મુજબ બાબી નવાબોના પૂર્વજો હુમાયુની સાથે ભારતમાં આવેલા, એ પછી અકબરના શાસન દરમિયાન બાબીઓ ટોડરમલની સાથે

૧૫૭૩માં ગુજરાતમાં આવ્યા જેનું નામ બહાદુરખાન બાબી હતું. શાહજહાંના સમયમાં એ મોટા હોદ્દા ઉપર હતો એની સેવાના બદલામાં ગુજરાતમાં કડી અને થરાદ એમ બે પ્રાંત જાગીરમાં મળ્યા. બહાદુરખાનનું બીજું નામ શેરખાન હતું.

શેરખાને સ્વતંત્ર રાજ્યની સ્થાપના કરી અને નવાબનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. ૧૭૩૨માં ગુજરાતના સુબા અભેસિંહે મરાઠાઓના સરદાર પીલાજી ગાયકવાડની કતલ કરી એ પછી શેરકાન બાબીની મદદથી વડોદરાનો કબ્જો મેળવ્યો. એ પછી તેણે વડોદરાના ગાયકવાડની કતલ કરી એ પછી શેરખાન બાબીની મદદથી વડોદરાનો કબ્જો મેળવ્યો. એ પછી તેણે વડોદરાના ફોજદાર તરીકે સેવા બજાવી અને એને નવાબનો ખિતાબ મળ્યો. એણે પોતાના દીવાન તરીકે વડનગરા નાગર દલપતરામને નીમ્યો એ વખતે દિલ્હીની સત્તા નબળી પડી ગઈ હોવાથી પોતાની સત્તા સ્થિર કરવાની અનુકૂળતા રહી. એણે જૂનાગઢમાં મેહમુદી સિક્કાને બદલે ચાંદીના સિક્કા બહાર પાડ્યા. જેને દીવાન શાહી કોરીના નામથી પણ ઓળખાતા. એની ઉપર ફારસીમાં બાદશાહ ગાઝી મહંમદ અકબર સિક્કે ઝરબે જૂનાગઢ બાસુન કોતરાવવામાં આવતું.

આ નવાબના સમયમાં સોરઠમાં કાનોજી તાક્યોરે મહેસુલ ઉઘરાવવા માટેની સવારી કાઢી વંથલી જીતી લીધું અને પછી જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી, પણ શેરખાને તેને પાછો હટાવ્યો. શેરખાને પોતાના સ્વતંત્ર રાજ્યને મજબૂત બાવ્યું પણ વિવિધ અડચણોને હિસાબે એ ખંડણી ઉઘરાવી શક્યો નહીં. આરબોનો પગાર ચડી ગયો એટલે ધોરાજી, ગોંડલના ભા'કુંભાજીને વેચી દીધું. આ નવાબ હળવદના ભાયાત નારણજી ઝાલાની દીકરીનો દીકરો હતો. એટલે તેની રગોમાં હિંદુ લોહી વહેતું હતું તે એકતા, હમદર્દી અને સત્ય તથા ન્યાયનો ચાહક હતો. માત્ર મુસ્લિમ સરદારોને નહીં પણ અન્યોને પણ મદદ કરતો હતો. ૧૭૫૮માં નવાબ મહોબતખાનજી પહેલા સત્તા ઉપર આવ્યા એ પિતા જેટલા કુશળ નહોતા. ઊલટું આળસુ અને વિલાસી હતા. કોઈ હોવાને લીધે અધિકારીઓ એની સાથે વાત પણ કરી શકતા નહોતા. એને લીધે એક પછી એક બાર દીવાન બદલાયા. પ્રથમ દીવાન જગન્નાથ ઉપર શંકા ગઈ એટલે એની સામે સીદી ગુલામને ઊભો કરી મજેવડી દરવાજા પાસે એની હત્યા કરાવી. એના કુટુંબીજનોને પણ

કેદ કર્યા. નવાબ શેરખાનજીના બહેન શેરખાનજીના કાકાના દીકરા સામતખાન સાથે પરણેલ. તેને ઝાફરખાન નામનો દીકરો હતો તે અકાળે અવસાન પામ્યા. એના બે પુત્રો તરફ સુલતાના બીબીને ખૂબ લાગણી હતી. આથી તેણે રાજ્યની ખરાબ હાલતનો લાભ લઈ આરબ જમાદાર સુલેમાનને ફોડીને ઉપરકોટમાં મહાબતખાનને કેદ કરી લીધા અને પોતાના પૌત્ર મુઝફરને ૧૭૬૨માં નવાબ જાહેર કરી દીધો. રાધનપુરના નવાબ કમાલુદ્દીનખાને જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી પણ એમાં એ ફાવ્યો નહીં. એ પોતાના પુત્રને નવાબ બનાવવા માંગતો હતો. ગોંડલના ભા'કુંભાજીએ જૂનાગઢને મદદ કરી. મુઝફરખાન અને ફતેહયાબખાનને જૂનાગઢ ઉપર દાવો નહીં કરવાની શરતે રાણપુર અને ધંધૂસર આપી દેવામાં આવ્યા. બીબી સુલતાનાએ પણ જૂનાગઢ છોડીને બીજી જગ્યાએ જતા

દીવાન અમરજીએ સત્તા ઉપર આવી વેરાવળ જીતી લીધું અને શેખ ભાગી ગયા. દલખાણીયા, કુતિયાણા, સુત્રાપાડા, દેવડા, શીલ, દીવાસા, મૈયારી અને બગસરા જીતી લીધું. નવાબના સદભાગ્યે દીવાન અરજી પ્રાપ્ત થતાં નવાબની નબળાઈઓ ઢંકાઈ ગઈ અને જૂનાગઢ મજબૂત બન્યું

રહ્યા. નવાબ આર્થિક તંગી અનુભવતા હતા. આથી કુંભાજીએ ૩૫ હજાર કોરી ઉછીની આપી ઉપલેટા પોતાના નામે લખાવી લીધું. એ પછી બીબી સુલતાનાએ વેરાવળ જીતી લીધું અને કરારનો ભંગ કર્યો. દરમિયાન માંગરોળના કાઝીએ પ્રભાસ પાટણના દેસાઈ સુંદરજીની મદદથી બીબી પાસેથી વેરાવળ લઈ લીધું.

દરમિયાન દીવાન અમરજીએ સત્તા ઉપર આવી વેરાવળ જીતી લીધું અને શેખ ભાગી ગયા. દલખાણીયા, કુતિયાણા, સુત્રાપાડા, દેવડા, શીલ, દીવાસા, મૈયારી અને બગસરા જીતી લીધું. નવાબના સદભાગ્યે દીવાન અરજી પ્રાપ્ત થતાં નવાબની નબળાઈઓ ઢંકાઈ ગઈ અને જૂનાગઢ મજબૂત બન્યું. પણ નવાબે અમરજીની હત્યા કરવાની યોજના કરી એટલે એ જેતપુર ચાલ્યા ગયા પણ ભૂલ સમજતા એમને પાછા બોલાવી લીધા. નવાબે ૧૬ વરસ રાજ કર્યું. અને ૧૭૭૪માં અવસાન પામ્યા. એમના આઠ વરસના પુત્ર હામદખાન પહેલા જૂનાગઢની ગાદીએ બેઠાં. આ નવાબ અતિશય જાડા હતા એમનામાં એક પણ સદગુણ નહોતો. એમણે દીવાન અમરજીનું ખૂન કરાવ્યું. સૌરાષ્ટ્રના ઘણા રાજવીઓ દીવાન અમરજીની શક્તિથી ડરતા હતા, તેઓ રાજપૂત રાજાઓના જોરને તોડવાની કોશિશ કરતા હતા. ગોંડલના ભા'કુંભાજી બીજાના નેતૃત્વ તળે રાજપૂતોનો સંઘ ઊભો થયો. જેમાં જામનગર, પોરબંદર, હળવદ, કોટડા સાંગાણી, જેતપુર વગેરે ભળ્યાં અને કુતિયાણા ઉપર હુમલો

કર્ચો. એ પછી જૂનાગઢ ઉપર હુમલો કરવા જેતપુર પાસે છાવણી નાંખી. પાંચ પીપળા ગામે લડાઈ થઈ એમાં રજપૂતો હાર્યા પણ અમરજીના ખૂનથી નવાબનું માન ઘટી ગયું એ પછી મોરારીરાવ ગાયકવાડને રૂપાજી સિંદે સિહોરથી જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરવા આવ્યા અને ધંધૂસર પાસે છાવણી નાખી તેમનું ધ્યેય અમરજીના કુટુંબને મુક્ત કરાવવાનું હતું. આખરે જૂનાગઢે નમતું જોખ્યું અને અમરજીના પુત્ર રઘુનાથને દીવાન બનાવી દેવાયા. આ પછી આરબ સૈનિકોએ ચડત પગાર ચૂકવવા માટે ચાર મહિના સુધી નવાબને બાનમાં લીધા. નવાબ માતાને મળવાનું બહાનું કરી ભાગી છૂટ્યા. એ પછી નવાબે આરબો ઉપર હુમલો કર્યો અને અડધો પગાર આપીને મનાવી લીધા. એમના કાર્યકાળ દરમિયાન વોકર કરાર થયો. આ નવાબનો શાસનકાળ અત્યંત વિવાદાસ્પદ અને ખટપટમાં ગયો. ૨૮-૨-૧૮૧૧ના રોજ ૩૬ વરસ

રાજ્ય ચલાવી તેઓ અવસાન પામ્યા. એમના અવસાન સમયે યુવરાજ બહાદુરખાન અને તેમની માતા પ્રભાસ પાટણમાં નજરકેદ હતાં. નવાબના અંતકાળે તેમને જૂનાગઢ તેડવામાં આવ્યા. તેઓ અઢાર વરસની ઉંમરે ગાદીપતિ થયા. વિવાદ થયો કે રાજગાદીએ બાબીખાનની મહિલાની કુખેથી જન્મનાર જ બેસી શકે જ્યારે આ નવાબની માતા બાબી ખાનદાનના નથી. નવાબનાં બીજા બેગમ કમાલ લક્ષ્મી વાંધો લીધો અને પોતાના પુત્ર સલાબતખાનને ગાદી મળવી જોઈએ એવી રજૂઆત કરી. બંનેની તરફેણમાં બે પક્ષ પડી ગયા. પણ બહાદુરખાન મોટા હોવાને લીધે એજન્સીએ બહાદુરખાનને જ યોગ્ય ગણી ગાદીએ બેસાડ્યા.

એમના કાળમાં જ લોર્ડ બેન્ટીકે સતીપ્રથા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો. ૧૮૩૭માં દેલવાડા પાસે ગુપ્તપ્રયાગમાં મુંબઈની

એક ભાટીયા મહિલા સતી થઈ ત્યારે નવાબ બહાદુરખાને એજન્સીની માફી માંગવી પડી. આવી નાની મોટી ઘટનાઓ જોઈ. ૧૭-૫-૪૦ના રોજ ૨૯ વરસ રાજ કરી ૪૫ વરસની ઉંમરે તેમનું અવસાન થયું. એમના પછી સત્તા પર આવેલા હામદખાન બીજાને દસ બેગમો હતી. કુતિયાણાવાળા બેગમ દાદીબહેનના તેઓ પુત્ર હતા. બહાદુરખાન બીજાના બીજા બેગમ રાધનપુરવાળા નાજુબીબીના પુત્ર મહાબતખાન બીજા હતા. ગાદીએ બેસતી વખતે એમની ઉંમર ૧૨ વર્ષની હતી. ત્રણ વ્યક્તિઓ તરફથી રાજગાદી માટે દાવો રજૂ થયો. પણ બ્રિટિશ એજન્સીએ હામદખાનની તરફેણમાં ચૂકાદો આપ્યો. નાજુબીબીએ વિરોધ ચાલુ રાખ્યો. તેમને રાજમહેલમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા અને તેમના મહેલ ઉપર તોપમારો થયો. નાજુબીબી અને મહાબતખાન શરણે થઈ ગયા. બંનેને કેદ

કરી લેવાયા. રાધનપુરના નવાબે એજન્સીમાં રજૂઆત કરી બહેન અને ભાણેજને છોડાવીને રાધનપુર લઈ ગયા. હામદખાન સગીરવયના હોવાથી એજન્સી કાઉન્સિલ મારફત શાસન ચલાવાયું. આ નવાબના કાળથી જૂનાગઢમાં આધુનિકીકરણનો પાયો નાંખાયો. મૌખિક હુકમોને બદલે લેખિત હુકમોની પ્રથા શરૂ થઈ. આવક અને ખર્ચના હિસાબો રાખવાની પ્રથા શરૂ થઈ. નવાબ સ્વભાવે ખૂબ દયાળુ હતા. પોતે ઘોડા ઉપર બેસીને ક્યાંય જતા હોય તો પણ ઘોડો ઊભો રાખીને ફરિયાદીની ફરિયાદ સાંભળતા. ખડીયામાં હાથી ઉપર બેસીને સિંહનો શિકાર કર્યો. તેમને ક્ષયની બીમારી લાગુ પડતા અગિયાર વરસ રાજ ભોગવી માત્ર ત્રેવીસ વર્ષની વયે ૧૬, જૂન ૧૮૫૧ના રોજ તેઓ નિઃસંતાન ગુજરી ગયા. એમના ઓરમાન નાના ભાઈ અને બેગમ નાજુબીબીના પુત્ર મહાબતખાન બીજા રાધનપુરથી આવીને ગાદીએ બેસી ગયા. તેમની ઉંમર ચૌદ વરસની હતી. આથી ફરીથી રીજન્સી કાઉન્સિલ નીમવામાં આવી. એમને અંગ્રેજી ભણાવવા ખાસ શિક્ષકો નીમાયા. ૨૧ વરસની ઉંમર થતાં એમણે પૂર્ણ સત્તા સંભાળી. એમને ૧૮૭૧માં કે.સી.એસ.આઈ.નો ઈલકાબ અપાયો. ૧૮૭૭માં દિલ્હી દરબારમાં ભાગ લીધો અને ગોલ્ડ મેડલ મળ્યું. દીવાન બહાઉદીનની સલાહથી આવકનો અમુક હિસ્સો અલગ રાખવામાં આવતો એમને આધુનિક જૂનાગઢના સર્જક તરીકે ઓળખાવ્યા. જકાત, બંદર, તાર, રેલવે, ન્યાય, પ્રેસ, પોસ્ટ અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે એમણે અનેક સુધારા કર્યા.

૧૮૬૩માં સૌરાષ્ટ્ર પોસ્ટ ઓફિસની સ્થાપના કરી. ૬૭માં ધોરાજી જૂનાગઢ સુધીની તાર લાઈન શરૂ કરી. ઉપરાંત કોઠાર, અદાલત, મુસાફરખાનાં, સક્કરબાગ અને મોતીબાગ જેવા બગીચા, પ્રાણી સંગ્રહાલય અને નરસિંહ પુસ્તકાલય શરૂ કર્યું. તેમજ મહાબત મકબરો અને આઈના મહેલનું નિર્માણ થયું. ભારત પ્રવાસ દરમિયાન એમણે અનેક શહેરો જોયાં. ઉપરાંત રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલ તથા જેતપુરની ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ માટે દાન પણ આપ્યાં. જૂનાગઢ અને જેતપુર વચ્ચે કેટલાંક ગામો માટે ઝઘડો ચાલતો હતો તેનું સમાધાન કરાવ્યું. તેમજ ૧૮૭૯માં ભાદર નદીને કાંઠે નવો કિલ્લો બાંધી નવાગઢ ગામ વસાવ્યું. જૂનાગઢમાં બહાદુરખાન હાઈસ્કૂલ સ્થાપી. મુંબઈના પુરાતત્ત્વોવિદ્ ડૉ. ભાવદાજીને સંશોધન માટે મદદ કરી. મુંબઈ અને પુના જેવા શહેરોમાં ભણવા માટે શિષ્યવૃત્તિ શરૂ કરી. ૨૯-૯-૮૨ના રોજ એમનું અવસાન થતાં અધૂરા બંધાયેલા મહાબત મકબરામાં એમને દફનાવવામાં આવ્યા. એમના વિરહમાં રૂપશંકર ઓઝાએ મહાબત વિરહ નામે કાવ્ય રચ્યું જે 'સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ'માં પ્રસિદ્ધ થયું.

એમના પછી નવાબ બહાદુરખાન ત્રીજા તેમજ રસુલખાન અને મહાબતખાન ત્રીજા સત્તા પર આવ્યા. મહાબતખાન ત્રીજાનું શાસન ૧૯૧૧થી ૪૭ સુધી ચાલ્યું.

દસ્તરુલ અમલ એટલે રાજપત્ર. જૂનાગઢ મુસ્લિમ રાજ્ય હોવાથી આ નામ રાખ્યું હતું. એનો અર્થ વ્યવહારમાં આવવાના નિયમ અને કાયદા એવો થાય છે. દસ્તુર એટલે રિવાજ પણ થાય. સૌરાષ્ટ્રમાં ચાર સૌથી મોટાં રાજ્યો હતાં. જૂનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર અને ધ્રાંગધ્રા એમ ચાર હતાં. એમાં જૂનાગઢ સૌથી મોટું અને વિશિષ્ટ હતું. જૂનાગઢ ગુજરાતમાં સૌથી વધુ સમય માટે રાજધાનીનું કેન્દ્ર હતું. રાજપત્રના મેનેજર આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત હતા. રાજપત્રનું લવાજમ રૂ. ૩/- હતું એ રાજ્યના બધાં ગામોમાં અને ઈજારદારને ત્યાં જતું હતું.

નવાબ મહાબતખાન ત્રીજાના શાસનને ૨૫ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યારે રજતજયંતી ઉજવવાનું નક્કી થયું અને દસ લાખનો લોકફાળો ઉઘરાવવાનું પણ નક્કી થયું. અખબારોએ એને ઉઘરાણું કહીને વગોવ્યું. નવાબે રાજ્ય એટલી જ રકમ પોતાના તરફથી ઉમેરશે અને પ્રજા કલ્યાણના કાર્યો કરશે

એમ જાહેર કર્યું. દરમિયાન આઝાદી આવી અને એ કામ થઈ શક્યું નહીં.

રાજપત્રમાંથી ઉપયોગી માહિતી મળી રહે છે. વહીવટી તંત્ર અને વહીવટી અધિકારીઓ તથા રાજ્ય દ્વારા લેવાયેલા મહત્વના નિર્ણયો તથા હુકમો અને જાહેરનામા બઢતી બઢલી વગેરે વિશે જાણવા મળે છે. જૂનાગઢ રાજ્યની આર્થિક પરિસ્થિતિ અને શિક્ષણ વિષયક બાબતો જાણવા મળે છે. યીજવસ્તુઓના ભાવ વિશે પણ. અત્યાર સુધી ઇતિહાસમાં

૦૦
જૂનાગઢ રાજ્યે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું તે હકીકત ઇતિહાસનું એક કાળું પ્રકરણ છે. નવાબના કાન ભંભેરવામાં આવેલા એમાં બે ચાર વ્યક્તિઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટો અને મુનોવર જહાંગેગમ તથા ઈસ્માઈલ અબ્રેહામી આમાં મુખ્ય હતા

બાબી વંશની સ્થાપના ૧૭૪૮માં થયેલી ગણાય છે. હકીકતે સ્થાપના ૧૭૩૫માં શેરખાન બાબી પોતે ફોજદાર બન્યા ત્યારથી ગણવી જોઈએ. ઈ. ૧૮૩૫માં બાબી વંશની સ્થાપનાનાં ૨૦૦ વરસની ઉજવણી થઈ હતી એવી માહિતી ગેઝેટમાંથી મળે છે. પણ આ ગેઝેટ રાજ્ય દ્વારા પ્રગટ થતું હોવાથી એમાં ઘણી બાબતો છૂપાવવામાં આવી હોય અથવા અર્ધસત્યરૂપે રજૂ થઈ હોય એમ બની શકે છે. નવાબને બ્રિટિશરો તરફથી મળેલા ઠપકા તથા મહાબતખાન ત્રીજાનું દેશવટું જેવી બાબતો છૂપાવવામાં આવી છે. લોક ચળવળો અંગે મૌન સેવવામાં આવ્યું છે.

જૂનાગઢ રાજ્યે પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ કર્યું તે હકીકત ઇતિહાસનું એક કાળું પ્રકરણ છે. નવાબના કાન ભંભેરવામાં આવેલા એમાં બે ચાર વ્યક્તિઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટો અને મુનોવર જહાંગેગમ તથા ઈસ્માઈલ અબ્રેહામી આમાં મુખ્ય હતા. બીજી બાજુ થોડાક વતનપ્રેમી મુસ્લિમો પણ હતા જે ઈચ્છતા કે જૂનાગઢનું જોડાણ ભારત સાથે થાય. આમાં દીવાન અબ્દુલ કાદર અને બંધારણીય સલાહકાર નબીબક્ષ મહંમદ હુસેન મુખ્ય હતા. એમણે તો માઉન્ટ બેટન સાથેની મુલાકાતમાં પણ પોતે નવાબને ભારતમાં જોડાવાની સલાહ આપશે એમ કહ્યું હતું. બ્રિટિશરોએ ત્રણ વિકલ્પ આપેલા. કાં ભારત સાથે જોડાય અને કાં પાકિસ્તાન સાથે જોડાય અને કાં સ્વતંત્ર રહે, પણ જૂનાગઢે ૧૪મી ઓગસ્ટ સુધી એકપણ વિકલ્પ જાહેર કર્યો નહોતો. અચાનક ૧૫મી ઓગસ્ટના રાજપત્રમાં પાકિસ્તાનમાં જોડાવાની જાહેરાત પ્રથમ પાને છપાઈ અને બળભળાટ મચી ગયો. આ પહેલા જુદી જુદી અફવાઓ ફેલાતી હતી. બહાઉદ્દીન કોલેજનું જોડાણ સિંધ યુનિવર્સિટી સાથે થવાનું છે એમ કહેવાતું હતું. પાકિસ્તાનમાં

ભણતા જૂનાગઢના અનેક હિંદુ મંદિરો જોખમમાં આવશે એમ પણ કહેવાતું. આ સંજોગોમાં ગેઝેટમાં ખુલાસો થયો કે સ્થાનિક હિંદુઓ કે મુસ્લિમો ભરતી માટે ન મળ્યા એટલે ૨૦૦ બલુચ મકરાણીઓની ભરતી થઈ છે.

નવાબની આ જાહેરાત થતાં જનતા અકબાઈ ગઈ અને ૧૩/૮ના રોજ ફેરવિચારણા કરવા પ્રયત્નો થયા. શાહનવાઝ ભુટ્ટોના બંગલે દસ આગેવાનોએ મળી પાકિસ્તાન સાથે ન જોડાવા વિનંતી કરી એમ ન થયું એટલે લોકોએ હિઝરત કરવા માંડી. ૧૯-૮-૪૭ના રોજ પ્રજા મંડળના સભ્યો અને ઢેબરભાઈ તથા શામળદાસ ગાંધી મુંબઈમાં મળ્યા અને જૂનાગઢ એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવાનું નક્કી થયું. ૨૧/૮ના રોજ એ જૂનાગઢ આવ્યું, પરંતુ દીવાન ભુટ્ટોએ નવાબ સાથે તેમની મુલાકાત થવા દીધી નહીં. ૨૨મીએ ઢેબરભાઈ આવ્યા પણ નવાબને એ પણ મળી શક્યા નહીં. દરમિયાન ભાવનગર, મોરબી, પોરબંદર અને વાંકાનેરના રાજાઓએ નવાબની ઈચ્છાને વખોડી કાઢી. ધ્રાંગધ્રાના રાજા મેઘરાજજીએ અંગત પત્ર લખી આ જોડાણ રદ કરવા જણાવ્યું.

જો કે નવાબે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કર્યો પણ પ્રજા પ્રત્યેની ફરજ ભૂલી ગયા. વિશાળ હિંદુ પ્રજાની લાગણીનો અનાદર કર્યો નવાબની આ મોટી ભૂલ હતી. આ પછી અનેક લોકોએ એમને સમજાવવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ જતાં કેન્દ્ર સરકારે કડક હાથે કામ લેવાનું નક્કી કર્યું. દીવાન ભુટ્ટોએ અને બીજા અધિકારીઓએ એમની કાન ભંભેરણી કરી કે અહીં રહેવામાં એમને જોખમ છે. આથી બધા સિરસ્તા ભૂલીને તથા પ્રજાને તરછોડીને પોતાના કુટુંબ અને કુતરાઓ સાથે દશેરાને દિવસે ૨૪-૧૦-૪૭ના રોજ કેશોદના એરપોર્ટ ઉપરથી વિમાનમાં બેસીને તેઓ પાકિસ્તાન જતા રહ્યા. જૂનાગઢમાં થોડી વધુ અંધાધૂંધી ફેલાઈ આથી લોહી ન રેડાય તે માટે તેમણે કરાંચીથી શાહનવાઝ ભુટ્ટો ઉપર તાર કર્યો કે કેન્દ્ર સરકારને શરણે થવું, આમ નવાબના આદેશથી જૂનાગઢ

રાજ્ય ૮-૧૧-૪૭ના રોજ કેપ્ટન હાર્વેને રાજકોટ મોકલી ચર્ચા કરી અને જૂનાગઢ શરણે થઈ ગયું. કરાંચીના 'ડૉન અખબારે' જૂનાગઢના મુસ્લિમો પરેશાન થાય છે એવા સમાચાર છાપ્યા ત્યારે કરાંચીથી જૂનાગઢ મુસ્લિમ કમિટિના મંત્રી શ્રી ઓસમાણ ખાંડવાલાએ પણ આક્ષેપો કર્યા ત્યારે ભારત સરકાર વતી એસ. ડબલ્યુ શિવેશ્વરકરે ગેઝેટમાં ખુલાસા કર્યા જેમાં જણાવ્યું હતું કે એક પણ મસ્જિદ કે દરગાહને મંદિરમાં ફેરવવામાં આવી નથી. એક પણ મુસ્લિમની હદપારી થઈ નથી. ઊલટું પાંચસો મુસ્લિમોએ કુતિયાણા ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને પાંચ પોલીસોને મારી નાખ્યા હતા. જૂનાગઢ રાજ્યની દોઢ લાખની વસતી હજુ જૂનાગઢમાં જ છે અને મુસ્લિમ વસતીમાં વધારો થયો છે. ઘણા મુસ્લિમો પાકિસ્તાન જઈને પાછા આવ્યા છે.

૨૦-૨-૪૮ના રોજ લોકમત લેવાયો અને પ્રજાને પૂછવામાં આવ્યું કે એમણે કયા દેશમાં ભળવું છે. ૧,૯૦,૮૭૦ મતદારોએ ભાગ લીધો, જેમાંથી ૧,૯૦,૭૭૯ મતદારોએ ભારત સાથેના જોડાણને સ્વીકાર્યું. અને માત્ર ૯૧ મતદારોએ પાકિસ્તાન સાથેનું જોડાણ સ્વીકાર્યું. આ અંગેની નોંધ ગેઝેટમાં પ્રાપ્ય છે.

જૂનાગઢના વહીવટનો એક ઉત્તમ નમૂનો સૌરાષ્ટ્ર પોસ્ટની સ્થાપનાનો છે. આ પહેલા ટપાલ હલકારા મારફત પહોંચાડાતી. બ્રિટિશ સરકારની પરવાનગી લઈને ૧૮૬૩માં સૌરાષ્ટ્ર પોસ્ટની શરૂઆત થઈ અને પોસ્ટ માસ્ટરો અને ટપાલીઓની ભરતી કરવામાં આવી. શિકાર માટે પણ પરવાના પદ્ધતિ લાગુ કરવામાં આવી. તોલમાપ ધારો લાગુ કરવામાં આવ્યો. ૧૯૨૪માં દીવાન વીરાવાળા, મુળુવાળાએ છાપખાનાં અને વર્તમાન પત્રોને લગતો ધારો બહાર પાડ્યો જે મુજબ કોઈપણ વ્યક્તિ પરવાનગી વગર કોઈપણ પુસ્તક કે છાપું બહાર પાડી શકતી નહીં. તેમજ પુસ્તક કે પત્રિકા છાપનારે પ્રેસનું નામ અને સરનામું છાપવું ફરજિયાત હતું એ સિવાય રક્ષિત સ્મારકોની જાળવણી અને માલિકી વિશેના નિયમો પણ જાહેર કરવામાં આવ્યા. ખેડૂતોના સંરક્ષણનો કાયદો પણ બહાર પાડવામાં આવ્યો. કોઈપણ જગ્યાએ ખોદકામ કરતા કોઈ વસ્તુ સંતાડેલી હોય અને દસ રૂપિયાની કિંમતથી વધુ હોય તો તેની માલિકી રાજ્યની રહેતી.

૫, સૌરાષ્ટ્ર ક્લાકેન્દ્ર સોસાયટી,
રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭.
મો. ૯૯૧૩૫૫૨૬૦૯

ઋષિયુગના પુનઃ આગમનનાં અજવાળાંનો આભાસ એટલે સાબરમતી ગુરુકુલમ્

- દોલત ભટ્ટ

પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિ વિશ્વભરમાં વિખ્યાત હતી. નાલંદા, તક્ષશિલા જેવાં પ્રાચીન ગુરુકુલોની ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરોથી નોંધ કરાયેલી છે. દુનિયાભરમાંથી લોકો-અભ્યાસુઓ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે ભારતમાં આવતા હતા. ૧૮૨૩ સુધી આ ભવ્ય પરંપરા ચેતનવંતી સક્રિય હતી. ભારતમાં ૧૦૦ ટકા સાક્ષરતા હતી. શિક્ષણ સમાજ આધારિત હતું. ઋષિમુનિઓ અને ધર્મચાર્યો સંતો, મહંતોના હાથમાં શિક્ષણનું સુકાન હતું. ધર્મસત્તા રાજ્યસત્તા કરતા પ્રબળ હતી. આ શિક્ષણ પ્રથા-ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી સમગ્ર દેશ સુખી હતો. સૌ કોઈ ધાર્મિક નીતિવાન, સંયમી, સદાચારી અને તંદુરસ્ત હતા. ભારતીય શિક્ષા શરીર, મન અને આત્મા, આ ત્રણેયના સુખ આપનારી હતી. અંગ્રેજો મેકોલે શિક્ષણ દ્વારા આ બધાં સુખોનો સર્વાનાશ કર્યો છે. આધુનિક શિક્ષણ પ્રણાલીના દિન-પ્રતિદિન થતાં અધઃપતનના સમાચારો આપણને વર્તમાનપત્રો અને સમાચારો પ્રસારણનાં માધ્યમોથી મળી રહ્યાં છે. સમાજમાં અપરાધ, ચોરી, લૂંટફાટ, બળાત્કાર, ભ્રષ્ટાચાર, વ્યસનોની નાગચૂડ, અનેકવિધ રોગો, ધર્મ, કુટુંબથી વિમુખ બનતી યુવા પેઢી, વિભક્ત કુટુંબો, આપઘાત, બળાત્કાર આ બધીય ઘટનાઓ આધુનિક શિક્ષણની ઉપજ છે. સાચું શિક્ષણ, સાચી દિશા, સાચો ધર્મ, રાષ્ટ્રભાવના, સદાચાર, સંયમ, જપ, તપનો દુષ્કાળ છે. માનવીને યંત્રવત્ રોબોટ જેવો બનાવી મૂક્યો છે. આ છે હકીકત, ધોર અંધકાર, નિરાશાનાં વાદળો છવાયેલાં છે.

“જાએ તો કહાં જાએ હમ ?”

પરિવર્તનના એંધાણ શરૂ થઈ ચૂક્યાં છે. ઇતિહાસે હવે કરવટ બદલી છે. ભૂતકાળમાં ઢબુરાયેલી એ ભવ્યતા

હવે આ નવાયુગમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા પામશે. પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને ઋષિકાલીન શિક્ષણ પરંપરાના શ્રી ગણેશ, મંગલ પ્રારંભ આજથી ૯ વર્ષ પહેલાં સાબરમતી ગુરુકુલમ્ની વિકાસયાત્રા :

ગુરુકુલમ્ના કુલપતિ - સ્થાપક શ્રી ઉત્તમભાઈ જ. શાહના મનોજગતમાં આજથી ૨૫ વર્ષ અગાઉ આ કાર્યનું મનોમંથન આરંભાયું એ ઋષિયુગનો, એ ભવ્યાતિભવ્ય શિક્ષણ પરંપરાનો પુનરુદ્ધાર થાય તેવો સંકલ્પ કર્યો. અને આજે ૨૫ વર્ષે આ “સંકલ્પસિદ્ધિ” પ્રાપ્ત થઈ છે. પોતાના પરિવારના જ ૧૧ દીકરા-દીકરીઓને શાળાઓમાંથી ઉઠાડી લઈને ઘરમાં જ આ “ભવ્ય શિક્ષણ પરંપરાની અખંડ-સનાતન જયોત જગાવી. થોડાક સમયમાં આ પુરુષાર્થ, સાધના, તપ, ઉપાસનામાં સફળતા મળવા લાગી આથી પોતાના જ બે ફલેટ “સિદ્ધાયલ વાટિકા”માં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓના આ શિક્ષણના શ્રી ગણેશ થયા. ઉત્તરોત્તર સફળતા અને પ્રગતિથી સંસ્થાના સુવિધાયુક્ત મકાનના મનોરથ ફળ્યા.

હીરાજૈન સોસાયટીની બાજુમાં જ ૧ એકર જમીનમાં સુવિધાયુક્ત મકાનમાં આજથી ૧૦ વર્ષ અગાઉ શરૂ થયું અને ૧૩ બાળકોના પ્રવેશથી અભ્યાસ ખંડો, વિવિધ કલાખંડો, અને નિવાસની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ. અત્યારે ૮૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓની તમામ સવલતો, સુવિધા પૂર્ણ થઈ છે. વિવિધ વિષયોના વર્ગખંડો, નિવાસી ખંડો/આવાસ, ભોજનાલય, રમતનું મેદાન, પુસ્તકાલય, વિ. ઉપલબ્ધ છે.

૧૩ વિદ્યાર્થીઓથી પ્રારંભાયેલી આ સંસ્થા આજે વટવૃક્ષ સમી બની રહી છે. ઉત્તમભાઈ જવાનમલજી શાહ આ ભવ્ય પરંપરાના પુનઃ સ્થાપનના મહારથી, નાવિક, સેનાપતિ બન્યા. આ આધુનિક શિક્ષણના વિનાશકારી પરિણામો

સામે તેમની આ “ગુરુકુલમ્ શિક્ષણ”ના અમલીકરણની સિંહ ગર્જના છે, રણહાંક છે.

“સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે” અને “અસતો મા સદ્ગમય” તેમના જીવનનો હવે “મહામંત્ર” બની ચૂક્યો છે. ઉત્તમભાઈ “સ્વપ્નદષ્ટા”

છે, તેમનાં સપનાઓની કોઈ સીમા નથી. “ભારત વિશ્વ ગુરુ” બનશે જ તેવી અખંડ શ્રદ્ધા છે. તાજેતરમાં જ ઉજ્જૈન મુકામે “ભારતીય શિક્ષણ મંડલ અને મધ્યપ્રદેશ સરકાર”ના સૌજન્યથી યોજાયું હતું. જેમાં વિશાળ સંખ્યામાં દેશ-વિદેશના ધર્માચાર્યો, શિક્ષણવિદો ગુરુકુલમ્ના સંચાલકશ્રીઓ, વિદ્યાર્થીઓ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

સંમેલનમાં શ્રી મોહન ભાગવતજી, કેન્દ્રીય મંત્રીશ્રી પ્રકાશ જાવડેકર સુરેશ ભૈયાજી મુખ્યમંત્રીશ્રી મા. શિવરાજસિંહ ચૌહાણ, નેપાળના મહામંત્રી મહેશ્વર પૌડેલ, ડૉ. મુકુલ કાનેટકર, બર્મા, મ્યાનમાર, થાઈલેન્ડ, ભુટાન, નેપાળથી ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. સૌ શિક્ષા વિદોને આ ગુરુકુળ શિક્ષા પ્રણાલીને વિશ્વ વ્યાપી બનાવવાના દૃઢ સંકલ્પો કર્યા છે.

ભારતીય શિક્ષણ મંડળના સંગઠન મંત્રી મુકુલજીએ જણાવ્યું છે કે મોરેશિયસ, સાઉદિ આરબ, વેસ્ટઈન્ડિઝ, વગેરેમાં ગુરુકુલો ખુલશે. આ ઉજ્જૈન સંમેલનમાં “સાબરમતી ગુરુકુલમ્”નું સ્થાન વિશિષ્ટ રહ્યું હતું. પરંપરાગત વેષ પરિધાનમાં બાળકોને જોઈને “મંત્રીશ્રી પ્રકાશ જાવડેકરજી અતિ પ્રભાવિત થયા હતા.” ઉજ્જૈન સંમેલનમાં ગુરુકુલમ્ના વિદ્યાર્થીઓની મેઘાવી પ્રતિભા જોઈને વિદેશથી ૨૨ જેટલા પ્રતિનિધિઓનું મંડળ સઘન અભ્યાસ માટે ઉજ્જૈન આવ્યું હતું.

“ઈન્ટરનેટથી માહિતી મળે પરંતુ જ્ઞાન તો ગુરુકુલથી જ પ્રાપ્ત થાય.” આજે આ સાબરમતી ગુરુકુલમ્ નવા ગુરુકુલમોનું પ્રેરણા તીર્થ બની રહ્યું છે.

“સ્વરાજ સંસ્થાનું સંચાલનાલય” મધ્યપ્રદેશ શાસન, સંસ્કૃતિ વિભાગ “ભોપાલ” તરફથી ૧૫ ઓગષ્ટ-૨૦૧૮ “રવિન્દ્રભવન” - ભોપાલ મુકામે “મહર્ષિ વેદ વ્યાસ રાષ્ટ્રીય સન્માન” રૂ. બે લાખ અને પ્રશસ્તિપત્ર આપણા ગુજરાતના “સાબરમતી ગુરુકુલમ્ને મળ્યું છે.”

આ ઉત્તમભાઈ એ “ગુરુકુલમ્ શિક્ષણ” પરંપરાની આન-બાન-શાન વધારી છે.

આ ગુજરાતના ગરવા ગૌરવશાળી ઉત્તમભાઈની યશકલગીનો અવસર છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય સંસ્કૃત પાઠશાળા સાબરમતી ગુરુકુલમ્ નોંધપાત્ર વિગતો:

- જન્માક્ષર જોઈને પ્રવેશ
- નિ:શુલ્ક નિવાસી શિક્ષણ
- અત્યારે દેશભરનાં વિવિધ રાજ્યોના ૮૦ જેટલા વિદ્યાર્થીઓ.
- ૬૦૦ થી વધારે પ્રતીક્ષા યાદી
- ૧૦૦ થી વધારે ગુરુજનો દ્વારા સઘન શિક્ષણ.
- ગૌશાળામાં દેશી ૬૦ જેટલી ગાયો.
- ગાયનું દૂધ, માખણ, છાશ, ઘી, તલનું તેલ વિ.નો

વપરાશ.

- દેશી પરંપરા મુજબ છાણાં, લાકડા, કોલસાથી જ રસોઈ.
- “ભોજયેષુ માતા” અનુસાર બહેનો દ્વારા જ રસોઈ.
- સિંધાલૂણ તેમજ શુદ્ધ ઓર્ગેનિક, મસાલા, ધાન્યોનો જ વપરાશ.
- તાંબા, પિત્તળ, કાંસાના વાસણોનો જ ઉપયોગ.
- શુદ્ધ અંતરિક્ષ જળ (વરસાદી પાણી)ની વપરાશ.
- બાજઠ, પાટલા ઉપર બેસીને જ ભોજન.
- શરીર સૌજવ માટે યોગ, પ્રાણાયામ, કુસ્તી, કરાટે, મલખંબ જિમ્નાસ્ટિક, ઘોડેસવારી.
- અંદાજિત ૨૦૦ જેટલી વિસરાઈ ગયેલી દેશી રમતોનું જીવંત નિદર્શન - પ્રયોગ.
- સંગીતના પ્રાચીન વાદ્યોની તાલીમ, સારંગી, શરણાઈ, બાંસુરી, તબલાં વાદન, પખવાજ, જલતરંગ, મૃદંગ, ઢોલક નગારાં વગેરે.
- નૃત્ય, નાટક, અભિનય, શાસ્ત્રીય સંગીત, કથકનૃત્ય, આરંગેત્રમ્ વગેરે
- હસ્તલેખન, ચિત્રકલા, શિલ્પ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત, ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓ.
- વૈદિક ગણિત, સંસ્કૃત વ્યાકરણ, સંભાષણ, શ્લોકગાન, વક્તવ્ય વગેરે.
- વૈદિક ગણિતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિજેતા સંસ્થાના વિદ્યાર્થી તુષાર વી. તલાવટ
- કલા મહાકુંભ, ખેલ મહાકુંભ, નાટ્ય સ્પર્ધામાં સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ વિજેતા
- “સપ્તક” કાર્યક્રમમાં સંગીત વાદ્યોની રજૂઆત.
- દેશ-વિદેશના નામાંકિત શિક્ષણવિદો, ધર્માચાર્યો, સંત-મહાત્માઓ, મંત્રીશ્રીઓ, સામાજિક કાર્યકરોની સંસ્થા મુલાકાત.
- ગુજરાતના મહામહિમ ગવર્નરશ્રી ઓ. પી. કોહલી સાહેબની મુલાકાત.

સંસ્થાના સંચાલક શ્રી ઉત્તમભાઈ શાહની શ્રદ્ધા અખંડ છે, તેઓ કહે છે કે, ગરીબી, બેકારી, મોંઘવારી, અનીતિ, અનાચાર, દુરાચાર, વ્યભિચાર, હિંસા, બળાત્કાર આ બધા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ ગુરુકુલ શિક્ષા પદ્ધતિમાં જ સમાયેલું છે.

ગુરુકુલ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીનનો સમન્વય થાય એ જરૂરી છે અને હવે ગુરુકુલમ્ શિક્ષણ પ્રથાના નવા સૂર્યોદયના આગમનની પ્રતીક્ષા દૂર નથી.

૨૫/૪-૫, જૈન દેરાસર પાસે,
સેક્ટર-૨૨, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૨
મો - ૯૮૨૫૫૨૬૨૫૫

રાજનીતિના રાહચીઠક : કવિવર જશુરામ વરસડા

- શિવદાન ગઢવી

જેમ જેમ માનવ સંસ્કૃતિ, સભ્યતા સમૂહમાં વિકસતી ગઈ તેમ તેમ સમૂહમાંથી ઊભા થયેલ માનવીય પ્રશ્નોના નિકાલ માટે બુદ્ધિશાળી માણસોએ ‘નીતિ’શબ્દને આગળ ધર્યો. માનવીના સુખના હેતુસર એને અનુસરવાનું સહુને યોગ્ય લાગ્યું. ‘નીતિ’શબ્દ કાને આવે છે ત્યારે ‘મનુસ્મૃતિ’ નામનો ગ્રંથ સ્મૃતિમાં આવે છે, તે સમયે મનુને ઋષિ કે ભગવાન માનવામાં આવતા હતા. તેમણે માનવ સૃષ્ટિના નિયમો બાંધ્યા. નીતિશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપવામાં તેમને આઘ તરીકે સ્વીકૃત કરેલા, ચક્રવર્તી નરેશો તે મુજબ અનુસરવા લાગ્યા.

વર્ણાશ્રમોનાં બીજ ત્યાંથી ઊગ્યાં અને કામના હેતુથી વિભાજિત ભારતનો આર્યસમાજ જ્ઞાતિમાં ખૂંપી ગયો ! શાસ્ત્રોએ તો કહ્યું કે, ‘જન્મથી કોઈ ક્ષુદ્ર નથી કે બ્રાહ્મણ નથી’.

કાળાંતરે આ ‘નીતિમાર્ગ’ રેખામાં પણ ફેરફારો થતા જ રહ્યા છે. સમયની ગતિવિધિને ધ્યાને રાખીને પરિવર્તનો આવ્યાં જ છે. ‘નીતિશબ્દ’ની મીમાંસા કરીએ તો વિસ્તૃત અર્થઘટનો જોવા મળે, તદ્દન સાદી રીતે સમજવા આપણે તેને ‘સદ્વર્તન’ કહીશું.

“નીતિ”ના સંદર્ભમાં કેટલાક ગ્રંથો રચાયા છે. જેમાં સક્રનીતિ, વિદુરનીતિ, બૃહદ્દ યાજ્ઞક્ય નીતિ, બૃહદ્દારણ્ય નીતિ, રાજનીતિ, પંચોપાખ્યાન વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આવા ગ્રંથોના હેતુ તો ભારતીય માનવ સમુદાય હર્ષો ભર્યો રહે, ક્યાંય અથડામણો ન થાય, સામાન્ય માનવીને પણ માનવ અધિકારથી વંચિત રહેવું ન પડે તે છે. યાજ્ઞક્યે રાજા-પ્રજા વચ્ચેના સંબંધો અંગે માર્ગ રેખા અંકિત કરીને નીતિ અંગેના ઉપદેશક વચનોની છણાવટ કરી છે. આવી નીતિમત્તા ને પછીથી કાયદાકીય સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું છે. રજવાડાં કાળે માનવ અધિકાર અંગે શાસ્ત્રો વગેરેને આગળ ધરવામાં આવેલ છે. અંગ્રેજ શાસને માનવગરિમા જળવાય તેવા કાયદાઓ ઘડીને તેનો અમલ કરાવેલો છે. સતી થવાનો રિવાજ, જન્મતી બાળકીને દૂધ પીતી કરવી (અપમૃત્યુ) વગેરે કુપ્રથાઓ ઉપર લગામ લગાવવામાં આવી. રાજા રામ મોહનરાયે કરેલ સમાજ સુધારાના હાર્દમાં માનવીની નીતિ માટેનો રાહ જ છે.

પ્રાચીન સમયથી રાજવ્યવસ્થા બાબતે આપણા ઋષિ-મુનિઓ માર્ગદર્શક રહ્યા છે. રામ રાજ્યની આપણે એટલા

માટે પ્રશંસા કરીએ છીએ કે, સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજવીનો ધર્મ શું છે, તેને અનુલક્ષીને તેની ઈમારત નીતિમત્તાના પાયાથી ચણાયેલ છે. એમાં માનવીય અભિગમ તેમજ માનવસંવેદનાનો અવાજ છે, અનુસરણ છે. પાપ, પૂણ્ય એવાં નામો અપાય છે.

રાજ દરબારે ચારણી સાહિત્ય ગર્જના કરવા માંડ્યું ત્યારે પણ ચારણ કવિઓએ માતૃભૂમિ અને માનવીય ગરિમાને તો અગ્રસ્થાન આપેલું છે. નીતિમત્તાનો કોઈ ઉંબરો ઓળંગે ત્યારે ચારણ કવિની જીભને અટકાવી શકતું ન હતું. ચારણી સાહિત્યમાં વીર રસનાં ઝૂંઝારનગારાં વાગ્યાં છે, કરુણરસ,

_____ ૦૦ _____
યાજ્ઞક્યે રાજા-પ્રજા વચ્ચેના સંબંધો અંગે માર્ગ રેખા અંકિત કરીને નીતિ અંગેના ઉપદેશક વચનોની છણાવટ કરી છે. આવી નીતિમત્તા ને પછીથી કાયદાકીય સ્વરૂપ આપવામા આવ્યું છે.
 _____ ૦૦ _____

હાસ્યરસની તો છોળો ઊડી છે. બે પંકિતના દુહામાં વિરહ વેદના વ્યક્ત થતાં કાળજાં વીંધી નાંખે છે. લોક વચાળે એના વાણી પ્રવાહે માનવ સમુદાય ડોલ્યો છે. જીવનને હર્ષુ ભર્યું અને પ્રકૃતિલિલ રાખવામાં એના શબ્દોએ ઋતુઓને આંખ સામી લાવી લાડ લડાવ્યાં છે, તો ગિરિવર શૃંગો અને ઘટાટોપ ઝાડીઓમાંથી મોરલાઓએ સામા હાંકારા દેતા ટહુકા પણ કર્યાં છે. એમાં કેવળ પદ લાલિત્ય નથી, નૈસર્ગિક સંદેશ છે.

રાજવી તેમજ રાજરાણી, કુંવર-કુવરીનાં લગ્ન સંબંધો વગેરેમાં ચારણની સલાહ લેવાતી. એમના સંબંધોમાં પડતી તિરાડનું વાસ્તવિક ચિત્ર રજુ કરીને એ લગ્ન જીવનને મહેકતું પણ કરાવ્યું છે. પોતાના રાજવી પ્રત્યેનો એ વફાદાર યોદ્ધો તેમજ પ્રોત્સાહક કવિ હોવાથી રાજવીને ઉતારી પાડતાં વચનો એણે ક્યારેય સહ્યાં નથી. આમ છતાં

રાજવી નીતિમત્તાની ગાડીના પાટા ઉપરથી નીચે ઉતરે ત્યારે મોઢામોઢ સંભળાવી નેક્ટેકનાં રખોપાં કરવામાં પાછી પાની કરી નથી.

આ નીતિમત્તાના આધાર ઉપર કવિવર જસુરામ વરસડાએ (વરસડા—ચારણોની એક શાખા છે) ‘રાજનીતિ’નો ગ્રંથ રચીને રાજવીઓ માટે પથદર્શક બનેલું છે.

ચારણી સાહિત્યના વિદ્વાન સંશોધક અને અભ્યાસુ લેખક પુષ્કરભાઈ ચંદરવાકરે તેમજ ઉમેટા રાજ્યના રાજકવિ દેવીદાન નારણભાઈ શામળે (વાલોવડ, જિ. આણંદ) પણ જશુરામને “કવિવર”નું બિરુદ આપેલ છે.

કવિ જીવન :

દક્ષિણ ગુજરાતના હાલના ભરૂચ જિલ્લામાં આવેલા આમોદ રાજ્યના તે રાજકવિ હતા. નર્મદા અને તાપી નદીઓ જેના અહર્નિશ પગ પખાળે છે તે આ આમોદનું રાજ્ય, એનાં ગામડાંની એ નાની ઠકરાત. ગાયકવાડ સરકારનું ઓઢણું ઓઢેલ નાનકડું રાજ અને રાજધણી દરબાર એમનાં ગામડાંને વાત્સલ્ય ભાવે જુએ, એમનાં સુખદુઃખના ભાગીદાર બનતા. કવિ જશુરામની કાવ્યપ્રતિભા અને વિદ્વતાએ કવિને રાજકવિ પદે બેસાડેલ. એ સમયે આમોદની ગાદી ઉપર હિમતસિંહજીનાં બેસણાં હતાં. હિમતસિંહ, કવિ જશુરામના લગભગ સમકાલીન હતા. કવિનું મૂળ નામ “ભાખર” હતું. તેમના પિતાનું નામ નાથાભાઈ . તેમના કુળમાં માવલ વરસડા જેવા પ્રતિષ્ઠિત ચારણ થઈ ગયા છે. આમોદના નાનકડા રાજ્યના આ રાજકવિની કવિતા અને વાણીના સૂર છેક ઈડર, માણસા, દાંતા, પેથાપુર, શિરોહીના દરબારોમાં સંભળાવા લાગ્યા. એમની રસઝરતી વાણીએ મારવાડના રાજવીઓને કવિને સાંભળવાનું ઘેલું લાગતું, અવારનવાર નિમંત્રતા હતા. ચારણી કાવ્યો અને વ્રજ ભાષાની તેમની પકડને કારણે સભાને બાનમાં પકડી લીધી હોય તેમ શ્રોતાગણ અનિમિષ નયને નિહાળે અને એકધારા સાંભળ્યા કરતા. રાજવીઓને ક્ષાત્રધર્મ તરફનું ભાન થાય, નિજત્વને નિહાળી પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરે,

તેમની એ મહેચ્છા જ્યાં જ્યાં કવિ જાય ત્યાં વ્યક્ત થતી જોવા મળે. કેટલાક પ્રતિસ્પર્ધી રાજવીઓના અંતરના દરવાજા તેમણે ઉઘાડીને મીઠપના કસુંબા પાયેલા તે કારણે પણ રાજવીઓ તેમના તરફ ભારે માનની લાગણીથી નિહાળતા. એવું જ એક કામ તેમણે માણસા અને ઈડર રાજ્યો વચ્ચે લગ્ન—સંબંધનો તૂટેલો તાંતણો બાંધીને કરાવ્યું હતું. તેથી તેમની આત્મા મિત્રવત્ અને સલાહકાર તરીકેની ખડી થયેલી.

રાજનીતિ ગ્રંથની ભૂમિકા :

કવિવરે તેમના ગ્રંથની રચનામાં જ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે, રાજનીતિનો ગ્રંથ તેમણે વિક્રમ સંવત ૧૮૧૪ (ઈ.સ. ૧૭૫૮) ના આસો સુદ નોમને શુક્રવારના પૂર્ણ કરેલ છે. તેમાં રાજનીતિના ઉત્તમ ગુણોનું વર્ણન કરેલ છે. હસ્તપ્રતમાં રહેલ આ ગ્રંથ આમોદના રાજવી હિંમતસિંહજીની પ્રેરણાથી રચ્યો છે. આ ગ્રંથને છપાવી પ્રસિધ્ધ કરવા માટે ઉમેટા સ્ટેટના

રાજકવિ દેવીદાન નારણદાન શામળે ત્યાંના વિદ્યારસિક રાજવી રામસિંહજીના આગ્રહથી ગુજરાતી ભાષામાં અર્થઘટન કરાવી રાજ્ય દ્વારા પ્રકાશન કરાવેલું. (તા. ૨૪-૧૨-૧૯૨૬)

દેશ આઝાદ થયો છે. રજવાડા રહ્યાં નથી, એવે વખતે આ ગ્રંથ કેટલો ઉપયોગી બને એવો પ્રશ્ન મને થયેલો, પરંતુ તેની એક એક કવિતા તેમજ દુહાઓ ઝીણવટભરી રીતથી વાંચતો ગયો ત્યારે મને પ્રતીતિ થઈ કે લોકશાહીમાં પણ આ ગ્રંથ તેટલાં જ

તેજ કિરણો પ્રસરાવે છે. કેવળ રાજદરબારે જ નહિ માનવ સમુદાયને રાહચીંધક બની રહે તેવી નીતિમત્તાની ઈંટ ઉપર તેની ઈમારત ઊભી થયેલી છે. તેમણે રાજનીતિનાં તે સમયે આઠ અંગો દર્શાવેલ છે. એ બધા ‘માત્રામેળ’ છંદો છે, જુઓ આ દુહો

રાજીનીતિ કી રીતસુ, પ્રથમ અંગ કહીએ આઠ,
છપય દશ, છાસઠ કવિત, બને દોહર સાઠ — (૧૩૬)

છપ્પય દશ, છાસઠ કવિત અને દુહાઓ સાઈઠ હોવાનું જણાવ્યું છે. કુલ ૧૩૬ થાય છે.

ટૂંકી રીતે જ્યાં નિર્દેશ કરવાનો છે ત્યાં દુહાનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચારણી સાહિત્યમાં બે પંક્તિના દુહામાં ઘણું કહેવાનું ટૂંકમાં જ આવી જાય છે. દુહાની પ્રથમ પંક્તિ સાદી લાગે જ્યારે બીજી પંક્તિ શ્રોતાઓનાં દિલ—દિમાગના દરવાજા ખોલી નાખે છે. તે ટાણે ગુજરાતના ચારણ કવિઓ પૈકી ચારણી સાહિત્યમાં

રાજનીતિ અંગે ફક્ત કવિ જશુરામજીએ જ કાવ્યરચ્ચું હોવાનું જણાય છે. ચાણક્યનીતિ, સુક્ર નીતિમાં પ્રબોધેલ નીતિ કરતાં આ ગ્રંથ જુદો પડે છે. જોધપુર રાજ્યના ડિંગળ તેમજ વ્રજભાષા ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવતા ચારણ કવિ બાંકીદાસ આશિયાએ ‘નીતિ મંજરી’ નામે ઉપદેશાત્મક ગ્રંથ તે પછીના સમયે રચ્યો હોવાનું જણાય છે. જોધપુર નરેશ તેમને ‘કવિરાજા’ નું બિરુદ આપેલું. (બાંકીદાસ ઈ.સ. ૧૭૭૨-૧૮૪૧)

આ ગ્રંથમાં આઠ અંગમાં કાવ્યનું વર્ણન કરેલ છે. ભૂજની વ્રજભાષાની પાઠશાળામાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલતો હતો. તેના ઉપરથી આ ચારણી પદ્ય ખંડોનું મૂલ્ય સમજી શકાય તેમ છે. રાજકવિએ એ વાત ધ્યાને લીધી છે કે, ‘શ્રેષ્ઠ લોકો જેમ વર્તે તેને જ બીજા લોકો અનુસરે છે’. સંસ્કૃત શ્લોકમાં આ પ્રમાણે જ કહેવાયું છે. કવિએ ન કેવળ રાજવી માટે આ કાવ્યમાં મર્યાદાની રેખાઓ અંકિત કરી છે પરંતુ (૨) રાજરાણી (૩) રાજકુમાર (૪) રાજ્યના મંત્રીઓ કારભારીઓ (૫) મુસાહિબ (૬) પટાવતો, ભાયાતો, રાવતો (૭) રૈયત અને (૮) કવિજનનો સમાવેશ કરી રાજ્યની સમગ્ર પ્રજાને આવરી લીધી છે. રાજકવિએ મંગલાચરણમાંના દુહામાં જણાવ્યું છે કે,

અછર અગમઅપાર ગતિ, કિન હું
પાર ન પાઈ,
સોમો તું દીજે સક્ત, જય જયજય જગ
રાઈ.

(અક્ષરોની ગતિ અગમ અને અપાર છે તેનો કોઈ તાગ મેળવી શક્યું નથી. હે શક્તિ મને તે ગતિ અને વિદ્યા આપો ચારણ કવિએ જગદંબાને યાદ કર્યા છે.)

‘ધરની ત્રિશુલ ખપ્પર ધરન,
ભવ ભય હરનિ સકલ ભય’.

ત્રિશુલ અને ખપ્પર ધારણ કરનાર, ભય હરનાર, દેવીને એટલે કે પોતાની કુળદેવીને કવિએ પ્રારંભમાં યાદ કરીને સ્તુતિને આગળ વધારે છે. રાજકવિએ તે વખતે બાદશાહ આલમગીરી હિંદુસ્તાનના તખ્ત ઉપર બિરાજમાન હતા તેની ઐતિહાસિક હકીકતને કાવ્યમાં વણી લીધી છે. આમોદ તે સમયે ‘અમીયપુર’ તરીકે જાણીતું હતું તેનો દુહામાં ઉલ્લેખ કરતાં કવિ કહે છે કે,

જિનબખતમે બાદશાહ, રાજત આલમગીર,
તિન બખત પેદા કિયો, ગુન ગુનીયન ગંભીરા.

જે સમયે બાદશાહ આલમગીર (બીજો) હિંદુસ્તાનની ગાદી ઉપર હતો તે વખતે રાજવીઓને ગુણ દેવાનો આ ગ્રંથ તૈયાર કરેલો. ત્યારે મોગલ શાસનના પાયા હયમચી ગયા હતા, આ બાદશાહ એક વર્ષ ગાદી ઉપર રહેલ. આ આલમગીર (બીજા) રાજગાદી ઉપર આવેલા તે સમયે આમોદ રાજવી હિંમતસિંહ, કવિને જમીન, મકાન, દ્રવ્ય આપ્યાનું આ દુહામાં પ્રગટ થાય છે.

અમીયપુર બીચ અધિપને, દીયે ધરા ધન ધામ,
રાજનીતિ ગુન પ્રગટતે, હય ગય આદિ ઈનામ (૧૧)

રાજનીતિના બારમા છપ્પયમાં આ પુસ્તકમાં કોનો સમાવેશ કરેલો છે તે કવિએ સ્પષ્ટ કર્યું છે. ફક્ત રાજવી માટે જ કવિએ આચારસંહિતા બનાવી નથી, પરંતુ જન સમાજનાં તમામ અંગોને આવરી લેતા હોય તે રીતે પ્રથમ દુહામાં જણાવે છે કે,

કુળદેવીને કવિએ પ્રારંભમાં યાદ
કરીને સ્તુતિને આગળ વધારે
છે. રાજકવિએ તે વખતે બાદશાહ
આલમગીરી હિંદુસ્તાનના તખ્ત
ઉપર બિરાજમાન હતા તેની
ઐતિહાસિક હકીકતને કાવ્યમાં
વણી લીધી છે. આમોદ તે સમયે
‘અમીયપુર’ તરીકે જાણીતું હતું

સબકો બખત બનાઈબો, જયો સોહે જગજીત,
કબહૂ બખત ન ચૂંકીબો, રાજનીતિકી રીત (૧૪)

દરેક કાર્ય માટે સમય નક્કી કરવો જોઈએ એ કારણે જ વિજયવંત થવાય છે. ક્યારેય વખત ચૂકવો ન જોઈએ આ રાજનીતિની રીત છે. (Time and tide wait for none આ અંગ્રેજી ઉક્તિ જાણીતી છે.)

કવિવરે નીચેના કવિત(૨૧) માંનાની પણ મહત્વની બાબતે શાસનકર્તાનું ધ્યાન દોરતાં જણાવ્યું છે કે,

દાન બૂઝ રીઝ, ખીજ પરીક્ષા અનેક હૂંકી,
કાગદકો દેખે બિના, મુહર ન કીજીયે.
કાછ દ્રઢ, ધીરજ ધરમ, બને ઠને રહે,
ધને ધને અન્નસો ભંડાર ભારિ લીજીયે (૨૧)

(રાજવીએ આપવાનું દાન ખરાઈ કરીને આપવું. રીઝ, ખીજ બંને હોવાં જોઈએ. કોઈપણ કાગળ વાંચ્યા વિના સહી ન કરવી. ચારિત્ર દ્રઢ રાખવું, ધીરજ તેમજ માનવ ધર્મને લક્ષમાં રાખી નિષ્ઠાથી કામ કરવું. અનાજના કોઠાર ભરી રાખવા)

સત્તરમી સદીના મધ્યકાળે લખાયેલ આ ગ્રંથના ઉપરોક્ત કવિતમાં ચારિત્ર માટે મહત્વની લક્ષમણરેખા દોરી છે. લોકશાહીમાં પણ ચારિત્ર્ય હીનતાને કારણે કેટલાંયને પ્રધાનપદ પણ ગુમાવવાં પડ્યાં છે! તે વાચકોના પ્યાલમાં

હશે જ.

રાજગાદી ઉપર આરૂઢ થતાંની સાથે રાજવીએ પ્રારંભમાં કઈ બાબતને અગ્રતા આપવી જોઈએ તે નીચેના કવિત્તની આઠ પંકિત પૈકી પ્રથમ છ પંકિત ઉપરથી તેનો ખ્યાલ આવશે.

કેતો દેશ, કેતે ગામ, કેતે ઠામ, લોગ કેતે,
વામે ફિર, કેતે દૂર, કિતને હજુરહે;
કેતો મેરો સૈન્ય સાજ, મેરે સુખચૈન કેતો;
કેતો મેરો દાનાપે, ખજાનો કે તો પુરહે,
કેતી મેરી આમદ, ખરચકો પ્રમાન કેતો;
કિતનો બિગાર તામે, કેતો સાચકુર હે. (૧૮)

(દરેક રાજવી કેટલો દેશ, ગામ, ઠામ, વસ્તી કેટલી નજીક અને કેટલી દૂર, તેનાં કર્મચારીઓ, સૈન્ય, સુખચેન કેટલું, અનાજ, ખજાનો, ખર્ચ, બગાડ આ બધું રાજવીએ જાણી લેવું જોઈએ.) રાજકવિએ સનાતન સત્યોને દુહામાં આવરી લઈને રાજવી અને પ્રધાનપદના સંબંધો બાબતે ઉમદા હકકીકત રજુ કરી છે, તે આ દુહો જોતાં જણાઈ આવે છે.

જો દીજ પરધાનપદ તો કીજે ઈતબાર,
જો ઈતબાર નહિ જસુ' તો પરધાન નિવાર' (૨૬)

(પ્રધાનની પસંદગી કરી હોય તો વિશ્વાસ રાખવો અને વિશ્વાસ ન હોય તો પ્રધાનપદ ન આપવું.) સંસ્કૃત સુભાષિત જેવા દુહો સર્વત્ર લાગુ પડે છે. લોકશાહીમાં પણ આ સિદ્ધાંતને જ અનુસરવું જોઈએ. રાજવી—રાજકર્તામાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ તે માટે કવિ આગળ વધીને કહે છે કે,

એક નૈન અમૃત ઝરે, એક નૈન મેં ખીજ,
એક નૈન મેં વિષ બસે, એક નૈન મેં રીજ' (૨૪)

રાજરાણી અંગ

રાજરાણીએ કઈ નીતિને અનુસરવું જોઈએ તે માટે કવિએ તત્કાલીન સાંપ્રત સમાજને લક્ષમાં રાખીને કાવ્યરચના કરી છે. કવિત ૪૧ ની છેલ્લી બે પંકિત સાંભળો

પતિ સો ન અભિમાન, સોતન સો ન ગુમાન,
આયેવાકું સનમાન, જસુરામ કીજીયે'

(પતિથી અભિમાન રાખવું નહિ, પોતાની શોક્યોથી ગુમાન કરવું નહિ. તે સમયે રાજવીઓમાં વધારે રાણીઓની

પ્રથા હતી તેથી “શોક્ય”શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. અતિથિનું સન્માન કરવાનું કવિ કહે છે.)

રાણીમાં કેવી શક્તિ હોવી જોઈએ ? આ માટે જુઓ કવિત ૪૭ ની પંકિતઓ,

દેખેબીન ઓરકી પરીક્ષા કર લીજ્યં,
સુચિ હો રહીજે, પ્રીતિ કુટુંબ સોં કીજે'

(બીજા માણસોને જોયા વિના પણ એની પરીક્ષા કરી લેવી જોઈએ, પવિત્ર રહેવું તેમજ કુટુંબમાં સંપ રાખવો)

પ્રીતમ કહે સો કીજીયે, રહીયે પ્રીતમ પાસ,
જો નહિ કીજે જસુ, બહુરી હોત બિનાસ - (૫૦)

(સામાન્ય જનસમાજને સ્પર્શે તેવી કંડિકા મૂકતાં કવિ પત્નીને તેના પ્રીતમ કહે તે પ્રમાણે જ કરવાનું કહે છે. તેમ ન કરવાથી ઘણો વિનાશ નોતરે.)

રાજકુમાર અંગ : રાજકુમારને રાજનીતિ સંભળાવતાં કવિની કવિતા આગળ વધે છે.

“જેસી સોબત જગત મેં, એસો હોત ઉપાય;
સોબત ગુન છુટે નહિ, કોન રંક કોન રાય !” - (૫૮)

અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે A man is known by the company which he keeps. તેને મળતો સંદેશ આપતો આ દુહો સમગ્ર સમાજને પણ લાગુ પડે છે જેવી સોબત તેવા જ ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કુટુંબકલેશ નાશ નોતરે છે એ વિધાનને પુષ્ટિ આપતો આ દુહો રાજકુમાર માટે કહેવાયો છે તો પણ સર્વ માનવીને સ્પર્શે છે.

બહુ કલહ ન કીજીયં, આપહું કે ધર આપ;
તજીયેં આપ તરંગિતા, તો શત્રુ ન સંતાપ.' - (૫૬)

(કુટુંબમાં ઝઘડો ન કરો આપતરંગી—સ્વચ્છન્દતાપણું છોડવું તેથી શત્રુઓ તરફથી દુઃખ ન આવે)

પ્રધાન—વજીર અંગ : પ્રધાન કેવા હોવા જોઈએ ?

રૈયત સબ રાજી રહે, મિટ ન રાવત માન.,
આમદ ઘટે ન રાજયકો, સો પરધાન પ્રમાણ (૬૫)

(રાજ્યની પ્રજા રાજી રહે, અને પટાવતોનું માન પણ રહે, આવક ઘટે નહિ તેવા પ્રધાન (કારભારી) નીમવા જોઈએ. રાજ્યના કારભારી કે પ્રધાને કેવી વર્તણૂક રાખવી જોઈએ, તે માટે કવિ આ પ્રમાણે વર્તન કરવાનું સૂચવે છે કવિત ૭૦ની

ચાર પંકિત જુઓ.)

પથરસે'બોલ કબુ, ડારિયે ના કાહુપર,
ડારિયેતો હીરસોં લપેટકર ડારીયે,
મુખસોબિગારીયેના, ચિત્તસોં બિચારીયેત,
મહારોષ ભયો તોઉ મનહિમં મારીયે
એક ઘાવ હુસે કહુ, કૂપહુ ન ખોધોં જાય.,
ધીર ધીર લીયે, કાજ સબહિ સમારીયં.
રાજનીતિરાયકે બજીરનકો જસુરામ,
ગુડ હૂ તે મરે વાકો, વિષસો ન મારીયે

(કોઈને પથ્થર જેવાં વેણ ન કહેવાં, કહેવાનું હોય તો મૃદુતાથી કહેવું, મોઢેથી બગાડવું નહિ, જે કહેવા યોગ્ય જણાય તો ચિત્તથી વિચાર્યા વિના ન કહેવું. ક્રોધને મનમાં જ મારી નાંખવો. એક ઘા થી કુવો ખોદાતો નથી, ક્રમશઃ તમામ કામ સંભાળવું. ગોળથી મરે તેને ઝેર ન આપવું.)

કવિએ માનવી માનવી સાથેના વ્યવહારમાં વર્તન અંગેની વાત કરી છે તે સહુનેય લાગુ પડે છે. માણસો કડવાં સત્યો આકરા બનીને કહે છે તેના બદલે “સત્યમ્ ચ પ્રિયમ્ બ્રૂયાત” નો મંત્ર અમલમાં મૂકવો જોઈએ.

મુસાહિબ અંગ

મુસાહિબ એટલ કે ગુજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશમાં ‘સાથે રહેનાર’ એવો અર્થ આપ્યો છે. અહીં રાજવીના હજૂરમાં રહેનાર તેવો અર્થ થાય. કવિએ સાથે રહેનાર આવી વ્યક્તિઓ વિષે કવિત-૮૫ માં કહ્યું છે કે, કોઈબાત ભીતરકી, ન બાહીર જાને કબુ, સોબત કે લોગસે, પિછાને સબ સાનમં. (ભીતરની કોઈ વાત બહાર જવી જોઈએ નહિ)સાથે રહેતા હોવા છતાં મુસાહિબે કેવું અલિપ્ત રહેવું જોઈએ તે દષ્ટાંત અને ઉપમા અલંકારો દ્વારા સમજાવે છે કે, (કવિત ૮૮ ની આ પંકિતઓ સાંભળો.)

“જેસેં કે હિમંત ઋતુ, આયકર જાડ જાગી,
લાગી પશુ પંછી, જીવજંત લોક જીનસુ;
રેશમકે પટસુ દુશાલ શાલ પટસુ,
તલાઈ, તેજ ઘટસુ, મિટેન રાત દિનસું;
જેસે જગ આગહુકી, સોબત મેં રહે જસુ;
એસે રાય સોબત, મુસાહિબ કે મનસુ.”
હેમંત ઋતુમાં માણસોને ઠંડી લાગવાથી શાલ, દુશાલ

ઓઢે છે પશુ, પક્ષીઓને પણ ઠંડી લાગે છે પરંતુ રાત દિવસ ઓછી થતી નથી, ઠંડીમાં લોકો અગ્નિ નજીક જાય અને દૂર ખસે તે રીતે મુસાહિબે રહેવું જોઈએ. કવિએ અગ્નિ અને ઠંડીના દષ્ટાંત દ્વારા મુસાહિબ તેમ જ રાજવીનું બહુ સરસ રીતે રૂપક યોજ્યું છે. અગ્નિ થી દૂર જાય તો ઠંડી લાગે, નજીક આવે તો દાઝે, કવિ એ આ કલ્પના સભર ઉદાહરણ આપ્યું છે.

“લાજ હુંકે લંગર, બિંરાજત હે પાયન મેં,
જિત હુંકે ડંકા, ઘંટ ઠનકાર ઠહહે.” (૧૦૪)

કવિએ રૂપક અલંકાર સાથે દષ્ટાંત આપીને જણાવ્યું છે કે, જેમ હાથીના પગે લોઢાની સાંકળો બાંધેલ હોય છે અને તેના ઉપર ઘંટ બાંધ્યો હોય તેમ પટાવતને પોતાના કુળની લાજરૂપી લંગર છે. કવિવરે વાસ્તવિક વાતાવરણને ઉપમા અલંકારથી ગૂંથણી કરીને નીતિ માર્ગ સૂચવ્યો છે. (પટાવત અંગમાં કુલ નવ કવિત, પાંચ દુહા એક છપ્પય છે.)

રાજ્યની રૈયતના અધિકાર સાથે સાથે આપણે જેમ ફરજની વાત કરીએ છીએ એમ રાજાશાહીમાં આ રાજકવિએ રૈયત કેવી હોવી જોઈએ, તેમના માટે નીતિ કંડારેલ છે.

રૈયત અંગ :

અહીં અંત્યાનુપ્રાસ અલંકાર (જીત પ્રીત) સાથે ચકોરી અને ચંદ્રનું દષ્ટાંત આપી, દષ્ટાંત અલંકાર પ્રયોજ્યો છે. રાણી અંગમાંની કવિતની આ પંકિતમાં રાણી કેવી હોવી જોઈએ ? સુખનકી દાની પ્રજા માતાજયોં પ્રમાની જસુ. (સુખ દેવા વાળી અને જેની રૈયત માતા તુલ્ય માને તેવી) અહીં ઉપમા અલંકાર પ્રયોજ્યો છે.

કવિએ અછર અમર અપાર... એ પ્રારંભિક દુહામાં વર્ણસગાઈનો ઉપયોગ કર્યો છે. ચારણી સાહિત્યમાં વર્ણસગાઈ, “વૈણ સગાઈ” તરીકે વિવિધ રીતે વહેતો આવ્યો છે.

વિશિષ્ટ રચના :

માનવ જીવનને મધમધતું કરવા સાદાં નીતિ વચનોને કવિએ કાવ્યબાનીમાં વણી લઈ શ્રોતાઓને પ્રેરક રાજનીતિ જણાવી છે જેમાં રૈયત સહિત તમામનો સમાવેશ કરેલ છે. યથા પ્રજા તથા રાજાની ઉક્તિ આ બદલાયેલા સમયમાં લાગુ પડે છે.

“ચોરી ચુગલી પરતિયા, કોઉ કામ અકામ ;

એતી બાત ન જાનીહે સોહે રૈયત નામ.” (૧૧૧)

(ચોરી, ચાડી ન કરે, પરાઈ સ્ત્રીથી વ્યવહાર ન કરે વર્તણૂક સારી હોય એ રૈયતનો ધર્મ છે. એ જ રૈયત કહેવાય.

જુઓ, આપણા સંવિધાનમાં નાગરિક તરીકેની ફરજો) રાજ્યની રૈયત માટે કવિએ અનુભવની વાત કહેતાં શીખ આપી છે કે,

“ઘર હીતે કજીયો ચૂકત, જ્ઞાતિકો ન સુનાય;

જો જ્ઞાતિ હિ ચૂકે જસુ, તા દીવાન ન જાય.” (૧૧૫)

(કુટુંબનો ઝઘડો હોય તો અંદરોઅંદર પતાવવો, જ્ઞાતિ પાસે ન જવું અને જ્ઞાતિ પાસે પતે તેમ હોય તો દીવાન પાસે જવું નહિ.)

કવિ અંગ : કવિઓ માટે પણ રાજકવિએ કઈ નીતિ આચરવી તે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

આમ કવિ જસુરામે રાજનીતિ દ્વારા સમાજના તમામ અંગે માટે આચાર, વિચાર, વર્તન અને વાણીનાં મેઘધનુષ્યો તાણ્યાં છે.

ઈતિહાસને અજવાળ્યો :

મધ્યકાલીન કવિઓનાં જીવન અંગે, તેમના જન્મ સમય માટે આધારભૂત સંશોધનો કરવાં પડે છે. ચારણી સાહિત્યના કવિઓએ તેમની રચનામાં જ સમયને બોલતો કર્યો છે. કવિવરે સમય સાથે કોણ શાસનકર્તા હતા તેનો નિર્દેશ પણ કરેલ છે.

અલંકારોમાં ભવ્ય કલ્પના યેભવ :

કવિએ ઉપમા, અલંકારનો બહુધા ઉપયોગ કર્યો છે. દા.ત. “રાણી અંગેનો નીચેનો દુહો જુઓ,

રાજનીતિ રાનીનકી, જાનિયો જગજીત,

જેસે ચંદ્ર ચકોકરકી, એસી નિબહે પ્રીત

કવિનું સાહિત્ય સર્જન :

(૧) રાજનીતિ (૨) ખટઝ્ઝતુ વર્ણન (૩) ઝમાળ (૪) શૂંગાર વર્ણન (૫) પ્રકીર્ણ કાવ્યો તેમનું સર્જન છે. કવિનાં વિદ્વતા ભર્યાં કાવ્યોનો વારસો તેમના પુત્ર દુર્લભદાનજીમાં પણ વહેતો આવેલો. રાજનીતિના સંપાદક કવિ દેવીદાનજી નોંધે છે કે, સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ ‘પ્રવીણ સાગર’ જે રાજકોટ મહારાજા મહેરામણજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે, તે સાત કવિઓએ રચેલ તેમાં પાંચ ચારણ કવિઓ પૈકી દુર્લભદાન પણ એક હતા. કવિવરના વંશજોમાં રવિરાજ, નાથાભાઈ વગેરેની વાણી પ્રભાવશાળી હતી.

અમોએ આગળ જણાવ્યું તેમ કવિને ઘણાં રાજ્યોમાં આદર મળેલો. માણસા, ઈડરમાં કૌટુંબિક સંબંધોને કારણે

માણસાના ચાવડા રાજવીના લગ્ન સંબંધ ઈડરના કુમાર શિવસિંહ સાથે કરાવવામાં કવિનું મહત્વનું પ્રદાન હતું. આ લગ્ન થાય તે પહેલાં કોઈએ શિવસિંહના માનસમાં એવું વિષ રેડ્યું કે, ચાવડાની કુંવરી સૌંદર્યવાન નથી. કવિએ તો કન્યાને રૂબરૂ નીરખી હતી. રૂપરૂપના અંબાર જેવી કન્યા હતી.

આના ઉપરથી કવિએ સૌંદર્ય નીતરતાં “ઝમાળ” કાવ્યની રચના કરેલા છે.

‘ઝમાળ’ કાવ્યમાં છ પંકિત છે. ‘ઝ’ના બદલે ‘છ’ ગણીને તે પછી ‘માળ’ શબ્દ મૂકાયાનું પુષ્કરભાઈનું સંશોધન છે. તેમને પાંચ ઝમાળ કાવ્યો પ્રાપ્ત થયાં છે.

કવિના વંશજોનું કહેવું છે કે, આ ‘ઝમાળ’ કાવ્ય શિવસિંહને કવિ જસુરામે સંભળાવ્યા બાદ ચાવડા કુંવરી સાથે હયેવાળ લગ્ન થયેલાં. લીબડીનાં સજજનબાને તે જ સમયે ખાંડુ મોકલેલ. કાવ્યમાં છેલ્લી પંકિતમાં આવી રાણીઓને શિવસિંહ

માણે છે’. તેવું વર્ણવેલા હોવાથી કવિએ સહુ કવિના વંશજોનું કહેવું છે કે, આ ‘ઝમાળ’ કાવ્ય શિવસિંહને કવિ જસુરામે સંભળાવ્યા બાદ ચાવડા કુંવરી સાથે હયેવાળ લગ્ન થયેલાં. લીબડીનાં સજજનબાને તે જ સમયે ખાંડુ મોકલેલ

માણે છે’. તેવું વર્ણવેલા હોવાથી કવિએ સહુ પ્રથમ વાકુ છટાથી વર્ણન કરી શિવસિંહના ભ્રમને દૂર કર્યો હોય. ગમે તે હોય તેમ છતાં કાવ્યની રચનામાં નારી સૌંદર્યની કવિની ઊંડી અને ઝીણવટ ભરી દૃષ્ટિનો શ્રોતાઓને અહેસાસ થયા વિના નહિ રહે. (જુઓ લેખકની ગ્રંથ : ચારણી સાહિત્યના પ્રતિભાશાળી કવિઓ) પંકિત એ પંકિતએ

ઉપમા અલંકારથી નારી સૌંદર્ય અદ્ભુત રીતે નીખરી ઊઠ્યું છે. કવિએ ચાવડી કુંવરીને નજર સમક્ષ રાખી રચના કરેલી છે. કવિના વિદ્વાન વારસો કંઠોપકંઠ આ ઘટના કહેતા આવ્યા છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો :

૧. રાજનીતિ : સંપાદક કવિ દેવીદાન નારણદાન સામળ — રાજકવિ ઉમેટા સ્ટેટ તા. ૨૪-૧૨-૨૬
૨. “દેવીપુત્ર” ઓગસ્ટ ૧૯૭૪ : શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરનો લેખ
૩. ચારણ કવિચરિત્ર — શ્રી ખેતસિંહજી મીસણ મોઢેરા.
૪. શ્રી સૂર્યકાન્ત વરસડા — રાજકવિના સીધા વંશજ સાથે તા. ૨૦-૧૧-૦૨ની મુલાકાત
૫. સુવર્ણરેણુ — રતુદાન રોહડિયા

૩૭, શાર્કુતલ બંગલોજ,
સોલા રોડ, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ
ફો નં. ૦૭૯-૨૭૪૮૦૧૮૨

વિશ્વસાહિત્યની વિશિષ્ટ ‘આત્મકથા’ : ‘સત્યના પ્રયોગો’

- પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ

આત્મકથા પશ્ચિમમાં ઉત્પન્ન થઈને વિકાસ પામેલું સાહિત્ય સ્વરૂપ છે. ઓક્સફર્ડ ડિક્શનેરી પ્રમાણે ‘Autobiography’ શબ્દ ઈ.સ. ૧૮૧૮માં હોડ પહેલી વાર પ્રયોજે છે. પ્રારંભકાળની નોંધપાત્ર આત્મકથા છે જહોન સ્ટુઅર્ટ મીલની ‘My Autobiography’ (ઈ.સ. ૧૮૭૩). ફ્રાન્સના પ્રસિદ્ધ સાહિત્યસર્જક, વિવેચક જ્યાં પોલ સાર્ત્રની મૂળ ફ્રેન્ચમાં લખાયેલી આત્મકથા ‘Lets Mots’ (અંગ્રેજી ‘Words’. ૧૯૪૬)માં આત્મલક્ષિતાનું પ્રમાણ સવિશેષ છે. ‘ધ ઓટોબાયોગ્રાફી ઓફ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ’ (ઈ.૧૯૬૭) વિશ્વસાહિત્યની ગણના પાત્ર આત્મકથા છે. રસેલના સમૃદ્ધ આંતરબાહ્ય જીવનનો રસપ્રદ ચિતાર તેમની ત્રણ ભાગમાં વિસ્તરેલી આત્મકથામાં મળે છે.

નર્મદકૃત ‘મારી હકીકત’ (ઈ.૧૮૬૬) ગુજરાતી સાહિત્યની પહેલી આત્મકથા છે, પણ તે પ્રગટ થયેલ ૧૯૩૪માં. ‘મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીનું આત્મવૃતાંત’ (ઈ. ૧૯૮૭) પણ લખાયા પછી બાણું વર્ષ બાદ ઈ. ૧૯૭૯માં પ્રકાશિત થયેલી ગાંધીજીની આત્મકથા ‘સત્યના પ્રયોગો’ ઈ. ૧૯૧૭માં પ્રગટ થઈ ત્યારે ગુજરાતને નમૂનેદાર આત્મકથાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો. તે ગુજરાતી જ નહિ ભારતીય આત્મકથા સાહિત્યનું ઉત્તુંગ શૃંગ છે. વિવેચકોએ તેને ઉચ્ચકક્ષાની આત્મકથા તરીકે સ્વીકારી વિશ્વસાહિત્યમાં મૂકી શકાય એમ કહ્યું છે. શ્રી કે. એમ. ઝવેરી લખે છે, ‘આત્મકથા’ ‘Autobiography’ or as it is called ‘My experiments with Truth’ is recognised masterpiece in the autobiographical literature of the world.’ (‘ફર્ધર માઈલસ્ટોન ઈન ગુજરાતી લિટરેચર’ પૃ. ૩૪૨) અર્થાત્ ‘સત્યના પ્રયોગો’ વિશ્વના આત્મકથા સાહિત્યમાં ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ તરીકે સ્વીકારાઈ છે.

ભારતના રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક જીવન પર અસાધારણ પ્રભાવ પાડનાર વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિની વિરલ, વિશિષ્ટ આત્મકથા હોવાને કારણે ‘સત્યના પ્રયોગો’ને વિશેષ આદર સાંપડ્યો હોય એ સંભવિત છે. પણ કૃતિમાં જો આંતર સત્વ ન હોય તો આવો આદર દીર્ઘકાળ ટકી શકે નહીં. આપણે અહીં ‘સત્યના પ્રયોગો’ને સાહિત્ય કૃતિ તરીકે જ મૂલવીશું.

ગાંધીજી જેમને પોતાના માર્ગદર્શક માનતા હતા એ રશિયન સાહિત્યકાર અને ચિંતક ટોલ્સ્ટોયે ‘સત્ય’ (Truth) ને પોતાની આત્મકથાનો નાયક કહ્યો ત્યારથી આત્મકથામાં

સત્યશોધનનો આદર્શ કેન્દ્ર સ્થાને આવે છે. ગાંધીજી તો સત્યને પરમેશ્વર કહી પોતાને તેના શોધક તરીકે ઓળખાવે છે. સત્યના શોધકે રજકણ કરતાંયે અલ્પ બનવું જોઈએ એમ કહી તેઓ લખે છે, ‘ભલે મારા જેવા અનેકોનો ક્ષય થાઓ, પણ સત્યનો જય થાઓ. અલ્પાત્માને માપવાને સારું સત્યનો ગજ કદી ટૂંકો ન બનો.’ (પ્રસ્તાવના, પૃ.૭). પોતાને સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો એવું ગાંધીજી નથી કહેતા. પણ જ્યાં સુધી પરમ સત્ય ન લાધે ત્યાં સુધી પોતાનો અંતરાત્મા જેને સત્ય ગણે છે તે કાલ્પનિક સત્યને પોતાનો આધાર ગણી, દીવાદાંડી ગણી તેને આશ્રયે પોતે જીવન વ્યતીત કરતા એમ તેઓ કહે છે.

સત્યની યથાર્થ સમજ પ્રાપ્ત કરવા ગાંધીજી જીવનભર મથતા રહ્યા હતા. તેમની સમજનો વિકાસ થતો ગયો તેમ તેમ તેમની સત્યની વિભાવના બદલાતી રહી છે. એનો સ્વીકાર તેમણે સહેજ પણ સંકોચ વગર કર્યો છે. પોતાના લખાણને કોઈ પ્રમાણભૂત ન ગણે એમ પણ તેઓ કહે છે. પોતાને સત્ય લાધી ગયું છે એવું તેઓ માનતા ન હતા. પોતાનું જીવન સત્યની શોધના પ્રયોગો માત્ર છે એવી તેમની ધારણા હતી. તેથી જ તેઓ પોતાની આત્મકથાને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એવું નામ આપે છે. સતીષ વ્યાસ કહે છે તેમ ‘ક્યારેય એમને તત્ત્વમાં સત્ય ભાસ્યું છે, તો ક્યારેક નીતિમાં, ક્યારેક સહિષ્ણુતામાં તો ક્યારેક સમાધાનમાં, ક્યારેક અહિંસામાં તો ક્યારેક મર્સી કીલીંગ જેવી હિંસામાં પણ. જાહેર હિત જોખમાતું હોય ત્યારે કયું સત્ય બહુજન સમાજને હિતકારક હશે એ જોઈ એમણે એમનો માર્ગ નક્કી કર્યો છે. આમ એમની સત્યની શોધ પરિસ્થિતિમાંથી, તથ્યોમાંથી બહાર આવતી રહી છે અને તદનુસાર એ વિશેની એમની સમજમાં ફેરફાર થતો રહ્યો છે. ‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી એના નાયકના આવા સત્યશોધનનો સુરેખ આલેખ સાંપડે છે.’ (‘આત્મકથા’. ૧૯૮૩, પૃ. ૫૮). આ પ્રયોગો વિશે આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં ગાંધીજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે, ‘‘મારા પ્રયોગોમાં તો આધ્યાત્મિક એટલે નૈતિક, ધર્મ એટલે નીતિ, આત્માની દૃષ્ટિએ પાળેલી નીતિ તે ધર્મ.’’ (પૃ.૧૦). આ દૃષ્ટિએ ‘સત્યના પ્રયોગો’ને કોઈ શ્રેયના પ્રયોગો પણ કહી શકે.

વાસ્તવમાં ગાંધીજીની સત્યની વિભાવના વ્યાપક છે. અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ વગેરેનો એમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધા વિશેની ગાંધીજીની વિચારણાનો પરિચય પણ આત્મકથામાંથી થાય છે તેઓ મૂળભૂત રીતે શ્રેયલક્ષી ચિંતક

અને વિચારક હતા. તેથી પ્રસંગાલેખન કરતાં કરતાં વચ્ચે તેઓ ચિંતન આપી દે છે. ક્યાંક ક્યાંક તો આખા ને આખા પ્રકરણોમાં તેમની વિચારણા રજૂ થઈ છે. ‘બ્રહ્મચર્ય ૧-૨’, ‘સાદાઈ’, ‘માટી અને પાણીના પ્રયોગ’, ‘બાળ કેળવણી’ વગેરે પ્રકરણો દષ્ટાંત લેખે જોઈ શકાય. આવે સ્થળે આત્મકથાકાર ગાંધીજી પર નિબંધકાર ગાંધીજી છવાઈ જાય છે. અલબત્ત તેમના મૂલ્યબોધને સત્યશોધન સાથે સંબંધ હોવાથી આવી વિચારણાને અપ્રસ્તુત કહી શકાશે નહીં. ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ કેવળ સિદ્ધાંતોનું એટલે કે તત્ત્વોનું વર્ણન કરવાનું નથી, પણ તેના ઉપર રચાયેલાં કાર્યોનો ઇતિહાસ આપવાનો છે. એટલા માટે તો તેઓ આત્મકથા લખવા પ્રેરાયા છે.

સત્યની શોધ અર્થે ગાંધીજી આત્મશુદ્ધિ કરવા મથે છે. બ્રહ્મચર્ય, સાદાઈ, સંયમ, ઉપવાસ વગેરે પ્રત્યે તેઓ એ દૃષ્ટિએ જ અભિમુખ થાય છે. આત્મશુદ્ધિમાંથી ‘સત્યાગ્રહ’ની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ ગાંધીજી દર્શાવે છે. સત્યાગ્રહ અને સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ પરસ્પર સંકળાઈ જાય છે, અને તે ગાંધીજીના જીવનનું એક અંગ બની રહે છે. આત્મકથાના ચોથા-પાંચમા ખંડમાં સત્યાગ્રહનાં અનેક રૂપો અંકિત થયાં છે. ગાંધીજી સત્યાગ્રહનું શસ્ત્ર સત્તાધીશો સામે જ ઉગામતાં એવું નથી. ક્યારેક તેઓ પત્ની સામે પણ એ શસ્ત્ર ઉગામતા અને ‘ઘરમાં સત્યાગ્રહ’ કરી બેસતા ! પહેલાં જાત પર, પછી સ્વજનો પર પ્રયોગો કર્યા પછી જ ગાંધીજી એ પ્રયોગોને જાહેર સ્વરૂપ આપતા. પોતાના પ્રયોગોને પરિણામે આત્મબળ કેવી રીતે કેળવાયું એ ગાંધીજી દર્શાવે છે પણ જે મંથનમાંથી પસાર થઈ પોતે કોઈ સંકલ્પ સુધી પહોંચ્યા તે મંથનની વાત આત્મકથામાં ખાસ થઈ નથી. આ બાબતને ગાંધીજીની એક મર્યાદા તરીકે ઓળખાવતાં ઉપેન્દ્ર ર. ભટ્ટ લખે છે, ‘સત્યના પ્રયોગો’ની સૌથી મોટી ઊણપ તો એ છે કે સંકલ્પ અને સિદ્ધિ વચ્ચેનું અંતર ગાંધીજી બતાવતા નથી. કોઈ એક પ્રસંગ બન્યો અને તેને પરિણામે એમણે જે નિર્ણય કર્યો તથા તેનું પાલન કરી એમણે જે સફળતા મેળવી તેનું વર્ણન એમાં આવે છે. એ નિશ્ચય કરતાં પહેલાં તેમને જે માનસિક ગડમથલ-ભાંજગડ અનુભવવી પડી, તેમ જ સિદ્ધિ પામવા જે શ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો, મુસીબતો વેઠવી પડી અને આત્મબળ કેળવવું પડ્યું તેનું વર્ણન-વિવરણ એમાં મળતું નથી. (‘ચરિત્રસાહિત્ય’, પૃ.૨૦૦).

ગાંધીજીનું જીવન, ખાસ કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ કરીને ભારત આવ્યા તે પછીનું જીવન રાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું અંગ છે. તેથી તેમની આત્મકથા એક કિંમતી ઐતિહાસિક દસ્તાવેજ બને છે. વીસમી સદીના પહેલા બે દાયકાની ગુજરાત, હિન્દુસ્તાન, આફ્રિકા, યુરોપની ઐતિહાસિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિગતો ગાંધીજીએ ઝીણવટપૂર્વક આલેખી છે. આવે સ્થળે આત્મકથાકાર

ગાંધીજી મહદંશે ઇતિહાસકાર બની જાય છે. મોહનભાઈ પટેલ યથાર્થ કહે છે, “ગાંધીજીનું કાર્ય જ એવા પ્રકારનું હતું કે વાતાવરણની સમગ્રતાને તે સ્પર્શતું હતું. એટલે ગાંધીજીનું ‘સત્યના પ્રયોગો’ એ પુસ્તક એક રીતે સમકાલીન હિન્દુસ્તાનના વાતાવરણનો ઐતિહાસિક મૂલ્યવત્તાવાળો સંદર્ભગ્રંથ ગણાય.” (‘ધૃતિ’ પૃ. ૬૬)

પાંચ ખંડ અને ૧૬૭ પ્રકરણોમાં વિભક્ત હોવા છતાં કૃતિનું કદ પ્રમાણમાં સમતોલ છે. કાઉન સાઈઝમાં પૃષ્ઠ સંખ્યા પાંચસોથી વધતી નથી. ગાંધીજીની કરકસરવૃત્તિનો લાભ કૃતિને પણ સાંપડ્યો છે. પોતાના જીવનના બધા જ પ્રસંગો તેઓ વર્ણવતા નથી. કેટલાક પ્રસંગો, અનુભવો તેઓ સભાનતાપૂર્વક જતા કરે છે. એમાં તેમનો વિવેક જોવા મળે છે. જીવનની અનેક વિગતો તેમણે જતી કરી છે પણ પોતાના દોષો, દુર્ગુણો પ્રગટ કરવામાં કરકસર કરી નથી. ચોરી, ધૂંપાન, માંસાહાર, વાસના, અસત્ય, પત્ની પર જુલ્મ જેવી અનેક મર્યાદાઓ ગાંધીજીએ નિખાલસપણે દર્શાવી છે. એ દર્શાવવામાં તેમણે સહેજ પણ સંકોચ રાખ્યો નથી. મનુષ્ય પોતાના શત્રુના દોષોનું વર્ણન જેવી મોકળાશથી કરે એવી રીતે જ તેમણે પોતાના બધા દોષો સહેજ પણ સહાનુભૂતિ દાખવ્યા વિના વિગતે વર્ણવ્યા છે. બીજી બાજુ પોતાના ગુણોને ઉપસાવવાનો કશો પ્રયાસ તેમણે કર્યો નથી.

કૃતિનું પ્રથમ પ્રકરણ છે ‘જન્મ’ અને અંતિમ પાંચમા ખંડના ‘પૂર્ણાહુતિ’ પૂર્વેના ૪૨મા પ્રકરણનું શીર્ષક છે ‘અસહકારનો પ્રવાહ’. ૪૩મું પ્રકરણ ‘નાગપુરમાં’ એના અનુસંધાનમાં છે. આમ જોઈ શકાશે કે ગાંધીજીએ પોતાના જન્મ (ઈ.સ. ૧૮૬૯)થી માંડી દેશમાં અસહકારનું આંદોલન શરૂ કર્યું ત્યાં સુધીના અર્થાત્ ઈ.સ. ૧૯૨૦ સુધીના પોતાના જીવનની વાત આત્મકથામાં કરી છે. પોતાના જીવનની અર્ધશતાબ્દી સુધીના મહત્વના બધા બનાવો તેમણે સંક્ષેપમાં, છતાં કશું રહી ન જાય એવી ચીવટથી મહદંશે કમબદ્ધ રીતે નિરૂપ્યા છે. સમગ્ર આત્મકથામાંથી ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનું સમ્યક પ્રભાવકરૂપ ખડું થાય છે. એ રૂપ કોઈ મહાત્મા કે મહામાનવનું નથી પણ સાચા અર્થમાં માનવ બનવા મથતા સત્યશોધક મુમુક્ષુનું છે. તે પ્રભાવક, પ્રેરક હોવાની સાથે પૂરતું પ્રતીતિકર પણ છે. ‘અક્ષરકેળવણી’ પ્રકરણમાં ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાના ટોલ્સટોય આશ્રમમાં પોતે આશ્રમના બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવા કેવો પ્રયાસ કરતા એ સંદર્ભમાં લખે છે, “મારું ગાડું ચાલ્યું, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓ પાસે મારું અજ્ઞાન ઢાંકવાનો મેં કદી પ્રયત્ન જ ન કર્યો. બધી બાબતમાં જેવો હું હતો તેવો જ તેઓ મને જાણતા થયા હતા. આથી અક્ષરજ્ઞાનની ગાઢ ન્યૂનતા છતાં મેં તેમના પ્રેમ ને આદર કદી ન ગુમાવ્યા.” (પૃ. ૩૨૪) પછીના પ્રકરણ

‘આત્મિક કેળવણી’માં ગાંધીજી પોતાની આત્મિક કેળવણીનું શ્રેય આશ્રમના યુવક યુવતીઓને આપતાં કહે છે, ‘મેં જોયું કે મારે મારી પાસે રહેલા યુવકો અને યુવતીઓની સમક્ષ પદાર્થપાઠરૂપે થઈને રહેવું રહ્યું. આથી મારા શિષ્યો મારા શિક્ષક બન્યા. મારે અર્થ નહીં તો તેમને અર્થ મારે સારા થવું ને રહેવું જોઈએ એમ હું સમજ્યો, ને ટોલ્સટોય આશ્રમનો મારો ઘણો ખરો સંયમ આ યુવકો અને યુવતીઓને આભારી છે એમ કહેવાય.’ (પૃ. ૩૨૬) આવી નિખાલસતા અને નિર્દોષતા આખી આત્મકથામાં અનુભવાય છે. વિશ્વની મોટાભાગની આત્મકથાઓમાં કથાનાયકની આત્મશ્લાઘાની જે મર્યાદા ઊડીને આંખે વળગે એવી જોવા મળે છે એ મર્યાદાથી આ આત્મકથા સર્વોચ્ચ મુક્ત છે એ જોઈ શકાશે.

આત્મકથામાંથી ગાંધીજી સાથે સંકળાયેલી અન્ય વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ગોપાલ કૃષ્ણ ગોખલે, આચાર્ય કિપલાણી, ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, નારાયણ હેમચંદ્ર, શેઠ અબ્દુલા, મદનમોહન માલવિયા, મગનલાલ ગાંધી જેવાં અનેક પાત્રોનાં આછાં રેખાંકનો મળે છે. માત્ર પોલોક અને મિસ સ્વેનિશનાં ચિત્રો કંઈક ગાઢી રેખાઓથી દોરાયાં છે. નિકટની વ્યક્તિઓની વાત ગાંધીજીએ વધુ પડતી કરકસરથી કરી હોય એવી છાપ પડે છે. માતા, પિતા, પત્ની, બાળકો, ભાઈ વગેરે વિશે તેમણે અછડતા ઉલ્લેખોથી જ ચલાવ્યું છે. અલબત્ત માતા અને પત્નીનાં ચિત્રો સ્મરણીય બન્યાં છે. રાજકીય નેતાઓ પૈકી ગોખલેથી તેઓ વધુ પ્રભાવિત થયા હતા એ જોઈ શકાય છે. નેતાઓની તેમણે કરેલી તુલના જોવા જેવી છે : ‘સર ફિરોજશા તો મને હિમાલય જેવા લાગ્યા. લોકમાન્ય સમુદ્ર જેવા લાગ્યા. ગોખલે ગંગા જેવા લાગ્યા. તેમાં હું નાહી શકું. હિમાલય ચડાય નહીં, સમુદ્રમાં ડૂબવાનો ભય રહે. ગંગાની તો ગોદમાં રમાય. તેમાં હોડકાં લઈને તરાય.’ (પૃ. ૧૮૦). ગોખલે પ્રત્યેનો તેમનો પક્ષપાત અહીં અછતો રહે તો નથી. જીવતી વ્યક્તિઓ વિશે, તેમની સાથેના સંબંધો વિશે વિશે લખવામાં તેમને સંકોચ થયો છે એમ લાગે છે. પોતાની આત્મકથાને ઈ.સ. ૧૯૨૦થી આગળ ન વધારવાનું કારણ આપતાં પુસ્તકની ‘પૂર્ણાહુતિ’માં તેમણે લખ્યું છે, ‘‘મારા મુખ્ય પ્રયોગો મહાસભાની મારફતે થયા છે. એટલે તે પ્રયોગોનું વર્ણન કરવામાં નેતાઓના સંબંધોને વચ્ચે લાવવા અનિવાર્ય છે. એ હું વિનયને ખાતર પણ હાલ તો ન જ લાવી શકું (પૃ. ૪૭૭).’’

ગાંધીજીને અન્ય રસો કરતાં ધર્મરસ વિશેષ પ્રિય છે. તેમને સાહિત્યના ગ્રંથો કરતાં રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથમાં સવિશેષ દિલચસ્પી છે. ‘ધર્મની ઝાંખી’ પ્રકરણમાં તેઓ લખે છે, ‘‘આજે હું તુલસીદાસના રામાયણને ભક્તિમાર્ગનો સર્વોચ્ચ ગ્રંથ ગણું છું... ભાગવત જેવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી

શકાય.’’ (પૃ. ૩૧). આમ ધર્મપ્રવણ વૃત્તિ હોવાને કારણે તેઓ કલાસૌન્દર્ય પ્રમાણી શકતા નથી. કલાસૌન્દર્ય નિષ્પન્ન કરવાનું ગાંધીજીનું લક્ષ્ય ન હોવા છતાં તેમની સર્જકતાને લીધે ‘સત્યના પ્રયોગો’ કલાનાં ધોરણોએ પણ મુલવી શકાય એવી સક્ષમ કૃતિ છે એ હકીકત છે.

ગાંધીજી પોતાને સાહિત્યકાર માનતા ન હતા. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તેમનું ગૌરવપૂર્ણ સ્થાન સુનિશ્ચિત છે. ગુજરાતી સાહિત્યના એક યુગ સાથે તેમનું નામ સાંકળવામાં આવ્યું છે. તેમની સાહિત્યકાર તરીકેની પ્રતિષ્ઠામાં તેમની અન્ય કૃતિઓ કરતાં ‘સત્યના પ્રયોગો’નો ફાળો સૌથી વધુ છે. તેનો હેતુ બોધલક્ષી રહ્યો હોવા છતાં તે એક ચિરંજીવ સાહિત્યકૃતિ બની છે. વિવિધ પ્રસંગોના આલેખનમાં ગાંધીજીને વાર્તાલેખકની કુશળતા દાખવી છે. ‘બાલાસુન્દરમ્’ વિશેનું પ્રકરણ સચોટ પ્રારંભ અને એવા જ અંત દ્વારા ધ્યાનાકર્ષક રીતે પોતાના અનુભવનો સાર આપવાની ગાંધીજીની રીતનું દૃષ્ટાંત છે. લખાણમાં ક્યાંક તેમની નર્મદૃષ્ટિ જોવા મળે છે. પાસે સૂતેલી અને કંઈક જુવાનીમાં આવેલી સ્ત્રીની પાસે ભૂત ઇત્યાદિ વિષયક પોતાની બીકની વાત કરતાં શરમ આવતી હતી એવું કબૂલ કરતાં ગાંધીજી સંકોચ પામતા નથી. લંડનમાં અંગ્રેજી સમાજની સભ્ય રીતભાતો શીખવાના પ્રયત્નોનું વર્ણન આપતું આખું પ્રકરણ (‘સભ્ય’ વેશે) ગાંધીજીની નર્મદૃષ્ટિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. વેશ્યાઘરની મુલાકાતના શરમજનક પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં પણ ગાંધીજીની નર્મદૃષ્ટિ એ પ્રસંગનું રમૂજી પાસું જોઈ શકે છે. તેમના શબ્દો જોઈએ : ‘‘આ કોટડીમાં હું તો આંધળો જ થઈ ગયો. મને બોલવાનું ભાન ન રહ્યું. શરમનો માર્થો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈની પાસે ખાટલા ઉપર બેઠો, પણ બોલી જ ન શક્યો. બાઈ ગુસ્સે થઈને મને બે-ચાર ‘ઓપડી’ને દરવાજો જ બતાવ્યો.’’ (પૃ. ૨૧)

‘અસત્યરૂપી ઝેર’ પ્રકરણમાં ગાંધીજીએ વિલાયતમાં પોતે જે કુટુંબમાં રહેતા હતા તેની યુવાન પુત્રી શિષ્ટાચાર રૂપે તેમને વેટનરની આસપાસની સુંદર ટેકરીઓ ઉપર ફરવા લઈ ગઈ હતી તે પ્રસંગ વર્ણવતાં લખ્યું છે, ‘‘એ તો આખો રસ્તો વાતોના કુવારા ઉડાવતી ચાલે, ત્યારે મારે મોઢેથી કોઈ’’ વેળા ‘હા’ કે કોઈ વેળા ‘ના’નો સૂર નીકળે. બહુ બોલી નાખું તો ‘કેવું સુંદર!’ એટલો બોલ નીકળે! તે તો પવનમાં ઊડતી જાય અને હું ઘરભેળાં ક્યારે થવાય એ વિચાર કરું. ‘હવે પાછાં વળીએ’ એમ કહેવાની હિંમત ન ચાલે. એવામાં એક ટેકરીની ટોચે અમે આવી ઊભાં. પણ ઊતરવું કેમ ? પોતાના ઊંચી એડીના બૂટ છતાં આ વીસપચીસ વર્ષની રમણી વીજળીની જેમ ઉપરથી ઊતરી ગઈ. હું તો હજી શરમિંદો થઈ ઢોળાવ કેમ ઊતરાય એ વિચારી રહ્યો છું. પેલી નીચે ઊભી હસે છે, મને હિંમત આપે છે, ઉપર આવી હાથ ઝાલી ઘસડી જવાનું કહે છે ! હું એવો નમાલો

કેમ બનું! માંડ માંડ પગ ઘસડતો, કંઈક બેસતો ઊતર્યો. અને પેલીએ મશ્કરીમાં ‘શા..બ્બા..શ’ કહી મને શરમાયેલાને વધુ શરમાવ્યો. (પૃ.૬૨)

સત્યનિષ્ઠ ગાંધીજી જરૂર પડ્યે પોતાની પણ કેવી મજાક કરી શકતા હતા એ આ અને આવાં અનેક આલેખનો પરથી જોઈ શકાય છે. ચી.ના. પટેલ યથાર્થ કહે છે, “ગાંધીજીની લોકશાહી નમ્રતાનું સૌથી આકર્ષક રૂપ એમની નર્મદૃષ્ટિ છે, અને એ તેમને જગતના મહાપુરુષોમાં અદ્વિતીય બનાવે છે.” (‘ગુ. સા.નો ઇતિહાસ’, ગ્રંથ-૪, ૧૯૯૧, પૃ. ૩૦૦)

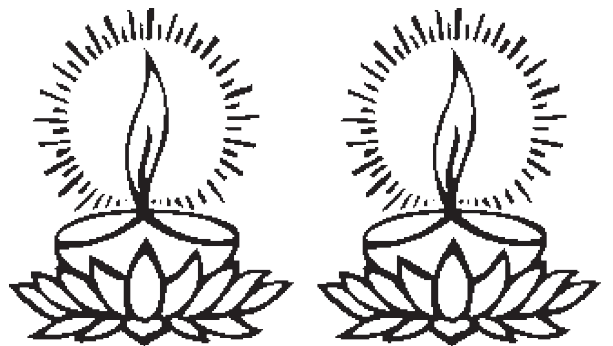
એકાદ વિગત દ્વારા કોઈ પ્રસંગને તાદૃશ કરવાની કે ટૂંકા સંવાદ દ્વારા પાત્રને જીવંતું કરી આપવાની ગાંધીજીની શક્તિ પ્રશસ્ત છે. એશિયાટિક અફસરોથી અપમાનિત થઈ ‘કસાણે મોઢે સાથીઓ આવ્યા.’ (પૃ. ૨૪૩)માં વ્યવહારુ વાણીનો સચોટ ઉપયોગ કરવાની તેમની શક્તિનું દર્શન થાય છે. નાનાં નાનાં અર્ધગર્ભ વાક્યો, સમાસરહિત સાદો અન્વય, તદ્ભવ, દેશ્ય શબ્દો, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો તેમની ભાષામાં અનાયાસે આવ્યાં છે. મર્મસભર અર્ધાન્તરન્યાસી સૂત્રાત્મક વાક્યો સર્જવાની તેમની શક્તિ નોંધપાત્ર છે. ‘વાકેફગાર’, ‘વિદાયગીરી’ જેવા શબ્દોમાં ભાષાશુદ્ધિ પ્રત્યેનું તેમનું અનવધાન છતું થાય છે. પણ આવાં સ્થાનો કૃતિમાં અલ્પતમ માત્રામાં જ છે. કૃતિમાં કોઈ કોઈ સ્થળે સર્જકતાની ઓછપ અનુભવાય છે. ગાંધીજી પોતાના વ્યક્તિત્વની સંકુલતાને પ્રગટ કરવા કરતાં પોતે કરેલા પ્રયોગોને વધુ મહત્ત્વ આપતા હોય એવું પણ ક્યારેક લાગે છે. ‘એ સપ્તાહ !’માં તેઓ ‘માધવબાગ’ને બદલે ‘ઠાકુરદ્વાર’ (પૃ. ૪૪૦) લખે છે. પૃ. ૨૯૧ પર ‘જોહાનિસબર્ગ’ને બદલે તેઓ ‘જોહાનિસબર્ગથી’ લખે છે. શરતચૂકથી થયેલી આવી ક્ષતિઓનું પ્રમાણ પણ અતિ અલ્પ જ છે.

ગાંધીજીએ પોતાની કૃતિને ‘સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા’ એવું શીર્ષક આપ્યું હતું. છતાં પ્રસ્તાવનામાં તેઓ એક સાથીની શંકાનું સમાધાન કરતાં લખે છે, “મારે આત્મકથા ક્યાં લખવી છે ? મારે તો આત્મકથાને બહાને સત્યના મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે તેની કથા લખવી છે. તેમાં મારું જીવન ઓતપ્રોત હોવાથી કથા એક જીવનવૃત્તાંત જેવી થઈ જશે એ ખરું છે. પણ જો તેમાંથી પાને પાને મારા પ્રયોગો જ નીતરી આવે તો એ કથાને હું પોતે નિર્દોષ ગણું.” (‘સત્યના પ્રયોગો’, એપ્રિલ-૧૯૯૩, પ્રસ્તાવના, પૃ.૪) તેઓ માનતા હતા કે ‘જેટલું મારે સારું શક્ય છે તેટલું એક બાળકને સારું પણ શક્ય છે.’ તેઓ પોતાના જીવનની વાત વાચક આગળ એક મિત્રની જેમ રજૂ કરે છે. પોતાના સમગ્ર જીવનને તેઓ ઈશ્વર કૃપાના ફળરૂપે જુએ છે. તેઓ પોતાના વિચારોમાં દૃઢ હોવા છતાં તેમાં મતભેદને અવકાશ હોઈ શકે એવા નમ્રભાવથી

જ તેઓ એ વિચારોની ચર્ચા કરે છે. કોઈ કલાકાર પોતાના પાત્રની સાથે તાદાત્મ્ય અનુભવે છતાં તેને તટસ્થતાથી, ક્યારેક નર્મદૃષ્ટિથી જોઈ એની કથા અતિશયોક્તિના, એકાંગી દર્શનના કે અતિગાંભીર્યના આભાસમાંથી સર્વથા મુક્ત રહી નિરૂપી શકે એ વિરલ ઘટના કહી શકાય. ચી.ના. પટેલ કહે છે તેમ “જે વિરલ નમ્રતાએ કથનકળાની આવી સિદ્ધિ શક્ય બનાવી છે તે મનુષ્યની આધ્યાત્મિક વિકાસક્ષમતાનો એક અતિઉચ્ચ ઉન્મેષ છે અને એક સાથે ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનાં માનવીય ને લોકોત્તર અંશોનું દર્શન કરાવી જાય છે.” (‘ગુ.સા.નો ઇતિહાસ’, ગ્રં-૪, પૃ. ૨૯૪)

ગાંધીજીની આત્મકથાને પ્રગટ થયે નવ દાયકા કરતાં વધુ સમય થયો છે. તે પ્રગટ થયા પછી આજ સુધીમાં ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યમાં સંખ્યાબંધ ઉત્તમ આત્મકથાઓ પ્રગટ થઈ છે. અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં પણ વિપુલ પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર કલાકૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે. ગુજરાતી તેમજ અન્ય ભારતીય ભાષા સાહિત્યોના મધ્યકાળના સાતસો વર્ષ અને અર્વાચીન યુગના પોણા બસો વર્ષના ઇતિહાસ પર દૃષ્ટિપાત કરતાં વિશ્વસાહિત્યમાં સન્માનપૂર્વક સ્થાન સંપ્રાપ્ત કરનાર સમગ્ર ભારતીય સાહિત્યની બે કૃતિઓ ઊડીને આંખે વળગે છે : બંગાળી સાહિત્યની રવીન્દ્રનાથ રચિત ‘ગીતાંજલિ’ અને ગુજરાતી સાહિત્યની ગાંધીજીકૃત આત્મકથા સત્યના પ્રયોગો નોબેલ પુરસ્કૃત ‘ગીતાંજલિ’ની જેમ કોઈ નામાંકિત પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ ‘સત્યના પ્રયોગો’ના અનુવાદો મોટાભાગની ભારતીય અને મહત્ત્વની દુનિયાની ભાષાઓમાં થયા છે અને તેણે વેચાણના અનેક વિક્રમો પણ પ્રસ્થાપિત કર્યા છે. તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ ‘ગીતાંજલિ’ અને ‘સત્યના પ્રયોગો’ વિશ્વસાહિત્યની વિશિષ્ટ કૃતિઓ બનવાની સાથે માત્ર બંગાળી કે ગુજરાતી જ નહિ, ભારતીય સાહિત્યનું ગૌરવ પણ બની છે.

૧૦, શુક્લ વિલાજ, બકેરી સિટી,
ટાગોર માર્ગ, વેજલપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
મો : ૯૯૨૫૧૫૯૭૫૧

મહાજન પરંપરા : માંગલ્યનો માર્ગ

ડૉ. માણેક પટેલ 'સેતુ'

‘મહાજનો યેન ગતા તેન પન્થાઃ’

મહાજનો જે પંથે જાય, તે પંથે સામાન્ય પ્રજા પણ જાય છે. તેથી મહાજનની વર્તણૂક, ચારિત્ર, ગંભીરતા અને જવાબદારી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. મહાજન એટલે ‘મહા’ અને ‘જન’. જે વ્યક્તિમાં સારાસારનું ભાન, વિવેક અને શક્તિ હોય, ન્યાયપૂર્વક વિચારવાની દૃષ્ટિ હોય, ઝઘડા ઉકેલવાની સૂઝ હોય, પોતાનાં હિત કરતાં પ્રજાનું હિત અને સમાજનું હિત જોતો હોય, તે મહાજન બનવાને યોગ્ય કહી શકાય.

મહાજન એક મહા પ્રથા છે, પરંપરા છે, માંગલ્યનો માર્ગ છે. તે એક સમાજલક્ષી સંસ્થા છે. મહાજન જેવી જેટલી સંસ્થાઓ અમદાવાદમાં કે ગુજરાતમાં છે, એટલા પ્રમાણમાં અન્ય શહેરમાં કે રાજ્યમાં નથી. ગુજરાત-અમદાવાદમાં સંસ્કારિતા અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને કારણે મહાજન પ્રથાની ખીલવણી થઈ છે. રાજસત્તા પણ મહાજનની અવગણના કરતું નહોતું, એવું પ્રાચીનકાળથી મનાયું છે. ધંધાની સાથે સાથે મહાજનોએ સામાજિક બાબતોમાં અને સેવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

મહાજનના પ્રકારો

મહાજનો બે પ્રકારનાં છે. એક - વેપારી મહાજન અને બીજું - નાતનાં પંચ કે જમાત, વસાહત કે પોળનું મંડળ. એક પ્રકારના ધંધાવાળા ખાસ કાર્યક્રમ બનાવીને,

નીતિ-નિયમો કે ધારાધોરણ (બંધારણ) નક્કી કરીને ભેગા થાય ત્યારે જે જનસમૂહ સંસ્થા મહાજન નામે ઓળખાય છે. સમધારણતા, સમાધાન અને વ્યવસ્થા એમ ત્રણ સિદ્ધાંતો ઉપર મહાજન રચાય છે. સેવાના ઉદ્દેશોથી લોકો ભેગા થાય ત્યારે પણ મહાજન બને છે. અમદાવાદ-ગુજરાતમાં મહાજન પ્રથા શરૂ કરવામાં જો કોઈ વ્યક્તિને યશ આપવો હોય તો નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીનું નામ પ્રથમ ઉલ્લેખવામાં આવે છે. એમના વારસદારોએ પણ મહાજન પ્રથાના સંસ્કાર જાળવ્યા હતા.

મહાજન એટલે ‘મહા’ અને ‘જન’. જે વ્યક્તિમાં સારાસારનું ભાન, વિવેક અને શક્તિ હોય, ન્યાયપૂર્વક વિચારવાની દૃષ્ટિ હોય, ઝઘડા ઉકેલવાની સૂઝ હોય, પોતાનાં હિત કરતાં પ્રજાનું હિત અને સમાજનું હિત જોતો હોય, તે મહાજન બનવાને યોગ્ય કહી શકાય

પૂર્વે બાદશાહ (રાજા) અને પ્રજા વચ્ચેના સંદેશાવાહક- દૂત તરીકે જવાબદારી મહાજનની રહેતી. શહેર તરફથી સરકારમાં કોઈ અરજ કરવાની હોય ત્યારે લોકો મહાજનને મોખરે રાખતા. આવી સેવામાં નગરશેઠ પણ સામેલ થયા છે. કેટલીક વખત મહાજન અને નગરશેઠ જાતે જ પ્રજાની મુશ્કેલીઓ સમજીને બાદશાહના કાન સુધી પહોંચાડતા હતા. મહાજન પ્રથાનાં મૂળ ઘણા ઊંડા છે. તેની કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી મેળવીએ.

ઐતિહાસિક માહિતી

શાંતિદાસ ઝવેરીએ એ જમાનામાં સિદ્ધાચાલથી પાલીતાણાનો સંઘ કાઢ્યો હતો. યાત્રીઓની સુરક્ષા માટે એમણે બાદશાહ જહાંગીરના શાહી ફરમાનથી અમદાવાદના સૂબા આઝમખાને લશ્કરી સુરક્ષા સુવિધા પૂરી પાડી હતી. આ રીતે શાંતિદાસ ઝવેરી ૧૬૧૮માં સંઘપતિ થયા હતા. એમણે અમદાવાદના સરસપુર વિસ્તારમાં ૧૬૨૧માં ચિંતામણિ દેરાસર બાંધવા માટે શાહી ફરમાનથી જમીનનો પરવાનો મેળવ્યો હતો. આ રીતે એમણે ઘણાં શાહી ફરમાનો મેળવ્યાં હતાં. એના પાછળનું રહસ્ય એ તું કે તેઓ મુઘલ દરબારના શાહી ઝવેરી હતા. તેમની સાથે ઘરોબો હતો.

૧૭૨૫માં મરાઠાઓથી અમદાવાદ શહેરને લૂંટતું

બચાવવા નગરના મોભાદાર શ્રેષ્ઠી તરીકે અને નગરના પ્રતિનિધિ તરીકે શાંતિદાસ ઝવેરીના પ્રપૌત્ર ખુશાલચંદ લક્ષ્મીચંદે પોતાના રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ મરાઠા કંથાજી બંદેને આપ્યા હતા. નગરશેઠ ખુશાલચંદના આ પગલાથી નગરજનો અને વેપારી મહાજનો ખુશ થયા હતા. અમદાવાદ મહાજનની ૫૩ જેટલી વ્યક્તિઓએ એક દસ્તાવેજ ૮મી ઓક્ટોબર, ૧૭૨૫ના રોજ નગરશેઠને સંબોધીને કરી આપ્યો હતો. નગરશેઠને અમદાવાદમાં ૧૦૦ રૂપિયાના માલસામાન અને રેશમ ઉપર ચાર આના (૨૫ પૈસા) જકાત વસૂલાત કરવાના પરવાનો આપતો દસ્તાવેજ હતો. આ દસ્તાવેજના આધારે ૧૮૨૦ સુધી તેમના વારસદારોને આ આવક મળતી હતી. અંગ્રેજ શાસન વખતે કંપની સરકારે એમને ઉચક રૂપિયા ૨૧૩૩નું વર્ષાસન આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. સમય જતાં કલેક્ટરે આ વર્ષાસન બંધ કર્યું. જેથી એ સમયના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ લંડન સુધી લડયા હતા. અને તેમણે હક પાછો મેળવ્યો હતો.

એ સમયમાં ઘણી વ્યક્તિઓ શ્રેષ્ઠી જેવી હતી. ધનવાન હોવું એ નગરશેઠનું એક પાસું છે, જ્યારે શ્રેષ્ઠી હોવું વિશિષ્ટ શ્રેષ્ઠ પાસું છે. શ્રેષ્ઠતા ગુણવત્તાને વરેલી છે. કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, અમૃતલાલ હરગોવનદાસ, અંબાલાલ સારાભાઈ જેવી વ્યક્તિઓ શ્રેષ્ઠીથી ઓળખાતી હતી.

શેઠ રણછોડલાલ છોટાલાલ અને તેમના પ્રપૌત્ર સર ચિનુભાઈ બેરોનેટ પ્રથમ કક્ષાના શ્રેષ્ઠી હતા. થોડા દિવસો પહેલાં મને અચ્યૂતભાઈ ચિનુભાઈ મળ્યા હતા. સર ચિનુભાઈ બેરોનેટની એક મહાજન તરીકે ઘણી વાતો કરી. એ પૈકી અમદાવાદના અગ્રણીઓ ગુજરાત કૉલેજની સ્થાપના અંગે સર ચિનુભાઈને મળવા ગયા હતા. તેમણે

ખાસ પૈસાની વ્યવસ્થા કરીને મહાજનને દાન આપ્યું હતું.

૧૮૨૬માં અમદાવાદમાં ખૂબ વરસાદ પડ્યો હતો. શહેરમાં મોટું નુકસાન થયું હતું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ અને શેઠ મંગળદાસ ગિરધરદાસ શહેરમાં રેલ રાહત માટે ફંડફાળો ઉઘરાવતા હતા. અમદાવાદના જાણીતા ચિત્રકાર અમિત અંબાલાલના વડદાદા શેઠ મોતીભાઈ હીરાભાઈના ઘરે આ ત્રિપુટી દાન લેવા પહોંચી. સરદારે સમય મુજબ શેઠ મોતીભાઈ સમક્ષ પંદર હજાર રૂપિયાની અપેક્ષા રાખીને વાત મૂકી. બધાંના આશ્ચર્ય વચ્ચે મોતીભાઈ શેઠે સરદારના હાથમાં રોકડા રૂપિયા પાંત્રીસ હજાર મૂક્યા હતા. આમાંથી સંકટ નિવારણ સોસાયટીનો જન્મ થયો હતો.

ગુજરાત અમદાવાદમાં
'પાંજરાપોળ' એક વિશિષ્ટ
સંસ્થા છે. ખોડાં, દુર્બળ,
અશક્ત ટોર રાખવાનું સ્થળ
એટલે પાંજરાપોળ. જેન
સંસ્કૃતિમાં જીવદયાનું ઘણું મહત્ત્વ
છે. તેનું સંચાલન મહાજન
કરે છે

શહેરનું પ્રથમ કક્ષાનું લોકપ્રિય
સુશ્રુષધામ શેઠ વાલીલાલ સારાભાઈ
હોસ્પિટલના દાતા શેઠ વાલીલાલ પૈસે ટકે
સુખી થતાં, પણ એમની જીવનશૈલીમાં કોઈ
ફેરફાર થયો નહોતો. કોઈ ટીકા કરે તો
તેઓ પ્રત્યુત્તર વાળતા - “હું મારી કમાણી
ઠાઠમાઠમાં વાપરી નાંખું તો પછી બીજાને
દેવા સારું, મારી પાસે શું રહે?” સરળ -
સાદું જીવન જીવી લોકાર્થ માટે તેમણે ધન

સંચય કર્યું અને દાન માટે વસિયતનામું કર્યું હતું. એ સમયે એમણે રૂપિયા ચૌદ લાખનાં દાન કર્યા હતા. કરકસરિયો અમદાવાદી વાસ્તવમાં દાનવીર છે.

અમદાવાદ શહેરમાં અભ્યાસ અને ફોટોગ્રાફી માટે ખૂબ ફર્યાં છું. સાદા શબ્દોમાં કહું તો રખડ્યો છું. દરેક વિસ્તારમાં શાળા, પુસ્તકાલય, દવાખાનું, કોમ્યુનિટી હોલ વગેરે જાહેર સંસ્થાઓ શ્રેષ્ઠીઓના દાનથી બનેલી છે. આ બધું મેં નજરે નિહાળ્યું છે. એનો શ્રેય શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના છેલ્લા પ્રમુખ અને પ્રથમ મેયર શેઠ ચિનુભાઈ ચિમનલાલને ફાળે જાય છે. તેમણે ૧૨ જેટલાં વર્ષ સુધી શહેરની સેવા કરી હતી.

મજૂર મહાજન

અમદાવાદના મહાજનોમાં 'મજૂર મહાજન' અલગ પ્રકારનું સ્થાન ધરાવે છે. ગાંધીજીના આશીર્વાદથી સર્જાયેલી આ સંસ્થામાં મજૂર અને માલિક (મિલમાલિક) - બંનેની

ભાગીદારીનો આદર્શ હતો. તેમના માટે દવાખાનું-હોસ્પિટલ, શાળા, ઘોડિયાઘર વગેરે સેવાઓ શરૂ કરવામાં આવી હતી. આ ક્ષેત્રે પ્રથમ પ્રમુખ અનસૂયા બહેન સારાભાઈ નિયુક્ત થયાં અને તેમની સાથે શંકરલાલ બેન્કર જેવા સાથી કાર્યકરો હતા.

પાંજરાપોળ

ગુજરાત-અમદાવાદમાં 'પાંજરાપોળ' એક વિશિષ્ટ સંસ્થા છે. ખોડાં, દુર્બળ, અશક્ત ઢોર રાખવાનું સ્થળ એટલે પાંજરાપોળ. જૈન સંસ્કૃતિમાં જીવદયાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. તેનું સંચાલન મહાજન કરે છે. આ રીતે પરબડી પણ જીવદયા-સેવા પૂરી પાડે છે.

જૂનાં મહાજનો

અમદાવાદ શહેર સુલતાન-મુઘલ સમયથી વેપાર ઉદ્યોગ માટે દેશપરદેશમાં જાણીતું હતું. તે ગળી, રેશમ અને કિનખાબમાં અગ્રેસર હતું. અમદાવાદના મિલ ઉદ્યોગે શહેરની રોનક બદલી નાંખી. અમદાવાદ સમૃદ્ધ બન્યું અને 'માન્યેસ્ટર' તરીકે ઓળખાયું.

અમદાવાદમાં ઘણાં બધાં બજારો હતાં. માધુપુરામાં ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં કરિયાણા બજાર સ્થપાયું હતું. જૂના માધુપુરા વેપારી મહાજનની સ્થાપના ૧૮૪૩માં થઈ હતી. તેના પ્રથમ સ્થાપક પ્રમુખ ભાઈલાલભાઈ અંબાલાલ પટેલ હતા. જોઈતારામ પટેલ ગોળવાળા ૧૯૨૭થી ૨૦૦૩ સુધી પ્રમુખ રહ્યા હતા. નવું માધુપુરા માર્કેટ બંધાતાં 'નવા માધુપુરા મહાજન' અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

પાંચકુવા કાપડ વેપારી મહાજનની સ્થાપના ૧૮૯૭માં થઈ હતી. આ મહાજન મિલ ઉદ્યોગના વિકાસમાં અને સાથે સાથે સમાજ સેવામાં સક્રિય હતું. ૧૯૦૬માં અબ્દુલ સૈયદ ઈસ્માઈલ મસ્કતી નામના વેપારીથી કાપડ બજાર બંધાયું અને તેનું મહાજન અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ગાંધીરોડ ઉપર 'ઈલેક્ટ્રિક ગુડ્સ' નો મોટો વેપાર ચાલતો આવ્યો છે.. ૧૯૩૪માં 'અમદાવાદ ઈલેક્ટ્રિક મરચન્ટ્સ એન્ડ કોન્ટ્રાક્ટર્સ એસોસિયેશન' સ્થપાયું હતું.

અત્રેની રતનપોળ સ્થાનિક અને ગુજરાતમાં કપડાંની

ખરીદી માટે જાણીતી છે. ૧૯૩૬થી અત્રેનું કાપડ મહાજન કાર્યશીલ છે. અમદાવાદમાં લાકડાં, પતરાં, નળિયાં અને અન્ય બાંધકામ સામગ્રી ખરીદવા માટે ગીતામંદિર પાસે 'લાટીબજાર' શરૂ થયું હતું. ૧૯૪૭માં 'અમદાવાદ ટિમ્બર મરચન્ટ્સ એસોસિયેશન' સ્થપાયું હતું.

અમદાવાદ અગાઉ સુલતાન કાળથી પાટનગર હતું. આઝાદી પછીના કાળમાં પાટનગર મટી ગયું. ગુજરાત રાજ્ય સ્થપાતાં અમદાવાદ કામચલાઉ પાટનગર બન્યું. સમય જતાં ગાંધીનગર પાટનગર બન્યું. પણ અમદાવાદનો મોભો પાટનગર જેવો જ રહ્યો ! આજે તે ઔદ્યોગિક પાટનગર છે. ૧૯૬૧માં ઓઢવ વિસ્તારમાં ઉદ્યોગો શરૂ થયા. ૧૯૬૪માં નરોડામાં GIDC - ઔદ્યોગિક વિસ્તાર શરૂ થયો. એ જ

રીતે ૧૯૬૮માં વટવામાં ત્રીજો ઔદ્યોગિક વિસ્તાર થયો. અમદાવાદના ઉદ્યોગોએ દેશ-દુનિયાભરમાં નામના મેળવી છે. આ બધા વિસ્તારના ઈન્ડસ્ટ્રિયલ એસોસિયન ઘણા સક્રિય છે.

દાલાલનાં મહાજનો

મહાજનોનાં કામનાં સ્વરૂપો બદલાયાં છે. સમય સાથે મહાજન એસોસિયેશન, ચેમ્બર્સ, સોસાયટી કે મંડળ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યાં છે.

(૧) મહાજન થકી વેપાર - ધંધો સ્થિર થયો છે, વધ્યો છે, અને ટકી રહ્યો છે. મસ્કતી અને પાંચકુવા મહાજનના સભાસદોએ અમદાવાદની મિલોના સ્ટોકિસ્ટ કે એજન્ટ બની દેશપરદેશમાં માલ મોકલીને નામના મેળવી છે. શહેરમાં 'દલાલ પ્રથા' અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી. શેરબજારનો ઈતિહાસ જોતાં, અમદાવાદમાં મિલ ઉદ્યોગ શરૂ કરવામાં વેપારીઓએ ઘરે ઘરે ફરીને શેરમાં રોકાણ કરાવ્યું હતું. જેમાંથી આગળ જતાં ૧૮૯૪માં 'અમદાવાદ શેર એન્ડ સ્ટોક બ્રોકર્સ એસોસિયેશન'નો જન્મ થયો હતો. માણેકચોકમાં આવેલી શેરબજારની ઓફિસ તેની ગવાહી પૂરી પાડે છે.

(૨) માણેકચોકમાં સોના-ચાંદીનો મોટો વેપાર ચાલે છે. તેના મહાજનની સ્થાપના ૧૮૯૬માં થઈ હતી. ૧૯૪૮માં લેખિત બંધારણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. રતીલાલ યુનીલાલ ચોકસી પ્રમુખ હતા. એમની પેઢીનો પુરુષોત્તમદાસ કીકાસા-

‘કંકોડીવાળાનો કાંટો’ નામથી તોલમાપ માટે વપરાતો હતો. મહાજન તરફથી ઘણાં વર્ષથી ‘ધર્મનો કાંટો’ની સેવા લોકો માટે ઉપલબ્ધ છે. ધર્મના કાંટે તોલેલું સોનાનું વજન વેપારી માન્ય રાખે છે.

(૩) હુલ્લડ, તોફાનો કે કુદરતી હોનારતોમાં મહાજનો આગળ આવી, અસરગ્રસ્ત વિસ્તારમાં તેમના બારણે જઈને સેવા પહોંચાડે છે. સંકટ નિવારણ અને સોસાયટી અને હરિભાઈ પંચાલે શરૂ કરેલ ‘સદ્વિચાર પરિવાર’ જેવી સંસ્થાઓ આગળ આવે છે.

(૪) મિલ માલિક મંડળે, સંશોધન કાર્યક્રમને આગળ ધરી ‘અટીરા’ સંસ્થા સ્થાપી હતી.

(૫) અમદાવાદના જગવિખ્યાત વિજ્ઞાની ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈએ વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા- ‘ફિઝિકલ રિસર્ચ લેબોરેટરી - PRL અને કેળવણી સંસ્થા- ‘ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ મેનેજમેન્ટ’ IIM સ્થાપવામાં યોગદાન આપ્યું હતું.

(૬) અંગ્રેજ અમલદાર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોબ્સે ૧૮૪૮માં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની સ્થાપના કરીને છાપું, શાળા અને પુસ્તકાલય શરૂ કર્યા હતાં. આ રીતે ગુજરાતી ભાષાની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી. હાલમાં તે સંસ્થા ‘ગુજરાત વિદ્યાસભા’ નામથી ચાલુ છે.

(૭) એજ રીતે ‘અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી’ અને - ‘ગુજરાત લૉ સોસાયટી’એ કેળવણી ક્ષેત્રે વિવિધ સંસ્થાઓ સ્થાપી. તેમાં શેઠ કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ, અમૃતલાલ હરગોવનદાસ, ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર દાદાનું મોટું યોગદાન હતું. શેઠ કરસનભાઈ પટેલે નિરમા યુનિવર્સિટી સ્થાપીને સમાજની મહામૂલ્ય સેવા કરી છે.

(૮) વેપારીઓ પોતાના ધંધાના ઉત્કર્ષ માટે, ધંધાની હરીફાઈ ટાળવા, સરકારી લાભ કે ગૂંચવણ ટાળવામાં વેપારી મહાજનનો મોટો ફાળો રહે છે. નાના મોટા વેપારીઓનાં જુદા જુદાં સંગઠનો ભેગાં થઈને એક મહાસંગઠન બન્યું છે - જેને આપણે ‘ગુજરાત વેપારી મહામંડળ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ. તેની સ્થાપનાનો પ્રથમ પ્રયત્ન ૧૯૧૬માં, બીજો પ્રયત્ન ૧૯૩૦માં અને ત્રીજો પ્રયત્ન ૧૯૪૮માં થયો - જે સફળ થયો. જેમાં કસ્તૂરભાઈ લાલભાઈ પ્રમુખ અને અમૃતલાલ હરગોવનદાસ ઉપપ્રમુખ હતા. એ સમયે ૨૫૦ જેટલા સભ્યો નોંધાયા હતા. હાલમાં ‘ગુજરાત વેપારી મહામંડળ’ આશ્રમ રોડ ઉપર પોતાની ઓફિસ સાથે કાર્યરત છે.

(૯) આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડતી - ‘ ગુજરાત કેન્સર સોસાયટી’ દ્વારા ચાલતી કેન્સર હોસ્પિટલ દેશભરમાં પ્રખ્યાત છે.

(૧૦) સ્વાશ્રયી મહિલાઓના ઉત્કર્ષ માટે, ઈલાબહેન ભટ્ટે શરૂ કરેલ સંસ્થા - ‘સેવા’ દુનિયાભરમાં પ્રખ્યાત છે.

(૧૧) મુસ્લિમ સમાજમાં પંચ કે મહાજન ‘જમાતબંધી’થી ઓળખાય છે.

વિશેષમાં અમદાવાદ શહેરમાં મહાજન- શ્રેષ્ઠીઓ, મહાનુભાવો - રાજપુરુષો અને સાહિત્યકારોનાં પૂતળાં કે સ્મારકો જોવા મળે છે. મારે દુઃખ નોંધ

લેવી છેકે અમદાવાદ શહેરના પ્રથમ - સંઘપતિ, મહાજન અને નગરશેઠ શાંતિદાસ ઝવેરીનું કોઈ સ્મારક નથી. પ્રેમાભાઈ હોલ, પ્રેમ દરવાજા અને હિમાભાઈ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ તેમના વારસદારોનું સ્મરણ કરાવે છે. કવિ દલપતરામ અને કવિ અખાની જેમ ઝવેરીવાડમાં એમનું યોગ્ય સ્મારક બને એવી આશા રાખું છું. મહાજન પરંપરા માંગલ્યનો માર્ગ છે, એવું પ્રતીતિ કરાવશે.

૮૪, શંકર સોસાયટી વિ-૨, અંકુર રોડ,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૧૩
મો. ૯૮૨૫૦૪૨૨૩૧

અમેરિકાના ઇન્ટરનેટ જાયન્ટ્સ સામે ગુજ્જુબંધુની વોર

- સુદર્શન ઉપાધ્યાય

આ એક એવી લીગલ ફાઈટની વાત છે કે જે અમેરિકાની કોર્ટમાં લડાઈ, જ્યાં ઇન્ટરનેટ જાયન્ટ ટ્વિટર-લિન્કડીને સરંડર થવું પડ્યું : આ ફાઈટ કરનાર ગુજરાતના અમરેલીના રાઠોડ બંધુઓ છે. અબજોની કમાણી કરતાં સોશિયલ નેટવર્ક જાયન્ટ્સ કોર્ટમાં જવાબ પણ આપી શકી નહોતી. આ લીગલ ફાઈટમાં ગુજરાતી બંધુઓને જોઈ વડાપ્રધાન મોદીની આંખમાં ચમક આવી ગઈ છે.

સોશિયલ નેટવર્ક પર ટ્વિટર કે લિન્કડીન પર સૌથી વધુ ફોલોઅર્સ કોના તેની આપણે હંમેશા ચર્ચા કરતા આવ્યા છે પરંતુ ટ્વિટર અને લિન્કડીનના માલિકો એક ગુજરાતીને સતત ફોલો કરે છે. આ ગુજરાતીનું નામ વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદી નથી પણ અમરેલીના વિજય રાઠોડ અને યોગેશ રાઠોડ છે. આ બંને ભાઈઓએ ટ્વિટર અને લિન્કડીનને પડકારી છે.

પ્રથમ નજરે જ ગુજરાતને નહીં પણ સમગ્ર ભારતને ગૌરવ અપાવે એવો આ અહેવાલ છે. સોશિયલ નેટવર્કિંગના ઉપયોગ સાથે આપણી સવાર પડે છે. આખો દિવસ વિવિધ વર્ગના લોકો સાથે આપણે આ મેસેજિંગ સિસ્ટમથી સંપર્ક વધાર્યા કરીએ છીએ. ઘણીવાર એમ થાય કે ભારતના કોઈ સોફ્ટવેર એન્જિનિયરોએ શા માટે વિશ્વમાં સૌથી વધુ વપરાય એવી કોઈ સોશિયલ નેટવર્કની સાઈટ નથી બનાવી ?

ટ્વિટર, ફેસબુક, લિન્કડીન જેવા સોશિયલ નેટવર્ક વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે. આ કંપનીઓ કરોડો ડોલરની આવક રળતી હોય છે. પોતાની પ્રોડક્ટની તેમણે અમેરિકાની પેટન્ટ ઓફિસમાં પેટન્ટ મેળવી હોય છે. તેમની સાથે થતા કેસોનો સામનો કરવા સ્પેશિયલ લીગલ સેલ ઊભું કરાયું હોય છે. આ કંપનીઓના સોફ્ટવેર એન્જિનિયરો કરતાં વધુ સેન્સ ભારતના સોફ્ટવેર એન્જિનિયરોમાં છે પરંતુ ઇન્ટરનેટનું માર્કેટ શરૂઆતથી જ અમેરિકાની પક્કડમાં છે. લગભગ તમામ ઇન્ટરનેટ જાયન્ટ્સ અમેરિકામાં છે.

અમેરિકાના ઇન્ટરનેટ જાયન્ટ્સને ચીન પડકારી શકે એમ હતું, પરંતુ ટ્વિટર કે લિન્કડીને એવું ક્યારેય નહોતું

કલ્પ્યું કે ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશના ખૂણાના એક ગામના સોફ્ટવેર એન્જિનિયરો તેમની બોચી પકડીને પડકારશે !!

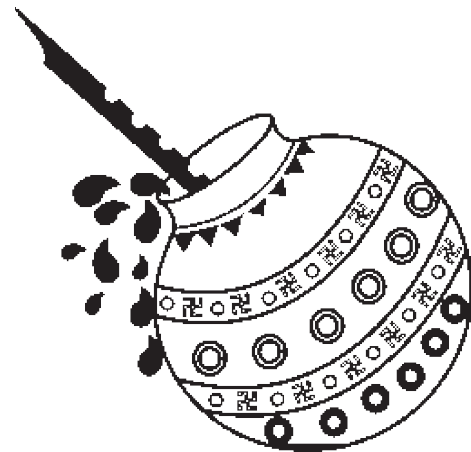
જ્યારે અમરેલીના બંધુઓએ અમેરિકાના સોશિયલ નેટવર્ક જાયન્ટ્સને પ્રથમ નોટીસ ફટકારીને લખ્યું કે તમે જે પેટન્ટ વાપરો છો તે હકીકતે અમે તૈયાર કરી છે અને તે બાબતની પેટન્ટ પણ મેળવી છે. ત્યારે અમેરિકી કંપનીઓએ આ નોટિસ ડસ્ટબીનમાં પધરાવી દીધી.

પરંતુ, આ કંપનીઓને એ ખબર નહોતી કે સામે છેડે ગુજરાતીઓ છે. જે અમેરિકી જાયન્ટ્સ રાઠોડ બંધુઓને ગાંઠતા નહોતા તે હવે અમેરિકાની પેટન્ટ કોર્ટના આદેશ હેઠળ રાઠોડ બંધુઓ સાથે સૌમ્ય વાતચીત કરી રહ્યાં છે.

આ એક એવી લીગલ ફાઈટ હતી કે જેમાં ‘કહાની હૈ દીયે કી ઔર તૂફાન કી’ જેવો ઘાટ હતો. અમેરિકામાં લીગલ કેસ લડવા હજારો ડોલર જોઈએ, અમેરિકાની સોફ્ટવેર જાયન્ટ્સને અમેરિકી સરકારનું

ફૂલ પીઠબળ, ભાષાની સમસ્યા, અમેરિકાની કોર્ટમાં ધક્કા ખાવા જેવા અનેક અવરોધો પાર કરીને રાઠોડ બંધુઓ મોટી જીત મેળવવા આગળ વધ્યા હતા.

જ્યારે રાઠોડ બંધુઓની પેટન્ટ દાવાની અરજી અમેરિકી કોર્ટે સ્વીકારી ત્યારે અમેરિકાની સોફ્ટવેર કંપનીઓમાં સન્નાટો મચી ગયો હતો. અમેરિકાની કોર્ટે જ્યારે ટ્વિટરને

લખ્યું કે ભારતની કંપનીના દાવા અંગે તમારો જવાબ મોકલો.

આ આખી લીગલ બેટલ તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું નહોતું પણ વાયકોને જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે ટ્રિવટર કે લિન્કડીન કોર્ટમાં જવાબ રજૂ કરી શક્યા નહોતા. જવાબ રજૂ કરવો એ લીગલ જીત નહોતી પણ પેટન્ટ ઓફિસની કોર્ટમાં બોલ ગયો હતો.

પોતે પેટન્ટ પહેલાં કરાવી છે એવા રાઠોડ બંધુઓના દાવાને કોઈ સોશિયલ નેટવર્કીંગના જાપટન્સે પડકાર્યો નહોતો. દાવો નહીં પડકારાતા રાઠોડ બંધુઓના ઉત્સાહમાં વધારો થયો હતો. એક તરફ અમેરિકામાં લીગલ બેટલ લડવાનો ખર્ચ અને બીજી તરફ ઈન્ટરનેટ રિસર્ચ પાછળના ખર્ચે રાઠોડ બંધુઓનાં ખિસ્સા ખાલી કરી નાખ્યાં હતાં.

લીગલ બેટલ આગળ વધારવા તેમણે મુંબઈમાં વનપેટોમેન્ટ (PETOMENT) નામની કંપની ઊભી કરી અને રોકાણકારોને આવકાર્યા હતા. રોકાણકારોના પ્રોત્સાહનના પગલે રાઠોડ બંધુઓએ અન્ય સોશિયલ નેટવર્ક પર પોતાના દાવાની નોટિસ ફટકારવી શરૂ કરી હતી.

છેલ્લા અહેવાલ એવા છે કે રાઠોડ બંધુઓની વનપેટોમેન્ટ કંપનીને અમેરિકી કોર્ટે ફાઈનલ હિયરીંગ માટે બોલાવી છે. આ કેસમાં સામાવાળા એટલે કે ટ્રિવટર અને ઈન્ટ્રાગ્રામ સમય મર્યાદામાં જવાબ રજૂ નથી કરી શક્યા એટલે તેમનો પક્ષ નબળો પડી ગયો છે.

આ લીગલ ફાઈટ બાબતે વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીનું ધ્યાન દોરાયું ત્યારે તેમની આંખોમાં ચમક આવી ગઈ હતી. સોશિયલ નેટવર્કીંગ ક્ષેત્રે ફોલઓર્સ બાબતે મોદી વિશ્વમાં નંબર-ટુ છે તો અમેરિકાના પ્રમુખ ડોનાલ્ડ ટ્રમ્પ નંબર-વન છે. અમેરિકાની ઈ-કોમર્સ કંપની વોલમાર્ટે જ્યારે ભારતની ફ્લીપ કાર્ટને ૧૭ મિલિયનમાં ખરીદી ત્યારે ઈ-કોમર્સ ક્ષેત્રે ખળભળાટ મચી ગયો હતો. ઈન્ટરનેટના સમગ્ર ક્ષેત્ર પર અમેરિકાનું એકહથ્થું શાસન તોડનારા પણ છે તે ગુજબંધુઓએ બતાવી આપ્યું છે.

હવે શું થઈ શકે? આ પ્રશ્નનો વિચાર કરીએ તો ટ્રિવટરે રાઠોડ બંધુઓને તેમની સિસ્ટમ વાપરવા બદલ પૈસા ચૂકવવા પડશે, લીગલ બેટલનો ખર્ચ ચૂકવવો પડશે અને કોર્ટમાં માફી માગવી પડશે. અમેરિકી કંપનીઓ માટે આ સ્થિતિ મોટા સેટબેક સમાન હોય છે. જો આમ ના થાય તો કોર્ટ જે દંડ

ફટકારે તે ભરવો પડે અને ટ્રિવટરના ડાયરેક્ટરોની યાદીમાં રાઠોડ બંધુઓનું નામ જોડવું પડશે.

અમેરિકી કંપનીઓ લીગલ બેટલમાં બહુ ઉસ્તાદ હોય છે તે સામાવાળાને થકવી નાખે છે. સોશિયલ નેટવર્કની જાપન્ટ કંપનીઓએ સ્વપ્ને પણ નહોતું વિચાર્યું કે ગુજરાતીઓ તેમને હંફાવશે !! અહીં હંફાવવાની નહીં પણ હરાવવાની વાત છે.

ગુજરાતીઓને નબળા આંકવાનું વિચારતા અમેરિકાને એ ખબર નથી કે અમેરિકાનો મોટેલ ઉદ્યોગ ગુજરાતીઓની પકડમાં આવી ગયો છે. અમેરિકામાં મોટેલ ઉદ્યોગ એસોસિએશનના પ્રમુખ ગુજરાતી છે અને બોર્ડમાં અડધા ઉપરાંત ગુજરાતી છે.

અમેરિકાના ન્યૂજર્સીમાં જાહેર માર્ગો પર રથયાત્રા ફરે

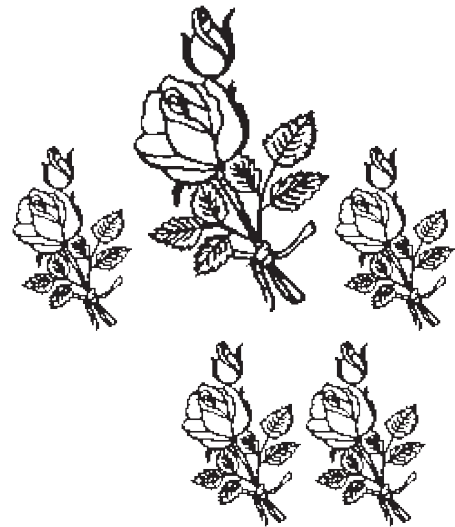
છે અને જુલાઈ-૨૦૧૮માં તો શિકાગોમાં બાર્લેટ ટાઉનમાં ૨૦ જુલાઈને અહિંસા દિન તરીકે ઉજવવાની જાહેરાત પણ થઈ છે.

આજે અહીં દીપોત્સવી અંકમાં આ ઈન્ટરનેટ પરની લીગલ બેટલ એટલા માટે સમાવી છે કે ઈન્ટરનેટ જાપન્ટસ સામે બાંધો ચઢાવનાર ગુજરાતીઓ છે.

સૌને નવા વર્ષની શુભેચ્છા...

ગુજરાતીઓને નબળા આંકવાનું વિચારતા અમેરિકાને એ ખબર નથી કે અમેરિકાનો મોટેલ ઉદ્યોગ ગુજરાતીઓની પકડમાં આવી ગયો છે. અમેરિકામાં મોટેલ ઉદ્યોગ એસોસિએશનના પ્રમુખ ગુજરાતી છે અને બોર્ડમાં અડધા ઉપરાંત ગુજરાતી છે

૧૨, જીનેન્દ્ર પાર્ક સોસાયટી,
વિશ્વકુજ ચાર રસ્તા પાસે,
પાલડી, અમદાવાદ-૭
મો : ૯૮૯૮૯૮૦૩૬

ખેડૂતો જીઆઈ ટેગ મેળવીને પણ આવક વધારી શકે છે

- અજય મો. નાયક

છેલ્લા કેટલાક વખતથી આપણે ખેડૂતોની આવક બમણી કરવા માટે ચાલી રહેલા પ્રયાસો અંગે માધ્યમોમાં અવારનવાર વાંચીએ છીએ કે સાંભળીએ છીએ. ડૉ. સ્વામીનાથન સમિતિની ભલામણો મુજબ ટેકાના ભાવમાં અનેકગણો વધારો કરીને ખેડૂતોની આવક વધારવાનો પ્રયાસ કરાયો. આ આવકારદાયક બાબત છે પરંતુ, તેની જાહેરાત ઘણી મોડી થઈ છે.

બીજી બાજુ આપણા દેશમાં ખેડૂતો પરંપરાગત ખેતી કરવાને ટેવાયેલા હોવાથી તેઓ નવા પ્રયોગો કરવાનું ટાળે છે. જોખમ નહીં લેવાને કારણે વળતર પણ ઘટે છે. જ્યાં સુધી ખેડૂતો પોતાનો ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડે નહીં ત્યાં સુધી તેમને પોષણક્ષમ વળતર મળી શકે તેમ નથી. સમયની સાથે ચાલીને ખેડૂતોએ પોતાની પાક પદ્ધતિ તથા નવા પ્રયોગો કરવાનું પણ શરૂ કરવું જોઈએ.

આ કારણે જ જ્યારે જ્યોગ્રાફિક્સ ઈન્ડીકેટર (જીઆઈ) ટેગ અંગે ગુજરાતના ખેડૂતોમાં ચર્ચા શરૂ થઈ ત્યારે ઘણા બધાને તે અંગે ખ્યાલ જ નહોતો. કોંકણના ખેડૂતોએ તેમની આફ્રુસ કેરી માટે જીઆઈ ટેગ મેળવવા પ્રયત્ન ચાલુ કર્યા ત્યારે ગુજરાતના ખેડૂતો એ બાબતે જાગ્રત બન્યા. હવે ચીકુ જેવા ફળ માટે પણ આ ટેગ લેવાના પ્રયત્નો શરૂ થયા છે.

સૌ પહેલાં તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે આ જીઆઈ ટેગ શું છે તે જાણી લેવું જોઈએ. જીઆઈ ટેગ એવી જ ચીજવસ્તુઓ પર અપાય છે કે જે કોઈ વિશિષ્ટ ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતી હોય. આ ઉપરાંત જે તે સ્થળ સાથે આ વસ્તુનો ગાઢ સંબંધ પણ હોવો જોઈએ.

જીઆઈ ટેગને ઔદ્યોગિક સંપત્તિ હેઠળ રક્ષણ આપવા માટે પેરિસ અધિવેશનમાં બૌદ્ધિક સંપદા અધિકારના એક ભાગરૂપે સામેલ કરાઈ હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે જીઆઈનું નિયમન WTO હેઠળ થયેલી સમજૂતી હેઠળ થાય છે. આ માટે આપણા દેશમાં જિયોગ્રાફિકલ ઈન્ડિકેશન ઓફ ગુડ્સ રજિસ્ટ્રેશન એન્ડ પ્રોટેક્શન એક્ટ ૧૯૯૯માં અમલમાં આવ્યો. વર્ષ ૨૦૦૩થી આ કાયદો લાગુ થયો. આ કાયદા

હેઠળ નોંધણી કરાવવાની હોય છે. ચેન્નાઈમાં તેનું વડું મથક આવેલું છે. સામાન્ય રીતે જીઆઈ ટેગનો ઉપયોગ કૃષિ ઉત્પાદનો, ખાદ્યપદાર્થ, હસ્તશિલ્પ અને વિશેષ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન માટે થાય છે.

આપણા દેશમાં સૌ પ્રથમ જીઆઈ ટેગ વર્ષ ૨૦૦૪માં દાર્જિલિંગ ટીને આપવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ કાંચીપુરમ સાડી, નાગપુર ઓરેન્જ, કોલ્હાપુરી ચંપલ, બિકાનેરી ભુજીયાને પણ જીઆઈ ટેગ મળ્યું છે. ગુજરાતની વાત કરીએ તો આઠેક જેટલી ચીજવસ્તુને આ ટેગ મળી છે. તેમાં

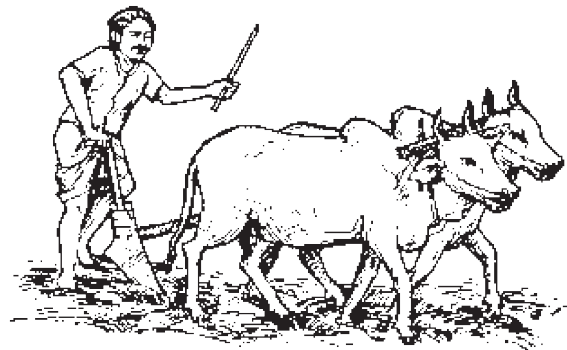
જ્યાં સુધી ખેડૂતો પોતાનો ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડે નહીં ત્યાં સુધી તેમને પોષણક્ષમ વળતર મળી શકે તેમ નથી. સમયની સાથે ચાલીને ખેડૂતોએ પોતાની પાક પદ્ધતિ તથા નવા પ્રયોગો કરવાનું પણ શરૂ કરવું જોઈએ

કચ્છી એમ્બ્રોઈડરી, કચ્છી શાલ, સંખેડાનું ફર્નિચર, પાટણના પટોળા, જામનગરી બાંધણી, ભાલિયા ઘઉં, ગીર કેસર કેરી અને સુરતની જરી કળા સામેલ છે.

જીઆઈ પ્રમાણપત્ર એટલે કે ચોક્કસ ભૌગોલિક વસ્તુની ઓળખ દર્શાવતું પ્રમાણપત્ર. આથી વસ્તુઓ કે ખાદ્ય પદાર્થોમાં ઉપયોગમાં લેવાતા નામ અને ટ્રેડમાર્ક સામે રક્ષણ મળે છે. આવી

લોકપ્રિય વસ્તુઓનો ઉપયોગ સત્તાવાર વપરાશકાર જ કરી શકે તેવું રક્ષણ પૂરું પાડે છે.

જીઆઈ પ્રમાણપત્રને કારણે આ પ્રકારનાં ઉત્પાદનોનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. સરકારની નિકાસને પ્રોત્સાહન આપવાની નીતિમાં તેમને સ્થાન મળે છે. ઈન્સેટિવ જાહેર કરાય તો તેનો પણ લાભ મળે છે. સીધી ઉત્પાદક પાસેથી જ ખરીદી કરવામાં આવતી હોવાથી વચેટિયાઓ નીકળી જાય છે અને પરિણામે ઊપજ વધે છે.

આપણા દેશમાં જીઆઈ ટેગનો વ્યાપ વધી શક્યો નથી તેનાં અનેક કારણો છે. આઈપીઆર હેઠળ વેપાર સંબંધી ધારાની કલમ ૨૩ હેઠળ જે વાત આગળ વધવી જોઈએ તે વધી નથી. આ કલમ હેઠળ શરાબને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં જીઆઈનો મહત્તમ સંબંધ કૃષિ ઉત્પાદન અને હસ્તશિલ્પ માટે થાય છે. વિકસિત દેશોએ પોતાના હિતમાં શરાબ જેવા પીણા માટે વિશેષ પ્રોટેક્શન રાખ્યું છે. ભારત માટે આ વ્યવસ્થા અનુકૂળ નથી.

આપણા દેશ માટે સમસ્યા એ છે કે જીઆઈ નોંધણી સંપૂર્ણપણે ડોક્યુમેન્ટના આધારે થાય છે. અહીં એવા ઘણાં ઉત્પાદનો છે કે જેનું કોઈ દસ્તાવેજીકરણ થયું નથી પરંતુ પેટી-દરપેટી અને સ્થળના વિશેષ સ્થાનને કારણે તેનું ઉત્પાદન થતું આવ્યું છે. આ માટે કોઈ જોગવાઈ કરાઈ

નથી. પરિણામે આપણા દેશમાં અનેક ઉત્પાદનો એવા છે કે જેને જીઆઈ ટેગ મળી શકે પરંતુ યોગ્ય દસ્તાવેજીકરણના અભાવના કારણે તેમ થઈ શક્યું નથી.

જો દેશમાં તેનો વ્યાપ વધારવો હોય તો તેની નોંધણીની શરતો હળવી બનાવવી પડે. જીઆઈ ટેગની જે માંગ કરે તે માટે તપાસ કરાય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે પરંતુ દસ્તાવેજી પ્રમાણપત્રોનો આગ્રહ રાખવો તે યોગ્ય નથી. અનુભવજન્ય પ્રમાણપત્રના આધારે પણ જીઆઈ ટેગ મળવી જોઈએ.

આ માટે યોગ્ય સુધારા થવા જોઈએ. જ્યાં બે રાજ્યો વચ્ચે કોઈ વસ્તુની જીઆઈ ટેગ અંગે વિવાદ હોય ત્યારે તે મુદ્દો લટકાવવાને બદલે બંનેને મંજૂરી મળવી જોઈએ. આ સાથે જ જીઆઈ ટેગ મેળવનાર ઉત્પાદકોનું યોગ્ય રીતે માર્કેટિંગ થાય તે પણ જોવું જોઈએ. આ માટે એક યોગ્ય વિતરણ વ્યવસ્થા તૈયાર કરવી જોઈએ. તાજેતરમાં નાગરિક ઉડ્ડયન મંત્રી સુરેશ પ્રભુએ દેશના દરેક એરપોર્ટ પર જીઆઈ ટેગ ધરાવતી ચીજવસ્તુના પ્રદર્શન માટે સ્ટોલ ઊભા કરવાનું જાહેર કર્યું છે. તેની પાછળનો આશય એ છે કે આ ચીજવસ્તુનો પ્રસાર થાય અને એ બહાને પ્રવાસન વધે.

ખેડૂતોને સમયાંતરે શિક્ષિત કરવા માટે પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. વૈશ્વિક ધોરણે કૃષિ ઉત્પાદન અને કૃષિ બજારના વલણથી વાકેફ કરવા માટે સરકાર ઉપરાંત ખેડૂત સાથે કામ કરતી સંસ્થાઓની પણ ફરજ બને છે કે તેમણે ખેડૂતોને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું. માત્ર શૈક્ષણિક નહીં બલકે

પાકની પદ્ધતિ બદલવા સહિતના સૂચનો કરવા જોઈએ.

ગુજરાતની વાત કરીએ તો અમલસાડી ચીકુને જીઆઈ ટેગ મળી શકે તેમ છે. નવસારીથી અમલસાડ સુધીના ગ્રામીણ વિસ્તારમાં કેરી અને ચીકુની વાડી આવેલી છે. વર્ષમાં લગભગ ૯-૧૦ મહિના ચીકુની આવક થતી હોય છે. કેરીના બે મહિના અલગ. આથી અહીં ઘણી સમૃદ્ધિ જોવા મળે છે. એક સમયે અમલસાડથી દિલ્હી સુધીની ચીકુ સ્પેશ્યલ ટ્રેન ચાલતી હતી. સમય જતાં રેકના અભાવે તેને બંધ કરી દેવાઈ. આટલું થયું છતાં આ વિસ્તારના ખેડૂતો આગેવાનો કે એપીએમસીના હોદ્દદારો કે લોક પ્રતિનિધિ કશું બોલ્યા જ નહીં. આટલી ઘોર ઉપેક્ષા કેવી રીતે ચલાવી લેવાય છે એ એક પ્રશ્ન છે.

આફ્રૂસ કેરીના કિસ્સા બાદ અમલસાડી ચીકુ હાથમાંથી સરકી ના જાય અને તેની જીઆઈ પ્રમાણપત્ર સહિતની ઔપચારિકતા પતાવી દેવાની પ્રક્રિયા શરૂ કરાશે તો ખેડૂતોની મોટી સેવા કરી કહેવાશે.

ખેડૂતોને ખ્યાલ આવે કે દુનિયા ક્યાં જઈ રહી છે ! મોટાભાગના ખેડૂતો પોતાની એક ચોક્કસ દુનિયામાં રહેતાં હોય છે. એ એમનું માની લીધેલું વિશ્વ હોય છે. જમીની હકીકત અલગ જ હોય છે. જ્યાં સુધી તેમને અનુભવ ના કરાવાય ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની રીતે જ જીવતાં હોય છે.

હવે જો વલસાડી આફ્રૂસ કેરીને બદલે કોંકણ વિસ્તારની આફ્રૂસ કેરીને આ ટેગ મળે તો સ્વાભાવિક છે કે તેનું મૂલ્ય વધી જાય. તેમને ભાવ પણ સારા મળે એટલું જ નહીં નિકાસમાં પણ તેઓ અન્ય આફ્રૂસ કેરી કરતાં આગળ રહે. આવું જ અમલસાડી ચીકુમાં પણ થઈ શકે છે. સદનસીબે દક્ષિણ ગુજરાતના ખેડૂતોએ તથા ખેડૂત સહકારી મંડળીઓએ ખાસ કરીને ચીકુને જીઆઈ ટેગ મળે તે માટેના પ્રયત્ન શરૂ કર્યા છે. આપણા રાજ્યમાં ગુજરાત એગ્રો એ નોડલ એજન્સી છે. તેની મારફતે ચીકુ માટે જીઆઈ ટેગ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. આ ઉપરાંત ખાનગી કન્સલ્ટન્ટ પણ તેમાં મદદ કરી શકે છે.

એચ-૫/૧૧, નિધિ એપાર્ટમેન્ટ, પ્રગતિનગર,
નારણપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
મો. ૯૮૨૫૪૬૪૮૧

આપણી પ્રાચીન વેદિક સંસ્કૃતિ

- પરમાનંદ મા. ગાંધી

વેદો હજારો વર્ષો જૂની આપણી સંસ્કૃતિનું ઉદ્ભવસ્થાન છે. આ ગ્રંથો જ્ઞાનનું સરોવર છે. તે માનવ જાતિના વિશ્વવ્યાપક થયેલા સહુથી પ્રાચીન ગ્રંથો છે, કે જેના પાને પાને આપણી સંસ્કૃતિની ઝલક છે.

આજે પ્રચલિત આપણી ઉપાસના પદ્ધતિ, આપણા દેવો, આપણા સંસ્કારો, આપણી રહેણીકરણી તથા સમગ્ર જીવનવ્યવહારના પ્રેરણા સ્ત્રોત વેદો છે. એટલું જ નહીં, આધુનિક ભારતમાં જે બધા પ્રચલિત સંપ્રદાયો છે, તે બધાનું મૂળ, આ પ્રાચીન ગ્રંથો છે.

માનવીની અસ્મિતા જાગૃત કરી, તેની હતાશા ખંભેરી તેને ઉત્સાહિત કરનાર વેદો કહે છે, 'સાંભળો ! તમે પરમાત્માના-અમૃતના પુત્રો છે. શ્રુવન્તુ

વિશ્વે અમૃતસ્ય પુત્રા : (ઋગ.૧૦/૧૩/૧)

આજના હરણફાળે આગળ વધતા વૈજ્ઞાનિક પ્રવાહોમાં આ ગ્રંથોની આવશ્યકતા શી છે ? તેની આવશ્યકતા એટલા માટે છે કે, વેદો જ્ઞાનનો અમુલ્ય ભંડાર છે. તેમાંથી જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રનું માર્ગદર્શન મળે છે. તેમાં ભૌતિક વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, આયુર્વેદશાસ્ત્ર ઉપરાંત પ્રાણીશાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર તથા શિલ્પ અને બાંધકામ જેવાં બધાં જ શાસ્ત્રોનાં મૂળ સિદ્ધાંતોની વિચારણા વેદોમાં છે. અરે, પ્રગત વિમાનશાસ્ત્ર તેના વિવિધ આકારો, તે બનાવવાની વિધિ ઈત્યાદિની શ્રી જી.આર. જોયસેર, તેમના પુસ્તક 'સમગ્ર વિજ્ઞાન યંત્ર'માં વિસ્તૃત વિચારણા કરી છે.

વેદોનાં મૂલ્યો શાશ્વત અને સનાતન છે. તેથી જ આટલા બધા પરદેશી હુમલાઓ, મોગલ સલ્તનતના અત્યાચારો તથા અંગ્રેજી હકૂમતના જુલ્મી અત્યાચારો સામે કાળની અનેક થપાટો ખાતાં ટકી રહ્યાં છે. અને આજે પણ પ્રચંડ વેગે આવતા પાશ્ચાત્ય ભોગવાદી સંસ્કૃતિના સામે વૈદિક વિચારો અને તેની પરંપરા, એક યા બીજી રીતે તેનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહી છે. અને હજારો વર્ષોથી લાખો કરોડો હિન્દુઓનું એ શ્રદ્ધા કેન્દ્ર છે એ સાબિત કરી આપ્યું છે.

એટલું જ નહીં, આપણા ઋષિઓએ ભોગવાદી વિચારસરણીને નહીં, પણ તેનો આધ્યાત્મિક જીવન સાથેનો

સમન્વય સાધીને પરમતત્ત્વ સુધી પહોંચવાનો રાહ ચીંધ્યો છે. આવા આત્મદર્શી લોકો માટે તો સમગ્ર વિશ્વ એક માળા જેવું છે. યત્ર વિશ્વ ભવત્યેકનીડમ્ । આ સૂત્રે તો વિશ્વના વિદ્વાનોને વેદને વિશ્વનું સંવિધાન કહેવા પ્રેર્યા છે.

એના સંદર્ભમાં ડૉ. વાસુદેવ પાઠકે તેને કાવ્યપંક્તિમાં ઉદ્ધત કરી લખ્યું છે. પરાં પ્રાકૃતની સંસ્કૃતિ વિશ્વ । 'સમગ્ર વિશ્વમાં ઉત્તમ એવી વેદવાણી પરમ અને પ્રાચીન સંસ્કૃતિને પોષનારી છે.'

ભારતીય વિદ્વાનો આચાર્ય રંગાચાર્ય, મહર્ષિ અરવિંદ ઘોષ, એ.સી.બોઝે તથા વીન્ટરનીત્સ વોલ્ટરે, ડૉ. રસેલ, મેક્સમુલર ઈત્યાદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતપોતાની રીતે વૈદિક ગ્રંથોની પ્રશંસા કરી છે.

વેદોનાં મૂલ્યો શાશ્વત અને યજ્ઞનું હાર્દ

સનાતન છે. તેથી જ આટલા બધા પરદેશી હુમલાઓ, મોગલ સલ્તનતના અત્યાચારો તથા અંગ્રેજી હકૂમતના જુલ્મી અત્યાચારો સામે કાળની અનેક થપાટો ખાતાં ટકી રહ્યાં છે

વૈદિકયુગમાં યજ્ઞસંસ્થાનું વિશેષ પ્રાધાન્ય હતું. યજ્ઞના અગ્નિમાં દેહાભિમાનનું હવન કરી શુદ્ધ સત્ત્વમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો યજ્ઞનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હતો. આ રીતે આત્મસમર્પણ દ્વારા માનવી મલિન અંશનો ત્યાગ કરી વિશુદ્ધ સત્ત્વમાં આત્માને પ્રતિષ્ઠિત કરતો.

યજ્ઞનું બીજું એક પ્રયોજન હતું. પૃથ્વી પરનો દેવતા અગ્નિ છે અને યજ્ઞના હવનમાં અગ્નિ મારફતે સ્વર્ગમાં દેવતાઓને તેમનો હવિભોગ પહોંચવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. તે દેવતાઓ માનવોના કલ્યાણ માટે વરસાદ ઈત્યાદિ કાર્યો કરે છે. આ રીતે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યા મુજબ,

देवान्मावयतानेन ते देवा भावयन्तुवः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथः ॥
(गीता. ३/११)

‘આ યજ્ઞો વડે તમે દેવોને સંતુષ્ટ કરો અને દેવો તમને સંતુષ્ટ કરે, એવી પરસ્પરની ભાવના નિર્માણ થાય છે.’

આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં નિવારણ માટે યજ્ઞમાં જણાવેલી પરસ્પરની ભાવના એ અમોઘ શસ્ત્ર છે.

વેદકાલીન શાસનવ્યવસ્થા :

વેદની દૃષ્ટિમાં સમસ્ત માનવસમાજ તથા સંપૂર્ણ રાષ્ટ્ર પુરુષરૂપ છે.

ઋગ્વેદમાં પુરુષસૂક્તમાં જણાવ્યા મુજબ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ઈત્યાદિ બધા જ વિરાટ પુરુષના જુદા જુદા અંગો છે.

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ...
(ઋગ્, ૧૦-૧૦-૧૧)

જ્યાં કોઈપણ જાતના ઊંચનીચના ભેદ વગર એકાત્માની વૈદિક સમજણ છે અને આ વિરાટપુરુષના લીધે સમગ્ર વિશ્વના ચક્રનું યથાવત્ સંચાલન થયા કરે છે.

રાષ્ટ્રશાસન વ્યવસ્થામાં બીજો એક મહત્વનો સિદ્ધાંત વેદોમાં છે. તેના સંદર્ભમાં યજુર્વેદમાં બે મંત્રો છે. તેમાં રાજા કહે છે, ‘મારી પીઠ, પેટ ઈત્યાદિ બધાં અંગો મારી પ્રજા છે અને સાથળ અને ખભારૂપે ધર્મના આધાર પર પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠિત થયો છું. (યજુ. ૨૦/૮-૯) પ્રભુ રામચંદ્રનું રાજ્ય ધર્મ આધારિત જ હતું ને? તે કાળમાં રાષ્ટ્રની સામ્રાજ્ય, ભોજ્ય, સ્વરાજ્ય..... ઈત્યાદિ જુદા જુદા પ્રકારની શાસન પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી.

વેદોમાં શિક્ષણપ્રણાલી :

વેદકાલીન શિક્ષણપ્રણાલી તપોવન પદ્ધતિની હતી. તેની સમજ આપતાં પૂજ્ય પાંડુરંગ શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું હતું તે પદ્ધતિમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું કે જેનાથી વિદ્યાર્થીમાં ઈશ્વરનિષ્ઠા તથા ચારિત્ર્યનિષ્ઠા કેળવાતી અને દેહ કરતાં આત્મા ભિન્ન છે તેનું જ્ઞાન અપાતું. ગુરુ વિદ્યાર્થીની યોગ્યતા

મુજબ તેને શિક્ષણ આપતા.

તે શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી હતી. પરંતુ, જીવનના ઘડતરનું મહત્વ વિશેષ હતું. વિદ્યાર્થી બધી રીતે સારો અને સુયોગ્ય નાગરિક બને તે માટે જાગરૂત પ્રયાસો થતા.

○
તે શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વિજ્ઞાનના શિક્ષણની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી હતી. પરંતુ, જીવનના ઘડતરનું મહત્વ વિશેષ હતું. વિદ્યાર્થી બધી રીતે સારો અને સુયોગ્ય નાગરિક બને તે માટે જાગરૂત પ્રયાસો થતા
○

પરંતુ આપણી કમનસીબી છે કે આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રાચીન પદ્ધતિની જીવનઘડતરની પદ્ધતિના બદલે દીક્ષાંત સમારોહ એકાદ ટંકશાળમાંથી સિક્કા બહાર પડે તેમ વિજ્ઞાન, કોમર્સ, ઈત્યાદિ વિવિધ ક્ષેત્રોમાંથી સ્નાતકો બહાર પડે છે. પરંતુ મોટાભાગે તેમનામાં ખીલેલા વ્યક્તિત્વનો તથા સદ્ચરિત્રનો અભાવ દેખાઈ આવે છે.

વાસ્તવમાં, વિદ્યા જીવનને માટે-જ્ઞાન માટે હોવી જોઈએ. અંગ્રેજોને કારકુનો તૈયાર કરવા હતા તેથી શિક્ષણમાં પરીક્ષા પદ્ધતિ રાખી હતી. પરંતુ ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી પણ તે જ શિક્ષણ પ્રથા ચાલુ રહી છે, એ કેટલું શરમજનક છે.

ગાંધીજી પણ શિક્ષણમાં ધર્મનો આગ્રહ રાખતા હતા. એટલું જ નહીં, પણ આજે શાળા અને કોલેજોમાં અપાતા સહશિક્ષણ- educationનો તેમનો સૈધ્ધાંતિક વિરોધ હતો. કારણ કે કુદરતે સ્ત્રીપુરુષની શરીર રચના જ ભિન્ન પ્રકારની છે ત્યારે સ્ત્રી અને પુરુષને એક જ પ્રકારનું શિક્ષણ કેમ આપી શકાય? આવી સંસ્થાઓમાં નારીમાં માતૃત્વના - વાત્સલ્યભાવના ગુણો ખીલાવી શકાય નહિં.

નારીશિક્ષણ :

વેદકાલીન શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં કન્યા શિક્ષણનું જ એટલું જ મહત્વ હતું. અને તેમના આશ્રમો પણ હતા. આશ્રમમાંથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતી.

પ્રચલિત સુધારાવાદી પદ્ધતિથી નારીનું સન્માન અને

સમાજમાં, તેના મહત્વની પ્રવૃત્તિ જોર પકડતી જાય છે. પરંતુ નારીના જીવનમાં સમર્પણની ભાવનાનું વિશેષ મહત્વ છે એ સૂત્ર વિસરાઈ જાય છે. જો નારીમાં આ ભાવના નહીં હોય તો લગ્નજીવનમાં તેના પતિ સાથે તેનો અહમ વેદોમાં નારીનું મહત્વ સમજાવતાં મંત્રો ઠેકઠેકાણે છે.

અર્થવેદમાં સત્યેનો તખિતા મૂળિઃ! (અથર્વ. ૧૨/૧/૧) કહીને નારીને માતૃશક્તિનું સત્યાચરણ અને ધર્મનું પ્રતીક ગણી છે.

બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં નારીનું અર્ધાંગિની તરીકે વર્ણન છે. અર્ધો વા એષ આત્મનાઃ યત્ પત્ની (૩/૩/૩/૫) દ્વિદલ ધાન્યનાં દાળનાં બે ફાડિયાં હોય છે તેમ પતિ-પત્ની વચ્ચે સમાનતાની ભાવના હોવી જરૂરી છે.’

‘નારી વગર યજ્ઞ અપૂર્ણ છે તેથી પત્નીને સાથે રાખી યજ્ઞ કરવાનો આદેશ છે.’

અયજ્ઞો વા એષઃ । યોડપત્નીકઃ (નૈતિબ્રાહ્મણ ૨/૨/૨/૬)

નારી અબલા નહીં સબલા છે, તે ગૃહલક્ષ્મી છે ઈત્યાદિ અનેક ગુણોનું વર્ણન વેદોમાં છે. પરંતુ સ્થળ સંકોચના કારણે આ ગુણોનું વિસ્તારથી વર્ણન શક્ય નથી.

આશ્રમમાં ભણતી ઋષિકાઓના દષ્ટમંત્રોની સંખ્યા ૪૨૨ ઉપરાંત છે. આ ઉપરથી સહેજે કલ્પના થઈ શકે છે કે નારી શિક્ષણની ઉચ્ચતા અને શિક્ષણનું મહત્વ કેટલું બધું હતું.

વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળ સહજ સ્ફુરણ :

ન્યુટને ગુરુત્વાકર્ષણની કાં તો જેમ્સ વોટે બાષ્પીભવનની શોધ કરી ગણાય છે, તે કાંઈ તેમણે બુદ્ધિ વાપરીને કરી ન હતી. ત્યારે તે કોઈ વૈજ્ઞાનિકો પણ ન હતા. પણ તેમને સ્ફુરણ થઈ તેથી તેઓ આ શોધો કરી શક્યા. તે જ રીતે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક શોધો પાછળનું મૂળ કારણ વૈજ્ઞાનિકોની બુદ્ધિ નથી પણ તેમને થયેલી સહજ સ્ફુરણ હતી અને આ સ્ફુરણ અંતરમાં બેઠેલા ‘રામ’ જ કરે છે ને ?

વેદો અપૌરુષેય !

આપણા પ્રાચીન ઋષિઓને પણ પરમાત્માએ સહજ સ્ફુરણ કરી તેમાંથી વેદવાણીનો ઉદ્ભવ થયો. તે ન સ્વીકારવાનું કોઈ કારણ નથી. જેમ ન્યુટનને સ્ફુરણ થઈ અને તેની શોધ પાછળ તેનું નામ જોડાયું, તેમ ઋષિઓને મંત્રોની સ્ફુરણ થઈ તેથી તે મંત્રોના દષ્ટા થયા અને આ રીતે વેદો કોઈ એક વ્યક્તિએ નિર્માણ કરેલા ગ્રંથો નથી. તેથી તે

અપૌરુષેય ગણાયા તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કારણ નથી.

આના સંદર્ભમાં પ્રોફેસર ડૉ. શ્રીમતિ એસ્તર સોલોમનનું તેમના પુસ્તક ‘હિન્દુદર્શન’માં લખાણ છે. ‘ઋષિઓએ આ જ્ઞાન તેમની બુદ્ધિથી ઉપજાવ્યું નથી. પરંતુ, સાક્ષાત પરમાત્માના મોઢેથી તે સાંભળેલું છે. પરંતુ, પરમાત્મા અંતરયામી છે અને જે કાંઈ સંભળાવે છે તે અંતરમાં રહીને સંભળાવે છે. તેથી એ સ્પષ્ટ છે કોઈ સંસ્કૃત, અરબી ઈત્યાદિ ભાષામાં સંભળાવેલું નથી. ભાષા તો ધર્મને ઝીલવાનું માત્ર ખોખું છે. (હિન્દુદર્શન પાના. ૧૫)

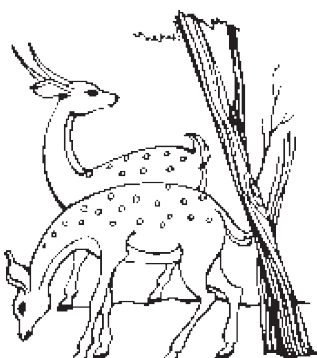
અંતમાં, મહારાણા પ્રતાપના ભાલો કે ગાંધીજીના ચરખાને એકાદ મ્યુઝિયમના શોકેસમાં મૂકી તેનું લુપ્ત ગૌરવ જ લેતા રહીશું ?

ન્યુટને ગુરુત્વાકર્ષણની કાં તો જેમ્સ વોટે બાષ્પીભવનની શોધ કરી ગણાય છે, તે કાંઈ તેમણે બુદ્ધિ વાપરીને કરી ન હતી. ત્યારે તે કોઈ વૈજ્ઞાનિકો પણ ન હતા. પણ તેમને સ્ફુરણ થઈ તેથી તેઓ આ શોધો કરી શક્યા

થોડીક પૂર્વગ્રહરહિત તટસ્થ બુદ્ધિથી વિચારીશું તો સમજાશે કે આપણી આ શ્રેષ્ઠ વિચારણાને મ્યુઝિયમમાંથી કાઢી લોકમાનસ સુધી પહોંચાડી શક્યા નથી તે સ્વતંત્ર ભારતની મોટામાં મોટી કમનસીબી છે.

હજુ ક્યાં મોડું થઈ ગયું છે ? સવેળાએ જાગીએ, અને એ દિશામાં ડગ માંડીશું તો વેદનું નામ વિશ્વભરમાં ઉજાગર થશે અને એ વેદોનું સાચું ગૌરવ થયું ગણાશે.

૧૦૦૬, બી, કલાસાગર,
રત્નમણી કોમ્પ્લેક્સ પાછળ,
જોધપુર ચાર રસ્તા,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ફોન. ૦૭૯-૨૬૭૪૩૫૮૬

ગુજરાત રોજગાર સમાચાર સાપ્તાહિક

- ❖ માહિતી ખાતા દ્વારા પ્રતિ બુધવારે પ્રસિધ્ધ થતું રોજગારલક્ષી માહિતી આપતું સાપ્તાહિક.
- ❖ શહેરી વિસ્તારો તેમજ રાજ્યના અંતરિયાળ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં રોજગાર અને ભરતી વિષયક જાહેરાતોની અધિકૃત માહિતી પહોંચાડતું અસરકારક માધ્યમ.
- ❖ રાજ્યભરમાં રોજગાર વાંચુઓ માટેનું વિશ્વસનીય સાપ્તાહિક.
- ❖ રોજગાર-સ્વરોજગાર વિષયક વિપુલ માહિતીનો ભંડાર.
- ❖ રાજ્ય સરકારના વિવિધ વિભાગો, સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ, ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગ, ગૌણ સેવા પસંદગી મંડળ, પંચાયત સેવા પસંદગી બોર્ડ સહિત કેન્દ્ર સરકારના વિવિધ મંત્રાલયો, નિગમો, જાહેર સાહસો, બેંક, રેલવે રિક્રુટમેન્ટ બોર્ડ, સંરક્ષણ દળોમાં ભરતી વિષયક જાહેરાતોનું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં સંકલન.
- ❖ ભરતી ઉપરાંત સ્વરોજગાર વિષય લેખ, રોજગારની આસપાસ, કેરિયર ઓપ્શન તેમજ વિવિધ અભ્યાસક્રમોમાં પ્રવેશ સંબંધી વિજ્ઞાપનો.
- ❖ વાર્ષિક લવાજમ માત્ર રૂ. ૩૦/-
- ❖ લવાજમ : કોઇપણ કોમ્પ્યુટરાઈઝ પોસ્ટ ઓફિસમાં અથવા જિલ્લા માહિતી કચેરીઓ ખાતે ભરી શકાશે.

મેઘાણી, મહારાજ અને માણસાઈના દીવા

- વી. એસ. ગઢવી

સમગ્ર ગુજરાત જેમને રાજ વિનાના મહારાજ તરીકે ઓળખે છે તેવા રવિશંકર વ્યાસ લોક હૃદયના સિંહાસને બિરાજેલા મહામાનવ છે. ગાંધી તથા ગરીબીના નિભાડામાં ખરા થઈને આવેલા મહારાજ વીસમી સદીના બીજા દાયકામાં મહીકાંઠાના વિકરાળ પ્રદેશમાં અનેક પડકારો વચ્ચે ગાંધી મહાત્માના ખેપિયા તરીકે પ્રવેશ કરે છે. આ વિસ્તારના જ સરસવણી ગામના રવિશંકર મહારાજ બારૈયા, પાટણવાડિયા ઈત્યાદિ લોકોને તેમની સંપૂર્ણતામાં જૂએ છે તેમજ સમજે છે. મહીકાંઠાના આ લોકોની નબળી બાજુને ઉત્તેજન આપનારા આ ગોર મહારાજ નથી. જાગૃત થવાની કે પરિવર્તન કરવાની કોઈ સૂક્ષ્મચિંતા સલાહ આપ્યા સિવાય મહારાજ આ સમાજ સાથે એકરૂપ થઈને જીવે છે. આ કોમના તમામ લોકો ગુનેગાર છે તેવી આંધળી સરકારી માન્યતા સાથે તમામ માનવીની જે હાજરી પોલીસ સ્ટેશનમાં લેવાય છે તેની ઊંડી વેદના મહારાજ અનુભવી શકે છે. પોતાની નિષ્ઠાના બળે અન્યાયી હોય તેવી કાનૂની પ્રથાઓ હડિયાપાટી કરીને દૂર કરાવે છે. આથી મેઘાણીના માણસાઈના દીવાની કથાઓ દરેક કાળમાં સંદર્ભયુક્ત બની રહે તેવી છે.

મહાત્મા ગાંધીની ઊંડી અસર મહારાજના દરેક નાના મોટા કામમાં સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. બાપુને ૧૯૧૬માં મહારાજે અમદાવાદમાં જોયા. ગાંધીની સ્પષ્ટભાષિતા તેમજ અસાધારણ નિર્ભયતા મહારાજના મનમાં વસી ગઈ અને આજીવન જળવાઈ રહી. ૧૯૧૭ માં ગોધરામાં મળેલી રાજકીય પરિષદના અંતે ગાંધીના ભાથામાં સરદાર સાહેબ તેમજ મહામાના મહારાજ જેવા ધારદાર શસ્ત્રોનો ઉમેરો થયો. ‘માણસાઈના દીવા’ ની દરેક કથામાં મહારાજની નિર્ભયતા ચોતરફ વિસ્તરેલા ધનધોર તિમિરમાં વીજરેખાની જેમ ચમકે છે. જે બહારવટિયાના નામ માત્રથી લોક થરથરે તેમજ સરકારી તંત્ર બેચેન બની જાય તેવા બહારવટિયા નામદારિયાની ટોળી તથા મહારાજનો મેળાપ મેઘાણીભાઈએ આબેહૂબ શબ્દોમાં કંડાર્યો છે. મહારાજની નિર્ભયતાના ભાતીગણ શિખરનું દર્શન દરેક શબ્દમાં પ્રગટ થાય છે. મહીકાંઠાના આ ઉબડખાબડ પ્રદેશમાં અવિરત પ્રવાસી મહારાજનો ભેટો નામદારિયા સાથે થાય છે. વાલિયા લૂંટારા તથા બુદ્ધની મુલાકાત અહીં સ્મૃતિમાં આવે છે. ખૂંબાર બહારવટિયાની ટોળી સામે નિર્ભય થઈને

ખડકની જેમ ઊભેલા મહારાજને બહારવટિયો પૂછે છે :

‘ પેન્સિલનો ટૂકડો તમારી પાસે હશે ? ’

મહારાજ હા કહે છે.

‘ અને કાગળ ? ’ બીજો પ્રશ્ન પુછાય છે.

‘ એ પણ છે. ’

બહારવટિયો વાતનો દોર લંબાવતા કહે છે : ‘ કાગળ તથા પેન્સિલ આપો. તમારા (મહારાજના) ગામના સોમા માથુર પર અમારી ચિઠ્ઠી લખીને તમને આપીએ. સોમાએ અમને તાત્કાલિક રૂપિયા પાંચસો પહોંચાડવાના છે નહિતર તેની ખેર નથી. ચિઠ્ઠી તમે પહોંચાડજો ’

હવે ગાંધીના બહારવટિયા મહારાજનો સમથળ રહેલો સ્વર ઊંચો થાય છે.

સમગ્ર ગુજરાત જેમને રાજ વિનાના મહારાજ તરીકે ઓળખે છે તેવા રવિશંકર વ્યાસ લોક હૃદયના સિંહાસને બિરાજેલા મહામાનવ છે

“ એવી ચિઠ્ઠી લખવા મારી પાસે કાગળ નથી. હું તો મારા ગામ જઈને ગામલોકોને સમજાવીશ કે બહારવટિયાના જૂલમોસામે આપણે લડવાનું છે. બહારવટિયા ગામ પર હૂમલો કરે તો સામી છાતીએ સામનો કરી અવસર આવ્યે મદનગીથી મરવાનું છે. ”

ગાંધીની ટોળીના આ ધોળી ટોપીવાળા મહારાજનો સ્પષ્ટ તથા નિર્ભય સંદેશ બહારવટિયાઓની ટોળી પર સોંસરવો ઉતર્યો હોવો જોઈએ. નામદારિયાની ટોળીએ મહારાજના ગામ સરસવણીના પાદરે પછી કદી દેખા દીધી ન હતી. મહારાજ જેવા ગતિશીલ વાહકોએ ગાંધી વિચારની ચિનગારી પ્રગટાવી હતી. ‘મૂઠી ઊંચેરા’ મહારાજ ગાંધીની આકાશગંગાના તેજસ્વી તારક સમાન હતા. સ્વામી આનંદે રવિશંકર મહારાજ માટે લખેલા શબ્દોમાં મહારાજના વિરાટ વ્યક્તિત્વની ઝલક જોવા મળે છે. સ્વામીદાદા લખે છે :

“ હું તો રોજ સવાર — સાંજ માળા — પ્રાર્થના વખતે ‘પુણ્યશ્લોકો નલોરાજા, પુણ્યશ્લોકો યુધિષ્ઠિર’ સાથે મહારાજનું નામ વર્ષોથી લેતો હોઉં છું. પુણ્યશ્લોક એટલે પુણ્યનો પહાડ મહારાજ ગુજરાતના સૌથી ઊંચા સેવક તથા સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે. ”

રવિશંકર મહારાજના મુખમાંથી અમૃત સ્વરૂપે સહજ રીતે સરેલા શબ્દો મેઘાણીભાઈ કાળજીથી નોંધે છે. ‘મૂઠી ઊંચેરા’ મહારાજની અનુભવજન્ય વાતો સામાન્ય નથી. સરળ તથા સહજ શબ્દો અને કર્તાભાવનો સદંતર અભાવ એ રવિશંકર મહારાજની વાણીના ભૂષણ સમાન છે. મહારાજની

વાણીમાં માનવીય મનની અમીરાત ટપકતી દેખાય છે. આપણે સમાજના જ કેટલાક લોકો તરફનો પૂર્વગ્રહ બાંધી લઈએ છીએ. ત્યારબાદ તે વર્ગ તરફ આવા પૂર્વગ્રહના ચશ્મા પહેરીને જ નજર કરીએ છીએ. મહાસાગરના મથાળે કદાચ કૂડાકચરો દેખાતો હોય તેમ બને. પરંતુ તેને અતિક્રમીને મહાસાગરનાં તળિયાં તપાસનારને મોંઘામૂલાં મોતીની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાસાગરની એ યુગો પર્યન્તની વેદના રહી હશે કે લોકો તેનો તોલ તથા મોલ ઉપર દેખાતા કૂડાકચરાને જોઈને કરે છે. રામજી વાણિયાએ સાગરના હૈયાની આ વ્યથા સુંદર શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી છે. મરજીવાને સાગર કહે છે :

જળ ખારા જાણી કરી
મરજીવા ફેરવીશ નહિ મોં,
અમારા તળિયા તપાસી જો
તને કુબેર કંગાળ લાગશે.

ગાંધી તેમજ વિનોબા અને લોકસેવક રવિશંકર મહારાજ માણસના ભીતરની માણસાઈને તાગનારા તેમજ જગાડનારા હતા. આવા લોકોની તટસ્થ કથનીને કારણેજ મહારાજ કથિત અને મેઘાણી આલેખિત ‘માણસાઈના દીવા’ ની કથા જગતના સાહિત્યમાં સ્થાન તથા સન્માન મેળવી શકે તેવી ભવ્ય છે. મહારાજ એક પ્રસંગ ટાંકતા કહે છે કે પાટણવાડિયાની પુત્રી અને જાજરમાન માતા સ્વરૂપ જીબા પોતાના પતિ મથુરના મૃત્યુ નિમિત્તે ગામલોકોને ભેગા કરે છે અને મથુરની સ્મૃતિમાં ગામના હિતમાં હોય તેવું કોઈ કાર્ય કરવાનો સંકલ્પ વ્યક્ત કરે છે. સીધા સાદા ગામલોકો કહે છે : “ ગામમાં પંખીઓ માટે કાચમી ચણની વ્યવસ્થા થાય તો સારું ” લોહી અને પરસેવો એક કરીને બચાવેલી તથા અથાક શ્રમ કરીને જાળવેલી પોતાની સૌથી સારી અને ફળદ્રુપ ચાર વીઘા જમીન પંખીઓના ચણ માટે જૈફ ઉમ્મરનાં જીબા બેજીજક અર્પણ કરે છે. આમાં માંગણી કરનાર ગ્રામજનોનું મંગળમય દર્શન તથા આપનારની અસાધારણ ગરવાઈના એવેરેસ્ટનું તેજોમય દર્શન થાય છે. બ્રિટિશ સત્તાધીશોએ ગુનાહિત જાહેર કરેલા સમાજના આ ઉજળા પાત્રોની સારી તથા નબળી વાતો મહારાજ અને મેઘાણી થકી જગત સમક્ષ પહોંચી શકી. સ્નેહયુક્ત સદ્ભાવના તમામ ચૈતન્યયુક્ત જીવો માટે હોય તેવો એક અમૂલ્ય અભિગમ માનવતા અને માનવીય મૂલ્યો તરફની આપણી શ્રદ્ધાને ટકાવી રાખે છે તથા દૃઢ કરે છે. આથી જ કદાચ મહારાજે આ અંધારી રાતના તારલાઓની વાતો કહેવા તેમજ લખવા સર્જક અને સંશોધક મેઘાણીએ સંમતિ આપી હશે. સદ્ભાવના - સહિષ્ણુતા

તેમજ નિર્ભયતાનું સિંચન લોકમાનસમાં તથા વિશેષ કરીને બાળમાનસમાં થાય તો એક સ્વસ્થ દૃષ્ટિકોણ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ કરવું તે અશક્ય કાર્ય નથી.

ખાસ કરીને ‘માણસાઈના દીવા’ જેવી તકલીફોમાં વણાતા માનવગરિમાના તાણાવાણાની કથાઓ બાળમાનસને વિશેષ પ્રભાવિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. પોરબંદરના બાળક મોહનને પણ હરિશ્ચંદ્ર તથા શ્રવણની કથાઓ સાંભળીને પોતાનું જીવન પણ તે દિશામાં વાળવાની મહેચ્છા જાગે છે. જેમની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ ચાલે છે તેવા ડૉ. પી. સી. વૈદ્યનો પણ આવો જ અનુભવ છે. વૈદ્ય સાહેબ કહે છે કે બાળપણમાં તેમણે પિતાને સંભળાવવા વાંચેલી ગાંધીજીની આત્મકથા તેમના જીવનમાં સદાકાળ પ્રેરણારૂપ બની રહી હતી.

ગાંધી — લિંકન — મંડેલા કે મહારાજ જેવા દિગ્ગજ

નેતાઓ વિશ્વને મળ્યા તે લોકનું સદ્ભાગ્ય છે. આ બધા વચ્ચે પણ જગતે બે ભીષણ મહાયુદ્ધ જોયા તે માનવમનની અનેક મર્યાદાઓ અને મલિનતાને આભારી છે. વિનોબાજીની દ્રષ્ટિએ સંત તુકારામની હરોળમાં બેસી શકે તેવા મહારાજનો વિચાર વારસો અંધારામાં પણ અજવાળું ફેલાવે તેવો છે. નવી પેઢી સુધી મહામૂલા મહારાજની વાતો લઈ જવા જેવી છે. અમદાવાદની સિવિલ હોસ્પિટલમાં સારવાર લેતાં મહારાજની સ્વાનુભવની વાતો મેઘાણીએ આકંઠ પીધી હશે. આ

સંવાદને કારણે ‘માણસાઈના દીવા’ ની કથાઓએ જગતમાં નૂતન પ્રકાશ પાથર્યો. આ એક ઐતિહાસિક મિલન હતું જેના થકી મહીકાંઠાના જનોની તેજ તિમિર મિશ્રિત વાતોનું સૌંસરવું દર્શન જગતને થયું. ‘માણસાઈના દીવા’ કાળની ઝાપટમાં વિલાય તેવા નબળા નથી. ‘શબદ’ માં જેની શ્રદ્ધા છે તેવી મેઘાણીની ધીંગી કલમ થકી મહારાજની અનુભવી વાણીનું ગંગાવતરણ અહીં થયેલું છે. આ શબદ તણખાનું સત્ત્વ અલગ તરી આવે તેવું છે.

આતમની એરણ પરે
જે દી અનુભવ પછડાય જી
તે દી શબદ તણખાં ઝરે
રગરગ કડાકા થાય..
જી જી શબદના વેપાર.

૧૧૫/૨, સેક્ટર-૨-એ,
ગાંધીનગર
મો - ૯૯૭૮૪૦૬૧૩૦

ગાંધીજીના જીવનની સફળતાનાં ૨૦ કદમ...

- કિશોર મકવાણા

દુનિયામાં આજે અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ છે એ વ્યક્તિગત હશે અથવા સામૂહિક! માની લઈએ કે દુનિયાની સમસ્યા સાથે આપણને કંઈ લાગતું વળગતું ના હોય પણ આપણા પોતાના વ્યક્તિત્વમાં પરિવર્તન લાવીને સફળતા તરફ કદમ માંડી શકીએ ખરા? ગાંધીજીના જીવનના પ્રકાશમાં જોઈએ તો જવાબ હા મળે. અંતે તો આપણી શ્રેષ્ઠતા જ સમાજ, રાષ્ટ્રને શ્રેષ્ઠ બનાવે છે. ગાંધીજીમાં રહેલા સબળ નેતૃત્વના અનેક ગુણોના પ્રકાશમાં દર્શન કરવાથી આપણને ચોક્કસ પ્રેરણા મળી શકે એવું છે. આનંદકુમાર સમીએ ‘ગાંધી ઓન પર્સનલ લીડરશીપ’, ‘લીસન ફોમ ધ લાઈફ એન્ડ ટાઈમ ઓફ ઈન્ડિયા’, ‘વીઝનરી લીડર’ પુસ્તકમાં મહાત્મા ગાંધીજીના નેતૃત્વના ૩૯ ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે. એમાંથી મહત્વના કેટલાક સફળ નેતૃત્વના ગુણો જોઈએ. ગાંધીજીની સફળતા શેમાં છુપાયેલી હતી એ આ સોપાનમાં દેખાય છે. આપણે પણ આ સોપાનોને જીવનમાં સ્થાપીએ તો આપણી આજુબાજુના વાતાવરણમાં હકારાત્મક પ્રભાવ પાડી શકીએ, ગાંધીવિચાર આજે પણ એટલો જ પ્રસ્તુત છે.

એક, કોઈની નબળાઈનો ગેરલાભ ના ઉઠાવવો: આજના વ્યવસાયે અને રાજકીય માહોલમાં આ કદાચ અસ્વીકાર્ય લાગે પરંતુ તેનો અમલ કરો તો તેની અસરકારકતા સમજાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભારતીય અસહકારની ચળવળના સમયે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના રેલવે કર્મચારીઓની હડતાળ આવી પડી ત્યારે ગાંધીજીએ અસહકારની ચળવળ મુલતવી રાખી પોતાની વાત રજૂ કરવાનાં બારણાં ખોલી નાંખી મડાગાંઠ ઉકેલી અને સિદ્ધિ હાંસલ કરેલી.

બે, છેવાડાના માણસ સાથે આત્મીયતા: ગાંધીજીએ જ્યારે ભારતનાં ગામડાંઓની મુલાકાત દરમિયાન દરિદ્રતાનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે તેમણે લખ્યું કે ઠેર ઠેર દરિદ્રનારાયણોનાં દુઃખો સભરની આગતા-સ્વાગતાથી મારું મન અને હૃદય દુઃખ અને શરમથી દ્રવી ઊઠ્યું અને મને લાગ્યું કે મારા જેવા શહેરીજનોના વૈભવી જીવન અને રાજકારણથી પર એવા આ ભૂખ્યા-નાગા ગરીબ ગ્રામીણો લોકોનું જીવન કેવું ક્યડાયેલું છે. સદીઓથી રોગ, ભૂખમરો અને ગરીબાઈએ તેમનો પીછો છોડ્યો નથી.’ ગાંધીજીએ જીવનભર પોતડી પહેરી લીધી. આપણે કદાચ પોતડી ના પહેરી લઈએ પણ કોઈ ગરીબ- પીડિતને મદદ તો કરી જ શકીએ.

ત્રણ, હેતુપૂર્ણ જીવન: જીવન એ દીવો છે અને તે નવી પેઢીને પકડાવો, જેથી તે પહેલાં કરતાં વધારે અજવાળું ફેલાવે. અબ્રાહમ માસ્લાએ અભ્યાસપૂર્ણ તારણ મેળવ્યું છે કે સ્વયંને જાણી

લેનારા ગાંધી જેવા માણસો પોતે નક્કી કરેલા હેતુ માટે પ્રતિબદ્ધ હોય છે. નક્કી કરેલા હેતુને પૂરા પાડવાની તીવ્ર ઝંખના તેમને મૂઠી ઊંચેરા માનવી બનાવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રિટોરીઆની મુસાફરી દરમિયાન ગોરા અંગ્રેજના ટ્રેનના ડબ્બામાં જુલ્મી વતવિ ગાંધીજીની આંખો ખોલી નાંખી અને અંગ્રેજોના અન્યાયી ભેદભાવ સામે લડવાનું ઝનૂન પેદા કર્યું. હેતુપૂર્ણ જીવન જ માનવીને સુખ આપે છે. જીવનને જીવવા યોગ્ય બનાવે છે અને કામ પૂર્ણ કરવાનો આનંદ આપે છે. કાર્યમાંથી આત્મા ચાલ્યો જાય છે ત્યારે જીવન મૃત્યુ પામે છે. ગાંધીજીને જ્યારે કોઈએ પૂછ્યું કે તમે રજાઓ ક્યારે પાળો છો? તો તેમણે જવાબ આપ્યો કે હું તો હંમેશાં રજાઓ પાળું છું. મેં જિંદગીમાં ક્યારેય કામ કર્યું નથી, ફક્ત કામ કર્યાનો આનંદ લૂંટ્યો છે !

ચાર, ઉમદા ચારિત્ર્ય: રૂઝવેલ્ટ કહે છે: ‘ચારિત્ર્ય’ કોઈ પણ વ્યક્તિના જીવન કે રાષ્ટ્ર માટે નિર્ણાયક પરિબળ છે.’

ગાંધીજીએ ‘પોતાની પાસે શું છે?’ એનો નહિ, પરંતુ ‘પોતે શું છે?’ તેનો જ હંમેશાં વિચાર કર્યો હતો. આખરે તો ‘છાપ’ નહિ, પરંતુ ‘ચારિત્ર્ય’ જ વ્યક્તિને ‘મહાન’ બનાવે છે.

ગાંધીજીએ પોતાની છાપ વિકસાવવા કરતાં પોતાના ચારિત્ર્ય નિર્માણ પર વધુ ભાર મૂક્યો હતો. આ બાબત જ વ્યક્તિની સફળતા, સમૃદ્ધિનો પાયો છે. શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્ય જ વ્યક્તિને મહાન બનાવે છે. ચારિત્ર્ય એક વૃક્ષ છે જ્યારે પ્રતિષ્ઠા એક પડછાયો છે. પડછાયો આપણા વિચારનું પ્રતિબિંબ છે જ્યારે વૃક્ષ એ વાસ્તવિકતા છે. કોઈ પણ વ્યક્તિની સારી છાપ તેના સારા ચારિત્ર્યનું જ પરિણામ હોઈ શકે. પોતડી ધારણ કરવી એ ગાંધીજીનું કોઈ એકાકી કામ ન હતું. પરંતુ તેમની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસની લાંબી પ્રક્રિયાનો એક ભાગ હતો. વાસ્તવમાં ગાંધીજીમાં રહેલો પ્રેમ, કરુણા, મમતા અને દેશવાસીઓ માટે તીવ્ર સહાનુભૂતિની ભાવના તેમને વૈભવી જીવન જીવવા દે તેમ ન હતી. ગાંધીજી જાણતા હતા કે સાદગીપૂર્ણ જીવન આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે અનિવાર્ય હતું. ગાંધીજીની બાહ્ય સાદાઈ તેમા આંતરિક ચારિત્ર્યનું જ પરિણામ હતું.

પાંચ, નાની વાતોનું મોટું મહત્ત્વ: ‘ઉતાવળે આંબા ના પાકે’. રાતો રાત કોઈને સફળતા મળતી નથી. આપણામાં એક માન્યતા ઘર કરી ગઈ છે કે નાનું એટલું નકામું. મહાન વ્યક્તિઓનાં જીવન પર દષ્ટિપાત કરીએ તો દેખાય છે કે તેમના ઘડતરમાં નાનાં નાનાં નિર્ણયો અને નાની નાની બાબતોએ કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેમણે સારી ટેવો ધીમે ધીમે કેળવી અને કુટેવો કાઢી નાખી. બાળક મોટું કેવી રીતે થાય

છે ? પહેલાં ઘૂંટણીએ ચાલે, પછી ઊભું થઈ ચાલે અને આખરે દોડે. એવી જ રીતે આજે આંબો વાવીએ અને કાલે કેરી મળે તે નથી બનવાનું. હજારો માઈલનો પ્રયાસ પહેલા પગલાથી જ કરી શકાય. અહીં મનમાં પ્રશ્ન થાય કે ગાંધી મહાત્મા કેવી રીતે ? તેઓ ગાંધી હતા એટલે મહાત્મા બન્યા ? કે, મહા આત્મા હતા એટલે ગાંધી ? ચારિત્ર્યનું પ્રાગટ્ય ભલે મહાન પળોમાં ઉદ્ભવે, પરંતુ તેનું નિર્માણ તો અનેક નાની પળોમાં જ થઈ શકે. કાર્યનો આરંભ ગમે તેવા મુશ્કેલ કામને સરળ બનાવી દે છે.

છ, આંતરિક સંતોષ — એક મોટો ખજાનો : કાર્ય આનંદથી સંપન્ન થાય એ જ સારું કાર્ય કરવાનું મોટામાં મોટું મહેનતાણું છે. જો કાર્યમાં આપણને પૂરો રસ હોય તો કાર્યપૂર્તિના સંતોષનું સ્થાન ગમે તેટલું મોટું મહેનતાણું પણ ન લઈ શકે. જે વિદ્યાર્થી સંગીત, ખેલ, વિજ્ઞાન અને ચિત્રકળામાંથી આનંદ મેળવે છે એ જ જીવનપર્યંત એ કામ કરતો રહેશે. સંતોષ પ્રયત્નમાં અથવા જે તે કામ કરવામાં રહેલો છે નહિ કે તેના પરિણામમાં. હાથમાં લીધેલ કામ કરવામાં ગાંધીજી પરમાનંદ અનુભવતા. પછી તે કામ ગમે તેટલું નાનું જ કેમ ન હોય — જેવું કે લખવું, વાંચવું, કાંતવું, ચાલવું. જેટલો આનંદ એમને સ્વતંત્રતા આંદોલનને આગળ ધપાવવામાં આવતો એટલો જ આનંદ સ્વચ્છતા કે અસ્પૃશ્યતા વિરોધી કાર્ય કરવામાં આવતો.

સાત, ક્રોધનો કાયાકલ્પ : ગુસ્સો ક્યારે, કોની સાથે, કેવી રીતે કરવો તે નક્કી કરવું ખૂબ જ અઘરું છે. ગુસ્સાને યોગ્ય અને પરિણામલક્ષી દિશામાં વાળવો તો એથીય કપરું કામ છે. કોઈની પણ લાગણીને ઠેસ પહોંચવાથી ગુસ્સો ઉદ્ભવે છે. એટલે ગુસ્સો અયોગ્ય છે તેમ ના કહેવાય. ગુસ્સો આવવો તે જ સંવેદનશીલતાની સાબિતી છે. ‘સત્યાગ્રહ’ એ બીજું કશું જ નહિ પરંતુ ગાંધીજીના ગુસ્સાનું સકારાત્મક, હકારાત્મક, સર્જનાત્મક પરિણામ હતું. અંગ્રેજોનાં અમાનવીય, જુલ્મી, અનૈતિક અને બિનવ્યવહારું નીતિ-નિયમો અને કાયદાઓના વિરોધે ગાંધીજીને ‘અસહકાર’ કરવા પ્રેર્યા હતા. ગાંધીજીના મત પ્રમાણે ગુસ્સો એક વિદ્યુત પ્રવાહ છે જેની કાળજી ના લેવાય તો વિનાશ વેરે અને ચતુરાઈપૂર્વક વપરાય તો લોકકલ્યાણ થાય.

આઠ સપનાં જુઓ : સપનાં સાકાર કરતાં, પહેલાં સપનાં જોવા પડે. ગાંધીજીએ ભારતને અંગ્રેજોના જુલ્મી શાસનમાંથી છોડાવવાનું હિમાલય જેવું મોટું સપનું જોયું હતું. આવું સપનું જોવું તે જ એક મોટી વાત હતી અને તેમાંય લોહીનું એક પણ ટીપું પાડ્યા વગર ભારતને અંગ્રેજોના લોખંડી પંજામાંથી છોડાવવું તે એક મોટી બહાદુરીનું કામ હતું. વિશ્વના ઈતિહાસમાં આજ સુધી કોઈએ આવું મોટું સપનું જોયું ન હતું. અલબત્ત ઘણી વાર મોટા ભાગનાં લોકો આવાં સપનાં જોનારને નકારી કાઢતા હોય છે. શરૂઆતમાં સરદારનો ગાંધીજી વિશેનો અભિપ્રાય કંઈક આવો જ હતો. સરદારની ટીકા હતી કે ગાંધીને અનુસરવું એટલે કાંકરામાંથી ઘઉં વીણવા સમાન હતું. બસ્સો વર્ષ પહેલાં આકાશમાં ઊડવું એક સપનું હતું. આજે તે એક નક્કર

વાસ્તવિકતા છે. શા માટે સપનાં જોવાં જોઈએ? સપનું જોઈ તેને સાકાર કરવા તમારે તમારા ‘કોચલા’માંથી બહાર આવવું પડશે. મહાસાગરની અનુભૂતિ મેળવવા ખાબોચિયામાંથી આવવું પડે!

સપનું તમારામાં કંઈક પ્રાપ્ત કરવાની ઝંખના ઊભી કરે છે, મહત્વાકાંક્ષાને જન્મ આપે છે અને ઝંખના આત્મવિશ્વાસ અને હિંમતને જન્મ આપે છે. જે તમને વર્ષોથી આલેખાયેલી, સ્વીકારાયેલી મર્યાદાઓ ઓળંગવા તાકાત આપશે. વકીલ તરીકેની શરૂઆતની કારકિર્દીમાં અદાલત ખંડમાં હાંસી-મજાકને પાત્ર ગાંધી જ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં લાખ્ખો-કરોડોના નેતા બને છે, અને એ જ ગાંધી અંગ્રેજ વાઈસરોયો અને જનરલોને વાટાઘાટોમાં આંજી નાખે છે.

નવ, સાહસવૃત્તિ : ગાંધીજીએ નિષ્ફળતાને ક્યારેય આખરી ગણી ન હતી, પરંતુ તેને ભૂલસુધારણા માટેની તક તરીકે જોતા હતાં. નિષ્ફળતાની બીક તમને નવું જાણવાની, નવું કરવાની બાબતને રૂંધી નાંખે છે. નિષ્ફળતાને સ્વીકારીને ફરી નવો પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ એ મહાન પુરુષોની લાક્ષણિકતા હોય છે. નિષ્ફળતા જ નવા બોધપાઠની નિસરણી છે. ખરેખર કશુંક કરવાથી જ કંઈક શીખાય છે. સમરસેટ મોમ કહેતો ‘ફક્ત સરેરાશ માનવી જ પોતાની શક્તિનો પૂર્ણ ઉપયોગ થયાનું અનુભવે છે. બંદરમાં લાંગરેલું વહાણ સલામત છે, પરંતુ, શું વહાણનું નિર્માણ બંદરે લાંગરાયેલા રહેવા થયું હોય છે ? જિંદગી એ ‘સાહસ’ છે અથવા ‘કશું’ જ નથી. ગાંધીજીએ ‘સત્યાગ્રહ’ અને ‘અસહકાર’ના અસંખ્ય અખતરાઓ કરેલાં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં નાની શરૂઆતથી માંડી ‘દાંડી કૂચ’ અને ‘હિંદ છોડો’ યળવળ સુધી તેમણે સાહસિક પ્રયોગો કરેલાં.

દસ, ટેન્શનનું મૂલ્ય : સ્કોટ ઝીરાલ્ડ કહે છે: ‘બુદ્ધિમતાની સાચી પરખ એ વ્યક્તિની એકી સમયે બે વિરોધાભાસી વિચારોની વચ્ચે પણ માનસિક સંતુલન જાળવી કાર્ય કરવાની શક્તિ છે.’ ગાંધીજી ઘણી વાર તણાવને આવકારતા હતા. ઈચ્છા અને વાસ્તવિકતા વચ્ચેનું અંતર તણાવ પેદા કરે છે. આ એક સર્જનાત્મક તણાવ છે. ઊંચી ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે તે પ્રાથમિક રીતે જરૂરી પણ છે. ગાંધીજી વાસ્તવિકતા (ગુલામી)ને નજર સમક્ષ રાખી સપનું (આઝાદીનું) ક્યારેય ભૂલ્યા ન હતા. સાથે સાથે સ્વપ્નને (આઝાદીનું) ને નજર સમક્ષ રાખી, વાસ્તવિકતા (ગુલામી)ને અવગણી નહોતી.

અગિયાર, આધ્યાત્મિકતાનું આધિપત્ય: બ્રુશ બરટનને કહ્યું છે કે, પોતાની અંદરનું પરમ તત્ત્વ જ સંજોગો ઉપર વિજય મેળવી શકે છે એવું માનનારા લોકો જ સપનું સાકાર કરી શકે છે.’

મતલબ, આપણી અંદર રહેલું પરમ તત્ત્વ બાહ્ય સંજોગો પલટી કે બદલી નાંખી શકે છે. માણસ ઈતિહાસ બનાવે છે કે ઈતિહાસ માણસને ? ઉદાહરણો સેંકડો છે.

‘સત્યાગ્રહ અને અસહકારથી અહિંસક માર્ગે આઝાદી’ મોટા ભાગના લોકોના મતે ‘અશક્ય’ હતી, પરંતુ

ગાંધીજીના મતે તે શક્ય હતી. કારણ ગાંધીજી આંતરિક, આધ્યાત્મિક તાકાત પર શ્રદ્ધાવાન હતા. મૃત્યુ સમયે ગાંધીજીની મૂડી હતી માત્ર ‘બે ડોલર’. આજના સમયમાં જ્યારે ‘આર્થિક સંપત્તિ’ને ‘સત્તાનું સાધન’ ગણવામાં આવે છે તે સમયમાં જ ગાંધીજીએ સાબિત કરી આપ્યું કે માનવીની અંદરનું પરમ તત્ત્વ જ ગમે તે ‘અશક્ય’ને ‘શક્ય’ બનાવી શકે છે અને આ તત્ત્વ જ ‘ઈતિહાસ’ ‘બનાવી કે બદલી’ શકે છે.

માનસશાસ્ત્રી વિક્ટર ફ્રેંકના મતે હિટલર અને નાઝીવાદીઓના પાશવી અત્યાચારો વચ્ચે પણ તે લોકો ટકી શક્યા, કારણ તેમની જિજ્ઞાસા પ્રબળ હતી. વિક્ટર તેઓમાંના એક હતા. વિક્ટરનું શરીર જેલમાં હતું. પરંતુ તેનો મનોત્મા પૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હતો. આને તે ‘લોગોથેરપી’ તરીકે ઓળખાવતા. આનો અર્થ એ કે માનવીનું મન નરકને પણ સ્વર્ગ અને સ્વર્ગને પણ નરક બનાવવા સક્ષમ છે. ભારતની હજારો વર્ષની ગુલામીનું કારણ આક્રમકો નહીં ભારતીયો હતા. ગાંધીજી કહેતાં કે જો ભારતીયો ન ઈચ્છે તો અંગ્રેજો ભારતીયોનું સ્વમાન ઝૂંટવી શકે નહીં.

બાર, જવાબદારીઓથી ભાગો નહીં : દરેક માણસમાં ઉન્નતિ અને વિકાસની ઝંખના અને તેને પામવાની અદમ્ય ઈચ્છા અને શક્તિ રહેલાં છે. જેવી રીતે દરેક નાના બીજમાં મોટું વૃક્ષ થવાની ક્ષમતા રહેલી છે તો હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે મહાન પુરુષોની જેમ દરેક વ્યક્તિ ઉન્નતિનાં ઊંચાં શિખરો સર કેમ નથી કરી શકતી. તો આનો જવાબ છે કે પ્રથમ તો આપણને આપણામાં રહેલી શક્તિનું જ્ઞાન જ નથી અને પરિણામે આપણે આપણી શક્તિનો નહિવત જ ઉપયોગ કરીએ છીએ. બીજું, વિકાસની ઝંખનાની સાથે સાથે દરેક વ્યક્તિમાં નિષ્ફળતાનો ભય ભારોભાર રહેલો છે. આ ભય આપણને પ્રગતિના પંથે જતાં રોકે છે — અને આપણે દોટ મૂકીએ છીએ સલામતી તરફ, અને વિકાસ તેમજ પરિપક્વતાને છોડી દઈએ છીએ. તો હવે આપણે નક્કી કરવાનું છે કે આપણે સુખ, સગવડ અને સલામતીમાં સબડ્યા કરવું કે સાહસ અને શૌર્યના સહારે અજ્ઞાનનાં અંધેરાં ઉલેચવાં છે ? આત્મજ્ઞાન દ્વારા આત્મસિદ્ધિ પામવાનો આનાથી બીજો કોઈ સરળ રસ્તો નથી. ગાંધીજી પણ ગભરુ, શરમાળ હતા. તેમણે વિકાસનો રસ્તો પકડ્યો અને જવાબદારીઓથી ભાગવાની જગ્યાએ સ્વીકારવાનું નક્કી કર્યું.

તેર, સેવા પરમો ધર્મ: માણસ ગમે તેટલો સ્વાર્થી હોય છતાં એની અંદર હૃદયના ખૂણામાં સેવા કરવાની તીવ્ર ઈચ્છા પડેલી જ હોય છે. આ એક કુદરતી ઈચ્છા છે — જાણે અજાણે આપણે તમામ લોકો સતત કોઈને કોઈ સેવા કાર્ય કરતા રહીએ છીએ. સેવાવૃત્તિની આ ટેવ જો સભાનપણે કેળવીએ તો માત્ર આપણે એકલા જ સુખી નહિ થઈએ પરંતુ સમગ્ર વિશ્વનું કલ્યાણ થઈ શકે છે.

માર્ટીન સોલીમન નામના મનોવૈજ્ઞાનિકે એક પ્રયોગ

કર્યો. વિદ્યાર્થીઓને બે ભાગમાં વહેંચ્યા. એક ભાગને સેવાકાર્ય સોંપ્યું. બીજાને આનંદ પ્રમોદની છૂટ. એવું જણાયું કે સેવા કાર્યોવાળા વિદ્યાર્થીને સંતોષની લાગણી તેમના જીવનમાં ઘણા લાંબા સમય સુધી અનુભવાઈ હતી. જ્યારે આનંદ પ્રમોદની છૂટવાળાઓનું સુખનું બાષ્પીભવન થયું હતું. આજના વર્તમાન સમયની મનોદશા એવી છે કે દરેક એવું વિચારે છે કે મારે શું અને મારું શું... પરંતુ સેવાના માધ્યમ સિવાય સાચું નેતૃત્વ પામી શકાતું નથી. પૈસો કે પ્રતિષ્ઠાની ઝંખના કરતાં સહાનુભૂતિ, સદ્ભાવના અને સેવા જ નેતૃત્વનું નિર્માણ કરી શકે. તમારી જાતને શોધી કાઢવાનો સાચો રસ્તો, બીજાની સેવામાં ખોવાઈ જવાનો છે. ગાંધીજીમાં નાનપણથી જ સેવાવૃત્તિ રહેલી હતી. બાળપણમાં બીમાર પિતાની સેવા કરતાં. દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થાનિક હોસ્પિટલમાં વોલન્ટિયર તરીકે કામ કરતાં, યુદ્ધના સમયે પણ મોરચા ઉપર સેવા આપેલી. અસ્પૃશ્યો માટે સતત કાર્યરત, ગરીબોને મફત શિક્ષણ, સફાઈ માટેનો આગ્રહ... આમ ગાંધીજીએ પોતાનામાં રહેલી સેવાવૃત્તિને સ્વભાવમાં પલટી નાંખેલી. વિદેશથી ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે આ સેવાકીય સ્વભાવ એમના જીવનનું કેન્દ્ર બની ગયો.

ચૌદ, ‘સદ્ભાવના અને સહકાર’ નહિ કે હરીફાઈ: વિકાસ અને વૃદ્ધિની વણથંભી વણઝારના આ સમયમાં ગળાકાપ હરીફાઈ સામાન્ય અને સર્વસ્વીકૃત બની ચૂકી છે. આજે એ માન્યતા પ્રચલિત છે કે કોઈ એકે જીતવા માટે કોઈ બીજાએ હારવું ફરજિયાત છે. આજે આપણે બીજાઓને મિત્રો નહિ પણ હરીફો તરીકે જોઈએ છીએ. આપણે હરીફાઈનું ઊંચું અને સમતા, સમરસતા, સદ્ભાવનાનું નીચું મૂલ્યાંકન કરવાની બહુ મોટી ભૂલ કરી રહ્યા છીએ. સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક અલ્ફી કોવને સાબિત કરી આપ્યું છે કે હરીફાઈ એ માનવીમાં મૂળભૂત સ્વભાવમાં છે જ નહિ — એટલે કે હરીફાઈ એ કુદરતી નથી પણ તેને શીખવી પડે છે. હરીફાઈનો જન્મ ધંધામાંથી થયો હતો, પરંતુ તેને આપણે જીવનમાં લાવી દીધી. ધંધાદારીઓએ દરેક ક્ષેત્રમાં હરીફાઈનાં બીજ વાવી નફો રળવાની વૃત્તિ વિકસાવી. ગાંધીજી તો ‘સહકાર’ના ખ્યાલના સર્જક તરીકે પંકાયેલા છે. આનો અર્થ એવો નથી કે હરીફાઈને હાંકી કાઢવી જોઈએ. પરંતુ, એટલું સમજી લેવાની જરૂર છે કે જીવન એ હરીફાઈથી ઘણું ઘણું વધારે છે. જીવન એ માત્ર પૈસો કે પ્રતિષ્ઠા નથી. અરે ધંધો અને રમતગમતમાં પણ માત્ર હરીફાઈ કામ નથી આવતી. ધંધામાં પણ પરસ્પર સહકાર એકાત્મતા અનિવાર્ય છે. એકાત્મતા એટલે ‘આપણે’ ‘હું’ નહિ.

પંદર, ચિંતનનું પ્રવેશદ્વાર: ઋગ્વેદ કહે છે ‘સઘળી દિશામાંથી શુભ વિચારો અને જ્ઞાનનો પ્રવાહ આવવા દો’ ગાંધીજીનું આધ્યાત્મિક વાંચન, ચિંતન અને મનન ઘણું હતું તે જે વાંચતા તેને વિચાર, તર્ક અને બુદ્ધિની એરણ પર કસોટી કરતા અને એ કસોટીમાંથી જેટલું તેમને સાચું લાગતું તેટલાં જ નીતિ-નિયમોનાં

સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરતા. ગાંધીજી પ્રમાણે ધર્મ એ ચિંતન અને મનનનું દ્વાર ખોલવાનું માધ્યમ હતું. આજ વાત ભગવાન બુદ્ધે ‘આત્મદીપો ભવ’ના સૂત્રમાં કરી છે. ગાંધીજી જેટલી જગ્યાએ જેટલી રીતે શીખી શકાય તેટલી રીતે શીખતા. આના માટે ભગવદ્ ગીતાનું નિયમિત વાંચન કરતા. કુરાન પણ વાંચતા અને યહૂદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો સાથે ચર્ચા-વિચારણા પણ કરતા. આધ્યાત્મિક સાહિત્ય, ગુરુ અને માર્ગદર્શક વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક વિકાસમાં સહાય ચોક્કસ કરી શકે, પણ આધ્યાત્મિક વિકાસયાત્રા તો વ્યક્તિએ પોતે જ કરવી જોઈએ. આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ માટે મન, શરીર અને આત્માની વચ્ચેનું આંતરિક સંતુલન અનિવાર્ય છે.

સોળ, વસુધૈવ કુટુંબકમ્ — વિશ્વ કલ્યાણ: માનવી અને પશુ વચ્ચેનો એક માત્ર તફાવત એ છે કે માનવી પોતાનાથી પર ઊઠી પરિવાર, સમાજ અને સમગ્ર માનવજાતનો વિચાર કરે છે. દર્શનશાસ્ત્રી કેન વીલબર પ્રમાણે આદર્શ વિકાસ અથવા સર્વોત્તમ વિકાસનાં પગથિયાં એટલે હું, અમે અને આપણે. ગાંધીજી દરેક પ્રશ્નને હિંદુ, મુસ્લિમ કે ખ્રિસ્તીની રીતે નહિ પરંતુ માનવતાની રીતે મૂલવતા. દરેક ધર્મના લોકોની પરસ્પરની સહિષ્ણુતાએ માનવતા અને વિશ્વ કલ્યાણનો દીપક પ્રજ્વલિત રાખ્યો છે. ‘સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ’ સૌના સુખની કામના એ ગાંધીજીનો આદર્શ છે. ગાંધીજી કહે છે કે આપણી સદ્ભાવના એ આપણા ગામ, તાલુકા, જિલ્લા, શહેર, રાજ્ય અને દેશની સરહદો ઓળંગીને વૈશ્વિક કે બ્રહ્માંડના સ્તરે પહોંચવી જોઈએ.

સત્તર, અંતરાત્માનો અવાજ (અંતઃસ્ફુરણા): સ્વામી વિવેકાનંદ કહે છે: ‘જ્યારે મારી બુદ્ધિ કંઈક કહેતી હોય અને અંતરાત્માનો અવાજ કંઈક બીજું જ કહેતો હોય ત્યારે હું મારા અંતરાત્માના અવાજને અનુસરું છું’ ગાંધીજી આને ‘still small voice within’ તરીકે ઓળખાવતાં. આ અવાજને સાંભળવા મન અને બુદ્ધિના ઉત્પાતને શાંત કરવા પડે. આધુનિક જીવન શૈલી ‘We live in society, but, mroe improtantly society lives in us.’ એટલે કે આપણું જીવન સમાજના રીત-રિવાજો, પ્રથાઓ, માન્યતાઓ, નિયમો, સિદ્ધાંતો, પૂર્વાગ્રહો, હઠાગ્રહોથી પ્રભાવિત હોય છે.

અંતરાત્માના અવાજને અનુસરવાની પ્રક્રિયા એટલે ‘Through Self-Awarness, We examine the examiner.’ ગાંધીજી પાસેથી અંતરાત્માના અવાજને સાંભળવાનું અને અનુસરવાનું શીખી શકાય. ગાંધીજી અવિરતપણે અંતરાત્માના આ નાના અવાજને સાંભળવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યા કરતા અને અંતરાત્માના આ અવાજને કેન્દ્રમાં — ધ્યાનમાં રાખી પોતાનાં અનુભવો, ધારા-ધોરણો, માન્યતાઓનું મૂલ્યાંકન કરતા. આના માટે અઠવાડિયે એક દિવસ તેઓ ‘મૌન’ પાળતાં અને કુદરતના સાનિધ્યમાં ગાળતા, ચરખો કાંતતા અને ધ્યાન ધરતા. અને આ રીતે તેઓએ અંતરાત્માના અવાજને સ્પષ્ટ રીતે

સાંભળવાનું શીખી લીધું હતું.

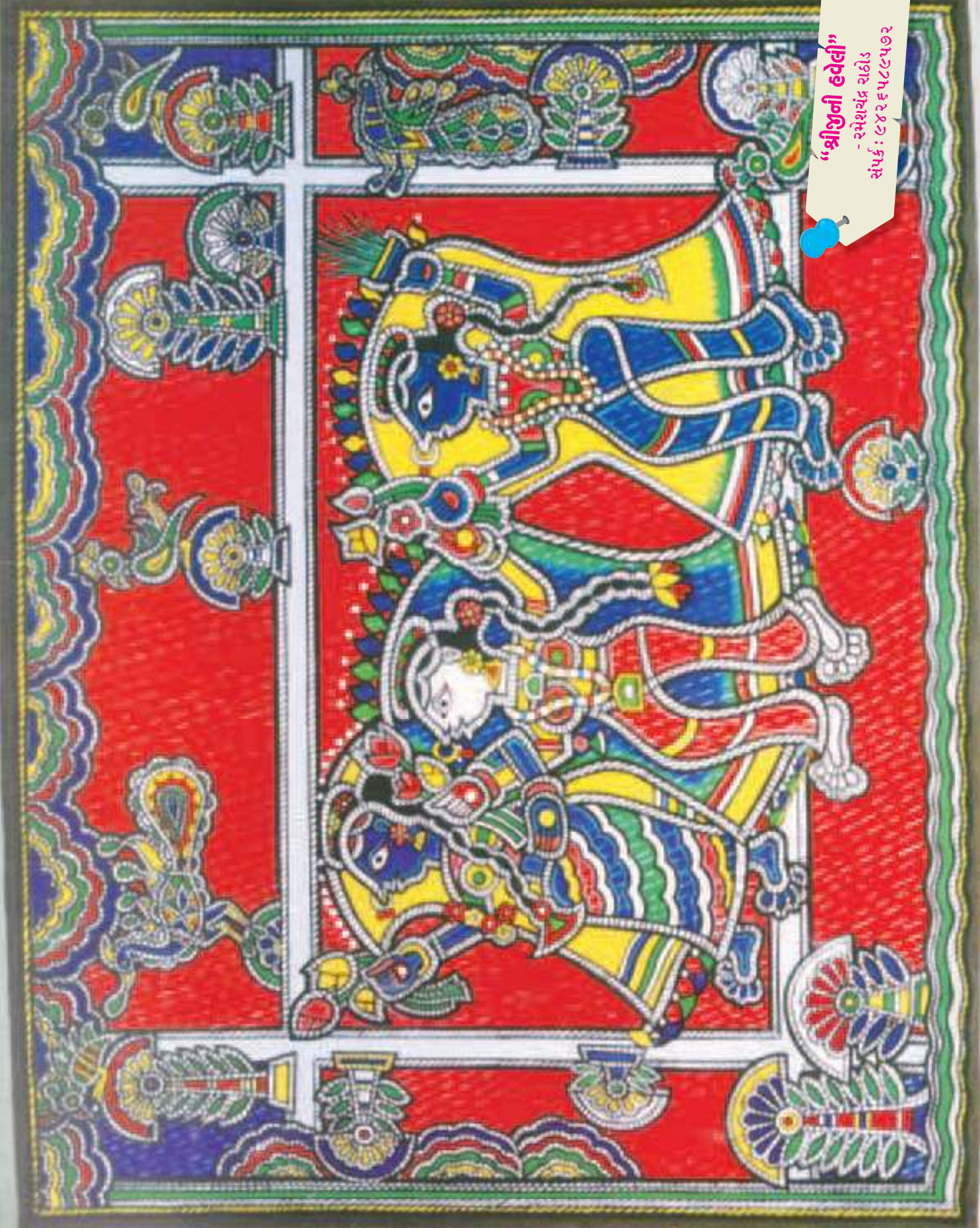
અઢાર, હિંમતની કિંમત: ‘Let Him Come with me, Who has love in his heary and courage in his mind.’ અંતરાત્માનો અવાજ આપણને બતાવશે કે ‘સારું’ શું અને ‘ખોટું’ શું? પરંતુ સારાનો સ્વીકાર અને ખોટાનો વિરોધ તમારી હિંમત માંગી લે છે. હિંમતના અભાવે અંતરાત્માના અવાજની અસરકારકતા ખોવાઈ જાય છે. ‘અસ્પૃશ્યતા નિવારણ’ માટે ધાર્મિક કટ્ટરતાનો સામનો કરવો પડશે તેવું ગાંધી જાણતા હતા અને તે માટે તેમનામાં હિંમત પણ હતી અને બન્યું પણ એવું કે શરૂઆતમાં આ મુદ્દે ગાંધીજી વિરૂદ્ધ વાવંટોળ ઊઠેલો, પરંતુ ગાંધીજીએ તેમનો મક્કમ અને નિર્ણાયક સામનો કર્યો. એક તબક્કે તો આશ્રમ માટે મળતી આર્થિક સહાય બંધ થઈ ગયેલી. કારણ આશ્રમમાં તેમણે કહેવાતા અસ્પૃશ્ય કુટુંબને આશ્રય આપેલો, છતાં ગાંધીજી જાતિવાદીઓ સામે ઝૂક્યા નહી. તેમની લોકપ્રિયતા જોખમમાં મૂકી, પ્રતિષ્ઠા હોડમાં મૂકી અને જીવ જોખમમાં મૂક્યો. ગાંધીજી મક્કમતાથી ઊભા રહ્યા. ‘આશ્રમમાં સૌ સમાન’નો નિર્ણય અમલી હતો. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે ગાંધીજી જરૂર પડે જીવ જોખમમાં મૂકી આમરણાંત ઉપવાસનું હથિયાર ઉગામતા. તેઓ કહેતા, ‘જો હિંદુ સમાજ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે તૈયાર ન હોય તો મારા ‘બલિદાન’ માટે તૈયાર રહેવું પડશે.’

ઓગણીસ, સમસ્યાઓનો પડકાર: જેવી રીતે ‘હીરો’ને ચમકાવવા એને ખૂબ ઘડવો પડે છે તેવી રીતે સમસ્યાઓ માનસિક ઘડતર અને શ્રમ શારીરિક ઘડતર માટે અનિવાર્ય છે. મોટે ભાગે જીવન આપણને સમસ્યાઓના સામના દ્વારા જ જિંદગીના જરૂરી પાઠો શીખવે છે અને આપણને પરિપક્વ બનાવી જીવન જીવવા યોગ્ય બનાવે છે. એવું બને કે માનવીએ મહાન સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી હોય અને જ્ઞાનનો ભંડાર મેળવ્યો હોય અને છતાં ‘આત્મજ્ઞાન’થી વંચિત હોય. સમસ્યાઓ સામેનો સંઘર્ષ તેને ‘આત્મજ્ઞાન’ તરફ લઈ જાય છે અને ત્યારે જ તેના સાચા શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે. ‘સમસ્યાઓ સામેનો સંઘર્ષ જ સાચું સમાધાન શોધી શકે.’

વીસ, પ્રામાણિકતા — પારદર્શિતા: ગાંધીજી કહેતા કે મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ છે. તેમનું જીવન ખુલ્લા પુસ્તક સમાન હતું. બધું જ ખુલ્લું કશું જ ખાનગી નહિ. તેમને ક્યારેય કોઈ ‘મહોરું’ પહેરવાની જરૂર જ પડી નહી. તેઓ જેવા હતા તેવા જ દેખાતા અને જેવા દેખાતા તેવા જ હતા અને માટે જ વિરોધીઓ પણ તેમને માન અને વિશ્વાસની નજરે નિહાળતા. દંભી અને દેખાડાથી ગાંધીજી જોજનો દૂર હતા. કારણ તેમના મતે ‘સત્ય જ ઈશ્વર’ હતું.

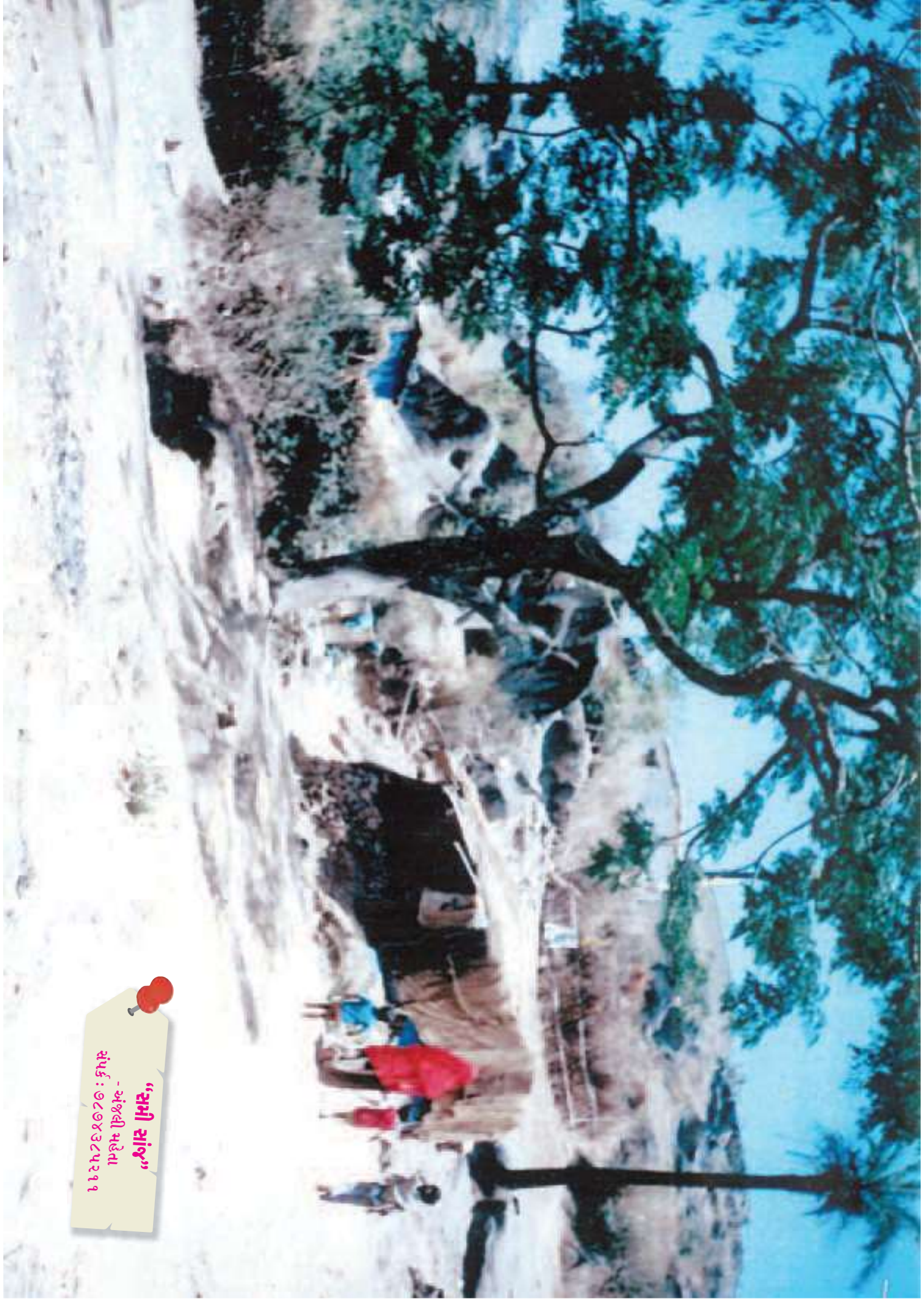
આઈ-૭, મધુરમ કોમ્પ્લેક્સ,
પેટ્રોલ પંપની પાછળ, જીવરાજ પાર્ક,
અમદાવાદ-૧૫
મો - ૯૮૨૫૦૪૪૭૩૪

“શ્રીકૃષ્ણની હવેલી”
- સમીશચંદ્ર ચાહોડ
સંપર્ક : ૯૪૨૬૫૮૯૫૭૨

“ସାମି ସାଂଜୁ”
- ସାଞ୍ଜଣୀ ସାହିତ୍ୟ
ସଂପଦ୍ : ୭୯୭୪୩୯୯୧୧୧

સંગ્રહ : ૯૪૨૮૬૩૯૩૩૬
- ભાગ્યવી ભટ્ટ
"લાભાભિ",

“गिरासिर्”
- वि. ओ. वि. गिरासिर्
संख्या : ८४२८७०२८५२

વિશ્વનો વિરલ આતિથ્ય સત્કાર : સગાળશા આખ્યાન

- લક્ષ્મણ પિંગળશીભાઈ ગઢવી

સિંકંદર સામ્રાજ્યના ભારતીય દૂત મેગસ્થનીએ વિશ્વમાં બે જ દેશને જ આતિથ્ય સત્કાર માટે સર્વોચ્ચ ગણાવ્યા છે. તે બે પૈકીનો એક પ્રદેશ સૌરાષ્ટ્ર છે. સૌરાષ્ટ્રની આતિથ્યપ્રેમી, ભાવધેલી પ્રજાએ આતિથ્ય સત્કાર માટે સર્વસ્વ ન્યોછાવર કર્યાનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં સુવર્ણઅક્ષરે અંકિત છે. આથી જ દોહો ગવાય છે ને

કાઠિયાવાડમાં કો'ક દિ, ભૂલો પડ્ય ભગવાન,
મારો કરું મહેમાન, તને સ્વર્ગ ભૂલાવું શામળા.

સૌરાષ્ટ્રનાં લોકજીવને અતિથિને ઈશ્વર સ્વરૂપ માની તેનું પૂજન-અર્ચન કર્યું છે. અતિથિ વગર જમવું નહિ એવી તો ટેક રાખતા, અતિથિ અતિથિ ઝંખ્યા કરતા, અતિથિ ટાણે કટાણે કે અધરાતે આંગણે આવે તો પ્રભુ પધાર્યાનો મહોત્સવ ઉજવતા અને અતિથિ વિદાય લે ત્યારે અંતરથી ચોધાર રુદનથી દ્રવિત થઈ ઊઠનારા આ સોરઠી માનવીઓ હતા. પશુ, પ્રાણી પક્ષીઓને પણ અતિથિરૂપે જ આવકારતા, આવા લોક સંસ્કારનો સામાન્ય માનવીઓમાં અસાધારણ અમીરાત હતી.

જૂનાગઢ રા'ડિયાસ અને ઢાંકના નાગાજણ જેઠવાએ અતિથિઓને પોતાના માથાં ઉતારી આપ્યાં હતાં. ઓડિદર ગામના આહિર દેવાયત બોદલે જૂનાગઢના બાળરાજા રા'નવવણના અતિથિધર્મ માટે પોતાના દીકરાને પોતાના જ હાથે વધેરી નાંખ્યો હતો. આણંદ પરના કાઠીભક્ત સાંસતિયાએ પોતાની સ્ત્રી સતી તોરલને અને પીપાવાવના પીપાભગતે પોતાની પત્ની સીતામાતાને પથારીની ચાકરી માટે માંગણી કરનાર અતિથિઓને આપી હતી. લાખણશી અને ઢોલરાએ પોતાની સ્ત્રીને કાયમ માટે એના પ્રેમીઓને હાથોહાથ સોંપી આપી હતી. જેતપુર દરબાર માણસિયાવાળે તો તડબૂચની ડગળી કાઢે એમ પીંડીમાંથી, શરીરમાંથી માંસનાં ચોસલાં કાઢીને સમડીઓને મહેફિલ આપી શરીરને હોમી દીધું હતું. એક રોજ માટે બાવીસ ચારણ્ય આઈઓ સતી થઈને બાવીશ્યું આઈઓ તરીકે અને એક રોજ માટે સતી

થનારા રોઝી માતા તરીકે પૂજાય છે. શિહોરનગરનો વારસદાર ત્રિકમ જાની આપત્તકાલીન સ્થિતિમાં બાબરિયાવાડમાં પોતાના કપડાંની ચાળમાં લોટ, પાણી મસળતો જોઈ ધાંખડા બાબરની કન્યા પોતાના ગામે આવેલ અતિથિ પ્રત્યે દ્રવિત થઈ કાયમને માટે તેની ગૃહિણી બની રહી પાદર તમાણે પોરસાવાળે તેનાં આંગણે ઘરભંગ થયેલ ચારણનું ગૃહસ્થાશ્રમ ફરીથી નવપલ્લવિત બનાવ્યું હતું. ભીમ પાંચાળિયા નામના ચારણ સરદારે બહારવટિયા જોગીદાસ ખુમાણને અને તેની પાછળ વારે ચડી આવનાર રાજવી વજેસંગજીને ખરા

બપોરે મહેમાનગતી કરી એક મ્યાનમાં બે તલવાર રાખી જમાડ્યા હતા. દેવાળિયા ગામના મોલેસલામ દરબાર મંદોરખાને સગા દીકરાને આકસ્મિક રીતે વધ કરનાર અતિથિ ચારણને પોતાની મોંઘામૂલી ધોડી આપી જીવતદાન આપ્યું હતું. જમળા ગામના ચીતરા આહિરે જામસાહેબ જેવા રાજવીના આતિથ્યધર્મ માટે પોતાના ગામે નદીનું ચીતરાવેણ્ય વહેણ વહેતું કર્યું હતું.

કાંધેલજી મેરના આતિથ્યધર્મ માટે વંથલીના નવસો નાઘોરીએ શહાદત વહોરી હતી. મૂળીના પરમારોએ હેબતખાન જતને અને જામ સાહેબ અતિથિને આશરો આપી યુદ્ધે ચડી ખપી ગયા હતા. પરમારોના પૂર્વજો એક તેતરનાં આશરા ધર્મ માટે યુદ્ધ ખેલ્યું હતું. જૂનાગઢના નવાબ હાબતખાનના રાજમહેલ પાસે રાત્રે શિયાળોએ હૂકી કરતા શિયાળાની કડકડતી ઠંડી જોઈ શિયાળો માટે બોડ બનાવવાનો આદેશ આપ્યો હતો. ત્રાપજ ગામના મેપા આયરે પોતાના બારોટનો વંશવેલો રહે એ માટે પોતાના દીકરાનું દાન કર્યું હતું. રા'નવવણના સૈન્યને ખોડ ગામના ચારણ આઈ વરૂવડીએ ભાવતા ભોજન પીરસી

અન્નપૂજાદિવી તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામ્યા હતાં. વાંટાવદરનાં આયર રામીબાઈ પાણી ભરવાં જતાં દુકાળનાં માબાપ વગરના છોકરાઓનું દુકાળિયું ટોળું ઘેરી વળી મા મા કહી કાળો કલ્યાંત કરતાં જોઈ એ રામીમા એ નોંધારાં-અનાથનાં કાયમી મા બની રહ્યાં. આઈ જાનબાઈએ અઢારેય વરણને એક જ વાવમાંથી પાણી ભરવાની ફરજ પાડી અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ કર્યું હતું. પરબના સંત દેવીદાસ અને સતાધારના સંત ગીગાભગતે તિરસ્કૃત રોગીઓને આવકારી સેવાની જ્યોત જલતી રાખી હતી. તળાજાના રાજવી એભલવાળાએ અને બીલખાના શેઠ સગાળશાએ પોતાના એકના એક પુત્રને અતિથિધર્મની ખાતર વધેરી દીધા હતા. મહાપંથના અનુયાયીઓ આતિથ્યધર્મ માટે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરતાં અચકાયા નથી. સૌરાષ્ટ્રને ગામડે ગામડે અતિથિધર્મના આદર્શોને સાચવતા સદાવ્રતો, આશ્રમો અને દેશાણ જગ્યાઓ આજે પણ વિદ્યમાન છે. તે પરંપરામાં વીરપુરની જલારામબાપાની જગ્યા અગ્રસ્થાને છે. આવો દિલાવર માયાળુ સોરઠી આતિથ્ય સત્કાર વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા મળતો નથી એટલે જ કહેવાય છે ને “આતિથ્યને ઉપકારમાં સૌરાષ્ટ્ર તો સૌરાષ્ટ્ર છે.”

અતિથિને ખાતર સ્વપુત્રનું બલિદાન દેવાનું શેઠ સગાળશાનું હૃદય વિદારક આખ્યાન ગુજરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં વાસુકૃત ‘સગાળશા-કથા’, નાકર રચિત ‘સગાળશા આખ્યાન’ કનકસુંદરરચિત “સગાળશાહ-રાસ”, વિશ્વનાથ જાનીકૃત ‘સગાળશા ચરિત્ર’, શ્રી દેવેન્દ્ર પંડિત રચિત ‘શેઠ સગાળશા આખ્યાન’ વગેરે ગણનાપાત્ર ગણાય છે. શેઠ સગાળશાના કથાગીતે અને ચેલૈયાના હાલરડાએ શેઠ સગાળશાના જીવનચરિત્રનો સવિશેષ પ્રચાર કર્યો છે.

શેઠ સગાળશાનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના સાગરતટ ઉપર આવેલા શિયાળબેટ નામના દ્વીપમાં કપોળ વણિક પરિવારમાં થયો

હોવાનો એક મત છે. સગાળશાના નામ ઉપરથી શિયાળબેટ નામ પડ્યું હોવાનો પણ એક મત છે. શિયાળબેટમાં એક ઓરડી જેવું સ્થાન શેઠ સગાળશાનું અને ગંગાતળાવની પાળે ખાંડણિયો બતાવવામાં આવે છે. બોમ્બે ગેજેટિયર ભાગ-૪ અને કપોળ જ્ઞાતિના બારોટ અંબાપ્રસાદ ખંડેરા-વડોદરાની નોંધ પ્રમાણે સગાળશા સૌરાષ્ટ્રના જૂનાગઢની દક્ષિણે ગિરનારની ગોદમાં આવેલા ગામ બીલખામાં રહેતા હતા, બીલખા ગામમાં જે સ્થાનમાં રહેતા હતા તે સ્થાન ‘પ્રભુના પીપળા’ નામથી પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સ્થાનમાં સગાળશા દ્વારા પુત્ર-બલિનો ખાંડણિયો પણ બતાવવામાં આવે છે. બીલખાના લોક મતે શિયાળબેટ સગાળશાની વ્યાપાર-ઉદ્યોગની પેઢી હતી, વ્યાપારનું સ્થાન હતું.

શેઠ સગાળશાની કપોળ-વણિક જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિશે

જુદા જુદા મત પ્રવર્તે છે, તે આ પ્રમાણે છે -

શેઠ સગાળશાનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના સાગરતટ ઉપર આવેલા શિયાળબેટ નામના દ્વીપમાં કપોળ વણિક પરિવારમાં થયો હોવાનો એક મત છે. સગાળશાના નામ ઉપરથી શિયાળબેટ નામ પડ્યું હોવાનો પણ એક મત છે

૧. હિંદુસ્તાનમાં ફિનિશિયાથી સાગર માર્ગે આવેલા આર્યોનો બીજો સમુહ ‘વણિક’ કહેવાયા તેના ઉપરથી વણિક થયા. ગ્રીક અને લેટિન ભાષામાં ‘કોપ્યુલા’ તથા ‘ક્યુપોલા’ શબ્દ ઉપરથી ‘કપોલ-કપોળ’ શબ્દ બન્યો હોવાનું એક અનુમાન છે. જોકે આ અનુમાન સ્વીકાર્ય બની શકે તેમ નથી. ‘કપોલ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે.

૨. સ્કંદપુરાણ અંતઃગર્ત ‘કણ્વકુંડુલ ઉપાખ્યાનનાં ‘કુંડુલ પુરાણ’ પ્રમાણે ગાલવમુનિએ એક વખત વણિકોને કહ્યું કે :

ગાલવ - સ્થાપિતા દ્વૈતે ગાલવાઃ સન્તુ નામતઃ ।

તથાપિ ચ કપોલખ્યા : કપોલાદ્ભુત કુંડલાઃ ॥

અર્થાત્ : ગાલવમુનિના જે શિષ્યોએ ‘કાનની અંદર તેજસ્વી કુંડલો પહેરેલાં હતાં તેમને કણ્વમુનિએ ગાલવમુનિના શિષ્યો કહી જુદી પંક્તિની અંદર મૂક્યા, તેથી તેઓ કપોળ નામથી ઓળખાયા. આ હકીકત સત્યની વધુ નજીક ગણાય છે.

૩. મનુવંશમાંથી દિષ્ટ નામના મનુપુત્રમાંથી વણિક જ્ઞાતિની કપોળ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ થઈ હોવાનો મત કથાકાર ને લોક સાહિત્યકાર શ્રી અમરદાસજી ખારાવાળાએ દર્શાવેલ

છે.

લોહી મિશ્રણમાંથી અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટા જ્ઞાતિઓ જન્મી છે. આહારભેદને ધંધાના ભેદ પડ્યા ત્યારે જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી અને જ્યાં સામાજિક રિવાજોમાં મતભેદ પડ્યા ત્યાં ત્યાં જ્ઞાતિની પેટા જ્ઞાતિ અસ્તિત્વમાં આવી છે.

પત્રકારશ્રી ગોરધનદાસ સોરઠિયાના મંતવ્ય પ્રમાણે “કપોળનું મૂળ સ્થાન જૂનાગઢ અથવા ગિરનાર છે. દેલવાડિયા અને ઘોઘારી બે ભેદ છે.” કપોળ જ્ઞાતિ વૈષ્ણવ ધર્મની ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ઉપાસક જ્ઞાતિ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના અવતાર કાર્ય માટે એક દોહોમાં કહેવાયું છે કે :

અગણિત સંત ઉધારિયા, તાર્યા ભગત તમામ,

અરજી એક અનાથરી, સુણજો શ્રી ઘનશ્યામ. સગાળશા માટે આ દુહો યથાર્થ લાગુ પડે છે.

સગાળશાના પિતાશ્રીનું નામ બંગાળશા હતું. સગાળશાના વિવાહ(રાજુલા વિસ્તારમાં) ધારવાડના ગોવિંદ મહેતાની ધર્મપરાયણ પુત્રી ચંગાવતી સાથે થયા હતા. સગાળશાને જશવન્તી અને દિવાળી નામે બે પુત્રીઓ અને ચેલૈયા નામનો એક પુત્ર હતો. સગાળશાના ભાઈનું નામ ગણપત ને તેમની પત્નીનું નામ ગમતાદેવી હતું. તેનું પિયર ધાતરવડ હતું. સગાળશાના પિતાનું અવસાન થતાં તેમની માતાએ સત્ત લીધું હતું. સગાળશાએ માતા-પિતાની સ્મૃતિમાં પાણીના પ્યાઉ, વાપી, સરોવર ને મંદિર ઈત્યાદિના નિર્માણ કરાવ્યાં હતાં તેમજ કાશીનો યાત્રા-સંઘ કાઢ્યો હતો, દ્વારકામાં રજત-તુલા કરીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીઓને આભૂષણોથી સુશોભિત કરી તેમનાં શણગારમાં વધારો કર્યો હતો. આ રીતે તેમની સંપત્તિનો સદ્વ્યય કર્યો હતો.

શેઠ સગાળશાનો સમગ્ર પરિવાર અતિ ધાર્મિક હતો. લોકદંતકથાનુસાર તે બન્ને પતિ-પત્ની સાધુ, સંતો, અતિથિને દરરોજ જમાડી જમવાનો અટલને અખંડ નિયમ રાખ્યો હતો. ગિરનાર,

શેઠ સગાળશાનો સમગ્ર પરિવાર અતિ ધાર્મિક હતો. લોકદંતકથાનુસાર તે બન્ને પતિ-પત્ની સાધુ, સંતો, અતિથિને દરરોજ જમાડી જમવાનો અટલને અખંડ નિયમ રાખ્યો હતો

સોમનાથ, તુલશીશ્યામ, કનકેશ્વરી-કનકાઈ દર્શને જતાં- આવતાં સાધુ, સંતો, સગાળશાના અતિથિ બની ભાવતા સ્વાદિષ્ટ ભોજન-પ્રસાદ ગ્રહણ કરી આનંદ અનુભવતા. આ ક્રમ નિયમીત રીતે વર્ષો સુધી અખંડ ચાલ્યો આવતો હતો. એ ક્રમમાં એક વિઘ્ન આવ્યું. વરસાદની ઋતુ આવી. અતિવૃષ્ટિનું આગમન થયું. હેલી મંડાણી. અતિવૃષ્ટિને કારણે સાધુ-અતિથિ સાત દિવસ સુધી ભોજન માટે મળ્યા નહીં. સાત દિવસના પતિ-પત્નીને નકોરડા

ઉપવાસ થયા. તેમના વ્રત- નિયમ - ટેકની આકરી કસોટી કરવા સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે લીલા કરી. પરમાત્મા અતિથિરૂપે સાધુ બની બીલખાના પાદરમાં તળાવની પાળે વડે નીચે પતિયેલ રોગથી ઘેરાયેલી કૃશ કાયાવાળા સ્વરૂપે બેસી ગયા. વરસાદ સાત દિવસ એકધારો વરસ્યાં પછી ધીમો પડી, ઉઘાડ કરી, અટકી ગયો. બીલખાના લોકો સીમમાં તળાવની પાળે, બજારમાં

નીકળી પડ્યા. ગામના દરેક જણને જાણ હતી કે સગાળશાને સાધુને જમાડ્યા પછી જમવાની ટેક છે. ગામના એક માણસે પાણી-ગારો-કીચડમાં ખૂંદતા સગાળશાને સાધુને શોધતાં જોઈને કહ્યું કે “એક રોગીયલ કૃશકાય સાધુ તળાવની પાળ પાસેના વડ નીચે બેઠા છે.” સગાળશા દોડતાં તળાવની પાળે વડ નીચે આવે છે. સાધુને દંડવત્ પ્રણામ કરી, પગ ધોઈ ચરણામૃત ગ્રહણ કરી, સાધુને બન્ને હાથ જોડી વિધિવત ઘરે ભોજન ગ્રહણ કરવાનું ભાવભર્યું નિમંત્રણ પાઠવે છે. સાધુથી ચાલીને સગાળશાને ઘરે ભોજન લેવા માટે જઈ શકાય તેવી શક્તિ નથી. આથી સગાળશા કરંડિયામાં રૂ પાથરી સાધુની રોગિષ્ઠ કાયાને બેસાડી માથે ઉપાડી ઘરે તેડી

જાય છે. પરિવારને પ્રભુ પધાર્યાનો આનંદ થયો. ચંગાવતીએ ભાતભાતના અનેકવિધ સ્વાદિષ્ટ સુંદર ભોજન તૈયાર કરી સાધુને પીરસ્યાં. સાધુએ ભોજનનો અનાદાર કરી માંસાહારનો આગ્રહ કર્યો. સગાળશા ધર્મસંકટમાં મૂકાઈ ગયા. કસોટી સામે હાર્યા વિના કસાઈને ત્યાંથી માંસ લઈ આવી સાધુને પીરસ્યું. સાધુએ કહ્યું “મારે તો માનવનું તાજું માંસ ખાવામાં જોઈએ, આ ન ચાલે. માનવનું માંસ લાવો.” સગાળશા

પોતે પોતાનું માંસ આપવા તૈયાર થઈ ગયા. પરંતુ એવું કરે તો સાધુને ભોજન કરાવે કોણ ? એટલે સગાળશાએ પોતાના એકનાએક આજ્ઞાંકિત માતા-પિતાના પ્રાણપ્યારા તેજસ્વી અત્યંત વ્હાલા પુત્ર ચેલૈયાને શાળામાંથી બોલાવ્યો. નાનકડા ગામમાં વાયુવેગે સાધુની વાત પ્રસરી ગઈ હતી એટલે શાળાના આચાર્ય, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ, ગામલોકો, પાડોશીઓ ચેલૈયાને ઘરના બદલે અન્યત્ર ભાગી જવાની સલાહ આપવા લાગ્યા. પરંતુ ચેલૈયો માતા-પિતાની ટેકને ખાતર બલિદાન દેવા ઘરે આવી પહોંચ્યો. ચેલૈયો માતા-પિતાને કહે છે “નેક-ટેકને ધર્મપાલન ખાતર મારી આ કાયા કામ આવતી હોય તો તેનાથી બીજો રૂડો અવસર કયો હોઈ શકે ? મારું માથું વધેરી દેવા હું તૈયાર છું.” ચેલૈયાએ પોતાની જિંદગી આપવાની ખુશી વ્યક્ત કરી, કુંભાર ચાકમાંથી માટીનો પીંડો ઊતારે તેમ પોતાનું માથું ઉતારી આપ્યું... સગાળશા અને ચંગાવતી આંખમાં આંસુ લાવ્યા વગર આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યાં. ચંગાવતીએ ખાંડણિયામાં સાંબેલાથી પુત્રનું મસ્તક ખાંડવા માંડ્યું. ત્યાં તો સાધુએ અધિક દારુણ કસોટી કરતાં કહ્યું કે “હું પુત્ર વગરના પરિવારનું ભોજન ગ્રહણ કરતો નથી. આ શબ્દો સાંભળતા જ ચંગાવતીએ તત્કાલ હાથમાં છરી લઈને પોતાનાં ઉદરમાં રહેલ ગર્ભસ્થ પુત્ર બતાવવા ઉદર ફાડવા માટે છરીનો ઘા કરવા જાય છે ત્યારે એ સમયે ધરતી ધણધણવા લાગીને સાધુએ પોતાનું અસલી સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણરૂપે પ્રગટ થઈને ચંગાવતીનો હાથ પકડી લીધો ને ચેલૈયાને સજીવન કર્યો. ભગવાને વરદાન માંગવાનું કહ્યું એટલે દંપતીએ કહ્યું કે “ભગવાન આવી કસોટી હવે પછી કોઈ પરિવાર ઉપર કદાપિ કરશો નહીં.” એવી જનશ્રુતિ છે કે ઈશ્વરકૃપાથી સગાળશા સપરિવારે સ્વર્ગગમન કર્યું હતું. આ સમયે તેમના ભાઈ ગણપતની પત્ની ગમતાદેવી સુવાવડ કરવા તેમના પિયર ધાતરવાડ (રાજુલા વિસ્તારમાં) ગઈ હતી. ત્યાં તેને એક પુત્ર જન્મ્યો. એ પુત્ર સગાળશાનો વંશજ ગણાયો. આ વંશ કપોળ-વણિક જ્ઞાતિમાં ‘વહોરા’ અટક શાખાથી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને ચેલૈયાને વહોરાવ્યો - અર્પણ કર્યો હોવાથી આ વંશ ‘વહોરા’ નામથી કપોળ-વણિક જ્ઞાતિમાં ઓળખાય છે. ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં ચેલૈયાનું

હાલરું આજે પણ ભારે કરૂણ-સ્વરથી ગવાય છે.

તું ને ખમા ઘણી રે મારા ચેલૈયા !

એ જી તારે હાલરું પડી હડતાલ !

કુંવર ચેલૈયા રે તું ને ખમ્મા ખમ્મા.

સુપ્રસિદ્ધ લોકવાર્તાકાર મેઘાણંદ ગઢવી અને મેરૂભા ગઢવી એવા બુલંદ કરૂણ સૂરે સગાળશાનું કથાગીત ગાતાં ત્યારે ઉપસ્થિત સૌ કોઈ શ્રોતાઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી ઊઠતાં ને કહેતાં કે, “ગઢવીજી હવે બસ કરો, અમારાથી હવે રડી શકાતું નથી અમારા પેટ ને છાતી દુઃખે છે, હવે સહન નથી થતું.” શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી આ કથાગીત

“જોગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈને સહુને સજીવન કર્યા એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો” “ચેલૈયા આખ્યાન” જગતના સર્વોત્કૃષ્ટ બેલેડ માયલું એક કથાગીત બની જાત. એની કરૂણતા અનેક હૈયાંને નિરંતર ધોયા જ કરત”

વિશે લખે છે : “જોગીરાજે પ્રભુરૂપે પ્રગટ થઈને સહુને સજીવન કર્યા એ પ્રસંગ ઉમેરાયો ન હોત તો” “ચેલૈયા આખ્યાન” જગતના સર્વોત્કૃષ્ટ બેલેડ માયલું એક કથાગીત બની જાત. એની કરૂણતા અનેક હૈયાંને નિરંતર ધોયા જ કરત.”

જૂનાગઢથી સતાધાર હાઈવે ઉપર જૂનાગઢથી ૨૦ કિ.મિ. અંતરે દક્ષિણ તરફ બીલખા ગામમાં આનંદ આશ્રમ પાસે ‘ચેલૈયા-સગાળશા’ની જગ્યા અદ્યતન સ્વરૂપે નિર્માણ પામેલી છે. જગ્યાની અંદર મંદિર, અતિથિનિવાસ, સંત નિવાસ, જાહેર અન્નક્ષેત્ર, ગૌશાળા, ભોજનશાળા, વિશાળ મેદાનનો સમાવેશ થાય છે. જગ્યાના મહંત શ્રી ૧૦૦૮ મહામંડલેશ્વર, શ્રી રામરૂપદાસજી ગુરૂશ્રી શીતલદાસજી મહારાજ સાહેબનાં આતિથ્ય સત્કાર, સેવા અને સ્વચ્છતા સર્વોત્તમ છે.

સરસ્વતી બંગ્લોઝ, ૮એ- પટેલ કોલોની, રોડ નં.-૪
કવિશ્રી પિંગળશીભાઈ ગઢવી માર્ગ,
જામનગર - ૩૬૧૦૦૮
મો. ૯૪૨૭૪૧૧૦૧૯

આજના બદલાયેલા પરિવેશને અનુરૂપ બાળસાહિત્ય સર્જનની આવશ્યકતા

- સોમાભાઈ વી. પટેલ

બાળકોની વયકક્ષા અને સાહિત્ય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ બાળસાહિત્યની વિભાવના અસ્પષ્ટ રહી છે. આપણે જેને ‘બાળસાહિત્ય’ નામ આપી શકીએ તે બે-ચાર પંક્તિનાં જોડકણાં કે ઉપાણાંથી શરૂ થઈને ત્રણ-ચાર કે તેથી વધુ પૃષ્ઠનાં ગીતો તેમજ બાળકો માટેની પરીકથાઓથી કિશોરો માટેની વાર્તાઓ, વિજ્ઞાનકથાઓ, સાહસકથાઓ અને ચરિત્રકથાઓ સુધી વિસ્તરે છે. બાળકોની વયકક્ષાને લક્ષમાં લઈને તેને ‘બાળસાહિત્ય’ ને અને ‘કિશોરસાહિત્ય’ એવા બે સ્પષ્ટ ભાગમાં વહેંચવાનુંય સહેલું નથી, કેમ કે એમાંયે સાવ નાનાં શિશુથી માંડીને ૧૪-૧૫ વર્ષના કિશોરો સુધીની વિવિધ કક્ષાઓ રહેવાની. વળી જેમ બાળચિત્રકળા એટલે બાળકોએ સર્જેલી ચિત્રકળા એવું આપણે કહી શકીએ, તેમ ‘બાળસાહિત્ય’ એટલે બાળકોએ સર્જેલું સાહિત્ય એવું આપણે કહી શકીશું? બેશક, નહિ જ, કેમ કે એ બહુધા પ્રૌઢ સાહિત્યકારો દ્વારા સર્જાય છે. અલબત્ત, બાળસાહિત્યમાં બાળકોએ સર્જેલી કૃતિઓ પણ ક્યારેક જોવા મળે ખરી.

બાળસાહિત્ય-સ્વરૂપની વિભાવના, આમ શિથિલ અને ધૂંધળી લાગે છે. એટલે બાળસાહિત્યની વાત કરતી વખતે વિવિધ કક્ષાનાં બાળકોનાં સમગ્ર સાહિત્ય વિશે આપણે વાત ભલે કરીએ, પરંતુ તેના લેખકે લખતી વખતે તો બાળકની વયકક્ષાને લક્ષમાં રાખવી જ પડે છે, અને તેથી બાળસાહિત્યના સર્જનની અને સર્જકની વિવિધ કોટિઓ રહેવાની. આમ હોવાથી બાળસાહિત્યના સર્જકે બાળકોની જુદી જુદી વયકક્ષાને અનુરૂપ સાહિત્ય માટેનાં વિષયવસ્તુ, રજૂઆત, ભાષા ઇત્યાદિમાં તદનુરૂપ ઔચિત્ય અને સર્જકતા દાખવવાં પડે.

અહીં એ વાત પણ નોંધવી ઘટે કે બાળસાહિત્યનો સર્જક વાસ્તવ-સૃષ્ટિમાં જીવતો, જગતનાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન અને ડહાપણથી સજ્જ હોય છે, પરંતુ એણે એના બાળભાવકો માટે જે સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવાનું છે તે પૂર્ણપણે વાસ્તવસૃષ્ટિ નથી હોતી. એણે નાનાં, નિર્દોષ અને જિજ્ઞાસાથી સભર એવાં બાળકોને કલ્પનાવિહાર કરાવે અને આનંદથી પરિપ્લાવિત કરે એવી અદભુત અને રમ્ય સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરવાનું હોય છે. આ માટે તેણે જે તે વયકક્ષાના બાળકોની ભૂમિકાએ આવવું જરૂરી બને છે. બાળસાહિત્યના સર્જક અને તેના ભાવક વચ્ચેનું આ અંતર જ બાળસાહિત્યના સર્જનને આંતર-બાહ્ય રીતે નિયંત્રિત કરે છે.

આજના બાળકનો પરિવેશ ઘણી રીતે બદલાયો છે. એક સમયે શેરીની બહાર ભેગાં થઈ ‘અડકો-દડકો’ લખોટી કે ગિલ્લી-દંડાની રમત રમતાં બાળકો આજે પોતાના ઓરડામાં

પુરાઈ એકલાં એકલાં ટી.વી. જોતાં કે વિડિયો ગેમ રમતાં થઈ ગયાં છે. એક સમયે વાઘ-સિંહ કે ઓસ્ટ્રેલિયાનાં કાંગારુ જેવાં પ્રાણીઓની કલ્પના પાઠ્યપુસ્તકમાંના ચિત્રો દ્વારા કે કવચિત સરકસની કે પ્રાણીસંગ્રહાલયની મુલાકાત દ્વારા જ બાળકને કરાવી શકાતી. આજે તે ટી.વી.માં આવાં બધાં પશુઓને જંગલમાં તેના યથાર્થ પરિવેશ વચ્ચે જીવતાં-જાગતાં, હરતાં-ફરતાં નિહાળે છે. ઈજિપ્તના પિરામિડો કે ન્યૂયોર્ક-સિંગાપોરનાં ગગનચુંબી મકાનો, ઉત્તર ધ્રુવના એસ્કમોનાં ઈંગ્લૂ કે દક્ષિણ ધ્રુવનાં પેંગ્વિનના ટોળાં કે જીવજંતુઓની અદ્ભુત લીલા તે ટી.વી.ની નેશનલ જ્યોગ્રાફિક ચેનલ કે ડિસ્કવરી ચેનલ પર સહજ રીતે જ નીરખી શકે છે. પરિણામે આખું જગત તેની લગોલગ આવી ગયું હોય એવો એને અહેસાસ થાય છે.

૨૦મી સદી યંત્રયુગની હતી. ૨૧મી સદી ઈલેક્ટ્રોનિક યુગની છે, એવું આપણે સમયના સ્થૂળ સંદર્ભમાં કહી શકીએ. છેલ્લે ટેલિવિઝન, કમ્પ્યુટર અને મોબાઇલ આવ્યાં અને મુખ્ય ઘટના તરીકે આપણાં માનસ પર છવાઈ ગયાં. કમ્પ્યુટર અને માહિતી-ટેકનોલોજીના ઝડપી વિકાસે છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં ઘણું બધું બદલી નાખ્યું છે. એક સમયે શેરી અને પાદરના પરિવેશમાં રમતું બાળક આજે વિશ્વના આંગણામાં રમતું થઈ ગયું છે. દુનિયાના એક છેડે બનતી ઘટનાઓને આજનું બાળક એ જ સમયે ઘરમાં બેઠાં બેઠાં લાઈવ નિહાળી શકે છે. એ ઈચ્છે ત્યારે તેને જરૂરી માહિતી કે વિગત ઈન્ટરનેટ દ્વારા મેળવી શકે છે. કોઈ ગ્રંથની માહિતી નાની સીડી-ડીવીડી કે મલ્ટી મીડિયા ડિસ્ક પર સંચિત કરીને ગમે ત્યાં મોકલી શકે છે કે ગમે ત્યાંથી મેળવી શકે છે. જાણે દુનિયાભરનાં જ્ઞાન અને માહિતીનો ખજાનો તેને હાથ લાગી ગયો છે. આ નવા પરિવેશે આજનાં બાળકોના જ્ઞાનની ઘણી નવી ક્ષિતિજો ઉઘાડી આપી છે.

નવી પેઢી આ નવા પરિવેશ વચ્ચે ઉછરી રહી છે. અગાઉના બાળક કરતાં એની સમજશક્તિ અને ગ્રહણશક્તિ ઘણી વધારે છે. નવાં સંચાર-માધ્યમોએ એની રસ-રુચિમાં અને એના ભાવજગતમાં ઘણું પરિવર્તન આણ્યું છે. ટી.વી. સીડી-ડીવીડી, માઉસ, મોનીટર, નેટ, વેબ જેવા શબ્દોથી એ પરિચિત છે, એટલું જ નહીં એની કામગીરીથીયે સાવ અજાણ નથી. એ કમ્પ્યુટર કે મોબાઇલ દ્વારા ઘેર બેઠાં સિનેમા શોની ટિકીટ બુક કરાવી શકે છે અને રેલવેની ટિકીટ ખરીદી શકે છે.

આવાં બાળકોનું રસજગત ભિન્ન હોય, એમના ચિત્તમાં ઉદભવતા પ્રશ્નો, એની આકાંક્ષાઓ ભિન્ન હોય એ સહજ છે, અને એથી આવાં બાળકો માટેનું સાહિત્ય પણ અગાઉ કરતાં

ભિન્ન કોટિનું હોય એવી અપેક્ષા રહે જ. હવે જૂની મૂડી પર લાંબુ નહિ ચાલે. આજના બાળસાહિત્યના સર્જકે જૂના વિષયો પરના પરંપરાગત સર્જનથી ઉપર ઊઠીને બાળસાહિત્યના નવા આયામો તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું પડશે. ૨૧મી સદીમાં નવતર પરિવેશ વચ્ચે ઉછરી રહેલા બાળકના માનસને, એના ભાવજગતને સમજવાનો અને એની અપેક્ષાઓને લક્ષમાં લઈને એના રસજગતને સંતોષે એવા સાહિત્યનું નિર્માણ કરવાનો નવો અને મોટો પડકાર આજના બાળસાહિત્યના સર્જકે ઝીલવાનો છે.

નવો અને મોટો પડકાર એટલા માટે કે છેલ્લા ત્રણેક દાયકામાં કમ્પ્યુટર, માહિતી-ટેકનોલોજી અને કોમ્પ્યુનિકેશનના ક્ષેત્રમાં જે ક્રાંતિ થઈ તેના પગલે આપણા જીવનમાં આવેલાં પરિવર્તનો અને પરિણામોથી આજનાં બાળકોનો ભાવકવર્ગ ઘણે અંશે અવગત છે, જ્યારે બાળસાહિત્યનો પ્રૌઢ સર્જક વર્ગ આ બધાં પરિવર્તનો પ્રત્યે કંઈક અંશે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો છે. પરિસ્થિતિ એવી સર્જકે છે કે નાની વયનો આ ભાવક આ ટેકનોલોજી અને નવાં સંચારમાધ્યમોના ઉપયોગની બાબતમાં પ્રૌઢ સર્જક કરતાં આગળ નીકળી ગયો છે ! ૨૧મી સદીનાં આ સંચાર માધ્યમોની અસાધારણ કામગીરી અને તેની શક્તિને જાણ્યા વગર બાળસાહિત્યનો આ માધ્યમો સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્ક ધરાવતા આજના બાળકોના મનોવિશ્વને અને તેમની અપેક્ષાઓને ભાગ્યે જ સમજ શકે, અને તેથી આ નવા સર્જનક્ષેત્રમાં રહેલી અનંત શક્યતાઓનો લાભ ન લઈ શકવાને કારણે જો તે પરંપરાગત સર્જન કર્યા જ કરશે તો આ આજના બાળક સુધી તે ભાગ્યે જ પહોંચી શકશે. આજના ગુજરાતી બાળસાહિત્યના સર્જકે આ નવા યુગનાં નવતર પરિવર્તનોને લક્ષમાં લઈને આજના બાળજગતના પરિવેશને અનુરૂપ, તેની રસરુચિને પોષે તેવું નવું નવું સર્જન કરવા સજ્જ થવું પડશે.

વળી આજનું બાળક સાવ અબુધ કે અજ્ઞાન રહ્યું નથી. એ વિજ્ઞાનની આંખે જોઈ રહ્યું છે અને અવકાશયાનની પાંખે ઊડી રહ્યું છે. વિચારની તાર્કિકતા અને ઘટનાની વૈજ્ઞાનિકતામાં શ્રદ્ધા ધરાવતાં બાળમાનસને ગ્રાહ્ય થાય એવું સાહિત્ય આજના સાહિત્યકારે આપવું પડશે. એના માનસને ગ્રાહ્ય ન થાય એવા પરંપરાગત ચમત્કારપૂર્ણ કથા પ્રસંગો એને ઝાઝું આકર્ષી શકશે નહિ. આકાશનો ચન્દ્ર પણ આપણી પૃથ્વી જેવો જ એક ગ્રહ છે અને એમાં પાણી અને ખડકો છે એવું જાણ્યા પછી આજના બાળકને હવે એ ‘ચાંદામામા’ તરીકે ભાગ્યે જ આકર્ષી શકશે. ‘કાગડો અને કૂંજો’ વાર્તા સાંભળ્યા પછી એને પ્રશ્ન થાય છે કે તરસ્યા કાગડાને એવી સમજ ક્યાંથી આવી કે કૂંજામાં પથરા નાખવાથી તેમાંનું પાણી ઊંચું આવશે ? આજનો બાળક પોતાની સમક્ષ આવતા પરંપરાગત કથાના કે વાર્તાના પ્રસંગોને તર્કની એરણ પર ચકાસવાની વૃત્તિ ધરાવતો હોઈ, તેને સ્વીકાર્ય થાય એવા નવતર સર્જનની અપેક્ષા રહે છે. આથી આજના

બાળસાહિત્યકારે વર્તમાન અને ભાવિ પેઢીનાં બાળકોનાં મનોજગતને ગ્રાહ્ય થાય એવું, નવું સાહિત્ય સર્જવાનો પડકાર ઝીલવાનો છે, એટલું જ નહિ, તેણે એથીયે આગળ વધીને ક્રાંતદૃષ્ટા બની આજના બાળકને નવા, ઉચ્ચ અને ઉમદા ભાવજગત તરફ પ્રેરવાની જવાબદારી બજાવવા પણ ઉદ્યુક્ત થવું પડશે આ માટે તેણે પરંપરાગત સર્જનપરિપાટીથી ઊંચે ઊઠીને આજના બાળકની અપેક્ષાઓને અને એના રસજગતને સંતોષે તેવું નવું, મૌલિક અને વિશિષ્ટ સર્જન કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવું જોઈશે.

ખરેખર તો, આજના વિશ્વમાં થઈ રહેલાં આ પરિવર્તનો અને નવાં સંચાર-માધ્યમોની ગતિવિધિમાં રહેલી અખૂટ ક્ષમતાનો લાભ લેતાં આવડે તો આજના બાળસાહિત્યકાર માટે પોતાની કલ્પનાક્ષમતા અને સર્જકતાના ઉપયોગ દ્વારા અવનવીન બાળસૃષ્ટિના મૌલિક અને આસાધારણ સર્જનની અનંત શક્યતાઓ રહેલી છે. આ નવા પરિવેશનો લાભ લઈને પ્રતિભાવંત સર્જકો દ્વારા વિજ્ઞાનકથાઓ, સાહસકથાઓ અને અવનવીન અદ્ભુત રસની કથાઓ લખાય તો તે આજનાં બાળકોને વધુ આકર્ષી શકે. હવે તો આપણી પૃથ્વી પર વિવિધ ગ્રહવાસીઓનાં આવાગમન, સ્પેસવૉર, સુપરમેનનાં પરાક્રમોની અને યંત્રમાનવ (રોબોટ)ની વિસ્મય કથાઓના આલેખનની પણ ઘણી સંભાવનાઓ રહેલી છે. ૧૯મી સદીમાં જન્મેલા જૂલે વર્ને લખેલી વિજ્ઞાનકથાઓ આજે ૨૧મી સદીમાં પણ બાળકોને એટલી જ આકર્ષે છે. એક લેખક વિજ્ઞાનનો સહયોગ લઈ કલ્પનાની પાંખે ઊડીને પોતાની સર્જનલીલાનો કેવો ચમત્કાર બતાવી શકે તે જૂલે વર્ને સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. આજના સમયમાં ગુજરાતી બાળસાહિત્યને પણ એવો એકાદ જૂલે વર્ને મળે એવી અપેક્ષા છે. એવા જ બીજા એક ગિજુભાઈ પણ મળે જે બાળસાહિત્યના વૈવિધ્યપૂર્ણ મૌલિક સર્જનનો ધોધ વહાવવાની સાથે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુબંધ આજનાં બાળજગત અને બાળશિક્ષણ સાથે રચી આપે.

૨૧મી સદી વધુ ગતિશીલ છે. આ સદીનાં બાળકોનાં માનસ આ નવા સમયનાં પરિવર્તનોને ઝીલવા અને આગળ દોટ મૂકવા માટે સક્ષમ અને સજ્જ છે. આજનો બાળસાહિત્યકાર એમનાં માનસને અને એમની સંવેદનાઓને પામી શકે અને આ નવાં સંચારમાધ્યમોએ સંક્રમણક્ષેત્રે જે ક્રાંતિ કરી છે તેનો લાભ લઈને એમની બદલાયેલી રુચિને સંતોષે એવું તેમજ તેમને આ વિશ્વનાં તત્ત્વો સાથે સુમેળપૂર્વક જીવવા પ્રેરે એવું નવતર, મૌલિક અને મહત્વાકાંક્ષી સાહિત્ય સહજે એવી અપેક્ષા રહે છે.

૧, રચના સોસાયટી,
શિવરંજની ચાર રસ્તા પાસે,
સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મો. - ૯૭૨૬૪૮૫૧૧૬

પ્રબળતમ આવેગનો કવિ : સાહિત્ય પરમાર

- નટુભાઈ પરમાર

યહૂદી લેખક-વિચારક આઈઝેક બેસેવીસ સિંગર કથે છે : 'સર્જનાત્મક મનુષ્યની નિરાશા એ અધઃપતન નથી, પણ મનુષ્યનું પુનર્જીવન છે. ક્ષણિક સત્યથી ઉપર એક સાતત્ય છે, અસ્તિત્વનો અર્થ છે, સમય અને પરિવર્તનના રહસ્યો છે. યંત્રણાનો ઉત્તર મેળળવાનો છે. અન્યાય અને કૂરતાની ખીણમાં પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, કદાચ, આ બધું એક જ માણસ કરી શકશે...કવિ.'

હર કાળે - હર સ્થળે જ્યાં પણ એ વસે છે ને શ્વસે છે તે માનવ, સર્વત્ર સુખ, શાંતિ ને નિરાંતે જ જીવી રહ્યો છે ને તેને કશી આપદા, વિપદા કે દુઃખ - દર્દ છે જ નહિ, એવું કહી કે માની શકાય ખરું ?

માનવ કે એવા માનવોનો કોઈ સમુહ પોતે તો એના માનવ તરીકેના અધિકારને માનીને જીવવા ચાહતો હોય, પણ એના જ હિસ્સા એવા કોઈ માનવ કે માનવ સમુહ એનું માનવ તરીકેનું ગૌરવ હણી લઈને, તેને બંધક, લાચાર ને ગુલામ બનાવીને, તેનું શોષણ કરીને, અપમાનિત

કરીને, તેને પશુથીયે બદતર હાલતમાં જીવવાને મજબૂર કર્યો હોય, એના બર્બર ઉદાહરણો માનવજીવનના પ્રારંભથી તે છેક આજ સુધીના જીવાતા જીવનમાં સાવ નથી જ મળતાં, એવું પણ શું કહી કે માની શકાય ખરું ?

'વસુદૈવ કુટુંબમ્' આપણો એક ઉમદા આદર્શ રહ્યો છે, કિન્તુ મરવા વાંકે જીવતા, નિત-નિત અપમાનિત થતાં, આપણાં જ વંચિત-પીડિત-સર્વહારા એવા માનવ સમૂહની હૃદયવિદારક યાતનાઓમાં શું આપણે સાચા સમસંવેદક પૂરવાર થયા છીએ ખરા ?

ઉત્તર બહુ પ્રોત્સાહક નથી, પણ ધરપત એટલી જ કે, પરાપૂર્વથી સાચો સર્જક, ન માત્ર એવા માનવ સમુહોનો સમસંવેદક, અપિતુ એમનો પક્ષધર પણ બન્યો છે ને પોતાની કલમને શસ્ત્ર બનાવીને યુદ્ધે પણ ચડ્યો છે. માનવ સંસ્કૃતિનો ઈતિહાસ આવા યૌદ્ધાઓ થકી જ તો રળિયાત છે ને ? કબીરથી માંડી 'કાગ' સુધીના આવા યૌદ્ધાઓ આજેય આપણી વચ્ચે

અજય-અમર નથી શું ?

જેમના જીવન-કર્મ અને વિચારધારાએ સાહિત્ય અને સાહિત્યકારોને સાગમટે સમાજ તરફ વાળ્યા - દબાયેલા, કચડાયેલા, તરછોડાયેલા, અપમાનિત થયેલા માનવસમુહ પ્રતિ પ્રેમ અને માનવીય સંવેદના દાખવવાને દોર્યા, એ મહાત્મા ગાંધીએ તો બારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી, માનવ કલ્યાણ જેના કેન્દ્રમાં નથી, તેવા સાહિત્યને સાહિત્ય જ ગણવાનો ઈન્કાર કરેલો. એક ઐતિહાસિક વાર્તાલાપમાં મહાત્મા ગાંધીએ સ્પષ્ટ કહ્યું : 'જીવન સૌ કળાથી અદકું છે. હું તો માનું

હું કે જેણે ઉત્તમ જીવન જીવી જાણ્યું તે જ ખરો કલાકાર. ઉત્તમ જીવનની પૃષ્ઠભૂમિ વિના કળા શી રીતે ચીતરી શકાય ? કળાની કિંમત જીવનને ઉન્નત બનાવવામાં રહેલી છે. જીવન જ કળા છે. કળા જીવનની દાસી છે અને તેની સેવા કરવાનું જ તેનું કાર્ય છે. એ અર્થમાં કળાને હું માનું છું. કદર કરું છું. કળા વિશ્વ પ્રત્યે જાગૃત હોવી જોઈએ, કળા

જીવન પ્રત્યે જાગૃત હોવી જોઈએ.'

સદીઓ સુધી ગુલામ રહેલા માનવ સમૂહને સ્વતંત્રતાની નવી પરોઢ દેખાડનારા એ મહાત્મા ગાંધીનો જ પ્રભાવ હતો કે, આપણું સાહિત્ય વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય તરફ વળ્યું. તે છતાં કળાની સરખામણીએ માનવજીવનને કેન્દ્રમાં રાખી - તેને જ પ્રાધાન્ય આપી વાસ્તવદર્શી સાહિત્ય સર્જતા સર્જકો સામે પણ કંઈ ઓછા પડકારો નથી રહ્યા. રઘુવીર ચૌધરીએ પણ કહેવું પડ્યું છે : 'આપણા સાહિત્યકારો કલાવાદી છે. તેમનું આક્રમણ એવડું મોટું છે કે, આપણા ગાંધીવાદી કવિઓ પણ મોં ખોલતા ડરે છે. મરાઠીમાં દલિત સાહિત્ય અને હિન્દીમાં માર્ક્સવાદી સાહિત્ય રચાય છે, તેની ચર્ચા થાય છે, પરંતુ આપણે ત્યાં આવી વાતો કરવી એ કનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિ ગણાય છે.'

જીવનકેન્દ્રી સાહિત્યના હિમાયતી મૂર્ધન્ય સર્જક જોસેફ મેકવાન પણ વદે છે : 'અલંકારશાસ્ત્રની તમામ વિભાવનાઓ મોળી લાગે એટલી માતબર તો જીવતરના દોજખની યાતનાઓ

હોય છે. સંવેદનાને સંકોરવા કે અનુભૂતિને અંકે કરવા એને લમણે હાથ ટેકવી વિચારશીલતાની ભ્રામક મુદ્રા ધારણ કરવાની રહેતી નથી. દર્દ એના શબ્દોમાં ટપકે છે. એનો લય સ્પર્શ કરીને મ્હોરે છે. છંદ અને માત્રાની મહોબત એને નહીં ગોઠે, એબ્સર્ડનો એનો અપચો થશે. ક્યુબિઝમ એને કાચો મંદવાડ કરાવશે, સરરિયાલિઝમ એનું સત્યાનાશ નોતરશે. જે છે એને પરખો, જે નથી તેના વ્યર્થ ઝેડકા ન તાણો.'

એવા જ મૂર્ધન્ય દલિત સર્જક દલપત ચૌહાણ તો સીધી ફરિયાદ દાખલ કરે છે અને કહે છે : 'સર્જન મોટું કે એની વ્યાખ્યા મોટી? ઘોડો કિંમતી કે એનું ચોકડું? બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત, તે પછી ભારતના ભાગલા વખતના રમખાણો, રથયાત્રાના હુલ્લડો, ૧૯૬૫ની ભારત-પાકિસ્તાનની લડાઈ, ૧૯૭૨માં બંગ્લાદેશનું નિર્માણ, નવ નિર્માણ આંદોલન બધું આપણા કવિ બંધ આંખે જોતા રહ્યા. કિન્તુ આ બધાથી ફંટાઈ સમાજ અને માણસને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાતી એક સાહિત્ય ધારા ૨૦ સદીના આઠમા દશકના મધ્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાઈ, એમાં બધા સર્જકો નવોદિતો હતા પણ ખાસિયત એમની એ હતી કે તે તમામ સમાજને પ્રતિબધ્ધ હતા.'

આમ કહેતા દલપત ચૌહાણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પીડિતો-વંચિતો-સર્વહારાઓના સાહિત્યના ગુજરાતમાં થયેલા આવિષ્કારની એક તવારિખી હકીકત પણ આપણી સમક્ષ રજૂ

કરે છે. શરૂઆતના ઈન્કાર પછી આજે પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂકેલી એ સાહિત્યધારા આજે દલિત સાહિત્યના નામે ઓળખાઈ છે અને સ્વીકૃતિ પામી છે. કહે છે કે, પરંપરાગત સાહિત્યના ઠપ થઈ ગયેલા બંધિયાર વહેણને એણે એક નવી દિશા આપી છે, નવી આબોહવા પૂરી પાડી છે.

શું છે આ દલિત સાહિત્ય? શું નિમિત્ત છે એના પ્રાકટ્યનું? એ કોણ છે જે એના વાહકો બન્યા છે? અને શું ફેર પાડી લીધો છે આ સાહિત્યે આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં? જેવા સવાલોના ઉત્તરો શોધતા રહીને - મેં આ અભ્યાસ લેખમાં 'દલિત કવિતા લખવી એ હિંમતનું, સાહસનું, તાકાતનું કામ છે. તાલથી લખવા, વાંચવા કે ગાવાની ચીજ નથી દલિત કવિતા.' એમ કહેતા અને જીવતા એક દલિત કવિ વિશે અહીં માંડીને વાત કરવા વિચાર્યું છે.

આ દલિત કવિ છે સાહિલ પરમાર. તા. ૨૫-૦૯-૧૯૫૮ (સરકારી ચોપડે ૦૧-૧૦-૧૯૫૮)ના રોજ અમદાવાદના બળિયા લીમડી વિસ્તારમાં મિલ મજૂરોની વસાહત સમી મનુભાઈની ચાલીમાં જન્મેલા ગણપતલાલ મગનલાલ પરમાર એ જ કવિ સાહિલ પરમાર. મહેસાણા જિલ્લાના વડનગર તાલુકાનું શિપોર ગામ જેમનું મૂળ વતન એવા પિતા મગનલાલ વણાટકામનો - વણકરીનો વ્યવસાય કરી જીવન ગુજારતા, પણ એમાં મહેનતનું પૂરું વળતર ન મળતાં એમણે મિલમજૂરી કરવા અમદાવાદની વાટ પકડેલી. મિલમજૂરોમાં પથરા મિલથી ઓળખાતી અમદાવાદની આર્યોદય જીનીંગ મિલમાં પિતા અને સ્વદેશી મિલમાં માતા રાજબેન કામે વળગેલાં. રોજ તો મિલમાં અવેજી ન મળે પણ બદલીઓ ભરતા રહેલાં.

મનુભાઈની ચાલીમાં બે-એક વર્ષ રહીને આ પરિવાર અમદાવાદના માયાનગર વિસ્તારમાં ભાડેથી રહેવા ગયું. સાડા ત્રણ વર્ષ બાદ, જ્યાં પિતા મિલમજૂરી કરતા તે આર્યોદય મિલની નવી ચાલી (પથરા મિલની ચાલી)માં રહેવા ગયું.

અહીંથી જ અમદાવાદના રાજપુર-ગોમતીપુર વિસ્તારના શ્રમિક વિસ્તાર અશોકનગર સોસાયટીમાં અને ત્યાંથી સિવિલ હોસ્પિટલ-અમદાવાદ પાસેના ગણપતનગર અને ત્યાંથી વાયા જીવરાજ પાર્ક (અમદાવાદ)ની પી. એન્ડ ટી. સોસાયટી થઈને હાલ સાફ-સુથરા-ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગરમાં સપરિવાર

સ્થાયી થયા છે, આપણા આ કવિ સાહિલ પરમાર.

માતા-પિતા બેઉ મિલમજૂરીએ જતાં તેથી સ્વદેશી મિલના ઘોડિયાઘરમાં એમની ત્રણ-સાડા ત્રણ વર્ષની ઉંમર સુધી ઝૂલનારા અને કોઈ હાલરડા વિના પોઢી જનારા સાહિલ કહે છે : ‘જે દિવસે મિલમાં બદલી ના મળે એ દિવસે ઓઘરા (કાપડનો વેસ્ટ) વીણીને, તેનો બચકો બાંધીને, ઘોડિયાઘરમાંથી મા મને ઉપાડી ઘેર આવતી. એ ઓઘરાને વીણીને તેમાંથી ખાટલા ભરવાનું વહાણ બનાવતી મા એને વેચીને પાંચ-પચીસ પૈસા રળતી. બાપા જ નહિ આખું ઘર એ કામમાં જોતરાતું. સાયકલના વ્હીલ (પૈડા) નો ચરખો બનાવી આ વણવાનું કામ થતું.’

૧૦ x ૧૦ ની નાની ઓરડીમાં ત્રણ નાના ભાઈઓ અને એક બહેન સાથેના પરિવારમાં ઉછરેલા, અસારવા (અમદાવાદ) ની મ્યુનિસિપલ શાળા-બુનિયાદી શાળા નં. ૪ માં પ્રાથમિક શિક્ષણ અને આ જ વિસ્તારની વિશ્વવિદ્યાલયમાં ધોરણ થી ૮ થી ૧૧ સુધીનું શિક્ષણ મેળવનારા સાહિલભાઈએ ૧૦મા ધોરણમાં ભણતા હતા ત્યારે જ ‘નહેરૂત્રિજ પરથી પસાર થતાં’ કવિતા લખી, શાળાના સ્ટેજ પરથી ૧૭૦૦ વિદ્યાર્થીઓને સંભળાવી હતી અને ૧૮ વર્ષની કાચી વયે ૧૯૭૬માં તેમણે બે પાકી પંક્તિઓ રચેલી:

उचट गया है मन, नई रोशनी कब आएगी ?

उपर शून्य गगन, चिन्दगी क्या अंधेरो में ही व्याएगी ?

વિશ્વ વિદ્યાલય, અસારવા, અમદાવાદના હિન્દીના શિક્ષક ગણપતસિંહ નાથુસિંહ પવારે આ પંક્તિઓ વાંચીને - સાહિલભાઈનો ખભો થાબડીને કહેલું : ‘एक दिन तू कविता की दुनिया में बड़ा नाम निकालेगा !’

... અને એનાં આઠ જ વર્ષ બાદ ૧૯૮૪માં પચ્ચીસ દલિતકવિતાઓના સંગ્રહ ‘વ્યથાપચીસી’ સાથે પીડિતો-વંચિતો-શોષિતોની મહાવ્યથાને બુલંદ સ્વરે ગાનારા આ કવિ પર ઓવારી જતાં, એનાં પ્રસ્તાવનાકાર અગ્રીમ દલિત કવિ નીરવ પટેલે એમના અંતરના ઓરતા કંઈ આમ વ્યક્ત કર્યા : ‘દલિત કવિતાની કૂબે સાહિલ જેવા સો દીકરા જન્મો.’

તે પછી ‘મથામણ’ (૨૦૦૪), એમની આજે ૬૦ વર્ષની

વય અને સાડા ત્રણ દાયકાની એમની સાહિત્યિક સફર સુધીમાં, એક હાર્ડકોર અને હાડોહાડ પ્રતિબદ્ધ દલિત કવિ તરીકે માત્ર બે જ દલિત કાવ્યસંગ્રહો આપનારા આ કવિ માટે કુમાર ચંદ્રક વિજેતા સાહિત્યકાર હર્ષદ ત્રિવેદી કહે છે : ‘સાહિલ પરમારે ધાર્યું હોત તો આ સમયગાળામાં એમના બે-ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો તો પ્રગટ થઈ જ શક્યા હોત. પરંતુ સાહિલ અન્ય દલિત કવિઓના સંદર્ભમાં ઘણું ઓછું લખનારા કવિ છે. એ ઓછું ભલે લખે પણ આછું નથી લખતા એનો આનંદ છે.’

સાહિલ પરમારની કવિતા માટે નિમિત્ત બનેલાં પરિબળોની વાત કહેતા હર્ષદ ત્રિવેદી લખે છે : ‘જન્મની સાથે જ મળેલી કેટલીક વ્યથાઓ, અનુભવે પ્રાપ્ત કરેલી પીડાઓ, સામાજિક વિષમતાઓ અને નિજ સાથેની લડાઈ - આ બધું

સાહિલ પરમારની કવિતામાં એકમેકથી ભિન્ન હોય એ રીતે નહીં, પરંતુ એકરસ બનીને આવ્યું છે. સાહિલની કાવ્ય રચનામાં કવિ અને વ્યક્તિગત સાહિલના મનોગતના વિશિષ્ટ અને વિલક્ષણ પ્રશ્નો પણ ઉમેરાય છે. અમદાવાદના વિકાસમાં, પતનમાં અને બદલાતાં જતાં સ્વરૂપમાં ‘મિલ’નું સ્થાન ઘણું મહત્ત્વનું રહ્યું છે. એક પછી એક મિલ બંધ પડવા માંડી અને અમદાવાદનાં જે વિવિધ રૂપો રચાયાં એણે માત્ર અમદાવાદની સિકલ નથી બદલી, અનેક કુટુંબોનાં ચહેરા-મહોરા પણ બદલી નાખ્યાં છે. એમની રહેણી-કરણી ઉપર પણ વ્યાપક અસર પડી છે. આવી અસરો સાહિલ પરમારની કવિતામાં કાવ્યાત્મક રીતે પ્રગટ થઈ છે. એથી આ કવિની કવિતાને અમદાવાદની ચાલી અને મિલની પશ્ચાદ્ભૂમાં જોવાથી વધુ ન્યાય મળી શકે.

પ્રસિધ્ધ સર્જક શ્રી મોહન પરમાર ‘સાહિલ પરમારની કવિતાઓમાં અનેક પ્રકારનું વિષય વૈવિધ્ય છે’ એવો મત વ્યક્ત કરી કહે છે : ‘સાહિલ પરમાર ક્યારેક પ્રણય કવિતાઓ પણ લખી બેસે છે, છતાં એમાં પણ એમનો પ્રધાન સૂર દલિત સમસ્યા હોય છે.’

ગુજરાતી સાહિત્યના અગ્રીમ સર્જક-ઈતિહાસકાર ધીરુભાઈ ઠાકર પણ માને છે કે, ‘સાહિલ પરમાર જેવા

શક્તિશાળી કવિ સામાજિક હેતુની સાથે કવિતાને પણ રિઝાવી શકે છે. એમની કવિતામાં કલ્પન, પ્રતીક, લયવૈવિધ્ય અને લોકબોલી-લોકગીતોની તર્જનો પણ વિવેકપૂર્ણ વિનિયોગ થતો જોવા મળે છે.’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પૂર્વ અધ્યક્ષ અને અગ્રણી સાહિત્યકાર ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાલા પણ સાહિલ પરમારની કવિતાઓને દલિત ચેતનાના ઊંડાણમાંથી જન્મેલી કવિતાઓ તરીકે ઓળખાવે છે.

તેજસ્વી મરાઠી દલિત કવિ નામદેવ ઢસાળ સાથે સાહિલ પરમારની તુલના કરતાં, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ અને ‘સવાયા દલિત સર્જક’નું બિરૂદ પામેલા શ્રી પ્રવીણ ગઢવી પણ સાહિલ પરમારને આકોશથી ધગધગતી કવિતાઓના કવિ તરીકે ઓળખાવે છે.

‘સાહિલ પરમાર એમના સર્જન અને સમાજ પ્રત્યેની પ્રતિબદ્ધતા માટે અત્યંત પ્રામાણિક છે અને એમની કવિતામાં આ કવિના ઋજુ હૃદય પર પડેલા વ્યથાબોજના સગડ આપણને મળે છે’ એમ કહેતાં અગ્રીમ દલિત સર્જક - ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીના સૂત્રધાર હરીશ મંગલમ્ નોંધે છે : ‘સાહિલ પરમારના ‘મથામણ’ કાવ્યસંગ્રહની રચનાઓ પર બોલવા કલાકો ઓછા પડે. એમની રચનાઓ પર એક થિસીસ થાય એવી માતબર સામગ્રી છે એમાં. કવિનું અતિસૂક્ષ્મ ભાવલક્ષી નિરીક્ષણ અને અનુભૂતિ દાદ માંગી લે તેવાં છે.’

હરીશ મંગલમ્ એમની બેબાક શૈલીમાં આ પણ લખે છે : ‘૧૯૮૪નો એ સમય દલિત સમાજ માટે ભારે ભીંસનો સમય હતો. સમગ્ર સમાજ પોતાના અસ્તિત્વ માટે ઝઝૂમતો હતો. ચારેબાજુ આગ ઝરતી હતી. વગર વાંક-ગુને દલિત સમાજ રહેંસાતો જતો હતો. અસંખ્ય દલિતજનોના જીવ ગયા હતા. ચારે દિશાઓ આર્કંદ કરી રહી હતી. બૌદ્ધિકો નિરાધાર થયા હતા, સમાજશાસ્ત્રીઓનું ચિંતન નાકામિયાબ સાબિત થયું હતું. દલિતોની વ્યથાના અભેદ પડ ભેદવા અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. ત્યારે આ કવિ (સાહિલ પરમાર) ‘નાગી તલવાર’ જેવી ‘વ્યથાપચીસી’ની મૌલિક રચનાઓ લઈને આવ્યા હતા.’

જાણીતા દલિત કવિ મધુકાન્ત કલ્પિતનો પણ મત છે

કે, ‘સાહિલની કવિતાની મૂળ વિભાવના સામાજિક ચંત્રણા, દલિતમુક્તિના ઉકેલની મથામણ, સડેલી માનસિકતા પ્રતિ જેહાદ અને પરંપરા વિચ્છેદ છે.’

‘વ્યથાપચીસી’ને આવકારતા સાહિલની કવિતાને ઉછળતા મોજાંની લોહીઝાણ ખુન્નસની કવિતા ગણાવી પ્રતિબદ્ધ દલિત કવિ-સર્જક-કર્મશીલ રાજુ સોલંકીએ લખ્યું : ‘દલિત કવિતામાં બાપડાપણું -બિચારાપણું કેમ આવે છે ? ફરિયાદનો ભાવ કેમ આવે છે ? એનો સાહિલની કવિતા જડબાતોડ જવાબ છે. સાહિલની કવિતાનો નાયક લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતો દયાજનક નાયક નથી. એ તો સમાજવ્યવસ્થાને બદલવા ઉદ્યુત થયેલો ઝુઝાર યોદ્ધો છે. એ હતાશ નથી ને નિરાશ પણ નથી. સાહિલની કવિતામાં છે સંઘર્ષ, એક માત્ર સંઘર્ષ’.

જાણીતા વિવેચક ડૉ. પથિક પરમારે પણ સાહિલભાઈને સમાજમાં વ્યાપ્ત દંભ, પાખંડ, પ્રપંચ અને અંધશ્રદ્ધા પર નર્મમર્મ નહિ પણ આકોશ અને વિદ્રોહયુક્ત કટાક્ષ કરતા કવિ તરીકે ઓળખાવ્યા છે.

સાહિલ પરમારની કવિતાઓના હિન્દી સંસ્કરણ ‘પ્રહાર’ને આવકારતા હિન્દી સાહિત્યના ટોચના અભ્યાસી અને ભારતીય દલિત સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી - વિવેચક ડૉ. બજરંગ બિહારી તિવારી લખે છે : ‘સાહિલ સંબોધનના કવિ છે, પોતાના સમાજને જગાડવો તેને તેઓ પોતાની કવિ તરીકેની ફરજ સમજે છે. આ કવિની ભાષા હિંસાના

પ્રતિકારમાંથી જન્મી છે, એટલે એમાં તીખાશ હોય એ સ્વાભાવિક છે. કહે છે કે સમાજ બદલાઈ ગયો છે પણ જાતિવાદી માનસિકતા હજુ ક્યાં બદલાઈ છે ? આ સંજોગોમાં એક સંવેદનશીલ દલિત કવિ સાહિલ પરમારની કવિતામાં રહેલી કડવાશ આપણને ખટકતી નથી.’

સાહિત્ય પદારથના જાણતલોનો આ મત કવિ સાહિલ પરમારના કાવ્યકર્મની ઊંચાઈને પ્રમાણવાને પર્યાપ્ત છે ત્યારે, હવે કવિને પણ સાંભળીએ, એ પોતાની કવિતા વિશે શું કહે છે ?

સાહિલ પરમાર કહે છે : ‘કવિતાને વ્યક્તિગત અને માત્ર વ્યક્તિગત પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોવાનું વલણ મને લગીરે સ્વીકાર્ય નથી.

મારી કવિતા ખાનગી નહિ પણ જગજાહેર અને સામાજિક ઘટના છે, સહિયારું અને સામાજિક કૃત્ય છે. મારી વ્યક્તિમત્તા અને સર્જકચેતનાના ઘડતર અને વિકાસમાં સમાજનો બહુ મોટો ફાળો છે..... કુદરતનો હું વિરોધી નથી. મારો વિરોધ છે સડી ગયેલાં મૂલ્યો, પરંપરાઓ-મનોવલણો સામે અને એના પુરસ્કર્તાઓ સામે..... ‘ઉગ્ર જાતિવાદ ક્યાં છે ભારતમાં આજે?’ જેવો સવાલ કરવાની બાલિશતા મારામાં પણ હતી એક કાળે. દલિતોની હાલત સુધરી છે. દલિત અને સવર્ણના ભેદ કેવા? જેવું ચિંતન મેં પણ કરેલું એક કાળે; પણ અનામતના હુલ્લડ વેળાના, જાતિવાદના જબરદસ્ત મોજાઓની થપાટે મારી ભ્રમણાઓ ભાંગી. દલિત સમસ્યામાં ઊડિને ઊડિ ઉતરતા મને લાગ્યું કે ધિક્કાર, તિરસ્કાર, અત્યાચાર અને માલિકી ભાવનો સતત ગુણાકાર થઈ રહ્યો છે. એ જોઈને શૂળ ભોંકાતી જ ગઈ, ભોંકાતી જ ગઈ. મૂળે કવિ એટલે હું દલિત કવિતા તરફ વળ્યો..... અંગત અનુભવના આધારે હું એટલું તો કહીશ કે કવિ હોવા જેટલું કષ્ટદાયી કશું જ નથી દુનિયામાં. કવિ તો બોલી નાખે છે ક્યાંક-ક્યારેક પણ એમની વેદના તો એથીય વિશેષ હોય છે જેઓ બોલી નથી શકતા. હજારો વરસથી કચડાતો મારો સમાજ-મૂક બધિર ને પંગુ છે. મેં જોઈ છે, અનુભવી છે એની મૂંગી પીડા - પેટનું શૂળ હૃદય જુએ છે, અનુભવે છે એમ. એ પીડા અને તદ્દજન્ય આકોશને અભિવ્યક્ત કરવાનો નમ્ર પ્રયાસ છે મારી કવિતા..... અંગતપણે મને લાગે છે કે કવિતામાં - મારી અભિવ્યક્તિમાં હું ઊણો ઊતર્યો છું. મારા સમાજને મળતા પીડા, ધિક્કાર આગળ મારી કવિતા તો હિમશીલાનું સ્હેજસાજ દેખાતું ટોચકું માત્ર છે. વંદન એ સમાજને અને એવી જ પીડાના ભોગ બનેલ શોષિત જનોને, સ્ત્રીવર્ગને.’

એમની પ્રથમ દલિત કવિતાથી લઈને આજપર્યંતની કવિતા સફરનો એક આલેખ રજૂ કરતાં ‘કવિએ કવિતા ઉપરાંત પણ ઘણું કહેવાનું છે.’ કેફિયતમાં સાહિલ પરમાર લખે છે : ‘૧૯૮૧માં ૨૬મી જાન્યુઆરીએ લખાયેલ મારી પ્રથમ દલિત કવિતા ‘અર્થ જિન્દગીનો’ દલિત કવિતાના ઋતુપત્ર ‘કાળો સૂરજ’ માં શ્રી દલપત ચૌહાણે પ્રસિધ્ધ કરી હતી. તે પછી ‘નયામાર્ગ’માં છપાઈ ‘આઠમા કોઠાની અભેદતા’, જે ‘વિશ્વમાનવ’માં

પુનઃ પ્રકાશિત થઈ. તે સમયે દલપત ચૌહાણ, રાજુ સોલંકી, ચંદુ મહેરિયા, બાલકૃષ્ણ આનંદ જેવા દલિત કવિ મિત્રોના સંપર્કમાં આવતા કવિતાલેખનનો ઉમળકો જાગ્યો. એક શોષિત દલિતની હૈયાવરાળ સાંભળીને લખાઈ કવિતા ‘તાણવા માટૂચ નૈ આવવાના.’ આ કવિતા બહુ જ લોકપ્રિય થઈ. જ્યાં પણ કવિતાવાંચન થાય ત્યાં આ કવિતાની ફરમાઈશ થતી. આ કવિતા

કેફિયતમાં સાહિલ પરમાર લખે છે : ‘૧૯૮૧માં ૨૬મી જાન્યુઆરીએ લખાયેલ મારી પ્રથમ દલિત કવિતા ‘અર્થ જિન્દગીનો’ દલિત કવિતાના ઋતુપત્ર ‘કાળો સૂરજ’ માં શ્રી દલપત ચૌહાણે પ્રસિધ્ધ કરી હતી.

પણ ‘કાળો સૂરજ’ના નવમા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.’ ‘દલિત કવિતા સંચય’ (મનીષી જાની - ગણપત પરમાર) પુસ્તકમાં છપાઈ હોય તેવી મારી પ્રથમ કવિતા તે ‘અસ્પૃશ્ય કવિતા.’ એ પછી બાલકૃષ્ણ આનંદ - ચંદુ મહેરિયા સંપાદિત ‘વિસ્ફોટ’ કવિતા સંકલનમાં સળંગ પાંચ દલિત કવિતાઓએ સ્થાન મેળવ્યું.’

મનોરંજન કે લોકરંજન માટે હરગિજ નહીં એવી દલિત કવિતાને મુશાયરાઓમાં કે કવિ સંમેલનોમાં વાહ... વાહ કે દાદની અપેક્ષા હોતી નથી. દલિત કવિતા એનું સામાજિક દાયિત્વ કેવી રીતે નિભાવતી રહી છે એનો ઉલ્લેખ કરતાં સાહિલ પરમાર કહે છે : ‘૧૯૮૪માં દલિત કવિ શંકર પેન્ટરની મદદથી મારો ‘વ્યાથાપચીસી’ દલિત કવિતા સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો તે પહેલાં, અમે દલિત કવિ મિત્રો અમદાવાદની ચાલીઓમાં કવિતાવાંચન ગોઠવતા. છાપામાં

કવિતાવાચનની પ્રેસનોટ છપાતાં જ પોલીસની મોબાઈલ હાજર થઈ જતી, પણ અમે અમારું કાવ્યવાંચન ચાલુ જ રાખતા. એક પ્રસંગે ‘જાતિ નિર્મૂલન સંકલન સમિતિ’ના ઉપક્રમે યોજાયેલા કાર્યક્રમમાંથી કેટલાકને પોલીસે અમદાવાદની ગાયકવાડ હવેલીના લોકઅપમાં આખી રાત પૂરી રાખ્યા, તો એ પૂરી રાત દલિત કવિઓએ બુલંદ અવાજે કવિતાઓ ગાઈ હતી !’

અન્યાય સામે બગાવત છેડતી સાહિલ પરમારની કવિતા લોકહૃદયમાં કેટલે ઊંડે સુધી ઊતરી ચૂકી છે અને સામાજિક ચેતનાની ચિનગારી પેટાવવામાં એ કેટલી કારગત નીવડી છે એના બે-ત્રણ કિસ્સા મને અહીં યાદ આવે છે. દોઢ-બે વર્ષ પહેલાં નીકળેલી વિરાટ સંખ્યાની દલિતોની સ્વાભિમાન રેલીમાં, જુસ્સો ભરવા કર્મશીલ જયેશ સોલંકી (ભુવાલડી) સાહિલ પરમારની લોકહૈયે ઝીલાયેલી કવિતા ‘તાણવા માટઅ નૈ આવવાના’ જેટલી બુલંદીથી ગાઈ રહ્યા હતા, એથીય વધુ જુસ્સા સાથે જનમેદની એને ઝીલી રહી હતી ! દેશભરનું મિડિયા એ મહારેલીના કવરેજમાં ઉમટેલું. કેટલીક રાષ્ટ્રીય ચેનલોએ કવિતા વાંચન અને તેને મળી રહેલો જોરદાર પ્રતિભાવ તો ચેનલમાં દર્શાવ્યો જ, સાથે એ કવિતામાં નિહિત સંદેશાની વાત પણ એના કવિના ઉલ્લેખ સાથે રાષ્ટ્રીય સ્તરે એના પ્રાર્થમ ટાઈમમાં પ્રસારિત કરી હતી.

ગત વર્ષે હું, પ્રવીણ ગઢવી, ચંદુ મહેરિયા, રમણ વાઘેલા, સાહિલ પરમાર સૌ ઔરંગાબાદ (મહારાષ્ટ્ર) ‘ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર-મરાઠાવાડ યુનિ.’ની મુલાકાતે ગયા ત્યારે એ યુનિવર્સિટીના મોટી સંખ્યાના છાત્રોએ, ગુજરાતથી દલિત કવિ સાહિલ પરમાર પણ આવ્યા હોવાનું જાણી, સેમિનાર ખંડમાં તાબડતોબ સાહિલના કવિતાપઠનનો કાર્યક્રમ ગોઠવી કાઢ્યો હતો. સાહિલભાઈએ પણ અહીં એમની પ્રસિદ્ધ રચનાઓને હિન્દીમાં રજૂ કરી હતી. સૌ મરાઠીભાષી છાત્રો પણ સાહિલભાઈની દલિત કવિતાથી ખૂબ પ્રભાવિત થયા હતા. ત્યાં સાહિલભાઈની કવિતાને ઘણા ‘Once More’ મળ્યા હતા. (સાહિલભાઈએ મોટાભાગની એમની કવિતાઓને હિન્દીમાં અનુવાદિત કરી છે. ‘પ્રહાર’ હિન્દી કવિતાસંગ્રહ એનું જ પરિણામ.)

એક તરફ સાહિલની કવિતા જો શોષિતોનો અવાજ બની છે તો ક્યારેક એમની કવિતામાં આવતા અપશબ્દો (ગાળો)ને કારણે એવી કવિતાનો વિરોધ પણ થયો છે - વિવાદ પણ થયો છે.

વ્યક્તિગત રીતે હું દલિત સાહિત્યમાં ગાળ કે અપશબ્દોનો તરફદાર નથી. છતાં સાહિલની કવિતામાં પ્રબળતમ આવેગ અને લોહીઝાણ વેદનાની અભિવ્યક્તિના ભાગ રૂપે, અપશબ્દ / ગાળ જો આવી જાય છે તો તે ગૌણ મુદ્દો-Non Issue છે, એમ એમની કવિતાના અભ્યાસુ વિદ્વાનો માને છે. હર્ષદ ત્રિવેદી કહે છે : ‘સાહિલ જરૂર પડ્યે ગાળથી માંડીને કોઈપણ શબ્દનો નિઃસંકોચ ઉપયોગ કરી શકે છે. એથી જ કદાચ અઘરામાં અઘરા મનોભાવોને એ રમત રમતમાં ગૂંથી શકે છે. કવિ હોવું, કવિ બનવું ને ‘કવિતા’ લખવી એ કેવું દુષ્કર કાર્ય છે એની આ કવિને બરાબર જાણ છે.’

૦૦

રઘુવીર ચૌધરી જેને સત્ય પ્રકટ કરતાં સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે તે દલિત સાહિત્યની શરૂઆત સત્ય પ્રકટ કરતી દલિત કવિતાઓથી જ થઈ હતી. ૧૯૭૫માં દલિત આગેવાન અને ‘દલિત પેન્યર’ના પ્રમુખ રમેશચંદ્ર પરમારે શરૂ કરેલા ‘પેન્યર’ને અભ્યાસુઓ દલિત સાહિત્યનું ઉદ્ભવ બિન્દુ ગણે છે

૦૦

દલિત કવિ નીરવ પટેલ પણ કહે છે : ‘દલિત કવિતાએ બેવડા મારગ લેવા પડ્યા છે. જેમનાં હૃદય હજુ કૂણાં છે, તેમને અપીલ અને જેઓ કઠોર કાળજાનાં છે તેમને વાસ્તે આઘાત. જેમણે અન્યાય કર્યો છે તેમને Guilt-feeling કરાવવાને, તેઓ પણ દલિતોની દારૂણ વ્યથાના વિસ્તારને પામી શકે તે માટે દલિત કવિએ મ્હેણાં-ટોણાં, ઉખાણાં, ટોળટપ્પા, ગાળ, કટાક્ષ, કેથાર્સિસ, કોમેડી, ફાર્સ જેવા યુનંદા દારૂગોળાનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.’

‘મથામણ’માં સાહિલે કવિતાવાંચન દરમિયાન (એચ. કે. કોલેજ - અમદાવાદમાં) એમની કવિતાની પહેલા ફરમાઈશ થઈ અને પછી બિનદલિતો સહિત દલિતોએ (એમાં ગાળ/અપશબ્દ હોવાને કારણે) એનો વિરોધ કર્યો એ ઘટના આલેખી છે. Elite વર્ગ વિરોધ કરે તે તો સમજી શકાય, પણ દલિતોએ પણ વિરોધ કરતાં દલિત ચળવળ અને દલિત સાહિત્યના હામી ભાનુભાઈ અધ્વર્યુ નારાજ સાથે એ કવિતામંચ છોડી ગયેલા. ત્યારના અખબાર ‘જનસત્તા’માં આ ઘટનાનાં ખાસ્સાં ચર્ચા-વિવાદ થયાં હતાં. પરિણામે સાહિલ પરમારે ‘વ્યથાથી ગાળ સુધીની પીડાદાયક સફર’ નામે લંબાણ ખુલાસો પણ ‘નયામાર્ગ’માં આપ્યો હતો.

આ બધાની વચ્ચે કવિ સાહિલ પરમારની તરફેણમાં જતી

નોંધનીય બાબત એ પણ રહી કે, એ કહેવાતી વિવાદાસ્પદ કવિતા કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના પ્રકાશન ‘ગુજરાતી દલિત કવિતા’માં અકાદમીના કોઈ વાંધા વિરોધ વિના છપાઈ હતી !

સાહિલ કહે છે : ‘મારી કવિતામાં અશિષ્ટતા-અશ્લિલતાના મુદ્દે વિરોધ કરનારાઓને મેં કદી પડકાર્યા નથી, છતાં પણ એ કવિતા જાણે મારી નહિ પણ બીજા કોઈ કવિની હોય, એમ એનું વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ કરવાનું પણ મારે જ ફાળે આવ્યું ! પણ હું કહીશ કે, એ કવિતા કે જેમાં સ્વયંસ્ફૂરિતતા અને વહેતો લય છે, એ એક બેઠકે જરાય અટક્યા વિના મારાથી લખાઈ ગઈ હતી. ખરું કહું તો, ‘પ્રબળ આવેગ’ એ મારી કવિતાનું મુખ્ય લક્ષણ છે.’

આત્મશ્રદ્ધાધાના આરોપને વહોરીને પણ સાહિલ આત્મશ્રદ્ધાપૂર્વક દાવો કરે છે : ‘મારી તમામે તમામ કવિતાઓ ભૂંસાઈ જશે, ભૂલાઈ જશે ને મારી કવિતા ‘તાણવા માટઅ નૈ આવવાના’ એક માત્ર રહી જશે, તોય હું એક દલિત કવિ તરીકે જીવી જવાનો છું.’

રઘુવીર ચૌધરી જેને સત્ય પ્રકટ કરતાં સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવે છે તે દલિત સાહિત્યની શરૂઆત સત્ય પ્રકટ કરતી દલિત કવિતાઓથી જ થઈ હતી. ૧૯૭૫માં દલિત આગેવાન અને ‘દલિત પેન્થર’ના પ્રમુખ રમેશચંદ્ર પરમારે શરૂ કરેલા ‘પેન્થર’ને અભ્યાસુઓ દલિત સાહિત્યનું ઉદ્ભવ બિન્દુ ગણે છે. ૧૪ એપ્રિલ ૧૯૭૮ દલિત કવિતાનું ઋતુપત્ર ‘આકોશ’ દલિત સાહિત્યનું વાહક બને છે. ૧લી ડિસેમ્બર ૧૯૭૯માં ડૉ. પિનાકિન દવેની પ્રસ્તાવના સાથે દલિત કવિ દલપત ચૌહાણ અનિયતકાલિન સામયિક ‘કાળો સૂરજ’ અને ૧૯૮૧માં ગણપત પરમાર - મનીષી જાની ‘દલિત કવિતા’ સંગ્રહ, જ્યારે ૧૯૮૪માં બાલકૃષ્ણ આનંદ-ચંદુ મહેરિયા ‘વિસ્ફોટ’ દલિત કવિતા સંગ્રહ આપે છે. ૧૯૮૪માં ચંદુ મહેરિયા સંપાદિત ‘અસ્મિતા’ દલિત કવિતા સંચય બાદ તુરતના વર્ષે ૧૯૮૫માં સમૂચા ગુજરાતી સાહિત્યનું વહેણ બદલનાર યશસ્વી નવલકથા ‘આંગળિયાત’ લઈને અગ્રીમ દલિત સર્જક જોસેફ મેકવાન આવે છે, ત્યાં સુધીમાં અનેકાનેક દલિત કવિઓ - સર્જકો ધોધમાર લેખન સાથે સજ્જ બની ચૂક્યા હોય છે અને

ઈન્દુકુમાર જાનીના ‘નયામાર્ગ’ સહિતના અનેક દલિત સામયિકો આ સાહિત્યના વાહકો બન્યા હોય છે.

ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના વર્તમાન પ્રમુખ અને ૧૯૮૫-૮૬માં તેઓ જેના તંત્રીપદે હતા એ ‘ચાંદની’નો ‘દલિત સાહિત્ય’ વિશેષાંક- ગુજરાતભરમાં સૌ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરનાર વિષ્ણુ પંડ્યાને પણ અહીં બાઅદબ યાદ કરવા ઘટે.

સામાજિક ચંત્રણાઓના ઉકેલની મથામણ અને તે સામે તીવ્ર આકોશ જેનો વિશેષ રહ્યો છે, સામાજિક પરિવર્તન માટે સંઘર્ષની-આંદોલનની જેની નેમ રહી છે, એ દલિત સાહિત્યનો આરંભ દલિત કવિતાથી થયો ત્યારે ગણ્યાગાંઠ્યા દલિત કવિઓ એમાં પ્રવૃત્ત હતા. આજે એક અંદાજ મુજબ ૩૦૦થી વધારે દલિત કવિઓ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યમાં એમની કવિતા દ્વારા પ્રવૃત્ત

૦૦
સામાજિક ચંત્રણાઓના ઉકેલની મથામણ અને તે સામે તીવ્ર આકોશ જેનો વિશેષ રહ્યો છે, સામાજિક પરિવર્તન માટે સંઘર્ષની-આંદોલનની જેની નેમ રહી છે, એ દલિત સાહિત્યનો આરંભ દલિત કવિતાથી થયો ત્યારે ગણ્યાગાંઠ્યા દલિત કવિઓ એમાં પ્રવૃત્ત હતા

છે. સૌનાં નામ અને કામ છે, કિન્તુ એ સૌમાં સાહિલ પરમાર એક નોખો-અનોખો કવિ છે. સાહિલ ખુદ દલિત છે, દલિત હોવાની વેદના ન માત્ર એમણે જોઈ છે, એણે અનુભવી પણ છે. આ અર્થમાં સાહિલ દલિત વાસ્તવ સાથે જોડાયેલો જણ છે. આ જ કારણ છે કે એ એમના લેખનમાં પ્રતિબદ્ધ છે - પ્રામાણિક છે.

એક નજર, આ નોખા-અનોખા દલિત કવિ સાહિલ પરમારની કવિતાઓ પર.

શરૂઆત કરીએ એમની બહુચર્ચિત, વિવાદિત ને તે છતાં જનપ્રિય એવી કવિતા ‘તાણવા માટઅ નૈ આવવાના’થી.

જી-પાણી લ્યા ખાવ તમે નઅ
ચૂહી ચૂહી ખોખલું કરી
અમનઅ આલો ખેંચવા માટઅ
ખોખલું કરી ચીરવા માટઅ
મોટું જાણે દાંન કર્યું...
...(ગાળ / અપશબ્દ)
નૈ આવવાના
તાણવા માટઅ નૈ આવવાના
આંબાવાડિયા નાખજો ગોડી
તોડાય એટલા નાખજો તોડી...

ખપી જજો ખપવું પડઅ

મરી જજો મરવું પડઅ

પણ જસો ના ખેંચવા માટઅ...

૫૧ પંક્તિની આ અછાંદશ કવિતા પાંચ ગાળો / અપશબ્દોને પણ સમાવે છે ! ગાય-ભેંસ-બળદ જેવા પ્રાણીઓમાંથી જીવનભર ઘી-દૂધ-મલાઈ ખાઈ લેનારા, તેમની પાસે તનતોડ ખેતીકામ કરાવી લેનારા, એ પ્રાણી દુર્બળ થઈને મરી જાય ત્યારે એને ખેંચવા (તાણવા) માટે (કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગ દ્વારા) નિમ્ન માની લેવામાં આવેલા વર્ગને ફરજ પાડવામાં આવે છે, ત્યારે કવિનો આકોશ આગની જેમ ભભૂકી ઊઠે છે. શોષિત વર્ગ પાસે આવી વેઠ કરાવીને રોજ જે ઢગલાબંધ ગાળો / અપશબ્દો સામંતી તત્વો સંભળાવે છે, બસ એમાંની જ બે પાંચ ગાળો / અપશબ્દો કવિ જાણે એમની પ્રતિકારકવિતા દ્વારા પાછી વાળે છે ! કવિ સ્વમાનથી નીચે ન જવા - આવી વેઠ ન કરવા, એવા પીડિત માનવોને સલાહ આપે છે.

ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં 'ન ભૂતો' સરિખી આ કવિની 'પ્રતિરૂપોની ખોજ' પણ એક બેમિસાલ રચના છે. એક ધનાઢ્ય કે સુખી સંપન્ન વ્યક્તિને એની પત્ની જેટલી પ્રિય છે, એટલી ને એવી જ એક ગરીબ-શોષિત-શ્રમિકને પણ એની પત્ની પ્રિય છે. પ્રેમ-પ્યારની કવિતાઓમાં સરેરાશ કવિઓએ પત્ની/પ્રિયસીના રૂપના વખાણ કરતાં જે કલ્પનો કર્યા છે, તે એક શ્રમિક, મિલ મજૂર કે ચાલીના રહેવસી કવિ માટે કશા જ ખપના નથી. આ દંપતીને સાહચર્ય માણવા નથી આલિશાન બંગલો કે નથી ફૂલોથી સજાવેલી સેજ. કવિની પત્નીના પગ, હાથ ચહેરો ને આખું શરીર આજીવન વૈતરું કરવાને કારણે કોઈ સુંદર નારી જેવાં આકર્ષક નથી. પગની પાનીઓને પણ ચીરા પડી ગયેલા છે, ને તોય એમનો પ્રેમ તો અકબંધ છે. તેથી પત્ની વિશે લખતાં આ કવિને રૂપો નહિ પણ 'પ્રતિરૂપોની ખોજ' કરવી પડે છે.

'પ્રતિરૂપોની ખોજ'નો આ એક અંશ:

મરચું વાટવાના દસ્તા સમો

લંબગોળ ભલે હો તારો ચહેરો

કે પછી

કોઈ અણઘડ કારીગરે

ટાંકણાથી ઠોકી ઠોકીને

બનાવેલા ખલ જેવો

શીળીના ચાઠાંવાળો

ભલે હોય તારો ચહેરો

હું એને ચાહું છું...

....હું તારા દાંતને

દાડમની કળીની ઉપમા નહિ આપી શકું.

હું તો કહીશ કે

મકાઈના ડૂંડામાં રહેલા

અસમાન રીતે ગોઠવાયેલા

નાના મોટા દાણા જેવા છે તારા દાંત

... તારા પ્રેમને હું

ગંગા કી મોજ કે જમના કી ધારા

નહી જ કહી શકું.

હું તો કહીશ કે

શિયાળાની સવારે

ગરમ ગરમ હવાની સાથે

એટલા જ ખળભળાટથી ધસી આવતા

મ્યુનિસાપાલીટીના નળના

કરકરા પાણી જેવો

હૂંફાળો ને તાજગીદાતા છે તારો પ્રેમ

બાળ ભગવાન રામે આકાશમાં ચાંદો જોઈ, એ હાથમાં લેવાની માતા પાસે જીદ કરેલી, પણ અહીં તો બાળકને ટૂંકડા રોટલાના ફાંફા છે :

મા મનઅ ચાંદલિયો આલો'ની રઠ મેલ, રાંમા

આંચ રોટલાની મંડઈ મ્હોંકાણ

રામની વાતો તો જૂના જમાનાની

ઈન વાંચીન તું ના ભેંકડાઓ તાણ...

કવિ સંઘર્ષરત મિલમજૂર માતા-પિતાના ઘેર ચાલીમાં જન્મ્યા અને ઉછર્યા છે, એ પશ્ચાદભૂ એમની કવિતામાં લોહીના લયની જેમ વહે છે :

બહિષ્કૃત

મારી કવિતા

મારા જેવી જ ગાંડીઘેલી

રખડે છે ચાલીમાં
મહોલ્લાઓ અને ગંદી ચાલીઓમાં
દૂરના ઉલેખાયેલ
અણવિકસિત ગામડા જેવી
ચાલી
જાણે જોર વિનાની
જણનારી જેવી
લફડલૂસ બાપડી
મોતી-માણેક રતન તો
જણે ક્યાંથી
એટલે બસ
જણ્યા કરે મવાલી
બંધ મિલનું વેરાન તને મોકલું
વીસ સદીઓની શાન તને મોકલું
તલવારોને બંદૂકોથી બની ગયા છે રાજા,
તોય અહિંસા-શાંતિના અહીં હરદમ વાગે વાજાં.
પેટને ચોંટી જળો બોલતી, ખાવ ધરમના ખાજાં,
શહેરોમાં પણ બંધ કર્યા છે મિલોના દરવાજા.

...

ચીમનીનો ધૂણો બંધ થયો ને મનખે લાગી આગ,
સ્હેજે ધુમાડો નીકળ્યો ને ને જીવન થઈ ગયું રાખ.

...

કોઈ ચાલી આગળથી પસાર થતાં
રૂમાલ તારા નાક પર આવી જાય છે
અને હું
એવી જ ચાલીમાં
આજેય મોજથી
રાતવાસો કરી લઉં છું.

ભાગ્ય જેવું કંઈ હોવું તો જોઈએ ! 'અહીં' નહીં ને 'ત્યાં'
જન્મ્યા હોત તો ઘણો ફેર પડ્યો હોત ! એમની આકરી કવિતા
માટે એ સમય - સ્થળ જ જવાબદાર છે, કવિનો વાંક કંઈ નથી!
સાંભળો :

ઊંડા સંશોધનના અંતે

માલૂમ પડ્યું છે કે
વાંક મારો નથી,
સમય અને સ્થળ
બંને તકસીરવાર છે.
આ જગામાં ટપકવા માટે
વીસમી સદીને બદલે
મળ્યો હોત મને
એકવીસમી સદીનો ઉત્તરાર્ધ
કે જનમવા માટે
ઝૂંપડા જેવા સ્થળને બદલે
મળ્યાં હોત મને
કોઈક એપાર્ટમેન્ટસ
કે કોઈક ફ્લેટ.
અસારવા-ચીમનપુરાને બદલે
એલિસબ્રિજ કે
નવરંગપુરા જેવો એરિયા
પરમાર, સોલંકી કે
મકવાણાને બદલે
શાહ, ત્રિવેદી કે સૈયદ જેવી
સરનેમ
તો હું પણ ખેલી શક્યો હોત
ફેંકનેશથી ગેમ
વાંક મારો નથી...

માણસ-માણસ વચ્ચેના ભેદ હજીય મટ્યા નથી,
અસમાનતાની ખાઈ બહુ જ ઊંડી છે. દિન પ્રતિદિન માણસ જ્ઞાતિ
અને જાતિમાં વધુને વધુ વહેંચાતો જાય છે, વહેરાતો જાય છે.
કવિને આ ભેદ બહુ આઘાત અને પીડા આપે છે. તેથી માદરેવતન
એવો દેશ પણ જાણે પોતાનો ન હોય એમ એને લાગે છે. કવિ છે
એટલે ગાયા વિના નથી રહી શકતો :

તું જન્માષ્ટમીના દિવસે
તારા કુટુંબ સાથે
કારમાં ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે
હું મારી બેબીના ફાટી ગયેલા ફરાકને

થીંગડું મારતો હતો

...

ક્યારેક

‘ભારત મારો દેશ છે’ નો

શાળાજીવન દરમિયાન કરેલો પોપટપાઠ

યાદ આવી જાય છે ત્યારે

હું ખડખડાટ હસી પડું છું

... પણ રોદણાં રોઈને, બિચારા-બાપડા થઈને ચૂપચાપ અન્યાય સહન કરતા રહેવાનું આ કવિને મંજૂર નથી, એ તો વિદ્રોહનો-સંઘર્ષનો કવિ છે. એ જાગ્યો છે, તેથી બધા શોષિતોને પણ જાગવાનું કહે છે :

લીલેરા ધાન લણીએ ને પીળા આપણે,
ભૂખ્યાડાંસ પેટ ને સાવ ફિક્કા આપણે.
કે ફિક્કી આંખમાં ભરી દો લાલ ખ્વાબ
સર્વહારા સાથે બોલો ઈન્કલાબ.

...

લપાતા - છુપાતા હતા કાલ કિન્તુ,
દૃઢ નિશ્ચયે આજ મુકાતાં પગલાં.
ભલે કાપો રહોંસો ફરી ઊગવાનાં
પ્રસ્વેદ-લોહીથી પોષાતાં પગલાં.

...

પડેલા જખ્મો છે અમ જિગરપે યુગયુગથી,
બધી રીતે રાખ્યા, છળકપટથી પાછળ સદા.
સહ્યાં ઉપેક્ષા ને અપવચન કેં યે ગણ્યું નથી.
હવે મંડ્યા છીએ હરવા, નવી પેઢીની વિપદા.

...

થયો છે શબ્દના રૂપે નવો અવતાર પગલાંનો
નહીં રોકી શકે કોઈ હવે વિસ્તાર પગલાંનો
ભલે ઈન્કારની આબોહવા છે આજ જામેલી,
નહિં ચાલે કર્યા વિના કાલ સ્વીકાર પગલાંનો.

ગોરે વાને અને પૂરી કદકાઠીએ આ કવિને એની યુવાનીમાં કોઈ પ્રેમિકા પણ હતી, પણ જાતિવાદને મધ્યેનજર એ પ્રેમ પછી હવા થઈ ગયેલો ! કળ ન વળી ત્યારે કવિએ પ્રેમભંગની

કવિતાઓ પણ લખી. લાંબો સમય સુધી કવિ સ્કિઝોફ્રેનિયાના દર્દથી પીડાતા રહ્યા. આજે પણ સરેરાહ આ કવિ જો કોઈનેય મળે તો, એની બેફિક્કરાઈ, ધૂનીપણા અને કશુંક ખોવાયેલું શોધી રહ્યા હોય, એવા જણ રૂપે દર્શન દે છે ! સ્ત્રી પછી એ પત્નિ, પ્રેયસી કે પુત્રી હોય, કવિ એ સૌને પીડા-અન્યાયનો સૌથી વધુ ભોગ બનનારી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખે છે - આલેખે છે. એમની અનેક રચનાઓમાં આપણને તેની પ્રતીતિ પણ થાય છે:

સાથળમાં સાપ થઈ ડંખ્યો છું રાતભર હું,
મારા તરફનો તારો ધિક્કાર વાજબી છે.

...

‘સ્ત્રીની બુદ્ધિ પાનીએ’ એ વાતમાં શો માલ છે ?
છાલાં પડેલી પાનીઓ ચૂમી ટક્યાની વાત છે.

તું જ
મારી જાંઘોમાં

ઊંબાડા ચાંપતો રહ્યો
ને પછી

મને નરકની ખાણ કહી
હા, તું જ

તને હું બરાબર ઓળખી ચૂકી છું.

...

ભળવાને એકમેકમાં મથતા રહ્યા સતત,
ભક્ર સાલી જાતિ ક્યાં ભૂલી શકાઈ છે ?

નારીવાદી રચનાઓમાં શિરમોર એવું, ક્ષુલ્લક કુટુંબકલેશે બળી મરતી કોડભરી કન્યાનું આ કવિનું ગીત ‘એક રકાબી ફૂટી...’ કોઈ પણ સમાજની શોષિત-પીડિત કન્યાનું ગીત બની રહે એવી એની વ્યાપકતા છે. ભૂલથી એક રકાબી ફૂટી ને મેણાં-ટોણાંનો માર સહન કરતી એ સ્ત્રી સળગી મરી ને તોય તપાસને નામે સૌએ ભીનું સંકેલી લીધું. ‘એક સ્ત્રીનું મોત, એક રકાબીના ફૂટી જવા જેટલું જ ક્ષુલ્લક છે’ એમ માનતી સમાજની નારીવિરોધી માનસિકતા પર જીવલેણ પ્રહાર કરતી આ કવિતા છે. ૬૦૦ ઉપરાંતની પંક્તિઓ સાથેની ‘એક રકાબી ફૂટી...’ સાહિલ પરમારની કવિ તરીકેની કારકિર્દીની સૌથી પ્રલંબ કવિતા બની રહી છે. લય અને ભાવ એટલા સચોટ અને સટીક છે કે,

ભાવક એનાં વહેણમાં તણાતો જ જાય છે... તણાતો જ જાય છે.

‘પ્રાયમસ કાટ્યો’નું બહાનું ધરી, ભૂલથી રકાબી ફોડનારા એ સ્ત્રી (લખડી)ને ચિતા ભેળી કરીને, રેવા ને સરસ્વતી (નદીઓ)માં એની અંતિમ ક્રિયા કરીને, લોક એના રોજંદા જીવનમાં પરોવાઈ ગયું છે, પણ લખડીની યાદ ક્યાંય-કોઈના મનમાં નથી. જુઓ કાવ્યની આ અંતિમ પંક્તિઓ :

બધા ઘેર આયા

ચાંચ લખડી જોવા મળઅ નૈ !

ભડભડ બળેલી સ્ત્રી

લખડી જોવા મળઅ નૈ !

ત્રાસ આલી બળી મરવા

મજબૂર કરેલી એક અબળા જોવા મળઅ નૈ !

ધર્માદા થાય ઈમઅ લખડી જોવા મળઅ નૈ !

અહીં, આ લેખમાં ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના આરંભબિંદુઓનું વર્ણન અલબત્ત છે, તે છતાં ઈતિહાસકાર ડૉ. પી. જી. જયોતિકરના સંશોધન પુસ્તક ‘ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ (૧૯૩૦-૧૯૫૬)’ ને વાંચતા, એ પણ ફલિત થાય છે કે, ૬ ડિસેમ્બર ૧૯૫૬ના રોજ મહામાનવ ડૉ. બાબાસાહેબનું અવસાન થયું ત્યારે- ભલે એ દલિત સાહિત્યની વ્યાખ્યામાં ખરું ઠરે એવું નહિ તોયે-ગુજરાતમાં

અસંખ્ય મિલમજૂરો, શોષિતો, પીડિતો, દલિતોએ એમનું છત્ર ગુમાવ્યાની લાગણી અનુભવી કેટલીક કાવ્યરચનાઓ કરી હતી, તેણે જ ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની ભોંય પૂરી પાડી હતી. દલિત સાહિત્યની પ્રેરણા ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જ રહ્યા છે. ડૉ. બાબાસાહેબે સર્જક માત્રને સંબોધીને કહ્યું હતું : ‘સાહિત્યકારોને હું આગ્રહપૂર્વક કહેવા માંગુ છું કે, તમે તમારા સાહિત્યસર્જન દ્વારા ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યો અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોનો વિકાસ કરો. તમારા વિચારો સંકુચિત - સીમિત ન રાખતાં તેમને ઉદાર અને વિશાળ બનાવો. તમારી વાણીને ચાર દીવાલોમાંથી મુક્ત કરો. તમારી કલમનો પ્રકાશ તમારા જ આંગણા પૂરતો મર્યાદિત ન રાખતાં ગામે-ગામનાં ગહન અંધારા દૂર કરવા, ચોમેર ફેલાવો. તમારે ભૂલવું ન જોઈએ કે આપણા દેશમાં ઉપેક્ષિતોનું, દલિતોનું અને દીન-દુખિયારાઓનું એક અલગ વિશ્વ છે. તેમનું દુઃખ, તેમની વ્યથા સમજો અને સાહિત્ય દ્વારા તેમનું જીવન ઉન્નત બનાવવા તમે તમારી સર્જનશક્તિ સમર્પિત કરો. ખરી માનવતા એમાં જ છે.’

કવિ સાહિલ પરમાર અત્યંત પ્રામાણિકતાથી એ વાતની કબૂલાત કરે છે કે, પોતે દલિત હોવા છતાં, સૌ પ્રથમ કાર્લ માર્ક્સની અને પછી ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારાના પરિચયમાં આવ્યા હતા, તો પણ એમની કવિતાનું પ્રેરકબળ તો ડૉ. આંબેડકર જ છે, એમ માનતા આ કવિએ ડૉ. આંબેડકર પર પણ અનુદી રચનાઓ આપી છે.

શહેર વડોદરાએ હડધૂત કરીને અમાનવીય રીતે ડૉ. બાબાસાહેબને અપમાનિત કર્યા ત્યારે એ શહેરના કમાટી બાગના બગીચામાં એક ઝાડ નીચે નાના બાળકની જેમ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડેલા, આંબેડકરની એ ક્ષણો કેવી હશે ? એમના પર શું વીતી હશે ? એનું ‘રૂદનક્ષણો’ કવિતામાં સાહિલે કરેલું બયાન હૃદયદ્રાવક છે :

એ ક્ષણો -

એ ક્ષણો કે જેમણે

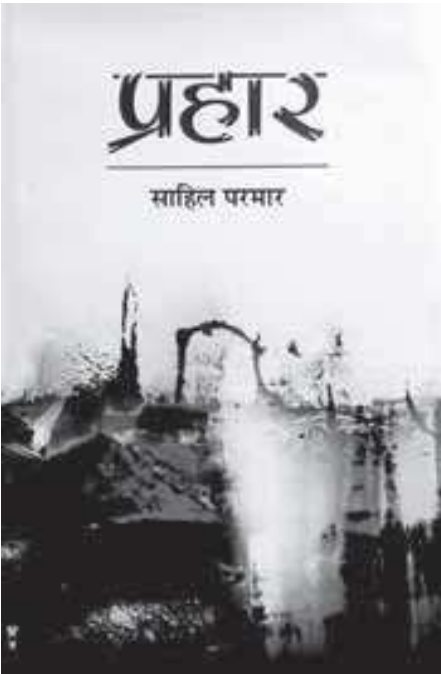
રાજ્યના લશ્કરી સચિવને

વૃક્ષ નીચે

હાથને લમણે મૂકી,

સાવ નાના બાળ પેઠે

ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે

રોતો ને કકળતા જોયો હશે -

એ ક્ષણો પણ

ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે હીબકી હશે !

રે ! કેટલું કકળી હશે !

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને પોતાનો 'બાપ' ગણતા આ કવિની અન્ય રચનાઓ પણ નોંધપાત્ર છે.

તું ખૂબ મથ્યો મારા બાપ

ખૂબ મથ્યો -

અજગર જેવા આ લોકોના

ભરડામાંથી અમને ઉગારવા.

હાથ જોડી જોડીને

હાથની રક્તવાહિનીઓનું

થીજ ગયેલું લોહી

હણહણી ઊઠ્યું છે આજે

એ પ્રતાપ તારો છે.

તું ખૂબ મથ્યો છે મારા બાપ

તેં સત્યાગ્રહ કર્યા

પણ કોઈની સામે

ત્રાગું કરીને

એને દુરાગ્રહમાં પરિણામવા નથી દીધા

એ તારી મહાનતા છે બાબા

સમાજજાગૃતિને, નવસર્જનને અને ક્રાંતિને ઉદ્દીપક એવી કવિતાઓના કવિ ગદ્ય બહુ જ ઓછું લખે છે. દલિત સાહિત્યની વિભાવનાનો કે વિવાદનો કે આંબેડકરી ચેતનાનો કોઈ મુદ્દો હોય, બહુ જ પ્રામાણિકતા, નીડરતા અને પૂરી અભ્યાસનિષ્ઠા સાથે તેઓ ગદ્ય પણ લખતા રહ્યા છે.

કવિતાને સામાજિક જવાબદારી ગણતા અને કવિતાલેખનને એક દુષ્કર કાર્ય ગણતા આ કવિ એમની કવિતા દ્વારા અન્યાયકર્તાઓ - જાતિવાદી શોષણખોરો સામે પડકાર બનીને ઊભા છે.

સમાપન કરીએ કવિની આ કવિતાથી :

જીવતે જીવ મરવું છે ? - તો જ કવિતા લખ ,

તપતા રણમાં તરવું છે ? - તો જ કવિતા લખ.

હાથમાં શબ્દોના ખીલાઓ ઘોંચી દઈ,

લોહી બની દડદડવું છે ? - તો જ કવિતા લખ.

આમ તો સાવ સહજ ને તોયે દુષ્કર છે,

સૂરજમાં થરથરવું છે ? - તો જ કવિતા લખ.

સંદર્ભ :

- (૧) 'વ્યથાપચીસી' દલિત કવિતા સંગ્રહ - સાહિલ પરમાર
- (૨) 'મથામણ' દલિત કવિતા સંગ્રહ - સાહિલ પરમાર
- (૩) 'પ્રહાર' દલિત કવિતા સંગ્રહ (હિન્દી) - સાહિલ પરમાર
- (૪) 'નિસબત - ૨૦૧૬' દલિત કવિતા અને કવિની કેફિયત
- (૫) 'ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય' ડૉ. ભીષુ વેગડા
- (૬) 'સ્વકીય' (સંપાદકો : દલપત ચૌહાણ, મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ્, પ્રવીણ ગઢવી)
- (૭) 'નિસબત - ૨૦૧૧' (સંપાદકો : ડૉ. રાજેશ મકવાણા, ડૉ. સુનિલ જાદવ, નટુભાઈ પરમાર)
- (૮) 'પદચિહ્ન' - દલપત ચૌહાણ (વિવેચન)
- (૯) 'પ્રતિધ્વનિ' - હરીશ મંગલમ્ (વિવેચન)
- (૧૦) 'ગુજરાતી દલિત સાહિત્યના લેખાં-જોખાં (સં.) ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ
- (૧૧) 'દલિત કવિતા' (સં.) - પ્રવીણ ગઢવી
- (૧૨) 'શબ્દસૃષ્ટિ - દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક-૨૦૦૩'
- (૧૩) 'સમાજમિત્ર' - નવેમ્બર, ૨૦૦૦ (સર્જક પરિચય : ભી. ન. વણકર)
- (૧૪) 'સમાજમિત્ર' સમગ્ર ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય વિશેષાંક : સાગમટે (સંપાદન: દલપત ચૌહાણ)
- (૧૫) 'સમાજમિત્ર' દલિત આત્મકથા વિશેષાંક (૨૦૦૨) (સંપાદન : નીરવ પટેલ)
- (૧૬) 'સર્વનામ' (સંપાદક : નીરવ પટેલ - ચંદુ મહેરિયા, ૧૯૮૯)
- (૧૭) 'ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઐતિહાસિક કાવ્ય સંગ્રહ (૧૯૩૦-૧૯૫૬)', ડૉ. પી. જી. જ્યોતિકર.
- (૧૮) 'પ્રતીતિ' (સંપાદક : મનોજ પરમાર - રન્નાદે પ્રકાશન)

'છાંચડો', પ્લોટ નં. ૧૬૮/૨,
સૂર્યનારાયણ સોસાયટી, સેક્ટર-૨૫,
ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૪. મો. ૯૮૨૫૬૩૨૮૩૮

સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે...! : પરમ વૈષ્ણવભક્ત શ્રી દયારામ

- કાકડિયા મનસુખ વી.

જગતભરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ગણનામાં ભારતની સંસ્કૃતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અજોડ ગણાય છે. ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની તોલે બીજા દેશોનું જ્ઞાન આવી શકે એમ નથી. આપણા દરેક ક્ષેત્રને આવરી લેતા મહાપ્રાચીન ગ્રંથો, શાસ્ત્રો, ઉપનિષદો, મહાકાવ્યો, ભાગવત, મહાભારત અને ગીતા, તદ્ ઉપરાંત વેદો, મંત્રો વગેરેમાં અદ્ભુત અને અજોડ ઊંડાણ સમાયેલું છે. આધ્યાત્મિક તત્ત્વજ્ઞાનની જગતને આપણા આદિ મૂળમંત્રો અને યોગ કળાની મહાપુરુષોએ, સંતોએ ઓળખ કરાવી છે. સંત મહાપુરુષોએ પાંચે તત્ત્વોની યોગસાધના કરી એને અનુભવી એ રૂપે થઈ આ સંસારના, સમગ્ર વિશ્વના અબુધ, અજ્ઞાનીજનો માટે અઢળક ઉમદા શિષ્ટ સાહિત્યની રચનાઓ મૂકી ગયા છે. પરમની ખોજમાં જેમ જેમ આગળ વધતાં ગયા તેમ તેમ તેઓએ પોતાના અનુભવોને આધ્યાત્મિક પદોમાં, ભજનોમાં, વાણીમાં અને કવિત્વમાં ઢાળ્યા છે. એમાંય ગુજરાતના સંતોની આગવી ઓળખ ઊભી થયેલી છે. એમના જીવન અને પ્રભુને મેળવવાની તાલાવેલીના ભાવ ભરેલા આરાધી પદો હૈયાના તારને ઝણઝણાવી દે એવા છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં, મીરાંબાઈનાં પ્રેમભક્તિનાં પદો, ભજનો, મીરાંએ મેવાડને છોડ્યા પછી ગુજરાતની ધરાને પાવન કરી, મેવાડની ધરાને (રાજસ્થાન) ત્યાગી, મીરાં ગુજરાતની લાડલી બની ગઈ. અંતે દ્વારિકાના શ્રીકૃષ્ણપ્રભુના શ્રી વિગ્રહમાં સમાય ગઈ. દરેક સંતોની પોતાની આગવી વાણી ભાવની પ્રબળતા મુજબ એમાં અનુભવી શકાય છે. નિજાનંદરસ માણી શકાય છે. ભોજાભગતના ચાબખા, અખાના છપ્પા, છોટમનીવાણી, પ્રીતમસ્વામીનાં પ્રેમરસ ભક્તિભાવવાળાં પદો, અંગો, મહિનાઓ, ભાણફોજની

અનુભવવાણી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ-વૈરાગ્યના પદો, બ્રહ્માનંદ, પ્રેમસખી, પ્રેમાનંદ, શામળ, ધીરાની કાફી. સુખરામના ભજનો, ગિરધરના પદો, ધનાભગતની વાણી, મૂળદાસની ચોટદાર વાણી આવા અનેક મહાન ભક્તોનાં પદો લોકકંઠે ઘરે ઘરે ગવાય છે. સ્ત્રી સંતોમાં મીરાં, રતનબાઈ, પંખીબાઈ, તોરલ, રૂપાંદે, લોચણ અને ગંગાસતીની મર્મવાણી, યોગભક્તિની વાણી, પરાભક્તિ અને પ્રેમભક્તિના અદ્ભુત અનુભવવાળા પદો આપ્યા છે. ભક્તિ તત્ત્વને પોતાની વાણીથી એક ચોક્કસ

જગતભરની પ્રાચીન સંસ્કૃતિની ગણનામાં ભારતની સંસ્કૃતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અજોડ ગણાય છે. ભારતનું તત્ત્વજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની તોલે બીજા દેશોનું જ્ઞાન આવી શકે એમ નથી

ઓળખ ઊભી કરીને જગતના લોકોને પીરસી છે. આ જીવ શિવત્વને પામી શકે ત્યાં સુધીની અનુભવવાણીથી સર્જનહારની સાચી ઓળખ કરાવી છે.

આવા એક પરમસંત જે પરવૈષ્ણવોના લાડીલા હતા. એમનું પ્રાગટ્ય ગામ ડભોઈમાં (મોસાળમાં) થયું હતું. નાની ઉંમરમાં જ વૈરાગ્ય ધારણ થયેલ. આ અસાર સંસારથી પ્રથમથી જ ઉદાસીનતા

આવેલી. આ જન્મે બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવું એવું દૃઢ નક્કી કર્યું. પોતાનું મૂળગામ તો ચાંદોદ(ચંડીપુરી) હતું. નાનપણમાં માતાપિતાના દેહાંત પછી તેઓ મોસાળમાં જ વસ્યા હતા. નાની ઉંમરમાં જ તીર્થાટન કરી સમગ્ર ભારતની ભૂમિને પાવન કરી. એ પછી ગામ ડભોઈમાં જ સ્થિર થયા. ભક્તિના મૂળતત્ત્વોને, પ્રેમ ભક્તિને, માધુર્યભક્તિને પોતાની ગરબીમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને આત્માનંદના રસને ઢાળનાર એ મહાન પરમ ભક્તશ્રી દયારામ હતા. ભક્ત શ્રી દયારામની ગરબીઓ ઘરે ઘરે ગવાય છે. લોકવાયકામાં એમ કહેવાય છે કે ‘ગરબી’ તો ભક્તશ્રી દયારામની જ. ગુજરાતે એમને ગરબીથી જાણ્યા. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રના લોકોએ સંતવાણીમાં અને ગામડાંની શેરીઓમાં સૌને ગરબીનો રાસ લેતાં કરી દીધા. “ગરબી તો

દયારામની જ” નાનાથી માંડી વયોવૃદ્ધ સુધીના દયારામની ગરબીને લલકારતા અને ભાવથી ગાતા.

સૌના હૈયામાં બિરાજમાન દયારામનો પ્રસાર અને પ્રચાર બહોળી રીતે થયો છે. ઘણીબધી ભાષામાં ગ્રંથો રચાયા છે. એમને વિશે ખૂબ લખાયું છે. ભક્તશ્રી દયારામે પરમ વૈષ્ણવમય જીવન ગાળ્યું છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પુષ્ટિમાર્ગના તેઓ ખરા પ્રચારક કહેવાયા છે. તેમ છતાં ઘણા ધનાઢ્યોએ, મીલ માલિકોએ ભક્તશ્રી દયારામને દયારામભાઈ કહીને, સંબોધીને પોતાનાથી, સંપત્તિના માપથી નાના આંક્યા છે. પોતે દયાવાન કે પરમ વૈષ્ણવી સમાજમાં ચૂસ્તપણે ગણાતા હશે એમાં ના નહિ પણ ભક્તને જેટલું ઊંચુ સ્થાન આપવું ઘટે એ અપાયું નથી. એમાં ઊણપ જરૂર જણાય આવે છે. ધન દોલત કે માલમિલકત કરતાં તો ભક્તિત્વ અને ભક્તનું સ્થાન મહાન ઊંચું છે. એનું મૂલ પદાર્થો કે ધનથી આંકી શકાય નહિ. ભક્તની ભક્તિ આગળ સર્વકાંઈ તુચ્છ છે. ચૌદ બ્રહ્માંડનું સુખ ભક્તભાવ આગળ નક્કામું છે, ધૂળ સમાન છે. ભક્તને પરવશ જો આ જગતનો સર્જનહાર ભગવાન થઈ જતાં હોય તો ધનાઢ્યની સંપત્તિનું મૂલ શું ?

સમગ્ર પૃથ્વીનું રાજ સૂર્યવંશી રાજા અંબરીષ ભોગવતા હતા. પરમ વૈષ્ણવ હતા. જેઓ રેનદિન ભગવાનની સેવામાં રહેતા હતા. નોકરો-ચાકરો, દાસ-દાસીઓ અને રાણીઓ હોવા છતાં પ્રભુનું કાર્ય પોતે જાતે કરતા. એક શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવને શોભે એવું એમનું વર્તન વ્યવહાર અને રૈણી હતાં. શ્રી હરિને રાજા અંબરીષની ચિંતા થઈ એટલે પોતે સુદર્શનને રાજ્યના રક્ષક તરીકે નીમ્યા. એમના રાજ્યની સંપૂર્ણ રાજ વ્યવસ્થા ભગવાન શ્રી હરિનું સુદર્શન ચક્ર કરતું હતું. દુશ્મનોને મહાત કરવા, દંડ દેવો, સરહદોને સુરક્ષિત રાખવી એ કામ સુદર્શન અહર્નિશ રાખતા. એકાદશીના વ્રત સમયે દુર્વાસા મુનિ પધારે છે. એ વ્રતના પારણાની ઘડી વીતી જવાની હોવાથી જળની અંજલિથી પારણાં કર્યા એ પ્રસંગ ભાગવતનો આધ્યાત્મિક જગતમાં પ્રખ્યાત છે. ત્રિદેવો પાસે ગયા છતાં સુદર્શનથી રક્ષણ માથું નહિ અને છેવટે ભક્ત અંબરીષના ચરણોનો આશરો લેવો પડ્યો. પરમવૈષ્ણવ શ્રી અંબરીષ પરાભક્તિમાં, પ્રેમભક્તિમાં, ગોપીભાવ ભક્તિમાં આરૂઢ હોવાથી પ્રેમભક્તિના લીધે પ્રભુ શ્રી હરિ ભક્તિને પરવશ થયા, આધીન થયા હતા. સદાને માટે શ્રી હરિ આવા

પરમભક્તોના દાસ થઈને રહે છે.

મહારાષ્ટ્રના મહાન સંત એકનાથને ત્યાં શ્રી હરિ અગિયાર વર્ષ રસોયા(નોકર) તરીકે રહ્યા હતા. ભક્ત ગોરા કુંભારને ત્યાં છ મહિના કુંભાર બનીને માટલાં ઘડ્યાં હતાં. નરસિંહ મહેતાના બાવન કામ કર્યા. મીરાંને ત્યાં દૂધ પીવા આવતા અને સંગસંગ નૃત્ય પણ કરતા. નામદેવને ત્યાં રોજ સવારે દૂધ પીવા શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ પધારતા હતા. સૌરાષ્ટ્રના અનેક મહાન સંતોના પ્રભુએ કામ કર્યા છે. બોટાદના જાળીલા ગામના વતની પોલીસ ખાતામાં રાઈટર તરીકે સેવા બજાવનાર (અમદાવાદમાં) દેવજીભાઈ મહેતાની ગેરહાજરીમાં વચન આપ્યા મુજબ અરજી લખી હતી. પોલીસ બનીને આવવું પડ્યું. પોતાના ભક્તનું વચન જાય એ શ્રીહરિને પાલવે નહિ. દાસીજીવણ-ઘોઘાવદર-ગોંડલ સાઈંઠ

ભક્ત શ્રી દયારામે જે જે ભાષામાં પદોની રચના કરી છે તે દરેક પદમાં રસ માધુર્ય પ્રગય થયેલું છે. આરઝૂઓ, બંદગીઓ, પ્રેમવિરહ. હરિને મળવાની ભીતરની વેદના. કૃષ્ણલીલાઓના આનંદ પ્રસંગો, સ્વરૂપ દર્શન, બંસરીના મીઠા સૂર, લિખાનંદ ભાવના પદોમાં પ્રેમતત્ત્વને ઠાંસી ઠાંસીને રસરૂપે ભરી દીધો

કોરી ભરવા આવવું પડ્યું. પ્રભુને મન બધા જ સરખા હોય છે ભક્તિમાં નાના-મોટા, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, રંક-રાય અને જાતિપાતીને ભેદાભેદ હોતો નથી. સમગ્ર જગતના સર્જનહાર સચરાચરમાં જીવસૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું હોય એને મન ભક્તોનું મૂલ ખૂબ જ ઊંચું હોય છે. ભક્તને માનથી જોવા કે બિરદાવવા એ નાનીસૂની વાત નથી. ત્યાં દંભ, અહં કે સંપત્તિનું મોટાપણું રાખવાનું આવતું નથી. ભક્ત શ્રી દયારામના

ગોપીભાવમાં રસવંતા બન્યા હોય એને હાર્દની ખબર હોય. જગતના લોકો કે સંપત્તિવાન મનુષ્યો સમજી જ શું શકે ?

ભક્ત શ્રી દયારામે જે જે ભાષામાં પદોની રચના કરી છે તે દરેક પદમાં રસ માધુર્ય પ્રગય થયેલું છે. આરઝૂઓ,

બંદગીઓ, પ્રેમવિરહ. હરિને મળવાની ભીતરની વેદના. કૃષ્ણલીલાઓના આનંદ પ્રસંગો, સ્વરૂપ દર્શન, બંસરીના મીઠા સૂર, નિજાનંદ ભાવના પદોમાં પ્રેમતત્ત્વને ઠાંસી ઠાંસીને રસરૂપે ભરી દીધો છે. ગરબીઓ, ધોળ, આપ્યાનો, સ્તુતિઓ અને સ્તવનોનાં પદો પણ અદ્ભુત લાવણ્યરસથી ભરેલાં છે. આવા ભગવાનના પરમ ભક્તો આ ભૂમંડળ પર અવતરીને જનસમાજને સંસ્કાર, આધ્યાત્મિક ધન બક્ષી માનવધર્મની ફરજો, મૂલ્ય અને રે'ણીનું ઘડતર કર્યું છે. આવા પરમ ભક્તોને મન મોક્ષ તો માટી સમાન હોય છે. મોક્ષનું મૂલ્ય સામાન્ય ગણે છે. શ્રીહરિને તેઓ એમ કહે છે કે ઘણા દૈત્યો, દુશ્મનો, પાપીઓ, કોધીઓ, મહાબળવાનો, કૂર, કામીને હણી સે'જમાં મુક્તિ આપી. મોક્ષ આપ્યો એમાં તમે શું નવાઈ કરી? મોક્ષ આપ્યાથી થોડી તારી વાહ વાહ થાય.

ભક્તિ જો આપો તો ખરું કહેવાય. મોક્ષ કે મુક્તિ પામી અમે શું કરીયે? ભક્તને ખબર છે કે ભક્તિ તો ખાંડાની ધાર છે. જો સદ્ગુરુ કે શ્રી હરિની કૃપા આ જીવ પર થાય તો જ ભક્તિ આપે છે. ભક્તિમાં ખુદ ભગવાન આધીન થાય છે. એથી તેઓ અનેક કસોટીઓમાંથી પાર કરાવ્યા પછી ઘણા કાળે પોતાના રાજપાથી ભક્તને ભક્તિ આપે છે.

ભક્ત શ્રી દયારામ એવા જ વૈષ્ણવોના પ્યારા અને લાડીલા ભક્ત હતા. ઘણી બધી ભાષામાં ગ્રંથો અને ભક્તિપદો લખ્યા હોવાથી જે તે પ્રાંતના લોકોમાં પ્રિય થયા છે. છતાં ભક્તિભાવથી પૂરણ, પુષ્ટ અને પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો એમની ગરબીઓમાં જ જોવા મળે છે. વૈષ્ણવભાવમાં ગોપીભાવ તો ઉચ્ચ સ્થાને ગણાય. ભક્ત દયારામના ભાવને જાણવા પ્રથમ રાધાભાવ જાણવો જરૂરી છે. દાસીભાવ, સખીભાવ અને એથી વિશેષ કાંતભાવ. આ ભાવ જવલ્લેજ કોઈનામાં એટલે કે કરોડે એકમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. શ્રી ચૈતન્ય મહાપ્રભુ અને એના નિકટના ભક્તોમાં કાંતભાવ જોવા મળતો. રાધાકૃષ્ણને જોવાની, નીરખવાની સાત્વિક દૃષ્ટિ જોઈએ. એ વિના રાધાભાવને માણવો મુશ્કેલ છે. આ યુગલ જોડીને ભક્તિભાવથી જેણે જેણે હૈયામાં ભર્યું છે

૦૦
ભક્ત શ્રી દયારામ એવા જ વૈષ્ણવોના પ્યારા અને લાડીલા ભક્ત હતા. ઘણી બધી ભાષામાં ગ્રંથો અને ભક્તિપદો લખ્યા હોવાથી જે તે પ્રાંતના લોકોમાં પ્રિય થયા છે. છતાં ભક્તિભાવથી પૂરણ, પુષ્ટ અને પ્રેમની પરાકાષ્ટા તો એમની ગરબીઓમાં જ જોવા મળે છે

૦૦

તેઓને પૂર્ણ પરબ્રહ્મમાં પ્રીત થઈ છે, એની ઓળખ થઈ છે એજ ખરા અર્થમાં સમજી શક્યા છે. રાધા કોઈ સામાન્ય નારી કે સ્ત્રી પાત્ર નથી. જેને માનવીય રીતે ગણી એનું નીચું મૂલ આંકી શકાય નહિ. રાધાને સમજવા માણવા કે અનુભવવા એના મન સુધી જવું પડે. એ માટે મનને અતિ સૂક્ષ્મ કરવું પડે. અહં રહિત થવું પડે. ભક્તિની પરાકાષ્ટાની હદની વાત કરું તો રાધા બનવું પડે તો જ કૃષ્ણ કોણ છે એ સમજાય. રાધાને સમજવા તો રાધાભાવ જ ધરવો પડે. આત્મ સમર્પણ કરવું પડે રાધાના રૂપને કોઈ રૂપવંતી નારી સાથે સરખાવાય નહિ. એના પ્રેમપ્રેહનો અનુભવ કરવા એની રે'ણી અપનાવવી પડે. પોતાના હૈયામાં નખશિખ રૂંવેરૂંવે રાધાભાવને, કૃષ્ણ પ્રેમને ભર્યા વિના માધુર્યભક્તિને પમાતું નથી. રાધાનું ઓચિંતુ કુંજગલીમાં આવવું. કૃષ્ણથી રિસાઈ

જવું, વેણકવેણ સંભળાવવા, ક્યાંય સુધી એકાંત સેવવું. શૂંગારનો ત્યાગ કરવો. કોઈ મહામુનિ સમાધિમાં સરી જાય અને પછી એની સમાધિ ભંગ કોઈ જ કરી શકે નહિ. કામદેવ પણ ન ફાવે, એવી જ્યારે રાધાની સ્થિતિ થાય ત્યારે કૃષ્ણને પણ ભારે પડી જાય.

કૃષ્ણને રાધા વગર ચાલે નહિ. જાણે એમ થાય કે મારા પ્રાણ હણાઈ ગયા! કેટકેટલા પ્રયત્નો કરે એની સખીઓને ભલામણ કરે ત્યારે જોગસંજોગે રાધાનું મૌન તૂટે. આંખોમાં સતત અશ્રુ વહે તો પછી વહ્યા જ કરે. અરે ! ક્યાં સુધી ? અને કેટલાયે દિવસો સુધી ? એ કારણ ચોક્કસ કહેવાય નહિ. નયનોમાંથી અશ્રુ તેલ ધારાવત વહ્યા જ કરે એની એજ રાધા જ્યારે માની જાય, રીજી જાય ત્યારે પ્રકૃતિમાં પણ ખીલાવટ આવી જાયસ ચારે બાજુ આનંદ આનંદ છવાય જાય. પછી તો કૃષ્ણને રાધા, રાધાને કૃષ્ણ, પકડાપકડી, અનેક રમતો, શૂંગાર સજી ઓચિંતા આવી કૃષ્ણને પોતાની તરફ ખેંચવા, રાસકીડા, કાંતભાવકીડા, સુરસંગ્રામ માટેના નોખા ભાવવાળી રાધા. આવું કેટકેટલું રાધા માટે કહી શકાય એની સર્વક્રિયાને ભક્તિભાવે ઢાળી એને પરમતત્ત્વના બ્રહ્મરસરૂપે માણવાની એક સામાન્ય જીવને, માનવને સમજણ ક્યાંથી હોય ? આપણું ગજું

કેટલું? કોઈ ઠેકાણે જો દૃષ્ટિભંગ થઈ જાય તો અનેક દોષો સાધકને લાગે છે. આપણા માનસની સમજ્યા બહારની વાત છે. નવધા ભક્તિથી ન્યારી એથી પરની પરાભક્તિ, પ્રેમભક્તિ, દશમભક્તિ અને માધુર્યભક્તિમાં પ્રવેશનાર ભક્ત જ રાધાકૃષ્ણના યુગલને કે રાધાના દરેક ભાવને ભક્તિ રસથી નિજાનંદ રૂપે માણી શકે છે.

પ્રેમરસથી અખંડ ભરેલા, એમાં બીજું કંઈપણ કહેવાનું ના'વે. સંકલ્પ વિકલ્પને વાણીની ત્યાં હયાતી ન હોય ત્યારે એ પ્રેમીજન રાધાકૃષ્ણ યુગલના લીલા પ્રસંગોને થોડા અંશે માણી અને જાણી શકે છે. આવા ભક્તિરસથી ભરપૂર રાધાભાવવાળા, કાંતભાવવાળા ભક્ત શ્રી દયારામના ગરબી પદો સૌનાં હૃદયને ભીંજવી જાય છે. ભક્ત શ્રી દયારામની ગરબીની એ તો ખૂબી છે. જેમ એરણમાં લોઢું નક્કર રૂપે ઠસોઠસ છે એમ જ એમનાં પદોમાં પ્રેમતત્ત્વને ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલું છે. વિયોગ અને મિલન, અરસપરસ પ્રીતની પરાકાષ્ટા, એક્યભાવ, એકબીજામાં સમાઈ જવું. પોતાનું અસ્તિત્વ મિટાવી દેવું, શુદ્ધ ભાવપ્રેમે સમર્પણ થઈ જવું. આવા અનેક વિવિધ ભાવો ભક્તશ્રી દયારામનાં પદોમાં માણવા મળે છે. એ રૂપે પોતે થયા હોય, અનુભવ્યું હોય તો જ આપણા હૈયાના તારને ઝણઝણાવી દે છે. એમના પદો એકચિત્તે ભાવથી સાંભળતાં જ રહીએ, ભીતરમાં આપોઆપ ભક્તિભાવ જાગી જાય. ભાવપ્રેમનું પૂર વહાવી જાય. એમના એકએક પદની સીધી ચોટ ભક્તભાવવાળા કોઈપણ માનવ હૈયાને તરબોળ કરી પ્રેમરસમાં ભીંજવી દે છે. જુદી જુદી ભાષામાં પદો રચાયેલા હોવા છતાં રસમાધુર્યતા ખંડિત થતી નથી. ભાવમાં લેશમાત્ર ફરક પડતો નથી. ફારસી કે ઉર્દુની ગઝલ હોય કે રેખતાં હોય એમાં ભારોભાર ભક્તિતત્ત્વનું યથાર્થરૂપમાં નિરૂપણ થયેલું છે. જેમ કે....

“લગી હે યાદ પ્રીતમકી, તલફ કે જીવ જાવેગા;
મુઝે તો કહો સૈયા ! મેરી, જાની કબ આવેગા ?”
“સૂનિયે જી હરિ હજસી ! બંદગી અર્જિ હે;
બેદિલ હુઈ સબ શ્યાહી, સાહેબકી ક્યા મરજી હે ?”
“એક ખૂબસુરત ગુલઝાર ગભરુ, દિલદાર સાંવરા,
તારીફ ક્યાં કરું ઉસકી? વે સબ ભાંતસે ભલા.”

સંસારના દુઃખો, માતપિતાનો નાનપણથી વિયોગ, સદાને માટે કૃષ્ણના બની રહેવું એવું દૃઢ મનોબળ, આજીવન લગ્ન કરવા નહિ. સંસારી બનવું નહિ. સદા બ્રહ્મચારી રહેવું. બસ કૃષ્ણકીર્તન ગાવાને એના લીલાચરિત્રોના પદો રચવા, કૃષ્ણમય બની જાવું. આ ક્ષણભંગુર ને નાશવંત દુઃખરૂપ

સંસારમાં પડીને શું ફાયદો ? શ્રીકૃષ્ણને ભાવથી ભજવા, શ્રીનાથજીના લાડલા ભક્ત થવું, એના પરમતત્ત્વને આંબવું, પોતાનામાં ગોપીભાવ પ્રગટાવવો, આવો ભાવ જ્યારે ધારણ થાય ત્યારે સે'જે એમના હૈયેથી આવું કંઈક નીકળી જાય છે...

“સાયું તે સગપણ રે, સમજમન! શ્યામ તાણું;
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશું નથી કામ તણું.
જનુની જનક એમ કર્યા કેટલાં, ત્હેં જેટલી ધરી દેહ;
લ્હેણા દેણીનો સંબંધ તૂટ્યો, ત્યારે મુકીને ગયા સૌ નેહ.”

જીવનમાં આવી પડતાં દુઃખો સમાજના લોકોની જૂઠી શિખામણો, ભલામણો, પ્રલોભનો, સંસારમાં લગ્નગ્રંથિથી જોડાઈને ભગવાનના ગુણ ગાવા, આવા અનેક લોભામણી, ઠગારી સલાહને અવગણી તેઓ નિર્ભયપણે કહેતા કે ...

“ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે;
સ્થાવર જંગમ જડ ચેતનમાં, માયાનું બળ ઠરે,
સ્મરણ કર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું, જન્મ મરણ જાય હરે.”

સંસાર અસાર છે. એમાં મોઢ્યા જેવું છે નહિ. જૂઠો વ્યવહાર, જૂઠી બધી રીતો, એમાંથી શું મેળવવાનું ? સંસારમાં છે પણ શું ? નારી પરણીને ઘરે લાવ્યા પછી તો બસ દુઃખ જ દુઃખ છે. એકમાંથી બે થયા ને બેમાંથી ચાર અને પછી તો સૌની માટે ઊંધે માથે રળવા જવાનું, બધાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવાની, અપાર દુઃખ હાથે ઊભું કરી જન્મ વ્યર્થ ગુમાવવો એના કરતાં એમાં શીદ પડીયે ? એ બંધનને પહેલાથી જ કાપી નાખીયે જેથી પસ્તાવું પડે નહિ.

“સંસાર તો સરવે જૂઠો, શું થાશે રૂઠો કે તૂઠો,
તેહને તુચ્છ જાણી ફરિયે રે.....
જેહને પરણે દુઃખ જાય, અખંડ હેવાતણ થાય,
તેની સાથે પ્રીત કરિયે રે.....
સંસાર તો સર્વે કોટો, પાણી માંહેનો પરપોટો,
ફૂટી જાશે નાનો મોટો રે.....

ભગવાનને ભજવા એ સર્વે મનુષ્યનું પરમ કર્તવ્ય છે. મનુષ્ય દેહ મળ્યા પછી પોતાના દેહનું કલ્યાણ કરવું, ઉદ્ધાર કરવો તે દરેક માનવની ફરજ છે. જુદા જુદા સંપ્રદાય હોય એની રે'ણી જુદી જુદી હોય. અલગ અલગ ભાવો હોય તો પણ મળવાનું તો એક જ શ્રી હરિને છે. અનેક એનાં નામ છે. રસ્તા જુદા જુદા છે પણ મંજિલ તો સૌની એક જ છે. સૌને એક જ ઘરે જવાનું છે. હરિ, પ્રભુ, ઈશ્વર, ખુદા, ઠાકર, મહારાજ, ઈશ, સાંઈ, શ્રીજી, શ્રીનાથજી, ગોડ વગેરે નામો ભિન્ન ભિન્ન છે પણ સૌના પાલનહાર એક જ છે. એક જ સોનાની લગડીમાંથી બનેલા હાર, વીંટી, વેઢ, દોરો,

લટકણિયા, પહોંચો, કાનફૂલસર, બુટ્ટી, નથડી, સેંથો, ટીલડી, બંગડી, પાટલા, બાજુબંધ, ટોટીયો, કંદોરો, દોરો, માળા, કંઠી અને લોકેટ બન્યા છે. મૂળમાં સોનું એક જ છે. બધાનો ઘાટ કનકમાંથી બન્યો છે. જો સાચાં સંતોનો સંગ મળી જાય તો બેડો પાર થઈ જાય. જીવનની ભવાટવિની આંટી ઉખળી જાય, બ્રહ્મની રમતની જાણ થઈ જાય. સંતોના સાંનિધ્યથી બધું સુલભ બની જાય. જીવનું જીવપણું છોડાવી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવી દે છે. સાધકની ભીતર એની કૃપા સર્વ સાધનોને છોડાવી નિજાનંદનો સંગ કરાવી દે છે. ધીમે ધીમે એની કૃપાથી બાહ્ય બધા જ સાધનોમાંથી મુક્તિ અપાવી દે છે. પરમતત્ત્વની ખોજ સે'જે થાય છે. પાંચ તત્ત્વોની રમત અને એનું કાર્ય જે અદ્ભુત છે, અલૌકિક છે એ સર્વ રમતોની(માયાની) બાજીને જાણી શકે છે. ભક્ત શ્રી દયારામ એમના એક પદમાં કહે છે કે ...

“રહ્યાં સાધન ન બાકી તેને,
ગુરુનાથના હાથ છે શીશ જેને,
ગુરુસંતને શ્રી હરિ એક વસ્તુ,
ગંગાધર ત્યાં રીત જાણો સમસ્ત.”

પોતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ગોપીભાવમાં આરૂઢ હતા. રગેરગમાં શ્રીનાથજીબાવા રમી રહ્યા હતા. વેષ્ણવોમાં એમનું ઊંચું સ્થાન ગણાતું. અષ્ટસખાની તુલના એમની સાથે થતી. અમુક તો બીજા સૂરદાસ પણ કહેતા. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવે કે ભક્ત શ્રી દયારામ કેવા પરમભક્ત હતા. એમની મહાનતા ગોપીભાવનાં પદોમાં જોવા મળે છે. શ્રીનાથજીનું ખરું દર્શન તો આવા સંતભક્ત જ કરાવે છે. આગળ એક પદમાં તેઓ કહે છે કે

“લલિત ત્રિભંગી છેલડા શ્રીનાથજી રે, મદન મનોહર રૂપ,
આનંદ ધન અલબેલડા શ્રીનાથજી રે, અખિલ ભુવનના ભૂપ.
જીવન ગોપીજનતણું શ્રીનાથજી રે, રસીયા જનના રાય,
નિરખે સુખ પામે ઘણું શ્રીનાથજી રે, મન મોહે લોભાય.”

અનેક ભાવમય પદોથી શ્રીનાથજીબાવાને લાડ લડાવ્યા છે. એના શૃંગાર વિશેના પદો અદ્ભુત છે. ક્યારેક સંસારમાં વાકું પડી જાય. સંસારના લોકોનું દુઃખ જોવાઈ જાય અને પોતાને વિના કારણ દુઃખ આપતા હોય, હેરાન પરેશાન કરી મૂકતા હોય, સમાજમાં ખોટું થતું જોતા હોય ત્યારે શ્રીનાથજીને પણ ઠપકો ભક્ત આપી દે છે. બીજાની તાકાત નથી કે ભગવાનને ખરું ખોટું સંભળાવી શકે. આ

સંસારમાં જે દુષ્ટ લોકો છે ખરાબ સ્વભાવના મનુષ્યો છે. એને તમે અધિક સુખને સંપત્તિ આપો છો. જ્યારે તમારા ભક્તને બસ તકલીફો જ તકલીફો આપો છો. મારે સુખ સંપત્તિ નથી જોતાં મારે તો તમારો અઢળક પ્રેમ જોઈએ છે. આવું કહીને હું મારો હક્ક જમાવતો નથી. ખરા હૈયાની મારી અરજ સાથેની, દીનભાવની માંગણી છે. એવા એક પદમાં પ્રભુને કહે છે કે

“શુંકહીએ શ્રીજી શરણ પડ્યાને સંતાપો,
એ મોટું કૌતુક દુઃખ વિમુખ સુખ આપો રે...
સંત પીડ્યાની ટેવ તમને શી પડી છે,
કોણ જાણે તેમાં વસ્તુ રૂડી શી પડી છે.”

પ્રભુ દર્શનની પણ એટલી જ મજા છે. નિજાનંદની ઝલક મળી ગયા પછી તો પૂછવું જ શું ? ભક્તને પ્રભુ દર્શન થયાં છે. હૈયામાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. અખંડાનંદનો મહાસાગર ભીતર હિલોળા લેતો હોય, ભાવનું પૂર પૂરબહારમાં વહેતું હોય ત્યારે ભક્ત શ્રી દયારામને જે અનુભવ થયો હોય તે કીધા વગર થોડા રહે ! એ તો, આપોઆપ હોઠે આવી જાય.....

○
પ્રભુ દર્શનની પણ એટલી જ મજા છે. નિજાનંદની ઝલક મળી ગયા પછી તો પૂછવું જ શું ? ભક્તને પ્રભુ દર્શન થયાં છે. હૈયામાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે. અખંડાનંદનો મહાસાગર ભીતર હિલોળા લેતો હોય

“પછી શ્રીજી દ્વારે હું ગયો, જે પરમ પાવન ધામ,
મેં નીરખ્યા શ્રીનાથજી, પરબ્રહ્મ પૂરણ કામ.”

અહીં ખોજવાની, દર્શનની કે એને મળવાની ખ્યાસ એનામાં ખોવાય જવાની ઉત્કંઠા, પરમના દર્શનને પોતાના ભીતરના નયનોમાં ભર્યાના ભાવો છૂપા રહેતા નથી. રાધાકૃષ્ણ નામ પાવનકારી છે. યુગલ સ્વરૂપ શ્યામાશ્યામ પરમ હિતકારી છે. તેના ખરા અર્થમાં દર્શન થતાં ભક્ત કવિશ્રી દયારામ કહે છે કે

“શ્રી ગોવર્ધનધર લાડીલો રે સંગે શ્યામા પ્યારી,
યુગલ સ્વરૂપ આ જોઈને ઠરે આંખડી મારી,”

શ્રીનાથજીબાવા, શ્રીજી કે શ્રીકૃષ્ણ યુગલ સ્વરૂપ ભક્તને મન એક જ છે. જુદા નથી. શ્યામાશ્યામનું સુંદર ભાવપૂર્વકનું વર્ણન તો હૃદયના મનમંદિરમાં આપોઆપ બિરાજી જાય છે.....

“ઝૂલેઝૂલે શ્રી યુગલ કિશોર હીડોરના,
સબ રસિકન કે સીર મોર રંગ ઝૂલે.
કૃષ્ણ આત્મા રાધા, રાધાકૃષ્ણનો સહી જો,
એમાં અધિક ન્યૂન કોઈ કહેવાય નહિ જો.”

મીઠા અને મધુરા હૃદયમાં ભાવ જગાડનારા અનેક ભક્તિરસથી તરબોળ પદો કે ગરબીઓને માણવાની ખરી મજા તો જ્યારે જન્માષ્ટમી, એકાદશી, શ્રી ગુંસાઈજીનો જન્મ દિવસ કે વૈષ્ણવોના ઉત્સવો હોય, શ્રી મહાપ્રભુજીનો પ્રાગટ્ય દિવસ હોય, અનેક પ્રસંગોની વધાઈ હોય, ઉત્સવ હોય ત્યારે ભક્તશ્રી દયારામની ગરબી સૌ ભાવથી ગાતા. ડભોઈગામના જ નહિ પણ આજુબાજુના જેઓ વૈષ્ણવો પણ ન હોય એવા પ્રેમીઓ એમની ગરબીમાં રમઝટ બોલાવતાં, ભાવિક સ્ત્રીપુરુષો, મુસ્લિમો, પારસીઓ, રાજાઓ, અધિકારીઓ, અમલદારો, રંક-રાય અને સૌ આબાલવૃદ્ધ ભક્તિરસની ગરબી ગાવામાં અંતર્ગત થઈ જતા, ભાવવિભોર બની જતા, પોતાની જાતને પણ ભૂલી જતા, ઘણા તો ગીત ગાતાં નૃત્ય કરવા લાગતા, ઘણા પાગલ જેવી ચેષ્ટા કરી નાચવા લાગતા. તો ઘણા ભક્તિરસમાં તરબોળ થયેલાની આંકો તો હર્ષના અશ્રુ વહાવતા. એમ કહો ભાવનું પૂર ઉમટતું. બીજા હિન્દુધર્મના સંપ્રદાયોને ત્યાગી ભાવિક લોકો ભાવપ્રેમ સાથે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને અપનાવ્યો હતો. એમના પદોના સતસંગરસને અપનાવી ભક્તિરસમાં મસ્ત બન્યા હતા. ભક્ત શ્રી દયારામની ગરબી સૌરાષ્ટ્રના નાનામાં નાના ગામની શેરીઓમાં ગૂંજતી હતી અને હોંશે હોંશે ગવાતી હતી.

તેઓ કહેતાં કે સમાજમાં સંસારમાં માન મર્યાદા અને આબરૂ જેના સલામત છે એને બધું જ મળી ચૂક્યું છે. સમાજમાં ભિન્નભિન્ન સ્વભાવના હોય છે. હીણ કામો કરી, પૈસાની લાલચથી ખોટું કામ કરી, વાક્યાતુર્યથી, બીજાને દુભવી, ઠગી કે માનસિક દુઃખ આપી જે આબરૂ ગુમાવે છે એને સમાજ અનાજમાંથી કાંકરા કાઢે એમ કાઢી નાખે છે. મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તો પ્રભુભજન કરવું જોઈએ. પોતાની આબરૂ, મર્યાદા તો પ્રાણ સાટે જવા દેવા જોઈએ નહિ. એ માટે ભક્તશ્રી દયારામ કહે છે કે

“લાખ ગુમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખજી,
લાખ ખરયાતાં સાખ નવ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.”

સંસારમાં રહીને કેમ વર્તવું, રહેવું વગેરે વિશે તેઓ કહે છે કે....

“મધુરી વાણી વદીએ સૌથી, ઉદર રાખીએ ઊંડુંજી,
મળ્યા મનુષ્યને પ્રાણ આપીએ, તેનું ન કરીએ ભૂંડું.
ચેત ચેત મન ચપળ થઈને, કૃષ્ણ કૃપાનિધિ ભજની રે,

આ જૂઠી બાજી જગત તણી છે, તેથી મમતા તજની રે.”

શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા આનંદ સ્વરૂપ, નિજાનંદ રસરૂપે છે પોતાની દૃઢ માન્યતા તેમજ વિશ્વાસ સૌ દેવોમાં કે અવતારમાં સેવવા જેવા કે ભજવા લાયક જો કોઈ હોય તો તે શ્રીકૃષ્ણ છે માટે એમને ભજો જે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે. પ્રેમ સ્વરૂપને પામવું હોય, માણવું હોય એ રૂપે થવું હોય તો ગોપી જેમ કૃષ્ણ સ્વરૂપનું બસ એક ધ્યાન કરો. પોતાના એક પદમાં ખુમારી સાથે જગતના લોકોને કહે છે કે...

“તમારો તો હરિ સઘળે રે, અમારો તો એક સ્થળે,
તમો રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.
ઈન્દ્રને અવલોકી રે, ચકોરનું ચિત્ત યળે,
તે પ્રકાશને પેખી રે, તેને સંતોષ વળે.”

પ્રેમરસના, મધુરરસના ભાવ જગાવવા એમની પ્રત્યે દાસીભાવ, કીંકરીભાવ, પ્રેયસીભાવ, માસુકાભાવ, ગોપીભાવ અને સૌથી શ્રેષ્ઠ ભાવ જે છે એ કાંતભાવ કેળવવાનો છે. પિયુને મળવા જતી પ્રેયસી પિયુને ગમતો કરવા દરેક પ્રકારનો સાત્ત્વિક શૂંગાર સજીને જાય છે ત્યારે અનંગ પણ ખસી જાય છે. એની કામનાનાં બાણો બુઠાં થઈ જાય છે. એનો ત્યાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. એ બન્નેની વચ્ચે ત્રીજાની હાજરી હોઈ જ ના શકે. આવો ભાવ ભક્તશ્રી દયારામમાં

હતો. આ રસ સામાન્ય નથી. એ તો સિંહણના દૂધ જેવો છે જે સામાન્ય જનને કે વ્યક્તિને પચે નહિ. પૂરણ વૈષ્ણવ હોય, પ્રેમભક્તિને પામેલા હોય એને આ રસ પચે છે અને એના અમૃતસ્વાદની ખબર છે. કાચાપોચા સાધકનું કે ઉપર છલ્લાભાવવાળાનું ત્યાં કામ જ નથી...

“જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ઠરે
સિંહણ કેરું દૂધ હોય તે, સિંહણ સુતને જરે
કનકપાત્ર પાખે સહુ ધાતું, ફોડીને નીસરે”

અંતમાં કહે છે કે...

“એમ કોટિ સાધન પ્રેમ વિના, પુરુષોત્તમ પૂઠ ન ફરે,
દયા પ્રીતમની ગોવર્ધનધર વર, પ્રેમભક્તિએ વરે.”

આવાં અનેક પદો ભક્તિરસનાં, પોતાના અનુભવનાં, પોતે એ રૂપે થયાના રચી એમાં પોતાના ભાવોને ઢાળ્યા છે. અને પોતે ભક્તિમાં કઈ અવસ્થા પામ્યા છે એ વાણી દ્વારા ખુલ્લા પડ્યા છે. પોતાની ઐક્યતા કૃષ્ણ સાથે કેટલી ગાઢ છે. નિકટતાવાળી છે એ ભક્ત કહ્યાં વગર રહે ખરા !!!

“રસરૂપ રસાત્મક તેના નયણોમાં, કરે સગા નિવાસજી,
અત્યદ્ભુત અતિ દિવ્ય ચક્ષુએ, ઝળકે આનંદ રાસજી.
પ્રેમે પ્રાણ ટકી રહે છે, પ્રેમે પ્રાણ જ જાયજી,
પ્રેમે પ્રાણ સમર્પણ થાયે, પ્રેમે પ્રાણ રખાયજી.
પ્રેમ ભુજંગ ડરસ્યો છે જે જનને, તે મંત્ર ન માને કોયજી,
પ્રેમી વિયોગે જીવે તો, બહાવરો તે હોયજી.”

ભક્તશ્રી દયારામના અતિ ભાવુક ને પ્રસિદ્ધ પદો જે લોકકંઠે હોંશેહોંશે ગવાય છે. જેનું ભક્તિતત્ત્વથી ભરેલું માધુર્ય અદ્ભુત છે જેના એકએક શબ્દો પ્રેમની પુષ્ટિ કરાવી જાય છે, હૈયામાં ભાવપ્રેમ જગાવી જાય છે.

“લોચન મનનો રે, કે ઝઘડો લોચન મનનો,
રસિયા તે જનનો રે, કે ઝઘડો લોચન મનનો.”

શ્રી દયારામ ભક્તનું અતિ પ્રસિદ્ધ પદની મજા તો ઓર જ કંઈક છે. અદ્ભુત છે. લોક હૈયામાં સ્થાન પામેલું છે. જે હૈયામાં ભાવના મધુરાગાનના તાર વીણા સરીખા ઝણઝણાવી દે છે. લોક જીભે, લોક હૈયે અને ઘરે ઘરે ગવાતું પદ એટલે ...

“શોભા સલુણા શ્યામની,
તું જોને સખી, શોભા સલુણા...
કોટિ કંદર્પને લજાવે એનું મુખડું,
ફીકી પડે છે કળા કામની... શોભા.
સદ્ગુણ સાગર નટવરનાગર,
બલિહારી હું એના નામની.. શોભા.”

પછી તો એમના એકથી એક ચરિયાતાં પદો હૈયાને સ્પર્શી જાય છે. એથી પણ આગળ એકપદમાં કહે છે કે...

“શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું,
મારે આજ પછી શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું...
જેમાં કાળાશ તે સહુ કોઈ સરખા,
સર્વમાં કપટ હશે આવું,
કાળી કસ્તુરીની બંદગી કરું નહિ,
કાજળ ન આંખમાં સોહાવું...”

મોક્ષ કે મુક્તિ પામી સારા કર્મો કરી હે ! હરિ, હે ! કૃષ્ણ તું મને વૈકુંઠ આપે તો પણ એની મને આશ નથી. મારે તો આ ભૂમંડળનું વ્રજ સારું છે. મારે તો તારા ગુણલાં ગાવાં છે. માટે કહું છું કે...

“વ્રજ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું,
મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું,

ત્યાહા શ્રી નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું...
જોઈએ લલિત ત્રિભંગી મ્હારે ગિરિધારી,
સંગે જોઈએ શ્રી રાધે પ્યારી,
તે વિના નવ આંખ્ય ઠરે મહારી...

શ્રીકૃષ્ણને ગોપીભાવે ભજી પોતે પ્રેમરૂપ નારીભાવે હૈયામાં ધારણ કરી, દાસીભાવ ધારણ કરી માધવના માધુર્યપદને (સ્થાનને) પામી શક્યા છે. પૂર્વે એવી ઘણી નારીઓએ શ્રી હરિને એ ભાવે ભજ્યા છે. ઘણા પુરુષ ભક્તોએ નારીભાવ, દાસીભાવ(રાધાભાવ) ધરી કૃષ્ણના રસરૂપ પ્રેમભક્તિના પદને સે'જે પામ્યા છે. શ્રી ભક્ત દયારામે દાસીભાવ સ્વીકાર્યો હતો. શરીર ભલે પુરુષનું હતું પણ ભાવ તો પ્રીતમની પ્રિયતમા રૂપે ધર્યો હતો. જેથી પોતાના ઈષ્ટથી સે'જ પણ અંતરો પોતાને રહે નહિ. પૂર્વે થઈ

ગયેલી મહાન સ્ત્રી (નારી) ભક્તોને યાદ કરીને ભક્ત શ્રી દયારામ પોતાના એક પદમાં ગાય છે....

શ્રીકૃષ્ણને ગોપીભાવે ભજી પોતે
પ્રેમરૂપ નારીભાવે હૈયામાં ધારણ
કરી, દાસીભાવ ધારણ કરી
માધવના માધુર્યપદને (સ્થાનને)
પામી શક્યા છે. પૂર્વે એવી ઘણી
નારીઓએ શ્રી હરિને એ ભાવે
ભજ્યા છે

શ્રીકૃષ્ણને ગોપીભાવે ભજી પોતે પ્રેમરૂપ નારીભાવે હૈયામાં ધારણ કરી, દાસીભાવ ધારણ કરી માધવના માધુર્યપદને (સ્થાનને) પામી શક્યા છે. પૂર્વે એવી ઘણી નારીઓએ શ્રી હરિને એ ભાવે ભજ્યા છે.

“હો પ્રિય બહેની હરિજ્ઞાન વિના,
સંસાર તો સર્વ અસાર છે,
જગમાં જન્મી હરિ સ્વરૂપ,
જાણ્યાથી ભવનો પાર છે...
પૂર્વે જો મૈત્રીથી નારી,
મુનિ યાજ્ઞવલ્ક્યની સ્ત્રી સારી,
ગ્રહ્યું જ્ઞાન પ્રપંચને વિસારી...
ગાર્ગી પણ સ્ત્રી જાતિ કહાવી,
જેને અન્ય વાત ઉર ના ભાવી,
થઈ નિર્ભય પુરુષ પદે આવી ...

અહીં કેટલા પદોનું રસદર્શન કરાવવું ? અદ્ભુત પદો છે. યોગસાધના કે બીજી કડાકૂટ કર્યા વગર જો ભાવથી આ પદોનું ગાન થાય તો જરૂર ભાવિકના હૃદયમાં હરિ પ્રગટ થાય, નિજાનંદનો આનંદ જરૂર આવે. છતાં ભાષાકીય વિવિધતા, પ્રેમ માધુર્ય અને ભક્તિભાવ, ગોપીભાવ જાણી શકાય છે. ભક્ત શ્રી દયારામે અનેક ભાષામાં પદો લખ્યાં છે. છતાં અહીં મિશ્ર રીતે જે પદમાં ગૂંથણી કરી છે એ અદ્ભુત અને અનુપમ છે. જેમાં ભક્તિરસનો આત્માનંદ, નિજાનંદ સે'જે પ્રગટ થયો છે...એકેએક કડીમાં પ્રેમરસનું નિરૂપણ કેટલું સુંદર કર્યું છે ? અલગઅલગ ભાષામાં કેવો મહાભાવ પ્રગટ કર્યો છે. એ મધુરરસનું, ભક્તિરસનું, ગોપીભાવનું પદ આપણે પણ ભાવથી માણીયે...

“ગિરિધર મુંજો પ્રાણ, (કચ્છી) તુહિ સામલડા પ્યારા, (પંજાબી)

માદર પિદર બિરાદર(ફારસી) દુશ્મન ખવક બિસારા. (ઉદ્દુ)
માય મચી બિનીયુ, (નેલુગુ) સામી ઈકડાશી, (તામિલ)
જાની જિયકી પીર, (હિન્દી) મનોરથ પૂર્યા મારા(ગુજરાતી)
હરિન કો કોણા ચા પ્રેમ, (મરાઠી) વૈત્તમ્બેવ સ્વામી નિરતંર, (સંસ્કૃત)
નંદ મહેર કો પુતવા દયા પ્રભુ, (પૂરવી) થાંકી દાસી મા કે કાઈ ડરો. (મારવાડી)

ભક્ત શ્રી દયારામ સિવાય આપણને કોણ રસમાધુર્યનું રસપાન કરાવે ? ભક્તિના લાડ કોણ લડાવે ? ભક્તનાં પદો અનેક રાગોમાં સાંભળવા મળે છે. ગરબી તો મુખ્ય હલારી, પ્રભાતી, રામગ્રી, મેવાડો, ભૈરવી, આશાવરી, સારંગ, રામકમેટ, ગઝલ, સૂફીવાદ, સિંધુડો, દોહરા, બિહાગ, ધનાશ્રી, ગરબા, કાલિંગડો, ધોળ, દેશાખ, બીયાવલ, કાફી, છંદ, સોરઠા, ખમાયચી, હુમરી, હોરી, દુવૈયા, ચર્ચરી, રોલા, ધમાર, ખ્યાલ, કેરબા. સુગીતિકા, હરિગીત, કવિત, લાવણી, ચંદ્રાવલા, કુંડલિયા, સવૈયા અને ગરબી તો પ્રેમની પરાકાષ્ઠાથી ભરપૂર આ સમાજને નવતમ નજરાણા રૂપે આપી છે. સૌને ભક્તિરસ તરબોળ કર્યા છે.

અહીં પદોનું, ગરબી પદોનું માધુર્ય માણ્યું પણ એમના જીવન વિશે તો બહુ રસદર્શન લાંબુ થઈ જાય. એમની અંતિમ સ્થિતિ એટલી જ ભાવપૂરણ અને આગમરૂપે હતી. પોતાના નિકટના સાથી તથા સેવકોને ભલામણ કરી. સલાહ સૂચન પણ કર્યાં.

પોતાને શરીર છોડવાનો ચોક્કસ સમય આવ્યો. એ પણ અગાઉ જણાવ્યું હતું. સૌને ભક્તિભાવથી ઠાકોરજીની સેવા કરવાનું કહ્યું. જ્યારે પોતે પથારીવશ થયા સમયની ઘડીઓ ગણાતી હતી ત્યારે સૌએ સાથે મળી શ્રીકૃષ્ણ શરણમ મમ:ની ધૂન લગાવી. એમના જ પદોને, ગરબીઓને નયનોમાં અશ્રુ ભરી ગાવા લાગ્યા. અંતે કહ્યું કે હવે તમો સજાગ રહેજો. જરાપણ ગફલતમાં રહેશો નહિ. ભક્તશ્રી દયારામની ભલામણ મુજબ એક પેટીમાંથી શ્રીનાથજીની ગાયોનું છાણ (ગોબર) ગોકુળની પવિત્ર રજ આ બન્નેને એમની મુખમાં મૂકી ઉપર યમુનાજીનું જળનું પાન કરાવ્યું. ત્યાર પછી ગંગાસ્નાન કરાવી ગોપીચંદનનો લેપ શરીરે કર્યો. લલાટે કુમકુમનું તિલક કર્યું. મંત્ર ઉચ્ચારનું ગાન ચાલુ જ હતું. બરાબર આ બાજુ આ ક્રિયા પૂરણ થઈ અને શ્રી ભક્ત દયારામનો આત્મા આ ક્ષણભંગુર સ્થૂળ શરીરને છોડીને શ્રીનાથજીના પરમપદમાં ગોપીભાવે વિલિન થઈ ગયો. શ્રીકૃષ્ણચરણમાં સ્થાન પામ્યો.

ભક્ત શ્રી દયારામ અમુકના મટી અનેકના થયા. વૈષ્ણવોના હૈયામાં સદાને માટે એમનાં પદો, ગરબીઓ દ્વારા સૌમાં બિરાજી ગયા. એમનો સ્થૂળદેહ માટીમાં મળી ગયો પણ એમની હયાતી તો સદા સર્વે વૈષ્ણવો અને ભક્ત હૃદયવાળા હરિજનોના હૈયામાં કાયમ હયાત રહ્યા. શ્રીકૃષ્ણના ભક્તની ખૂબી તો જ ગણાય કે એ ક્યારેય મૃત્યુ પામતા નથી. ભક્ત શ્રી દયારામની ગરબી સૌનાં હૈયાને સદાને માટે અખંડ નિજાનંદરસમાં ભીંજવતી રહેશે. એમના ગોપીભાવને યાદ કરી, કૃષ્ણ માધુર્યભક્તિના અમૃતરસને સૌ કાયમ માણ્યા જ કરશે.

આ અસાર સંસારમાં મનુષ્યદેહનું આત્મ કલ્યાણ કરવાનું સૈ'જે સાધન સુગમ આવા પ્રેમીભક્ત, હરિના લાડલા પરમભક્તની દિવ્યવાણી, ઉપદેશ, પ્રેમભક્તિના

ભક્ત શ્રી દયારામ અમુકના મટી અનેકના થયા. વૈષ્ણવોના હૈયામાં સદાને માટે એમનાં પદો, ગરબીઓ દ્વારા સૌમાં બિરાજી ગયા. એમનો સ્થૂળદેહ માટીમાં મળી ગયો પણ એમની હયાતી તો સદા દરેક વૈષ્ણવો અને ભક્ત હૃદયવાળા હરિજનોના હૈયામાં કાયમ હયાત રહ્યા

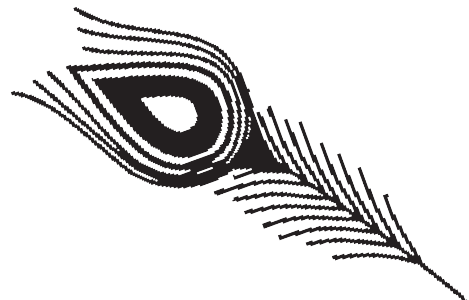
પદો અને બોધમાંથી સૌ ભાવિકજનોને મળ્યા જ કરશે. ભક્તિરસથી ભરેલો મહાસાગર સરીખો પ્રેમરસ ક્યારેય પણ ખલાસ થતો નથી. એને જેમ જેમ ઉલેચો, પીવો તેમ તેમ અનેક ગણો વધતો જાય છે. હરિના ખનાને ક્યારેય ખોટ પડતી નથી અને પડવા પણ દેતા નથી. હરિના પરમ ભક્તોને સંગ થવો જોઈએ, એમની સાંનિધ્યમાં સદા રહેવું જોઈએ તો જ આ ભક્તિરસ, ગોપીભાવરસને નિજાનંદથી

માણી શકાય છે.

સંદર્ભ :

- વૈષ્ણવોની વાતો,
- ભક્ત શ્રી દયારામ જીવન દર્પણ

એ-૧૪, હરિઓમનગર સોસાયટી,
રમેશનગર પાસે, ઈન્ડિયા કોલોની,
ઠક્કરબાપા નગર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૨૩૫૦
મો. ૯૯૭૮૮૦૩૦૧૪

ગુપ્તકાલીન સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની ક્રીડા અને મનોરંજન

- ટીના દોશી

કોઈ દડાથી રમતી હોય, કોઈ ઢીંગલી રમાડતી હોય, કોઈ રેતીની ઓટલીઓ બનાવતી હોય, કોઈ રેતીમાં મણિઓ સંતાડતી અને શોધતી હોય, કોઈ ફૂલછોડને પાણી સીંચતી હોય, કોઈ મોર નચાવતી હોય, કોઈ મેના સાથે વાત કરતી હોય, કોઈ હરણ ઉછેરતી હોય, કોઈ ચિત્ર દોરતી હોય, કોઈ વીણા વગાડતી હોય, કોઈ ઝૂલો ઝૂલતી હોય, કોઈ વનવિહાર કરતી હોય, કોઈ જળવિહાર કરતી હોય તો કોઈ વળી ઝરૂખામાંથી રાજમાર્ગ પર બનતી ઘટના નિહાળતી હોય... આ તમામ ક્રિયાઓનો અર્થ એક જ હતો : ક્રીડા અને મનોરંજન !

ગુપ્તકાલીન બાલિકાઓ અને સ્ત્રીઓ માટે, ઉપર વર્ણવેલી ક્રિયાઓ, ક્રીડા અને મનોરંજનનું માધ્યમ હતી. આનંદપ્રમોદ અને મનોરંજન દ્વારા તેઓ નવરાશની પળો પસાર કરતી. કાલિદાસના ગ્રંથોમાં મનોરંજન માણતી બાળાઓ અને સ્ત્રીઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. રાજમહેલની રાણીઓથી લઈને નગરનારીઓના આનંદની પળોનું વર્ણન આ ગ્રંથોમાં કરાયું છે. રાણીઓના સંદર્ભમાં મુખ્યત્વે જળક્રીડાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, નગરનારીઓ ઝરૂખેથી રાજમાર્ગની ઘટનાઓ જોતી અને બાલિકાઓ દડૂલે રમતી કે રેતીની ઓટલીઓ બનાવતી.

કાલિદાસે મેઘધૂત અને વિક્રમોર્વશીયમ્માં રેતીની ઢગલીઓથી રમત કરતી બાલિકાઓનું વર્ણન કર્યું છે. એ જ રીતે રઘુવંશ અને કુમારસંભવમાં દડૂલે રમતી કન્યાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે. વિક્રમોર્વશીયમ્માં ઉર્વશી રાજા પુરરવા સાથે ગંધમાદન વનમાં વિહાર કરવા ગઈ ત્યારે, ત્યાં મંદાકિની નદીને કિનારે રેતીની ઢગલીઓની રમત રમતી વિદ્યાધરબાળા ઉદયવતીને જોઈ હતી. આ જ મંદાકિનીને કાંઠે, મેઘદૂતની યક્ષકન્યાઓ પણ રમત રમતી હતી. દેવો પણ જેની કામના કરે એવી યક્ષકન્યાઓ મંદાકિનીના જળથી શીતળ બનેલા પવનમાં મોજ માણતી, તીરે-તીરે ઊગેલાં મંદાર વૃક્ષોની છાયાથી ગરમીને દૂર કરતી, ઢગલીઓ કરીને, મણિની મૂઠીઓ ભરીને, સોનેરી રેતીમાં સંતાડતી અને શોધતી રમત રમતી હતી.

કુમારસંભવની પાર્વતી પણ મંદાકિનીને કિનારે જ

રમતી-સખીઓથી વીંટળાઈને ઉમા પાર્વતી મંદાકિનીની રેતીની ઓટલીઓ બનાવતી, ઢીંગલીઓ રમાડતી કે કંદુકક્રીડા કરતી. કંદુકક્રીડા એટલે દડૂલે રમવું. રઘુવંશમાં નાગકન્યા કુમુદવતી પણ દડાથી રમતી હતી.

આ બાલિકાઓની તુલનામાં અભિજ્ઞાન શાકુંતલમ્ની શકુંતલાનાં મનોરંજનનાં માધ્યમો જુદાં હતાં. કારણ, એ ઋષિકન્યા હતી. તપોવનમાં રહેતી. પ્રકૃતિની ગોદમાં ફૂલ, છોડ, વૃક્ષો અને પ્રેમાળ પ્રાણીઓની વચ્ચે. એથી એમની સાથે જ ક્રીડા કરતી. વૃક્ષોના ક્યારા ભરવાનો આનંદ માણતી. વૃક્ષોને સગા ભાઈ જેવો સ્નેહ કરતી.

તેમનાં નામકરણ કરતી, આંબાના વૃક્ષની અડોઅડ ઊગેલી નવમાલિકાનું નામ તેણે વન જયોત્સ્ના પાડ્યું હતું. આ નવમાલિકા એ લતા નહીં પણ આંબાની નવવધૂ હોવાની કલ્પના પણ તેણે કરી હતી. આ નવમાલિકા શકુંતલાને અતિ વહાલી હતી. એટલે જ સખી અનસૂયાને તેણે કહેલું કે, ‘આ નવમાલિકાને ભૂલી જાઉં તો મારી જાતને પણ ભૂલી જઈશ. આ લતા અને વૃક્ષ-બેયનો સંબંધ ખરેખર રમણીય સમયે જ થયો છે. નવાં ફૂલરૂપી યૌવનવાળી આ નવજયોત્સ્ના અને મૂઠુ પાંદડાંને લીધે ઉપભોગને માટે યોગ્ય એવો આંબો.’

તપોવનનાં આ વૃક્ષો પ્રત્યે શકુંતલાને અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. વૃક્ષોને પાણી પાયા વિના તે પાણી પીતી નહોતી. શણગાર ગમતો હોવા છતાં વૃક્ષો પ્રત્યેના અનુરાગને લીધે તે કૂંપળ પણ લેતી નહીં. ખીલેલાં વૃક્ષોને જોઈને તે ખુશીથી ઝૂમી ઊઠતી. ફૂલનું પ્રથમ દર્શન થાય ત્યારે તેના રુંવે રુંવે આનંદ વ્યાપી જતો.

શકુંતલાને વૃક્ષો અને ફૂલછોડની સાથે કુમળા પ્રાણીઓ માટે પણ પારાવાર પ્રેમ હતો. વનમાં ફરતા મોર અને હરણો જોડે રમીને તે મનોરંજન માણતી. વૃક્ષોને તે સગાભાઈ જેવો સ્નેહ કરતી, તો હરણ જેવા પ્રાણીને પુત્રવત પ્રેમ કરતી. એકવાર હરણના મોઢા ઉપર દર્ભની અણી વાગવાથી તે ધાયલ થયું હતું. શકુંતલાએ તેના જખમ રુઝવવા ઈંગુદીનું તેલ પૂર્યું હતું. ત્યારથી શકુંતલાએ તે બાળમૃગને પુત્રવત લાડ લડાવ્યા હતા અને મૃગ શકુંતલાનો પીછો છોડતો નહોતો.

શકુંતલા આશ્રમ છોડીને દુષ્યંત પાસે જવા વિદાય થઈ રહી હતી ત્યારે પણ એ મૃગ એના વસ્ત્રને વળગ્યો. એટલે શકુંતલા કહેવા લાગી, ‘બેટા, હજુ તું મારી પાછળ કેમ આવે છે ? તું તો જન્મતાંની સાથે જ માવિહોણો થઈ ગયો અને મેં તને ઉછેર્યો. પણ હવે આપણે વિખૂટા પડવાની ઘડી આવી ગઈ છે. મારાથી જુદા પડ્યા પછી પિતાજી તારી સંભાળ લેશે. માટે પાછો વળ.’”

વિખૂટા પડવાની એ ઘડી વેદનાથી વીંટળાયેલી હતી. હરણોના દર્ભના કોળિયા સરી પડ્યા. મોરોએ નાચવાનું છોડી દીધું અને પાકાં પાંદડાં પડી જતાં લતાઓ જાણે આંસુ સારવા લાગી. શકુંતલાનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું. બાળપણથી જેમની સાથે ખેલીકૂદી હતી, તેમને છોડીને જવાના સમયે શકુંતલાની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં. એટલે જ ગળગળા સાદે પિતાને કહેવા લાગી,

‘હે તાત, આશ્રમ આગળ જ ફરતી, ગર્ભથી મંદ ચાલતી હરિણી જ્યારે સુખથી વિચાય ત્યારે તે પ્રિય ખબર જણાવનાર કોઈને મારી પાસે મોકલજો.’ આમ કહેતી શકુંતલા આશ્રમથી વિદાય થઈ અને દુષ્યંત પાસે પહોંચી. પણ શકુંતલાની આંગળીએથી વીંટી સરી ગઈ હોવાથી દુષ્યંત એને ઓળખી ન શક્યો. એ વખતે દુષ્યંતને પ્રણયઘટનાનું સ્મરણ કરાવવા શકુંતલાએ હરણને જ યાદ કર્યું. કહેવા લાગી,

‘આપણે સાથે હતા તે જ વખતે પેલો મેં દીકરાતુલ્ય માનેલો દીર્ઘોપાંગ નામનું બાલહરણ પાસે આવ્યું. ત્યારે તમે એને પહેલાં પીવા દઈએ એવી દયા બતાવીને, તેને પાણી પીવા પટાવ્યું. પણ તમારો પરિચય ન હોવાથી તે તમારી પાસે ન આવ્યું. પછી મેં જ્યારે તે પાણી તેની આગળ ધર્યું ત્યારે તેણે તે પી લીધું. તે વખતે તમે મારી મશકરી કરી કે, બધાં સગાં ઉપર વિશ્વાસ કરે છે. તમે બન્ને અરણ્યમાં રહેનારાં ખરાં ને ?’

આ પ્રસંગ પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે શકુંતલા બાલહરણને દીકરાની જેમ જ રાખતી હતી અને તેની સાથે કીડા કરતી હતી. સામે પક્ષે હરણ પણ તેનું હેવાયો થઈ ગયો હતો અને તેની સાથે હળીમળી ગયો હતો.

એ જ રીતે મેઘદૂતની યક્ષિણી સાથે મોર હળીમળી ગયો હતો. તેની તાળીઓના તાલે ને કંકણના રણકારે એ મોર નૃત્ય કરતો. સાંજ ઢળતાં યક્ષિણી પાસે આવીને બેસતો. તેની સાથે કીડા કરીને યક્ષિણી નવરાશની પળોમાં આનંદ

માણતી. એ જ રીતે મેના પણ યક્ષિણીની સખી હતી. તેની સાથે વાત કરીને, ગેલગમ્મત કરીને યક્ષિણી મનનું રંજન કરતી. તે વિશે યક્ષે દૂત બનેલા મેઘને કહ્યું હતું કે, ‘પિંજરે પુરાયેલી મધુર કૂજતી મેનાને મારી પ્રિયા પ્રશ્ન પૂછતી હશે કે, હે રસીલી, તું મારા પ્રિયતમને વહાલી હતી. તો ક્યારેય સ્વામીને સંભારે છે ખરી ?’

યક્ષિણીનાં મનોરંજનનાં માધ્યમો વિશે વાત કરતાં યક્ષ તાનમાં આવી ગયો. મેઘદૂત સમક્ષ વિસ્તૃત વર્ણન કરતાં યક્ષ કહેવા લાગ્યો કે,

‘અલકા નગરીમાં કુબેર ભવનથી ઉત્તર તરફ મારું ઘર ઈન્દ્રધનુ જેવા સુંદર તોરણને લીધે દૂરથી જ દેખાઈ આવશે. તેના ઉદ્યાનમાં મારી પ્રિયતમાએ પુત્ર સમાન ગણી ઉછરેલો, હાથે આંબી શકાય તેવો ગુચ્છાથી નમી જતો નાનો મંદારનો

છોડ છે. એ ભવનમાં મરકતમણિથી મહેલાં પગથિયાંવાળી વાવ છે. ત્યાં સુંદર વિદૂરમણિની ડાંડલીવાળાં ખીલેલાં સોનેરી કમળફૂલો છવાઈ રહે છે. તેના જળમાં વિહાર કરતા હંસો નજીકના માનસરોવરે જતા નથી. મારી પ્રિયા હંસ અને કમળને નિહાળીને આનંદ માણે છે.

એ વાવના તીરે કોમળ ઈન્દ્ર નીલમમણિથી કીડા પર્વત બનાવવામાં આવ્યો હતો. સોનેરી કેળોના ઝુંડથી ઘેરાયેલો આ કીડા પર્વત અત્યંત રમણીય લાગતો હતો. યક્ષિણીને તે કીડા પર્વત અતિપ્રિય હતો. એ પર્વતનું વર્ણન કરતાં યક્ષે મેઘદૂતને કહેલું કે, ‘અહીં હલતી કૂંપળોવાળો લાલ અશોક અને સુંદર કેસર છે. કુરબક ફૂલથી ઘેરાયેલા માધવીના લતામંડપની બાજુમાં તે બન્ને આવેલાં છે. તેમાંથી એક મારી સાથે રહેલી તારી સખીના ડાબા પગના પ્રહારની અભિલાષા રાખે છે અને બીજો દોહદના રૂપમાં એની પાસેથી મુખમદિરાની ઈચ્છા રાખે છે. તે બન્ને વૃક્ષની વચ્ચે સ્ફટિકની બનાવેલી સોનાની બેસવાની દાંડી છે. તેના બન્ને છેડે લીલા વાંસના રંગવાળાં રત્નો મઢ્યાં છે. મારી વહાલીનાં કંકણના રણકાર સાથે વાગતી તાળીઓના તાલથી નૃત્ય કરતો મોર સાંજ ઢળતાં ત્યાં આવીને બેસે છે.’

આ જ પ્રકારના કીડા પર્વતનો ઉલ્લેખ વિક્રમોર્વશીયમ્માં પણ જોવા મળે છે. ઉનાળાની ઋતુમાં આ કીડા પર્વત પર સર્જિતા દશ્ય વિશે કાલિદાસે વર્ણન કર્યું છે કે,

‘તાપથી પીડાતો મોર વૃક્ષના મૂળ આગળ ઠંડા ક્યારામાં બેસે છે, ઉપરથી ભેદીને કર્ણિકારની કળીઓમાં

ભરો લપાય છે. કારંડવ પક્ષી તપી ગયેલું પાણી છોડીને કાંઠા પરના કમળછોડનો આશરો લે છે અને કીડાગૃહમાં, પાંજરાનો પોપટ તાપથી થાકીને પાણી માગે છે.

આ કીડા પર્વત પ્રમદવનની પાસે આવેલો હતો. પ્રમદવન એટલે રાણીઓના અંત:પુરને અડીને આવેલું ઉદ્યાન. આ ઉદ્યાનમાં કીડા કરીને, સહેલ કરીને રાણીઓ મોજ માણતી.

રઘુવંશમાં પણ રાણીઓના ઉદ્યાન વિહારનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. રાણી ઈન્દુમતી અજ રાજા સાથે ઉદ્યાનમાં વિહરતી. કાલિદાસ અનુસાર, ‘જે રીતે દેવતાઓના પાલક ઈન્દ્ર નંદનવનમાં ઈન્દ્રાણી સાથે વિહાર કરે છે, એ જ રીતે પ્રજાપાલક રાજા અજ પોતાની રાણી ઈન્દુમતી સાથે નગરના ઉપવનમાં વિહાર કરતા હતા.’

એ જ રીતે, કુશ રાજા પોતાની રાણીઓ સાથે જળવિહાર કરતા હતા. એ દશ્યનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસે કહ્યું છે કે,

‘વિશાળ નેત્રવાળી સુંદરીઓ સોનાની પિચકારીઓથી કુમકુમ આદિ રંગ છોડીને કુશને ભીંજવવા લાગી. એ સમયે તે એવા સુંદર લાગતા હતા જાણે પર્વતરાજ હિમાલય પરથી ગેરુ અને અન્ય ધાતુનું ઝરણું પડી રહ્યું હોય. પછી એ કુશ, જેમ કમલિનીઓને ઉપાડીને ખભા પર લટકાવી હાથી હાથણીઓની સાથે જળકીડા કરે છે. તેવી જ રીતે, રાણીઓ સાથે જળવિહાર કરવા લાગ્યા. અંત:પુરની રાણીઓ સાથે સરયૂ નદીમાં જળકીડા કરતા કુશ એવા લાગતા હતા જાણે દેવરાજ ઈન્દ્ર અપ્સરાઓ સાથે આકાશગંગામાં કીડા કરી રહ્યા હોય. કાંતિમાન રાજા કુશ સાથે જળકીડા કરતી રાણીઓ પહેલાથી પણ અધિક સુંદર કરવા લાગી. કારણ મોતી તો એમ પણ સુંદર જ છે, અને જો તે ઈન્દ્રનીલ મણિથી ગૂંથવામાં આવે તો કહેવું જ શું? આમ કુશની તુલના ઈન્દ્રનીલ મણિ સાથે અને રાણીઓની તુલના મોતી સાથે કરવામાં આવી છે.

એ જ રીતે સરયૂની ધારાની તુલના વાદળ ભરેલી સંઘ્યા સાથે કરવામાં આવી છે. કાલિદાસે કુશ રાજાના મુખે કહાવ્યું છે કે,

‘જુઓ તો, મારા રાણીવાસની સેંકડો રાણીઓના સ્નાન કરવાથી અને તેમના શરીરથી ધોવાયેલા અંગરાગ મળી જવાથી સરયૂની ધારા એવી રંગબેરંગી લાગે છે જાણે વાદળ ભરેલી સંઘ્યા !

આ રાણીઓની જળકીડાનું વર્ણન કુશ રાજાએ આ પ્રકારે કર્યું છે :

‘નોંકાના ચાલવાથી જળમાં જે લહેરો ઊઠે છે તેણે આ સુંદરીઓની આંખોનું અંજન ધોઈ નાખ્યું છે અને તેના બદલામાં મદ્યપાનના સમયની લાલી તેમની આંખોમાં ભરી દીધી છે. આ કીડા કરનારી રાણીઓના કાનમાંથી શિરીષના કર્ણકૂલ નદીમાં પડીને તરી રહ્યા છે. તે જોઈને માછલીઓને શેવાળનો ભ્રમ થઈ રહ્યો છે અને તેના પર ઝપટ મારી રહી છે. જળકીડામાં આસક્ત રાણીઓને એ પણ ખબર નથી કે એમના હાર તૂટી ગયા છે અને મોતી વિખરાઈ ગયા છે. તે મોતી જેવી બુંદોને જ મોતી માનીને સમજી બેઠી છે કે હાર તૂટ્યો નથી. સુંદરી સ્ત્રીઓના અંગો સમાન જે વસ્તુઓ સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે તે બધી આ સુંદરીઓની આસપાસ એકઠી થઈ છે. આ પાણીનું વમળ તેમની ઊંડી નાભિ સમાન છે. લહેરો તેમનાં ભવાં સમાન છે અને ચક્રવા-ચક્રવી પયોધર સમાન છે. રાણીઓ ગાઈગાઈને, મૃદંગ વગાડવા સમાન થાપટ દઈ

૦૦

કાલિદાસ અનુસાર, ‘જે રીતે દેવતાઓના પાલક ઈન્દ્ર નંદનવનમાં ઈન્દ્રાણી સાથે વિહાર કરે છે, એ જ રીતે પ્રજાપાલક રાજા અજ પોતાની રાણી ઈન્દુમતી સાથે નગરના ઉપવનમાં વિહાર કરતા હતા’

૦૦

દઈને જળ ઠોકી રહી છે તે સાંભળીને તટ પર બેઠેલા મોર પોતાનાં પીંછાં ઉઠાવીને અને ટહુકો કરીને તેમનું અભિનંદન કરી રહ્યા છે. આ રાણીઓએ પોતાનાં નિતંબો પર સફેદ વસ્ત્ર લપેટી લીધું છે. તેની નીચે કટિબંધની ધૂધરીઓ ચાંદનીમાં ઢાંકેલા તારા જેવી દેખાય છે. કટિબંધના સૂત્રમાં પાણી ભરાઈ જવાથી, આ સ્ત્રીઓ જળમાં અહીં તહીં દોડતી હોવા છતાં ધૂધરીઓ વાગતી નથી. જ્યારે રાણીઓના મોં પર

તેમની સખીઓ પાણીની છાલક ઉડાડે છે અને રાણીઓ સખીઓ પર પાણી ઉછાળે છે ત્યારે તેમના સીધા લટકતા વાળથી કુમકુમ મિશ્રિત લાલ રંગની બુંદો ટપકવા લાગે છે. જળવિહારના કારણે વાળ ખૂલી જવાથી, મોં પર અને વક્ષ પર બનેલી ચિત્રકારી ધોવાઈ જવાથી તથા મોતીઓના કર્ણકૂલ કાનમાંથી નીકળી જવાથી આ રાણીઓનો વેશ કદંગો થઈ ગયો છે. છતાં તેઓ અત્યંત મનોહર લાગે છે !’

કુશની રાણીઓની જેમ મથુરાના રાજા સુષેણની રાણીઓ પણ જળકીડા કરતી વખતે મનોહર લાગતી. જળવિહાર કરતી વખતે આ રાણીઓના પયોધરો પર લાગેલું શ્વેત ચંદન ધોવાઈને જ્યારે યમુનાના જળમાં મળી જાય ત્યારે મથુરામાં યમુનાજીનો રંગ એવો માલૂમ પડતો જાણે ત્યાં જ ગંગાજીની લહેરો સાથે સંગમ થઈ ગયો હોય. એ જ રીતે રાજા અગ્નિવર્ષ વાવડીઓમાં સુંદર રાણીઓ સાથે વિહાર કરતો. વાવડીઓમાં વિલાસગૃહ બન્યાં હતાં. તેમાં ઊગેલા કમળો સાથે વિલાસિનીઓના ઉન્નત પયોધરો ટકરાતા હતા ત્યારે કમળ હલતા હતા.

અહીં સુધી વાંચી, સાંભળીને એવું લાગે કે,

રાજમહેલની રાણીઓ માટે જળવિહાર એ મનોરંજનનું શ્રેષ્ઠ માધ્યમ હતું !

એ જ રીતે નગરનારીઓ માટે પણ જળવિહાર એ મનોરંજનનું માધ્યમ હતું. નગરની વાવડીઓમાં સ્ત્રીઓ જળક્રીડા કરતી હતી. ઘરોની અંદર પણ ગૃહદીર્ઘિકા નામની બાવલીઓ બનાવવામાં આવતી હતી. તેમાં કમળ ખીલતા અને મધુર કલરવ કરતા હંસ જેવા જળપક્ષીઓ તરતા તેના કારણે આ બાવલીઓ એવી સુંદર દેખાતી હતી જાણે તેમનામાં સ્મિત કરતી સુંદર મુખવાળી અને વહેતા કટિબંધવાળી સ્ત્રીઓ જળવિહાર કરતી હોય.

નગરનારીઓ જળક્રીડા ઉપરાંત ઝરૂખામાંથી રાજમાર્ગ પર બનતી ઘટનાઓ નિહાળીને મનોરંજન માણતી. રઘુવંશ અને કુમારસંભવમાં આ પ્રકારની ઘટનાઓ નિહાળતી સ્ત્રીઓનાં સુંદર વર્ણન જોવાં મળે છે. વિવાહના વરઘોડા અને વરરાજાને જોવા માટેની સ્ત્રીઓમાં ઘેલછા હતી. રઘુવંશમાં અજને જોવા માટે અને કુમારસંભવમાં શિવજીને જોવા માટે નગરની સ્ત્રીઓ પોતપોતાનાં કામ છોડીને મહાલયના ઝરૂખા તરફ દોડી પડી હતી. એ સમયે આ પ્રકારનાં દર્શ્યો સર્જાયાં હતાં :

ઝરૂખા ભણી શીઘ્રતાથી જતી કોઈ સ્ત્રીના કેશ ખૂલી ગયા. ઉતાવળમાં અંબોડો બાંધવાની તેને સુધબુધ ન રહી. તે તેને હાથમાં પકડીને જ બારી પાસે પહોંચી ગઈ. કેશપાશ ઢીલો પડી જવાના કારણે તેમાં ગૂંથેલા પુષ્પ નીચે પડ્યાં. એક સ્ત્રી શૂંગાર કરનારી દાસી પાસે પગમાં અળતો લગાવડાવી રહી હતી. એ જ સમયે કલ કલ શબ્દ સાંભળીને પ્રસાધિકાના હાથથી ભીના મહાવરવાળા પગને ખેંચીને ઝરૂખા ભણી દોડી પડી. તેથી ઝરૂખા સુધી તેના પગના મહાવરના લાલ લાલ ચિહ્ન પડી ગયા. એક સ્ત્રી આંખોમાં આંજણ લગાવી રહી હતી. જમણી આંખમાં આંજણ લગાવીને, ઉતાવળમાં ડાબી આંખમાં આંજણ લગાવ્યા વિના જ હાથમાં શલાકા પકડીને ઝરૂખા પાસે પહોંચી ગઈ. અન્ય કોઈ સ્ત્રી ઝરૂખા ભણી જોતી ઝડપથી ચાલી રહી હતી કે તેનું નાડું ખૂલી ગયું. તેને બાંધ્યા વિના જ હાથથી પકડીને બારી પાસે જઈને ઊભી રહી ગઈ. એક સ્ત્રી બેસીને મણિઓનો કટિબંધ ગૂંથી રહી હતી. તેનો એક છેડો તેણે પગના અંગૂઠામાં બાંધ્યો હતો. હજુ તો અડધું જ ગૂંથ્યું હતું ને તે એકાએક ઝરૂખા ભણી દોડી પડી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ઝરૂખા સુધી પહોંચતા પહોંચતા મણિ નીકળીને વિખરાઈ ગયા. માત્ર તેના અંગૂઠામાં સૂતર બંધાયેલું રહી ગયું.

આ સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસે નોંધ્યું છે કે,

‘ઝરૂખામાં ઉત્સુકતાથી જોતી સ્ત્રીઓ એવી લાગતી હતી જાણે ઝરૂખામાં ઘણા કમળ સજેલા હોય અને તેમના

પર અનેક ભમરા બેઠેલા હોય.’ અર્થાત એ સ્ત્રીઓના સુંદર મુખો પર તેમની આંખો એવી માલૂમ પડતી હતી જાણે કમળ પર ભમરા બેઠા હોય !

આ સ્ત્રીઓની જેમ જ, પાટલીપુત્રની નારીઓ રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરતા મગધના રાજા પરંતપને જોવા માટે મહેલોના ઝરૂખામાં ગોઠવાઈ જતી હતી.

કાલિદાસની કૃતિઓમાં, આ સિવાય જે ક્રીડાઓના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે તેમાં પ્રિયતમનું ચિત્ર બનાવવાનો, ખોળામાં વીણા મૂકીને પ્રિયતમના નામની પદરચનાવાળું ગીત ગાવાનો અને ઉંબરા ઉપર મૂકેલા ફૂલોને ઉપાડીને ધરતી ઉપર ફેંકવાનો સમાવેશ થાય છે. મેઘદૂતની વિરહિણી યક્ષિણી આ બધી ક્રીડાઓ કરવા ઉપરાંત મનોમન પ્રિયમિલનની મજા માણતી હતી. યક્ષ દૂત બનેલા મેઘને કહ્યું હતું કે, ‘વિશેષે કરીને વાલમના વિયોગમાં સુંદરીઓના વિનોદ આવા જ પ્રકારના હોય છે !’

એ જ રીતે પ્રિયમિલનના પ્રસંગે સુંદરીઓ જૂલો જૂલીને વિનોદ કરતી. આ સંદર્ભમાં કાલિદાસે કહ્યું છે કે,

‘વસંત ઋતુમાં નવા ફૂલના આનંદનો અનુભવ કરનારી સ્ત્રીઓ ચતુર હતી. તેમણે પોતાના પ્રિયતમના આલિંગનની ઈચ્છાથી જૂલાની દોરી પકડનારા હાથને ઢીલા કરી દીધા જેથી હાથ છૂટવા પર પ્રિયતમ પકડી લે અને તેમને ગળે લગાડે. અથવા તો પડવાના બહાને જૂલાની રસ્સી પકડીને, ઢીલી કરીને પ્રિયને આલિંગન કરી શકાય.’

જૂલા જૂલવાના આ વિનોદનો ઉલ્લેખ શુદ્રક રચિત મૃચ્છકટિકામાં પણ જોવા મળે છે. નાયિકા વસંતસેના વૃક્ષવાટિકામાં વિહાર કરતી હતી. તે વાટિકાનું અને જૂલાનું નિરૂપણ આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે :

‘વાહ ! વૃક્ષવાટિકાની કેવી શોભા ! સુંદર રીતે પુષ્કળ ફૂલ આપતાં અનેક વૃક્ષ રોપવામાં આવ્યાં છે. પાસે પાસે વૃક્ષોની નીચે યુવતીઓના જધનના માપના રેશમના હિંડોળા બનાવ્યા છે. પોતાની મેળે પડેલા સુવર્ણ, યૂથિકા, શેફાલિકા, માલતી, મલ્લિકા, નવમલ્લિકા, કુરબક અને અતિમુક્તક જેવાં પુષ્પોથી જાણે નંદનવનની શોભા પણ ઝાંખી પડી જતી હતી. બીજી બાજુ ઊગતા સૂર્ય જેવા તેજવાળાં કમળ અને લાલ કમળથી વાવ સંધ્યા જેવી લાગતી હતી.

આ વર્ણન વાંચી, સાંભળીને, તમને પણ વૃક્ષવાટિકામાં વિહાર કરવાનું મન થઈ ગયું ને ?

૧૦૩, નેહદીપ એવન્યુ, પ્રિયદર્શિની ટાવર પાસે,
જજસ બંગલો, બોડકદેવ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
મો. ૯૮૯૮૦૭૦૨૦૫

ગ્રામજીવનને રૂપાળું બનાવતી ગુજરાતની લોકકલા

- ભૂપેન્દ્ર મો. દવે

કલાની દૃષ્ટિએ ગુજરાત ઘણા લાંબા સમયથી આગળ પડતું રહ્યું જણાય છે. કલામાં ચિત્ર, મૂર્તિ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય સારી પેઠે વિકસેલાં હતાં. ગુજરાતની કાષ્ટકલા પણ બીજે ક્યાંય જોવા ન મળે એવી વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે. આ બધી કલાઓના નમૂના ક્યાંક જે તે સ્થળે જ સચવાયેલા છે. તો ક્યારેક કોઈ સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલા જોવા મળે છે. ગુજરાતના પોથીચિત્રો અને તાંત્રિક પટો પાટણનું લાકડામાં કોતરાયેલ બારીક કોતરકામ તેમજ અમદાવાદ, ડભોઈ, મોઢેરા જેવા સ્થળોનું સ્થાપત્ય એનાં દૃષ્ટાંતરૂપે ગણાવી શકાય.

કેટલાક સમયથી કેળવાયેલા લોકોનું ધ્યાન લોકકલા તરફ ગયું છે. પરંતુ એનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ સ્વીકારાતા સમય જશે એમ લાગે છે. લોકકલાએ કલાનો જ એક પ્રકાર છે. સામાન્ય જનસમાજમાં એનું વર્ચસ્વ વધુ હોવાથી અને સામાન્ય લોકો જ એના રચયિતા અને સંગ્રહકર્તા હોવાથી એને લોકકલા તરીકેની સંજ્ઞા મળી છે. લોકકલાનો આપણો વારસો અમૂલ્ય છે. અને બદલાતાં મૂલ્યો, વધતી મોંઘવારી, આર્થિક વિટંબણા અને હાડમારીઓ વચ્ચે એ હજી જીવંત રહ્યો છે.

લોકકલાના જુદા જુદા દૃશ્ય પ્રકારોને મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વહેંચી શકાય : (૧) જેમાં નૈસર્ગિક બળો અને વનચર પશુઓ તેમજ ભ્યાનક રોગચાળાથી બચવા, પોતાના સંબંધીઓ અને પાલતું જાનવરો કે ઢોર-ઢાંખરને બચાવવા માટેની સરંક્ષણ વૃત્તિ એના મૂળમાં રહેલી છે. આથી દેવ — દેવીઓની અને સંહારક બળોની મૂર્તિઓ બનાવવી, એ મૂર્તિઓને નિશ્ચિત સ્થળે અને સમયે સ્થાપના કરવી, તેની પૂજાવિધિ કરવી વગેરે લક્ષણોનો તેમાં સમાવેશ થઈ શકે. (૨) બીજા પ્રકારમાં પોતાના ઘર અને જીવનને નીરસ કે શુષ્ક બનતું અટકાવી તેને રંગીન અને પ્રેરક બનાવવાના પ્રયત્નો છે. સુશોભન અને શણગાર એ બે એમાં પ્રધાનપદે રહે છે. દેવના ઘોડા, પીઠોરાનાં ચિત્રો, આદિવાસીઓનું ખતરું અને પૂર્વજોની સ્મૃતિરૂપે મૂકાતા પાળિયા પ્રથમ વિભાગમાં મૂકી શકાય જ્યારે ભરતકામ, મોતીકામ, ઘર કે મંદિરોની દીવાલો ઉપરનાં વિવિધ આલેખનો, કાષ્ટકામ અને થાંભલીઓ, ગોખલાઓ, અભેરાઈ ઉપરની વાસણોની કલાત્મક

ગોઠવણી, વગેરેને બીજા વિભાગમાં રાખી શકીએ.

ઘણી વખત આ બન્ને વિભાગો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. લોકો આવા કોઈ વિભાગ લક્ષમાં રાખીને પોતાની કલાનો ઉપયોગ કરતા હોતા નથી. દા.ત. બારણાની બારસાખ ઉપર વચ્ચોવચ્ચ વિઘ્નહર્તા દેવ ગણપતિની કે ધનસંપત્તિની આપનારી દેવી લક્ષ્મીની મૂર્તિ આલેખેલી હોય તે પ્રથમ વિભાગમાં આવે, જ્યારે તેની આજુબાજુ રચેલી ફૂલવેલ બુટ્ટા, મોર, પોપટ કે હાથીઘોડાની ભાત આપણે બીજા વિભાગમાં મૂકી શકીએ. આ જ સ્થિતિ પાળિયાના આલેખનમાં, લોકભરત કે મોતીભરતમાં, મંદિરોના ભીતચિત્રો વગેરેમાં જોવા મળે છે.

કલાની દૃષ્ટિએ ગુજરાત ઘણા લાંબા સમયથી આગળ પડતું રહ્યું જણાય છે. કલામાં ચિત્ર, મૂર્તિ, શિલ્પ, સ્થાપત્ય સારી પેઠે વિકસેલાં હતાં. ગુજરાતની કાષ્ટકલા પણ બીજે ક્યાંય જોવા ન મળે એવી વિશિષ્ટ ભાત પાડે છે

વળી હનુમાન કે ગણપતિની માત્ર સિંદૂરરંગી મૂર્તિ ઓછી નજરે પડે પણ જ્યાં જ્યાં એ પૂજાતી હોય ત્યાં તેને લાલ — ગુલાબી કે લીલા — પીળા રંગના પીત્તળપાનાના ઓપથી વધુ આકર્ષક બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે.

આલેખનો અને ભીતચિત્રો:

ઘરની દીવાલો કે દરબારની કે મંદિરની બહારની દીવાલો આકર્ષક બનાવવા લોકો પોતાની રીતે મથતાં હોય છે. ભરતકલા કે ચાકળા — ચંદરવા કે પછીતપાટી જેવી વસ્તુઓ બહાર મૂકાય નહિ અને એવી વસ્તુઓ ખાસ પ્રસંગોએ જ પ્રદર્શિત કરાય. જ્યારે ભરતકામના જ રૂપરંગ દીવાલો ઉપર કરવાથી બીજી ઝંઝટ રહેતી નથી. જૂનાગઢ જિલ્લાના બરડા વિસ્તારમાં આ કલાપ્રવૃત્તિ વિશેષ જોવા મળે છે અન્ય સ્થળોએ ગાર કરેલી ઘરની દીવાલ ઉપર રંગથી આલેખન કરવામાં

આવે છે. આવાં આલેખનોમાં ગ્રામનારીએ ભરતમાં ભરેલા રૂપો ઉપરાંત પોતે શહેરોમાં જોયેલા ચિત્રોની અસર નીચે નવાં રૂપે દોરાયેલાં ચિત્રો જોવા મળે છે. આ બધું લોકનારી પોતાના અવકાશની પળોમાં કરતી હોય છે. કોઈ ઉત્સવ પ્રસંગે કે સારા પ્રસંગને દીપાવવા ઘર શણગારે છે.

દરબારોની ડેલીઓમાં તેમજ મંદિરોમાં ધાર્મિક ચિત્રો વિશેષ જોવા મળે છે. તેમાં રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવત જેવા ધર્મગ્રંથોમાંનાં પ્રસંગચિત્રો દોરાય છે. દરબારોના દરબારગઢમાં પોતાના પૂર્વજોના પરાક્રમ વર્ણવતી ઘટનાઓનાં ચિત્રો ચિતરાવવામાં આવતા જામનગરના દરબારગઢમાંથી ઈ.સ. ૧૫૮૧માં ધ્રોલ પાસે આવેલા ભૂચરમોરી સ્થળે થયેલ લડાઈનાં ચિત્રો મળેલા છે. સૌરાષ્ટ્રમાં દામનગર પાસેના પાંડરશીંગાનાં શિવાલયમાંથી અઢારમા સૈકાનાં ભીતચિત્રો મળેલા છે. એજ પ્રમાણે શિહોર 'જિલ્લો ભાવનગર' ના દરબારગઢનાં ભીતચિત્રો ચિત્રણની લડાઈના દર્શ્યો દર્શાવે છે. ગુજરાતની ઘણી હવેલીઓમાં પણ આવાં ચિત્રો સચવાયાં છે.

ભરતકામ અને મોતીકામ:

આ પ્રકારો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ વિકસ્યા છે. સાસરે જતી કન્યાને આણામાં આપવાની વસ્તુઓમાં ભરતકામ અને મોતીકામના અમુક નમૂના તો રહેવાના જ. નવવધૂનાં વસ્ત્રો, ગૃહઉપયોગી વસ્તુઓ, ઘરનો શણગાર, બળદ, ઘોડા, ઊંટ જેવા પાલતું પ્રાણીઓને ખાસ પ્રસંગોએ દીપાવવા માટેના શણગાર, આ બધું બાલ્યકાળથી કન્યાઓ કરતી હોય છે. આ કલા દ્વારા લોકનારીએ પોતાની હૈયા ઉકલ અને સૂઝ વ્યક્ત કરેલ છે. પહેરવાના કપડાંમાં ભરતકામથી ભરેલપોપટ વેલ, ઢેલવાટકા, વીજળીવેલ, છંદાવેલ ત્રણ દાણાની સુંદરભાતો, ગૃહશણગાર માટેના તોરણ, ચાકળા, ચિતરીઆ, ટોડલિયા, ગણેશસ્થાપન વગેરેથી ઘર દીપી ઊઠે છે. ઘરમાં ઉપયોગમાં

આવતી ચીજ જણસનેય ભરતથી શણગારી છે. આવી વસ્તુઓમાં ચોપાટ, વીજળો, ઈંદોણી, ઓશીકું, કોથળી વગેરે ભરતે ભરેલાં હોય છે. તો પોતાના પ્રાણસમા બળદ કે ઘોડી માટે જૂલ, માથરોટિયા, શીગરોટિયા, લેલાવટી વગેરેમાં ઠાંસીઠાંસીને ભરત ભર્યું છે. ઘોડી અને સાંઢડી માટે પણ ઘૂઘી અને જૂલમાં રંગીન શોભનબુટ્ટીથી આકર્ષક બનાવી છે. લોકભરતમાં આમ ગ્રામસંસ્કૃતિની ઝલક જોવા મળે છે.

કાષ્ઠકલા:

કાષ્ઠકલાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગામડાના સુધારે પોતાની કલા દાખવેલી જોવા મળે છે. આ કલાના રૂપોમાં ઘરનાં કમાડ, કુંભીઓ, નેજવા, મોર અને પોપટ કંડારેલાં પાણિયારાં કે ડામચિયા, ઘંટીના થાળા, પેટી - પટારા વગેરેમાં કલાકારીગીરીની રંગત જોવા મળે છે. ઉપરાંત બાળકોને રમવાનાં લાકડાનાં વિવિધ રમકડાંઓમાં ગાડાં, હાથી, ઘોડો, પૂતળી વગેરે ગ્રામસુધારની આગવી કલાનાં આપણને દર્શન કરાવે છે.

દરબારોની ડેલીઓમાં તેમજ મંદિરોમાં ધાર્મિક ચિત્રો વિશેષ જોવા મળે છે. તેમાં રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવત જેવા ધર્મગ્રંથોમાંનાં પ્રસંગચિત્રો દોરાય છે. દરબારોના દરબારગઢમાં પોતાના પૂર્વજોના પરાક્રમ વર્ણવતી ઘટનાઓનાં ચિત્રો ચિતરાવવામાં આવતા

માટીકલા અને લીપણકલા :

લોકોએ ઘણીવાર રહેઠાણ માટેનાં ઘરો માટીમાંથી જ ચણ્યા હોય છે. આ માટીમાં ગ્રામનારીનો હાથ ફરતાં એની શોભા અનેકગણી વધી જાય છે. ગાર થાપમાં ઓકળી પાડવી, પંખા, દરિયા મોજાની ભાત બહુ ધ્યાન દઈને ઉપસાવે છે. વળી માટીના ઘરમાં માટીમાંથી જ બનાવેલ સાજ સજજાનો ઉપયોગ પણ ગામડાંઓમાં થતો જોવા મળે છે. આવા ગ્રામજીવનના માટીનાં સાધનોમાં કાચી માટીમાંથી બનાવેલી ગોળ કોઠીઓ, નાનાં પણ નાજુક ને ચોરસ ઘાટનાં કોઠલાંઓ, ઘી, દૂધ, દહી વગેરે મૂકવાની માટીની ખાનાવાળી મજૂસ કે મજૂસડી, ઠામવાસણ રાખવા માટેની ઘોડામુખના ટેકણવાળી અભેરાઈ આ બધું જ લોકનારી ધરતીની ધૂળમાંથી જ નીપજાવે છે. વળી કબાટ, ટાંકા કે મજૂસ ઉપર તો માટીના વાટા વણીને તેના ઉપર લીપણ શિલ્પ ઉપસાવે છે. માટીના આ શિલ્પને કાચ, મોતી કે ચણોઠી વગેરેથી શણગારે છે. દિવાળીના દિવસોમાં ગામડાના કુંભારો માટીમાંથી હાથી, ઘોડા, બેડાં, પાણિયારાં, ઘંટી, ફુલડી, કોડિયાં વગેરે ઘડીને પકવે છે તો અન્ય જાતિઓની સ્ત્રીઓ બાળકો માટે માટીનાં રમકડાં બનાવી તેને ગેરૂ અને સફેદ માટીથી રંગી ઘેર ઘેર ફરી બાળકોને રાજી કરે છે ને રોટલા રળે છે. એ જ પ્રમાણે બજાણિયા, ચીભડિયા, બાવા વગેરે માટીની ડુગડુગી, ભૂંસું ભરેલા પોપટ, હાથી ઘોડા વગેરે બનાવી તેના ઉપર રંગીન કાગળ ચોંટાડી બાળકોને ખુશ કરે

એવી કલા દ્વારા પેટિયું રળે છે.

ભીલ અને આદિવાસીઓની ચિત્રકલા :

છોટાઉદેપુર તાલુકામાં આવેલા ભીલ વિસ્તારોમાં ‘પીઠોરા’ નામે દેવનાં ચિત્રો ચિતરાવવાની પ્રથા છે. આ પીઠોરો જાતનાં ચિત્રઘરની ઓસરીની ત્રણે બાજુની દીવાલો ઉપર ચિતરાવવામાં આવે છે. પીઠોરો એ આદિવાસીઓનો એક દેવ છે. ખેતીવાડી, પશુ સુખાકારી, કુમારી કન્યાની બીમારી વગેરે પ્રસંગે આ દેવની માનતા રખાય છે. અને માનતા પૂરી થતાં ઘરની ભીતો ઉપર અનુકૂળતાએ પીઠોરોની નકશી પડાવવામાં આવે છે. એના ચિત્રોમાં પણ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

પ્રતીક ચિત્રો :

લોકનારી વરત — વરતુલા કરે છે ત્યારે ઘરની બારસાખની બાજુમાં કંકુથી પ્રતીક ચિત્રો આલેખે છે. એમાં ઘોડિયું એ કુલવધૂની સંતાનનું પ્રતીક બને છે. પ્રૌઢાઓ મોક્ષની સીડી કે નીસરણી આળેખીને પોતાને સ્વર્ગ મળવાનું પ્રતીક ઊભું કરે છે. વૈશાખ માસમાં ‘કાકા બળિયા’, શ્રાવણ માસમાં ‘નાગ દેવતા’ અને વૈશાખની ગણેશ ચોથ ઉપર ગણેશ અને રિધિસિધિના માંડલ આલેખ પ્રતીકરૂપે સિંદૂરથી આળેખે છે. સ્વસ્તિક કે સાથિયો, ત્રિશૂળ વગેરે પણ પ્રતીકો જ છે જેની પરંપરા છેક લોથલ સાથે સંકળાય છે.

લોકકલામાં શિરમોર કચ્છ :

કચ્છના ભૌગોલિક સ્થાનની અસર કચ્છી લોકકલા ઉપર પણ પડી છે અને તેને પોતીકો, હાથકસબનો સમૃદ્ધ વારસો સાંપડ્યો છે. આવા હાથ કસબમાં, ભરતકામ, કાપડ પરનું છાપકામ અને બીજા હુમ્મર ઉદ્યોગો મુખ્ય છે. લોકકલાના આ વારસાનું જતન કચ્છમાં સુપેરે થાય છે આથી ભારતમાં જ નહિ, દેશ — વિદેશમાં પણ કચ્છી હાથ કસબની મોટી માંગ ઊભી થઈ છે.

“કમનીય કસબ — કચ્છી લોકકળા” ના વિદ્વાન લેખક શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ (આઈ.એસ.એફ.) એ કચ્છી લોકકળા ઉપર ઊંડું સંશોધન કર્યું છે. તેમના જ શબ્દોમાં કચ્છની લોકકળાને જાણીએ :

“જીવનમાં રસ ફેલાવવા અને જીવનને રંગીલું રાખવા લોકો કચ્છમાં કળા સર્જન કરે છે, તેમ કરવા તેઓ પોતાના જીવન વ્યવહારમાં, લોકકળાને વિવિધ રૂપે વપરાશમાં લે છે. ઘરમાંડણી, રાયરચીલું, પહેરવેશ, ઘરેણાં ગાંઠા આદિમાં, લોકહૃદયનું આવું કળાલક્ષી આગવું નિરૂપણ ઉભરાઈ આવતું

દેખાય છે. લોકકળાનાં આવાં સર્જન દ્વારા જીવનના રંગ અને રસ છતા થાય છે. એ દેખાડતી એની ખાસિયત જાતવાર અલગ અલગ ખીલી ઊઠે છે. લોકો જાતે સ્વહસ્તે અને સ્વ ઉપયોગ માટે આવું હાથકસબનું કામ કરે છે. તો ધંધાદારી કસબીઓ, આવી કેટલીક હાથ કારીગરી, પરંપરાથી કરતા આવ્યા છે. એટલે, આવું ચોક્કસ કળાકામ કરતાં કારીગરોની ચોક્કસ જાતો સ્થપાઈ છે. તેઓ ધંધાદારી કસબીરૂપે આવી હસ્તકળાનું સર્જન કરતા રહ્યા છે. આમ, આ જાતિ પરંપરા અને તેના રસ્મરિવાજ જળવાઈ રહેતાં આ આધુનિક જમાનામાં પણ કચ્છની લોકકળાઓ, તેની કેટલીક અસલ અને તળપટ્ટી વિશિષ્ટતાઓ સાચવી રહી છે.

કચ્છી હાથ કસબમાં તેની લોકકળાની લાક્ષણિકતા

“જીવનમાં રસ ફેલાવવા અને જીવનને રંગીલું રાખવા લોકો કચ્છમાં કળા સર્જન કરે છે, તેમ કરવા તેઓ પોતાના જીવન વ્યવહારમાં, લોકકળાને વિવિધ રૂપે વપરાશમાં લે છે. ઘરમાંડણી, રાયરચીલું, પહેરવેશ, ઘરેણાં ગાંઠા આદિમાં, લોકહૃદયનું આવું કળાલક્ષી આગવું નિરૂપણ ઊભરાઈ આવતું દેખાય છે.

કચ્છમાં તૈયાર થતા સુતરાઉ તેમજ ઊની વણાટકામમાં પાધરી પડી રહે છે. કાપડ ઉપરનું છાપકામ, રોગાની કામ વણાટમાં કે અણિયા અને અજરખ છાપકામમાં, કોમવાર અલગ અલગ એવી કળાશૈલીની વિવિધ છાપ જોવા મળે છે. આવા હાથ કસબ માટે, ખાવડા, બેલા અને નિરોણા, ધમડકા અને ભુજોડી, ભુજપુર અને મુંદ્રા જાણીતાં છે. ભૂજ, માંડવી અને મુંદ્રા તેના છાપકામ માટે વખણાય છે. મુંદ્રા કાપડના અણિયા અને બીજા છાપકામ માટે પ્રખ્યાત છે. સોનેરી

બુટ્ટાકામ અને પાંચપટ તથા કાંકણિયા રેશમના વણાટ કામ માટે માંડવી જાણીતું છે. બન્ની અને પચ્છમ તેના રોગાની કામ માટે, તો ભૂજ, ખાવડા અને ધમડકા તેના અજરખના છપાઈ કામ માટે જાણીતાં છે. ગાંગોદર અને જડોદર તેની નર્મદાની અટાઈઓ માટે ગણનામાં છે. કચ્છ તેના હાથ બનાવટના, પાણીદાર સુડી ચપ્પા માટે જાણીતું છે. રેહા અને કોઠારાની સુડીઓની બનાવટ મુલ્કમશહૂર છે. એની ઉપર થતા પિત્તળના જડતર કામમાં કચ્છી હસ્તકળાનું આલેખન જોવા મળે છે.

હૂંદણાં કે ત્રાજવાં :

શરીરને શોભાવવા તેમજ ધનુર્વા વા જેવા રોગ ન થાય એવી માન્યતાથી ગ્રામનારીઓ હાથે, પગે, કપાળે, ડોકે ત્રાજવાં કે છૂંદણાં છંદાવે છે. ઘઉંવણાં શરીર ઉપર નીલી, કાળી મેશના ત્રોફણથી અંગો હરિયાળા ને ભાતિક દેખાય છે. આ ત્રાજવામાં પણ લાડવો, દરેડી, માખ, બીજ, ચોક, વીરહાર, રવાયો, જોતર વગેરે પ્રતીકો ત્રોફાવે છે. ભરવાડ, કોળી, કણબી, સથવારા વગેરે કોમની સ્ત્રીઓ તેમજ આદિવાસીઓમાં આ પ્રથા પ્રચલિત રહી છે. કેટલાક પુરૂષો પણ હનુમાન, ગણપતિ કે પોતાના ઈષ્ટદેવના નામ હાથ ઉપર ત્રોફાવે છે. એક એવી માન્યતા સૌરાષ્ટ્રમાં છે કે, ત્રાજવાં ન ત્રોફાવે તેને બીજા ભવમાં ઊંટનો અવતાર મળે છે.

શરીરના કેટલાક રોગ ઉપર પણ ત્રાજવાં ઉપયોગી બનતા હોવાની માન્યતા છે. રસોળી કે ઢીમચાને વધતા અટકાવવા માટે તેના ફરતા ત્રાજવાં ત્રોફાવવાથી તે વધતા નથી. એક માન્યતા એવી પણ છે કે, ત્રાજવાં છૂંદાવવાથી વ્યક્તિની જાતિ અને પ્રદેશ ઓળખાઈ આવે છે ને લાંબા સમયથી કુટુંબમાંથી વિખૂટી પડેલ વ્યક્તિને ઓળખવા માટે એ ઉપયોગી સાધન મનાય છે.

પકવેલ માટીનાં રમકડાં અને દેવપ્રતીકો :

આ પ્રથા મોહું-જો-દડો કે લોથલના કાળ જેટલી જૂની જણાય છે. કચ્છ—સૌરાષ્ટ્રમાં હજુ પણ ‘ઘંટી—ઘોડા’ નામે રમકડાંઓ બને છે. વળી માટીનાં વાસણો ઉપર કરવામાં આવતા સુશોભનો પણ એ પરંપરાની અસર દર્શાવે છે. ગુજરાત વિસ્તારમાં માટીના ‘દેવ’ બનાવવાની પ્રથા આજે પણ પ્રચલિત છે. એ કામ પણ કુંભારો જ કરતા હોય છે. હાથે ઘડેલા તેમજ ચાકડા ઉપર ઉતારીને બનાવેલા ઘાટ બંને રીત ઉપયોગમાં લેવાય છે. ભિન્ન ભિન્ન દેવી - દેવતાઓની માનેલી માનતાઓ પૂર્ણ કરવા આવા ઘાટો ઘડાય છે. સુરતથી સોનગઢ નવાપુર સુધીના વિસ્તાર તેમજ માંડવી તરફ આ પ્રક્રિયા જોવા મળે છે. તેને ‘ખતરું’ મૂકવાનું કહેવાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતની આ માટીની મૂડી છે. એમાં હાથી, ઘોડા, ગોવાળિયો, બાળક વગેરેની લોકકલ્પનાની આકૃતિ જોવા મળે છે. ગામે - ગામના સ્વરૂપમાં ભિન્નતા નજરે ચડે. ખીટીએ, ગોખલામાં, ઓટલે કે માળ ઉપર એને રાખવામાં આવે છે. મગરદેવ, વાઘદેવ વગેરે દેવો પણ એમાં હોય છે.

પાળિયાઓ :

વીરગતિ પામેલા શૂરવીરો કે સતીઓની સ્મૃતિમાં પથ્થરના પાળિયા મૂકવાનો રિવાજ મુખ્યત્વે કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં વિશેષ જોવા મળે છે. આ પાળિયામાં સ્વર્ગસ્થ યોધાની તેના

વાહન અને હથિયાર સાથેની પ્રતિમા કોરી કાઢીને કે ઉપસાવીને પથ્થરમાં કંડારવામાં આવે છે. સતી થયેલી સ્ત્રીનો માત્ર એક હાથ જ રજૂ કરવામાં આવે છે. ગુજરાતની આદિવાસી કોમોમાં લાકડાનો ઉપયોગ પણ થાય છે. તેમજ તેમાં ‘પીઠોરા’ ચિત્રની જેમ જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આલેખન પણ જોવા મળે છે. હેતુ કે ઉપયોગની દૃષ્ટિએ એને પાળિયા સાથે સરખાવી શકાય નહિ પરંતુ સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ જોતા એ પણ એવી જ પદ્ધતિથી કોતરતા હોવાથી એની તુલના કરી શકાય. જોકે કોતર્યા વિનાના પથ્થર પર સિંદૂરરંગી આલેખનો કરીને પણ ‘ખતરું’ બનાવવામાં આવે છે. તેમ કોતરકામ કર્યા વગરના પાળિયાને ઠેસ, ચગો કે છમો વગેરે નામથી સૌરાષ્ટ્રમાં ઓળખવામાં આવે છે.

લોકવાદ્યો :

લોકવાદ્યો દશ્યકલામાં આવી શકે નહિ છતાં પણ બીજી દશ્ય કલાની પેઠે તેમાં માધ્યમના ઉપયોગ દ્વારા તેના મૂળ સૂર કે અવાજ ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી દૂર ગયા વિના જ તેના રૂપને શણગારવામાં આવે છે. લોકજીવનના અવિભાજ્ય અંગ જેવા બની ગયેલા અને લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા કલાપ્રકારોમાં બે કલાપ્રકારો દશ્યકલા અને સંગીતને જોડતી કડી આ વાદ્યો છે.

આપણે એને કલા નામ આપીએ પરંતુ એ તો સંસ્કૃતિકરણ પામેલી શહેરી કલાથી એની ભિન્નતા દર્શાવવા માટે છે. સર્જકોને માટે તો એ જીવનની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ જેટલું જ સ્વાભાવિક અને સામાન્ય છે. બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો મોટાભાગની વસ્તુઓ નિજાનંદ માટે કે બીજાના ઉપયોગ માટે હોય છે. ક્યારેક એ બનાવવાની ટેકનિક કડિયા, સુથાર કે કુંભાર જેવા કારીગરો પાસે હોય છે. પરંતુ એથી જુદા માધ્યમના નિષ્ણાતો પણ પોતાની સમજ — સૂઝ અને જીવન વ્યવહારની બીજી રીતભાતમાં બાકીની પ્રજા સાથે ભારે સામ્ય ધરાવે છે. આથી મોટા ભાગના કલાસ્વરૂપો પોતાના હાથે બનાવેલકે કારીગરના હાથે આકાર પામેલ હોવાથી કલાદૃષ્ટિએ તેમાં પણ સમાનતાના તંતુ જોવા મળે છે. લોકજીવનમાં વણાઈ ગયેલી આ કલાઓ ગ્રામજીવન કે લોકજીવનને રૂપાળું બનાવે છે.

‘પૂર્વાલય’,
૮, પરિમલ સોસાયટી, સુરેન્દ્રનગર
મો. ૯૪૨૭૬ ૮૬૦૦૬

લોકગીતોની નાયિકાઓના ટપાલી

- નીલેશ પંડ્યા

સાંપ્રતયુગીન કોઈપણ પરિણીતા ઈચ્છે તો રોજેરોજ પોતાના માતા-પિતા સાથે ટેલીફોનિક વાતચીત કરી શકે, તે પોતાના ભાઈ-બેન સાથે ઈન્સ્ટાગ્રામ કે મેસેન્જરથી કનેક્ટ રહી શકે, પોતાના મિત્રવર્તુળ સાથે ફેસબૂક કે વ્હોટ્સએપથી સંપર્કસૂત્ર જાળવી શકે પણ સદી કે બે સદી પહેલાની વહુવારુઓનાં જીવનમાં ડોકિયું કરીએ તો નહોતાં સંદેશાવ્યવહારનાં સાધનો કે નહોતો પુરતો વાહનવ્યવહાર. બહેનો અભણ હતાં, પત્ર લખી-વાંચી શકતાં નહીં. પિયરમાંથી કોઈ ખબર કાઢવા આવે નહીં કેમકે દીકરીને ઘેર જવાય નહીં, જમાય નહીં એવી રૂઢિ ને આટલું જાણે ઓછું હોય એમ ઉપરથી સાસરિયાંનો ત્રાસ! દુભાયેલી-ગૂંગળાયેલી ગભરૂડી માવતરને

લોકગીતો: પોતે જ સંદેશો, પોતે જ સંદેશાવાહક

લોકગીત પોતે જ સંદેશો અને સંદેશાવાહક જેવી ભૂમિકામાં હતાં એમ કહેવું યોગ્ય ગણાશે. કોઈ એક સ્ત્રીનું સુખ-દુઃખ, વિરહ, મિલન એનું એકાકી નહિ પણ એના જેવી અનેકાનેકના જીવનનો અભિન્ન હિસ્સો હશે એમ માની ને પોતાની મનોર્મિ ગેયસ્વરૂપે વહેતી કરવાથી સાર્વજનિક અને તીવ્ર અસરકર્તા પુરવાર થઈ હશે. ગ્રામનારીના અભણપણામાંથી ઉદભવેલા શબ્દો સાવ સરળ પણ કોઠાસૂઝને ગગનભેદી-હૈયાવેધી અને પોતાની ખુવારી ભરેલી જિંદગીમાંથી રચાયેલા બળકટ ઢાળને લીધે વનિતાઓનાં ગીતો લોકમાન્ય રહ્યાં અને આપણા સહુનાં 'લોકગીતો' બની ગયાં.

લોકગીત પોતે જ સરવા સાદનો સંદેશો હોય છે જેમકે-
જોબનિયું આજે આવ્યું ને કાલ જાશે,
જોબનિયું કાલે જાતું રે'શે.
ઈ રે જોબનિયાંને પાઘડીના આંટામાં રાખો,
જોબનિયું કાલે જાતું રે'શે.
પ્રૌઢા કે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલા કોઈ વડીલ પોતાની

પાછલી જિંદગી પર દૃષ્ટિપાત કરે ત્યારે અહેસાસ થાય કે યુવાનીનો સમય જાણે કે આંખના પલકારામાં વીતી ગયો. તેઓ અત્યારના યુવાધનને સંદેશો આપે છે કે જોબનિયું જાતાં વાર નહીં લાગે...

મારા વાડામાં વાલોળિયાં, ત્યાં બાંધી કવલી ગાય રે
ખડ ખાય ને પાણી પીએ, એનાં દૂધ કચોળે જાય રે
કોણે તે ખીલા ખોડિયા ને કોણે બાંધી ગાય રે,
રામે તે ખીલા ખોડિયા ને સીતાએ બાંધી ગાય રે...

અર્થાત્ ગાય રાખવી હોય તો માત્ર ઘરનો મહિલાવર્ગ જ પરિશ્રમ કરે એવું ન ચાલે, પુરુષોએ પણ હારોહાર હાથબટાર કરવી પડે જેમ ભગવાન રામને કરવી પડતી.

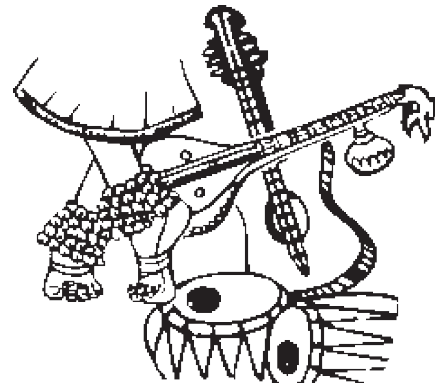
લોકગીત પોતે જ સંદેશો અને સંદેશાવાહક જેવી ભૂમિકામાં હતાં એમ કહેવું યોગ્ય ગણાશે. કોઈ એક સ્ત્રીનું સુખ-દુઃખ, વિરહ, મિલન એનું એકાકી નહિ પણ એના જેવી અનેકાનેકના જીવનનો અભિન્ન હિસ્સો હશે

કરવી પડે જેમ ભગવાન રામને કરવી પડતી. હાલી રે હાલી મારા પાવલિયા તરવાણા જો તોયે રે ન આવ્યો તારો દેશ રે વણજારા વાલમ છેતરીને લાવ્યો જો...

મતલબ સ્પષ્ટ જ છે કે કોઈપણ યુગ હોય, પુરુષોનો એક વર્ગ મહિલાઓને આંબાઆંબલી બતાવીને છેતરતો જ રહ્યો છે. સ્ત્રીને જ્યારે સત્ય સમજાય છે ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હોય છે. આ બધા દાખલા છે

લોકગીતો સંદેશો કેમ બની રહે છે એના.

સ્ત્રીના મનમાં ઉદભવેલું કે એના મનોભાવોને કોઈ લોકકવિએ પોતાના ઉરમાં પ્રસવ કરાવેલું લોકગીત જોતજોતામાં જોજનો દૂર પહોંચી જતું. એક ગામની દીકરી બીજે ગામ વહુ થઈને જાય ત્યારે એ પિયરના ગામે ગવાતાં લોકગીતોનું ભાયું

‘કરિયાવરમાં’ લઈ જાય ને સાસરિયાના ગામની દીકરીઓને આ લોકગીતો ‘થાપણ’રૂપે આપતી ને એમ લોકગીતો ધીમી ગતિએ પણ દૂર-સુદૂર પહોંચી જતાં. આ ગીતો કોઈ ને કોઈ સંદેશો પ્રસરાવતાં એટલે એ સંદેશાવાહક પણ બનતાં.

આજે જેમ પ્રિન્ટ, ઈલેક્ટ્રોનિક અને સોશિયલ મીડિયા સંદેશાવહનનાં માધ્યમો બન્યાં છે એમ લોકગીત ખુદ ફોકમિડિયા (લોકમાધ્યમ) બની ગયું. લોકગીત એટલે અદૃશ્ય ટપાલી ! આજનાં માધ્યમો સામે ‘ફેક્ટન્યૂઝ’નો આરોપ છે પણ ‘ફોક’ તો ‘ફેક્ટન્યૂઝ’ માટે વિશ્વસનીય છે!

યાંદો :

નવી સવી વહુને સાસરિયું ખૂબ જ સંતાપે, સહન થાય ત્યાં સુધી સહે પણ પિયરમાં ‘આણું તેડવા આવો’ એવા સમાચાર મોકલવા કેમ? વ્યથિત વામા બધી બાજુ નજર દોડાવે પણ કાંઈ સૂઝતું નથી. અંતે રોજ સાંજે ઊગતા ચન્દ્ર પર નજર ઠરી અને એણે ગાઈ નાખ્યું :

યાંદલિયા વીર ! માને કે’જો કે આણાં મોકલે,
યાંદલિયા વીર ! માને કે’જો આણાં મોકલે.
મારી સાસુ તી મરયાં જેવડી,
કાંઈ તીખી લાગે, કાંઈ તીખી લાગે
યાંદલિયા વીર ! માને કે’જો આણાં મોકલે.

વ્યથિત વહુએ યાંદા સમક્ષ પોતાની હૈયાવરાણ ઠાલવી પિયરને સંદેશો મોકલી દીધો. એને ખાતરી હતી કે મારી યાતના યાંદો પિયરમાં પહોંચાડશે કેમકે અહીંથી તે ત્યાં જવાનો છે.

પંખીડાં:

મોર, કુંજ, પોપટ, સમડી જેવાં પંખી લોકગીતની

નાયિકાઓના ટપાલી બન્યાં છે. થાકેલી હારેલી માનુની પક્ષીઓ મારફત પિયરિયાં સાથે પ્રત્યાયન કરતી હોય એવાં અનેક લોકગીતો આપણને મળે છે.

દાદા હો દીકરી વાગડમાં ના દેજો રે સૈ
વાગડની વઢિયારી સાસુ દોહલી રે
દાદા હો દીકરી...
ઉડતાં પંખીડા ! મારો સંદેશો લઈ જજો રે સૈ
દાદાજીને કે’જો કે દીકરી કૂવે પડે રે
દાદા હો દીકરી...

કુંજલડી રે સંદેશો અમારો
જઈ વાલમને કે’જો જી રે!
માણસ હોય તો મુખોમુખ બોલે,
લાખો અમારી પાંખલડી રે.
કુંજલડી રે...

સરોવર પાળે આંબલિયો
આંબે ઝાઝા મોર, મલૂગર આંબલિયો.
એક તો મોરલો ઊડી ગિયો
ગિયો દાદાને દેશ, મલૂગર આંબલિયો.
દાદા ધીડી દ્વિખયાં
વીરને આણે મેલ્ય, મલૂગર આંબલિયો.

અરે! ભાભી અને દિયર જૂગટું રમવા બેઠા, દિયર હાર્યો એ સહન ન થતાં ભાભીને માર માર્યો તો ભાભીએ દિયરને કરી બતાવવા પોતાના ભાઈને સંદેશો મોકલ્યો .

ઢાળ્યા ઢાળ્યા રૂપલા બાજોઠ જો
સાવ રે સોનાનાં સોળે સોગઠાં ...
ઊડ્ય પંખી! મારો સંદેશો લઈ જજો જો
જઈ ને કે’જો વીરાના દેશમાં

આમ, અનેક લોકગીતોમાં પક્ષી મારફત સંદેશો મોકલ્યાની અને સામો પ્રતિભાવ મળ્યાની પણ સાબિતી મળે છે, જેમ કે ‘દાદા હો દીકરી...’માં પિતાનો ઉત્તર આવે છે કે-
કૂવે ના પડજો દીકરી અફીણીયાં ના ખાજો રે સૈ,
અજવાળી આઠમનાં આણાં આવશે રે

‘વાણી’ ૧, નટરાજનગર
યુનિવર્સિટી રોડ,
૨૧૪૩૦૨-૩૬૦૦૦૫
મો. ૯૪૨૬૪૮૧૩૮૭

માનવજાતનો મહાશત્રુ : અફવા

- યશવંત મહેતા

અફવા દાવાનળની જેમ ફેલાય છે. પહેલાં અફવા મોઢામોઢ ફેલાવી શકાતી. પછી ટેલિફોન આવ્યા. હવે કરોડો કરોડો મોબાઈલ છે. અફવા ફેલાવવાનું સાવ સહેલું બની ગયું છે. એક વર્ષથી નાની વયનાં બાળકોને અમુક માતાનાં દર્શન કરાવીને ચૂંદડી ચડાવવાની અફવા શરૂ થાય અને કાળે ઉનાળે એ કુમળાં બાળકોને લઈને હજારો માણસો ઉઘાડે પગે લાઈનો લગાવે.... ગણેશ મૂર્તિઓ દૂધ પીવા લાગી છે, એવું ગતકડું કોઈ ચલાવે અને કરોડો માનવી કરોડો લીટર દૂધ બરબાદ કરે... દિલ્હીમાં અર્ધમાનવ અર્ધવાનર 'મંકીમેન' લોકો પર હુમલા કરે છે એવી વાત ફેલાય અને દોઢ કરોડ ઉપરાંત વસતી ધરાવતું પાટનગર ઊંઘ હરામ કરી બેસે... સેક્યુલર સોશિયાલિસ્ટ રિપબ્લિકના બંધારણ મુજબ વૈજ્ઞાનિક વિચારસરણીને પોષવાના શપથ લેનારા એવું એવું બોલે કે વહેમને ઉત્તેજન મળે... આ બધું સૂચવે છે કે 'વિકાસ' યાત્રામાં દેશ વહેમ-યાત્રાને પડાવે જ હજુ પહોંચ્યો છે.

કહેવા ખાતર તો કહેવાયું છે કે 'મેન ઈઝ એ રેશનલ એનિમલ' માનવ બુદ્ધિવિવેકયુક્ત પ્રાણી છે, પણ વાસ્તવમાં, ઘણી બધી અફવાઓને ઘણાખરા માનવ બુદ્ધિ વિવેક વિના જ માની લે છે અને આવું માત્ર ભારતમાં નથી.

૧૯૭૬ના વર્ષમાં ઈંગ્લેન્ડના કોર્નવોલ પરગણામાં કેટલાંક બાળકોએ ઘુવડ-માનવી (આઉલમેન) જોયા હતા. ૧૨ વર્ષની બેબી જૂન મેલિંગે ૧૭મી એપ્રિલે ગામના દેવળ ઉપર એક આઉલમેનને ઊડતો જોયો હતો. તરત જ એણે એનું રેખાચિત્ર દોરી લીધું હતું. એ ચિત્ર અનુસાર, આઉલમેનને લાંબા અણિયાળા કાન હતા. રાખોડી પીંછાંઓની બનેલી વિશાળ પાંખો હતી. કાળા રંગની મોટી ચાંચ હતી. ત્રીજી જુલાઈને દિવસે સોલી ચેપમેન નામની બેબીએ ઘુવડ-માનવી જોયાની વાત કરી. ગામના દેવળ નજીક પાઈન વૃક્ષોનાં ઝુંડમાં એ ઊભો હતો. સોલીને જોતાં જ પાંખો વીંઝીને ઊડ્યો અને ઝાડી ઉપર અલોપ થઈ ગયો. સોલીના કથન અનુસાર, એનું કદ માનવી જેટલું પણ સ્વરૂપ ઘુવડ જેવું હતું. સોલીએ પણ પછી પોતાના આઉલમેનનો સ્કેચ દોર્યો ! એ જૂન મેલિંગના આઉલમેન

કરતાં જરાક જ જુદો હતો.

આ પછી પણ ૧૯૭૮માં અને ૧૯૮૦માં આ વિસ્તારમાં આઉલમેન દેખાયાના અહેવાલો પ્રગટ થતા રહ્યા.

આ આઉલમેને કોઈની ઉપર હુમલો કર્યાના અહેવાલ નથી અને દુનિયાભરના એક પણ પ્રાણીશાસ્ત્રીય પુસ્તકમાં એનો ઉલ્લેખ પણ નથી. દિલ્હીના મંકીમેનની જેમ એ માત્ર અફવા છે.

આઉલમેન હિંસક નથી ગણાયા, પરંતુ ચામાચીડિયાં-માનવ અતિ હિંસક મનાયા છે. તમામ યૂરોપિયન પ્રજાઓમાં વેમ્પાયર સંબંધી ભયંકર કલ્પના કથાઓ છે. દુષ્ટ ઈરાદાઓવાળા માનવી મરણ પામે અને એમને દફનાવી પણ દેવામાં આવે તે પછી 'વેમ્પાયર' બનીને એ કબરમાંથી બહાર નીકળે છે, એવી અફવા યૂરોપમાં વ્યાપક છે. જો કે એ ચામાચીડિયાં જેવો આકાર કેમ ધારણ કરે એ સમજાતું નથી. વેમ્પાયર પોતાના શિકારને 'વશ' કરીને એનું લોહી ચૂસે એવું મનાય છે.

લોહી તરસ્યા ચામાચીડિયાં માનવોની કથાનો એક આધાર દક્ષિણ અમેરિકાનાં લોહી પીનાર ચામાચીડિયાંનો છે. સ્પેનના લૂંટારુ સાહસિકો દક્ષિણ અમેરિકામાં લૂંટફાટ અને મારકાપ કરતા હતા ત્યારે એણે ખરેખર લોહી પીવાનું પસંદ કરતાં ચામાચીડિયાં દીઠાં. આ ચામાચીડિયાં પણ મૂળે લોહી તરસ્યા માનવો હતા, એવી કથાઓ આ સ્પેનિશ લૂંટારાઓએ યૂરોપમાં ફેલાવી.

ચામાચીડિયાં મૂળે અંધકારના અને ખંડિયેરોના જીવ હોવાથી એમના વિશેની આવી વાતો ભોળા માણસોએ માની લીધી પછી તો આખું યૂરોપ લોહીતરસ્યા ચામાચીડિયાં માનવની વેમ્પાયર કથાઓથી ઊભરાઈ ચાલ્યું.

દરમિયાનમાં, મધ્યયુગીન યૂરોપમાં એક જંગલી જમીનદાર થઈ ગયો. આજે રોમાનિયા કે રૂમાનિયા તરીકે ઓળખાતા દેશનો એક પહાડી પ્રદેશ વોલેન્શિયા છે. પંદરમી સદીમાં અહીં પ્રિન્સ વ્લાદ નામનો જમીનદાર ઠાકોર થઈ ગયો. એને બે ખાસ શોખ હતા- પોતાના શત્રુઓને

ભાલે ભરાવીને ઊંચે ખોડવા, તેમજ એમનાં ટપકતાં લોહીનો તથા પછીથી માંસનો ભોજનમાં ઉપયોગ કરવો! આ પ્રિન્સ વ્લાદનું વંશવેલાનું ઓળખચિહ્ન અગનરાક્ષસ (ડ્રેગન)નું હતું. ડ્રેગનને મધ્ય યૂરોપમાં 'ડ્રેકુલ' કહેતા. એ પરથી પ્રિન્સ વ્લાદનું નામ 'ડ્રેકુલા' થયું. બ્રેમ સ્ટોકસ નામના લેખકે આ ડ્રેકુલા વિશે નવલકથા લખી અને પછી તો એને લઈને ફિલ્મો બની. ત્યારથી લોહીતરસ્યા માનવી અને લોહી તરસ્યાં ચામાચીડિયાંની કથાઓ જોડાઈને 'વેમ્પાયર'ની કથાઓ બની છે.

જ્યારે આટલી બધી ભયાનક કથાઓ કહેવાતી અને જોવાતી હોય ત્યારે સાધારણ માનવી તો ચામાચીડિયાંની પાંખોના ફફડાટથી જ છળી મરે અને એની છળેલી બુદ્ધિ ચામાચીડિયાંના અનેકવિધ આકારો કલ્પી જ લે એમાં નવાઈ નહિ.

જો 'સુધરેલા' ગણાતા યૂરોપમાં અને અમેરિકામાં જાનવર માનવની આટલી મોટી 'વસતી' હોય તો ભોળા આફ્રિકામાં તો એમનો પાર જ ન હોય ને ! પશ્ચિમ ઝામ્બીયાના લોકો માને છે કે અહીં ખરાખોટાઓની વચ્ચે ક્યાંક 'કોંગોમાતો'ની વસાહત છે. કોંગોમાતો એ વિશાળ મગર જેવાં શરીર, ચામાચીડિયાં જેવી વિશાળ પાંખો અને માનવી જેવાં મુખ ધરાવે છે ! એ ક્યારેક ક્યારેક માનવ-વસતી તરફ નીકળી આવે છે અને શિકાર કરી જાય છે. ઝામ્બીયાની આ માન્યતા હવે, નવા માધ્યમોને પ્રતાપે આફ્રિકાના અન્ય દેશોમાં પ્રસરી છે. બધા હવે કોંગોમાતોને નામે થથરે છે.

આફ્રિકાના જ કેમેરૂન પ્રદેશમાં ગંજાવર મોટાગોરિલાંનું શરીર અને ચામાચીડિયાંની પાંખો ધરાવતા

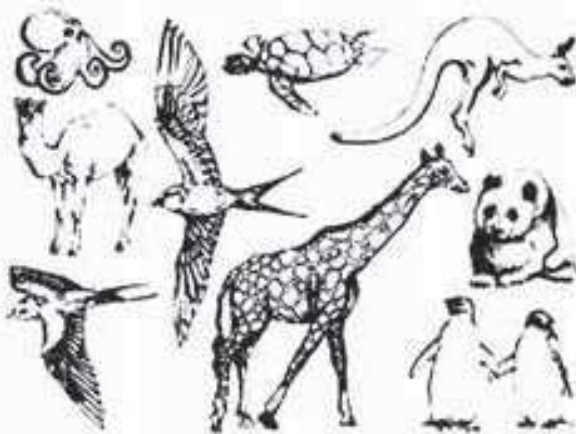
એક રાક્ષસની માન્યતા છે. એ પણ માનવ-રક્તના આશક છે !

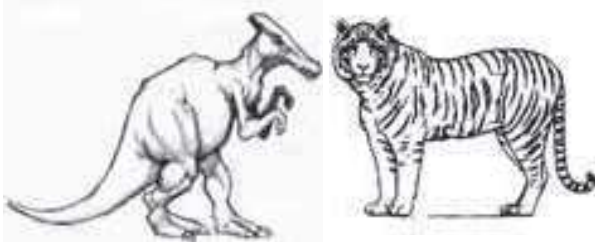
ઈન્ડોનેશિયાના સીરામ (શ્રીરામ?) ટાપુના લોકો ઓરાંગ બાતી (ઊડતો માનવ)ની વાત કરતાં થાકતા નથી. ઓરાંગ ઉતાન (નર-વાનર)ના આ પ્રદેશમાં ઊડતા માનવી હશે ખરા ? ટાયસન હ્યુજસ નામના એક કૃષિ શાસ્ત્રીએ છેક વર્ષ ૧૯૮૬માં સીરામ ટાપુની મુલાકાત લીધી હતી. એમણે નોંધ્યું છે કે, ટાપુ પરની સમગ્ર વસતી ઓરાંગ બાતીમાં માને છે. અને એનાથી ગભરાય છે. સીરામ પર કેટલાક મૃત જવાળામુખીઓ છે. એમનાં જવાળામુખોમાં ને કોતરોમાં વસતા ઓરાંગ બાતી વખતોવખત રાતની વેળા ઊડી આવે છે અને ઘરની બહાર સૂતેલાં બાળકોને ઉઠાવી જાય છે, એવોડર આખા ટાપુ પર ફેલાયેલો છે. એ ઊડતા ચામાચીડિયાં માનવ આ બાળકોનું શું કરે છે, એ કોઈ જાણતું નથી, પરંતુ બાળકો કદી પાછાં મળતાં નથી.

વિયેતનામ યુદ્ધ વેળા દક્ષિણ વિયેતનામના દા નાંગ પ્રદેશમાંથી અમેરિકન નૌકાસેન્યના એક સિપાઈ અર્લ મોરિસને વર્ષ ૧૯૬૮માં અજબ અહેવાલ મોકલ્યો હતો. એણે અને ત્રણ અન્ય અમેરિકન સિપાઈઓએ પૂરા કદની એક નગ્ન સ્ત્રીને જોઈ હતી, જેના હાથ પાંખો સાથે જોડાયેલા હતા અને પગ નહોરદાર હતા. સિપાઈઓને જોતાં જ એ ફડફડાટ કરતી ઊડી ગઈ હતી. એની પાંખો વીંજાતા ઉઠેલી હવા પણ એમને સ્પર્શી ગઈ હતી !

મંકી મેન અને આઉલમેન વગેરેની જેમ ક્યાંક લિઝાર્ડ મેનની અફવા પણ ઊડે છે. લિઝાર્ડ એટલે કાર્ચીડો. અમેરિકાના સાઉથ કેરોલીનામાં વર્ષ ૧૯૮૮માં બે મીટર (સાત ફૂટ) ઊંચો લિઝાર્ડ મેન દેખાયો હતો. કાર્ચીડા જેવો જ દેહ, પરંતુ પાછલા બે પગ પર ઊભા રહેવાની ક્ષમતા અને કાર્ચીડા કરતાં તો અનેકગણું મોટું કદ હોવાથી આ જાનવર જોનારને અતિ ભયંકર લાગ્યું હતું. બ્રિટિશ કોલંબિયાના થેરિસ સરોવરને કાંઠે પણ ઓગસ્ટ, ૧૯૭૨માં એક જણે લિઝાર્ડમેન જોયો હતો અને એનું રેખાચિત્ર દોર્યું હતું.

આજકાલનું અમેરિકા અજાયબીઓ કલ્પવા અને અફવાઓ ફેલાવવાની ઘેલછાભરી હરીફાઈઓ કરી રહ્યું છે. વણ ઓળખાયેલા ઊડતા પદાર્થો (અનઆઈડેન્ટીફાઈડ ફ્લાયિંગ ઓબ્જેક્ટ્સ - યુએફઓ) જોયાના હજારો નહિ, લાખો દાખલા એ સાધારણ અમેરિકી પ્રજાના વહેમી

માનસના ઉદાહરણરૂપ છે. એ વહેમી માનસમાંથી જ ફોગ-મેન (દેડકા-માનવ) બેટ-મેન વગેરે વગેરેની કલ્પનાઓ અને અફવાઓ જન્મે છે. કેટલાંક જાનવર હિંસક ગણાવાય છે, કેટલાંક નિરુપદ્રવી તો કેટલાંક ‘ઈટી’ફિલ્મમાં સ્પાઈલબર્ગે નિરૂપેલાં એવાં પ્રેમાળ જીવ કલ્પાય છે. અમેરિકાની આવી ફળદ્રુપ કલ્પનાઓએ કેટલીક અત્યંત રસપ્રદ વાર્તાઓ અને ફિલ્મો આપી છે.

ફરી પાછાં આપણા દેશમાં આવીએ તો, વર્ષ ૧૯૯૬માં બેંગલોરમાં અસંખ્ય ઘરો પર ‘નાલે બા’ શબ્દો લખવામાં આવ્યા હતા. કહે છે કે શહેરમાં એક વૃદ્ધાનું ભૂત પેંધું પડ્યું હતું, જે બારણે આવીને ટકોરા મારતું હતું. જો તમે બારણું ખોલીને એની સામે જુઓ તો અવશ્ય મોતના શિકાર બનો. એટલે, ભૂતને ભરમાવવા માટે લોકોએ લખવા માંડ્યું : ‘નાલે બા!’ કાલે આવજો! ભૂત રોજરોજ આ સંદેશ વાંચે અને ‘કાલે’ આવવાનું રાખે. કાલે પણ એ જ સંદેશ! આખરે, ચારેક માસ પછી આ ભૂત સંદેશ વાંચીને થાકી ગયું !

આ જ બેંગલોરમાં વર્ષ ૧૯૯૮માં એક એવી અફવા વહેતી થઈ હતી કે એક માણસ બસોમાં, ટ્રેઈનોમાં, ભીડભરી બજારમાં જતાં-આવતાંને પડખે ચડીને એઈડ્ઝ રોગ થાય એવું ઈન્જેક્શન મારી દે છે ! એ પછી ચેન્નાઈમાં પણ આ જ પ્રકારની અફવા ફેલાઈ હતી. એઈડ્ઝ કોઈ ઈન્જેક્શનથી ન થાય એવું લોકોને સમજાવતાં ડોક્ટરોને નવ નેજાં પાણી ઊતર્યાં હતાં !

મુંબઈ ઉપર ભયનો ઓથાર વર્ષ ૧૯૬૦ના દાયકામાં ઉતર્યો હતો. ત્યાં ઝૂંપડપટ્ટીઓમાં અને ફૂટપાથ પર સૂનાર ગરીબોને પથ્થર વડે માથું છૂંદીને મારી નાખનાર એક ખૂની પાક્યો હતો, કુલ ૪૨ અપમૃત્યુ અને દરેકની રીત એક - જ ઊંઘી રહેલી વ્યક્તિના મસ્તક પર ખૂબ મોટો પથ્થર મારીને હત્યા ! આખરે રામન રાઘવન નામનો એક પાગલ આદમી પકડાયો પણ ખરો- પરંતુ તે એ હદે પાગલ હતો કે, એની કેફિયત પૂરેપૂરી માની ન શકાય. એણે ખૂન કર્યાં હતા

જરૂર, પરંતુ બધાંય ખૂન એણે કર્યાં હતાં એવું નક્કી ન થઈ શક્યું. સંભવ છે કે ખૂનની એની રીતનો કેટલાકે પોતાનું વેર વાળવા માટે ઉપયોગ કરી લીધો હોય ! અફવાનું એવું છે, ભાઈ !

મુંબઈમાં ૧૯૮૫થી ૧૯૮૯ દરમિયાન વળી આ જ પ્રકારે ૧૨ (બાર) હત્યાઓ થઈ. શહેરમાં ભયંકર આતંક ફેલાઈ ગયો. સેંકડો પોલીસવાળા અને હજારો નાગરિકો ખૂનીને પકડવા ઉજાગરા કરવા લાગ્યા. પરંતુ વર્ષ ૧૯૮૯ પછી અચાનક જ આ પ્રકારની હત્યાઓ બંધ થઈ ગઈ. શું કોઈકે ૧૨ હત્યાઓની પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી લીધી હશે ?

ખેર, મુંબઈનાં મસ્તક છેદન તો વાસ્તવિક હતાં અને એથી ફેલાયેલો આતંક પણ વાસ્તવિક. પરંતુ એથી જન્મેલી અફવાઓ રુગણ માનસની પેદાશ. દિલ્હીનો મંકી મેન કે યૂરોપના વેમ્પાયર અથવા ડ્રેકુલા વગેરેની અફવાઓ ભયગ્રંથિની સરજત છે. માનવજાત જ્યારે આદિમ અવસ્થામાં હતી અને ઘણી ઘણી પ્રાકૃતિક ઘટનાઓની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી એની પાસે નહોતી, એ સમયથી કેટલાક ભય એના માનસમાં ઘર કરી ગયા છે. વિજ્ઞાને આવા ઘણા ભયોની અને ઘટનાઓની સમજૂતી તો શોધી આપી છે. પરંતુ બહુ ઓછા માનવી વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચારતા થયા છે. ભારત જેવા દેશમાં તો કેટલાક લોકો પોતાના ટૂંકા આર્થિક-રાજકીય સ્વાર્થ ખાતર વિજ્ઞાન સામે વહેમને અને અફવાઓને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે. એટલે અફવાઓને મોકળાં મેદાન મળ્યાં કરવાનાં છે. માત્ર આપણે વિચારવાનું છે કે અફવાના શિકાર બનવું છે કે વૈજ્ઞાનિક વિચાર અને સમજૂતીનો આધાર લેવો છે.

૪૭/એ, નારાયણનગર સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ - ૩૮૦૦૦૭.
મો. ૯૪૨૮૦૪૬૦૪૩

ભક્તિયોગ શ્રેષ્ઠ યોગ...

- ડૉ. અશોક નારાયણ

આપણા રોજિંદા વ્યવહારમાં, સમાજમાં અનેક વ્યક્તિઓનો પરિચય ને અનુભવ થાય છે. દરેક વ્યક્તિ એક સરખી હોતી નથી. કોઈકમાં સત્ત્વગુણ, કોઈકમાં રજોગુણ તો કોઈકમાં તમોગુણના દર્શન થતાં જોવા મળે.. મનુષ્ય ઈશ્વરનું શ્રેષ્ઠ સૃજન છે. કોઈ પણ વ્યક્તિને ખરાબ કહેવી ઉચિત નથી. સૌ સારા જ છે બસ તેનામાં રહેલી પ્રમાદવૃત્તિને તેની નિષ્કાળજીને કારણે તેના સારા ગુણો ઢંકાઈ જાય છે. જગતમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ જેની ગણના થાય છે તે પવિત્ર ગીતામાં સત્ત્વગુણ આત્માને સુખમાં જોડે છે એ વાત તદ્દન યોગ્ય જ છે. આત્માનું સુખ જેને મળી ગયું તેને સર્વસ્વ મળી ગયું. તેનામાં સૌ ગુણો આપમેળે વિકસતા રહે છે. તે ક્યારેય નિરાશ થતો નથી અને થાય છે તો પણ તેને અનેક કલ્યાણકારી સૌ માટે ઉચિત રસ્તા મળી રહે છે. તે જ્યાં જાય છે ત્યાં સન્માન મળી રહે છે તેને કોઈ દેખાવ કે પ્રદર્શન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. તેની હાજરી માત્રથી સૌ પ્રસન્ન બને છે એટલું જ નહીં તેની વાણી ને વર્તન સૌ કોઈનાં હૈયાંને શીતળતા, સુંદરતા અર્પણ કર્યા વિના રહેતા નથી. સત્ત્વગુણવાળી વ્યક્તિને કારણે દેશમાં કલહ, અશાંતિ કે કુસંપ ક્યારેય ઉત્પન્ન થતો નથી. જો અનાયાસે થાય તો પણ સરળતાથી તેનો શાંતિથી ઉકેલ શક્ય બની જાય. પરંતુ આવી સત્ત્વગુણવાળી વ્યક્તિઓ સમાજમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. એ આપણું દુર્ભાગ્ય ગણાય. પરંતુ જો મનુષ્ય ધારે તો શું નથી કરી શકતો.. પોતાના પાવક પ્રયત્નો દૃઢ નિશ્ચય સાથે આરંભી દે તો કશું જ ક્યાં અશક્ય છે? અરે એ ધારે તો ખંડનમાં મંડન, અસ્તમાં ઉદય, આગમાં બાગની રચના કરી શકે છે. તેની શક્તિઓ અપરંપાર પ્રભુએ બક્ષી જ છે. બસ તે પોતે નિશ્ચિત બની તૈયાર થઈ જાય તો અસ્તમાં ઉદય જરૂર થઈ શકે. તેના સુંદર પ્રયત્નો સમાજમાં ઉદાહરણરૂપ બની જાય. એટલે ગીતાસારમાં સત્ત્વગુણ આત્માને સુખમાં જોડે છે એ યથાર્થ છે. માનવીના તેજોમય પ્રયત્નો આ મહાસુખનાં હક્કદાર બની શકે.

એવી જ રીતે ગીતામાં રજોગુણનું સુંદર રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે. જો સત્ત્વગુણ આત્માને સુખમાં જોડે છે તો રજોગુણ આત્માને કર્મમાં જોડે છે. ખરેખર કર્મ જ અદલમાં સંપત્તિ છે. માનવી પોતાના કર્મને યોગ્ય ન્યાય આપી, યોગ્ય દિશામાં પ્રયાણ કરે તો ગમે તેવા

કંટકભર્યા માર્ગને તે સરળતાથી પાર કરી શકે. કર્મ માનવ કલ્યાણકારી હોય તો પ્રભુની પ્રસન્નતા તે પામી શકે.. આ પ્રસન્નતાનો સ્વાનુભવ કરી શકે. આપણે ધર્મ પાળીએ છીએ પણ ધર્મનો મર્મ સમજતા નથી એ દુઃખદ છે. ધર્મના મર્મમાં જ અદ્ભુત શ્રેષ્ઠતા સમાયેલી છે. આપણે ભીતરના પ્રકાશથી અનભિજ્ઞ રહીએ છીએ. ઉપરછલ્લો ધર્મ કારગત ન નીવડી શકે. ઉંડાણથી માત્ર ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવાના હેતુથી કંઈપણ કર્મ કરવામાં આવે તો પરિણામ ઉત્તમ જ હોવાનું. જીવનનો સાચો આનંદ માણવો હોય તો કર્મની ચકાસણીને તપાસણી અવારનવાર પોતે જ વ્યક્તિ કરતી રહે તો સુખદ પરિણામો દૂર નથી. દીવો આપમેળે પ્રગટતો નથી, પ્રગટાવવો પડે છે. અંધકારને દૂર કરવાની પોતાની તૈયારી ગમે તેવા કાળમાં ઠ અંધકારને ચીરી શકે છે.

એટલે ગીતાએ આપણને શીખવ્યું કે સત્ત્વગુણ આત્માને સુખમાં જોડે, રજોગુણ આત્માને કર્મમાં જોડે છે પણ એ બધાને ઢાંકી દે તમોગુણ .. તે જ્ઞાનને ઢાંકી દઈ આત્માને કર્તવ્ય વિમુખ બનાવે છે. આ તમોગુણથી દરેક વ્યક્તિએ ખૂબ જ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. આ સાવધાની ન રાખવામાં આવે તો માનહાની ને છેવટે અનેક યાતનાઓમાંથી પસાર થવું પડે. ઘણા લોકો તમોગુણી છે. તેમણે સતત ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરી પોતાના સ્વભાવ પર નિયંત્રણ લાવવું અત્યંત આવશ્યક છે.

ભગવદ્ ગીતાના ૧૪મા અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યને સુખ, દુઃખ, કર્મને અજ્ઞાનમાં જકડી રાખનાર આ ત્રણેય ગુણોનું સ્વરૂપ વર્ણવેલ છે. આત્માને દેહમાં જકડી રાખતી બંધનગ્રસ્ત બનાવતી પ્રકૃતિના આ ત્રણે ગુણોની સાંકળમાંથી જે મુક્ત બની જાય છે તે મુક્તાત્મા છે. આત્માની દિવ્ય પ્રકૃતિ સાથે તાદાત્મ્ય પ્રાપ્ત કરીને સાક્ષીભાવે નીહાળતો રહે છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણએ ગીતામાં અત્યંત સહેલો ઉપાય બતાવ્યો છે અને તે છે સતત ભક્તિયોગની ઉપાસના.. આ ત્રણે ગુણોથી પર થઈને બ્રહ્મભાવને પામવા તે યોગ્ય બને છે..ભક્તિભાવ શ્રેષ્ઠ છે તેમાં રમમાણ રહેવું અતિ શ્રેષ્ઠ...

પ્લોટ નં. ૮૫૨,
સેક્ટર-૮, ગાંધીનગર

